

MÜASİR
DÜNYA ƏDƏBİYYATI

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
İLHAM ƏLİYEVİN
“Dünya ədəbiyyatının görkəmli
nümayəndələrinin əsərlərinin
Azərbaycan dilində nəşr edilməsi haqqında”
2007-ci il 24 avqust tarixli
sərəncamı ilə nəşr olunur.

TOMAS VULF

SEÇİLMİŞ ƏSƏRLƏRİ

Tomas Vulf

Seçilmiş əsərləri, Bakı, "Şərq-Qərb" Nəşriyyat Evi, 2013, 416 səh.

ISBN 978-9952-32-130-2

Tərcüməçilər:

AFAQ MƏSUD

NƏRİMAN ƏBDÜLRƏHMANLI

Ön sözün müəllifi:

NƏRİMAN ƏBDÜLRƏHMANLI

Redaktor:

İLQAR QASIMOV

Korrektorlar:

AQŞİN MƏSİMOV

ELSEVƏR MURADOV

Mətn: Bakı Slayyan Universitetinin
nəşriyyatı

© "Şərq-Qərb" Nəşriyyat Evi, 2013

www.eastwest.az

www.fb.com/eastwest.az

KAINATI ÖZ KİTABLARINA SİĞİŞDIRMAĞA ÇALIŞAN YAZIÇI

İndi, XX yüzil Amerika, bütövlükdə isə dünya ədəbiyyatını Folkner, Heminquey, Fitscerald, Selincer və... Vulfusuz təsəvvür etmək çətindir. Cəmi otuz səkkiz il ömür sürmüş Tomas Kleyton Vulf (1900–1938) qısamüddətli, amma parlaq yaradıcılığı ilə bədii sözün imkanları haqqında təsəvvürləri daha da genişləndirdi, nəsrin gələcəyi barədə qızğın mübahisələrə səbəb oldu.

O, ABŞ-ın Şimali Karolina ştatının Eşvill şəhərində doğulub, uşaqlığı və yeniyetməliyi sonralar əsərlərində dönmə-dönə xatırlayacağı həmin şəhərdə keçib. Tomas ailənin altısı sağ qalmış doqquz uşağından sonuncusu idi. Mənşəcə alman olan atasının Eşvilldə kiçik emalxanası vardı, yerli sakinlərdən olan anası isə pansion saxlayırdı. Tomas ailənin büdcəsinə kömək eləmək üçün dərsdən sonra qəzet satmaqla məşğul olurdu, amma bu, onun orta təhsilini on beş yaşında tamamlamasına mane olmadı. Sakit şəhərdəki həyatı buraxıb, hüquqşünas diplomu almaq üçün getdiyi Şimali Karolina Universitetindəki qaynar həyata düşən gənc Tomas təhsilini sonra Harvard Universitetində davam etdirdi. Vulfun əsas məqsədi burada professor C.Bukerin rəhbərlik elədiyi çox məşhur dramaturgiya seminarının (“Emalxana 47”) iştirakçısı olmaq idi.

1923-cü ildə “Şəhərimizə xoş gəlmisiniz” və “Mannerhaus” pyesləri ilə Nyu-Yorka gedən gənc Tomas onları tamaşaya qoydurmaq üçün prodüser tapa bilmədi, bununla belə, yazıçılıqla məşğul olmaq naminə Nyu-York Universitetində ingilis ədəbiyyatından dərs

deməyə razı oldu. Nyu-York Universitetində də, sonralar yerləşdiyi Bruklində də (Nyu-Yorkun ən böyük rayonlarından biri) Tomas Vulf kasıb mühacir ailələrindən çıxmış tələbələr və elə həmin mühacirlər arasında yaşayırdı, bu da onun dünyagörüşünün formalaşmasına böyük təsir göstərmişdi.

Tomas Vulf ədəbiyyatda öz yerini dramaturq kimi tutmaq fikrində idi, bu sahədə ilk qələm təcrübələri də vardı, amma ona ədəbi şöhrəti məhz bənzərsiz nəsrini gətirdi. Vulfun hekayələri, povestləri və romanları 1930-cu illərdə Amerikanı, az sonra isə Avropanı fəth elədi, onun haqqında dövrün böyük söz ustaları sanballı fikirlər söylədilər.

Tomas Vulfun yazıçı xoşbəxtliyi, əlbəttə ki, təkcə böyük istedadında, yazmaq ehtirasında, özünəxas üslubunda deyil, həm də vaxtında rastına çıxmış Maksuell Perkins və Eduard Esuell kimi intellektual dostlarının, başlıcası isə redaktorlarının olmasında idi. S.Fitsçerald və E.Heminqueyin yaradıcılıq taleyində əhəmiyyətli rol oynamış M.Perkins gənc yazıçının aşib-daşan yaradıcılıq ehtirasını məcraya salmaq üçün çox əziyyət çəkməli olmuşdu, E.Esuell isə həmyaşid olduğu Tomasın yaşantılarını gözəl anlayırdı. Elə bu iki səbəbdən XX yüzil ədəbiyyatı Tomas Vulf kimi bənzərsiz yazıçı qazandı.

Tomas Vulfun ədəbi aləmi həm geniş, həm də bitib-tükənməyən, daim qarşılıqlı təmasda olan və bu təmasdan daha da zənginləşən üç ayrı dünyadan ibarətdir. Birincisi, əsərlərində tez-tez xatırlanan əyalət, sakit Eşvill şəhərciyidir; ikincisi, xeyallarının şəhəri Nyu-York, uzun müddət yaşadığı Bruklindir; üçüncüsü isə, atasının məmləkəti Almaniya da daxil olmaqla, gəzib-dolaşdığı Avropadır. Vulf hər üç dünyadan öz payına düşəni almağa, öz yaşantılarının süzgəcindən keçirməyə, böyük ehtirasla kağıza köçürməyə və Folknerin çox dəqiq ifadə elədiyi kimi, “bütün bunları bir KİTABda oxuculara çatdırmağa” çalışırdı.

Onun ailəsi, doğulduğu şəhərcik, əyalət həyatı “Azğın oğulun qayıtması” hekayəsində və “Dön, evinə bax, mələk” (1929) romanında sevgi, həm də açıq-aşkar ağrıyla qələmə alınıb. Atasının şəhər meydanındakı qəbir daşları emalatxanası, anasının saxladığı pansion, özünün qəzet satması, tanıdığı adamların, yaşlılarının portretləri romanın və hekayənin dayaq nöqtəsidir. Daha doğrusu, hekayədə romanın və müəllifin taleyi təsvir olunur: doğma şəhərciyi barədə yazdığı romandakı bəzi prototiplər öz xarakterlərindən narazıdırlar, uzun müddət doğulduğu evdə olmayan Yucin Qant doğma adamlarla münasibətini ayırd eləmək üçün şəhərə qayıtmalı olur. Sonralar Vulf Yucin Qantın obrazını “Zaman və çay haqqında” (1935) romanında bir daha üzə çıxardı. Bu əsərlərdə müəllifin avtobioqrafik cizgiləri dərhal duyulur və tanınır.

Sakit əyalət şəhərciyindən və ştat universitetindən sonra Amerikanın ən qaynar guşəsinə, yeniyetməlik çağlarında hədsiz arzuladığı “Qızıl şəhər”ə – Nyu-Yorka gedən Tomas Vulf sözün əsl mənasında karıxmışdı: bunu “Bruklini ancaq ölümlər tanıyır” hekayəsində aşkar duymaq olur. Nyu-Yorkda – Bruklində mühacirlər arasında yaşadığı həyat, 1930-cu illərdə ABŞ-in üzləşdiyi “Böyük depressiya” Vulfun yaradıcılığından da yan ötməmişdi, ona görə də yalnız evə qayıtmağa can atan Yucin Qant barədə yazmaqdan əl çəkib, birja böhranından yararlanmağa çalışan Corc Uebberi ədəbiyyata gətirdi. Ölümündən sonra nəşr olunan “Evə dönüş yoxdur” (1940) romanı məhz həm də 1930-cu illər Amerikasının bədii mənzərəsini təsəvvürdə canlandırmaq baxımından diqqətəlayiqdir.

Görünür, Köhnə Dünya – Avropayla bağlılığı, atasının Almaniyada doğulması Tomas Vulfu daha bir addım atmağa, Avropanı “öz evinə” yaxınlaşdırmaq üçün cəhd göstərməyə vadar eləmişdi. 1920 – 1930-cu illərdə, kifayət qədər maddi imkanı və ədəbi şöhrəti olanda o, Avropanı gəzib-dolaşdı, İngiltərədə, Fransada, Almaniyada, İtaliyada yaşadı. Paris kafelərində uşaqlıq və yeniyetməlik illərini xatırlamağı çox sevirdi, “Dön, evinə bax,

mələk” romanını İngiltərədə yazmışdı; “Zaman da meşə zülməti kimi qəribədir” hekayəsində Almaniyaya, atasının vətəninə getdiyi təsvir olunur. Vulfun 1936-cı ildə Berlin Olimpiya Oyunlarına getməsi onun həyatında ağırlı iz buraxmışdı: sevdiyi Almaniyanın – ata-babasının romantik ölkəsinin faşizm kabusuyla üzləşməsi yazıçını sarsıtmışdı. “Sizə bəzi şeylər söyləmək istəyirəm” povesti də həmin səfərin bədii yekunu kimi yaranmışdı.

* * *

Şübhəsiz, Tomas Vulf əsərlərini yaddaşının izah olunmaz təkanıyla yazmağa başlayırdı. Yazıçının avtobioqrafik qəhrəmanının bütün tarixçəsini özündə birləşdirən nəhəng yaradıcılıq planının olduğunu onun əsərlərindən güman eləmək mümkündür. Buna görə də ilkin yaradıcılıq təcrübəsini nəzərə almasaq, əksər əsərlərini ömrünün son on ilində yazdığını düşünsək, yazıçının həmin planının yarımçıq qalması barədə mülahizə yürütmək olar. Bununla belə, oxucuların ixtiyarına verilən dörd roman və “kiçik nəsr” topluları onun nə qədər ardıcıl yazıb-yaratdığını göstərir.

Tomas Vulfun yazıçı kredosu yaşadığı həyatın və mühitin təsiri altında formalaşmışdı. Atası klassiklərin vurğunu idi, Şekspirdən, Getedən və başqalarından saatlarla əzbər deyərdi. Uşaqlıqdan hissiyyatlı, tənha böyüyən Tomas da bütün sevgisini mütaliyəyə yönəltdi. Şimali Karolina Universitetində oxuyanda artıq, demək olar, “yükünü tutmuşdu”, öz yaşantılarını və təxəyyülünü qələmə almağın yollarını axtarırdı. Harvard Universitetindəki təhsil illəri isə yazıçı Tomas Vulfun ilk addımlarını atmasıyla əlamətdardır. Nyu-York Universitetində dərs deyəndə o, peşəkar yazıçı idi, yazmağa imkan qazanmaq naminə pədaqoji işlə məşğul olurdu. Sonralar layiq görüldüyü xüsusi təqaüd və əsərlərinin nəşrindən aldığı qonorar onun maddi sıxıntı çəkmədən yazmasına, üstəlik, Avropanı gəzməsinə imkan vermişdi.

Tomas Vulf, şübhəsiz, ədəbi taleyindəki uğurlara görə M.Perkins və E.Esuellə yanaşı, 1925-ci ildə tanış

olduğu məşhur Nyu-York teatr rəssamı Alisa Bernstayna da böyük minnətdarlıq duyurdu. Həmin vaxtlar yazıçı dramaturgiya sahəsində uğursuzluqla üzləşmişdi: prodüserlər pyeslərinin quruluş çətinliyini bəhanə gətirib səhnəyə çıxarmaqdan boyun qaçırırdılar; o yalnız bir pyesini həvəskarlar teatrında tamaşaya qoydurmuş, rolların birini də özü oynamışdı; ümitsizlik içində yazmağa başladığı nəsr əsərinin hələ nə əvvəli, nə axırı məlum idi, iri kağız parçalarına lap xırda hərflərlə yazılmış, qarşısıalınmaz şüur axınından ibarət həmin əsərdən nə çıxacağı özü də bilmirdi, sadəcə, dəli ehtirasla Eşvilldəki yaşantılarını qələmə alırdı. Çəlimsiz, hissiyyatlı, uşaqdan boyca uca, yaraşığı, həyatın dadını bilən gəncə çevrilmiş Tomas A. Bernstaynı zəhmətsiz-filansız özünə aşıq eləmişdi. Yüksək ədəbi zövqlü Alisa dostunun yazdığı parçaları oxuyub, çox maraqlı, orijinal olduğunu söyləmiş, onu yazmağa həvəsləndirmişdi.

Amma bu təkan hələ kifayət deyildi, Tomas Vulfun ədəbi aləmə çıxmaq üçün çox vacib olan naşir cəhətdən də bəxti gətirməli idi. Qismətindən elə bu da baş verdi. 1928-ci ildə bitirdiyi əsərini “Çarlz Skribnerssanz” nəşriyyatına aparanda M. Perkinsə rast gəldi. Sonralar “Evə dönüş yoxdur” romanında Lis Edvard adıyla anılacaq Perkins, Vulfun yazıb doldurduğu “kağız yığınlarını” oxuyub, dərhal ədəbiyyata bənzərsiz bir yazıçının gəldiyini duydu və onunla əməkdaşlıq eləməyə qərar verdi. “Dön, evinə bax, mələk” adlandırdığı həmin roman üzərində bir müddət işlədilər: Vulf Perkinsin tələbi ilə müəyyən ixtisarlar, yerdəyişmələr aparmalı oldu; yazıçının qələmə aldığı dostların vağzalda vidalaşmaları 120 səhifədən, qadının evdə unutduğu bir şeyin ardınca qayıtması 250 səhifədən (!) beş-on səhifəyə endirildi. Bu, əlbəttə, uzunçuluq deyildi: yazıçı heyrətamiz təfərrüat ustası idi. Həyatı bütün çalarlarıyla duya, nə vaxtsa gördüklərini fotoqrafik dəqiqliklə sözə çevirə bilirdi. Bütün ixtisar və düzəlişlərdən sonra, təxminən, 800 səhifə qalmış roman 1929-cu ildə – “Böyük depressiya” ərəfəsində çapdan çıxdı və dərhal ədəbi aləmi həyəcanlan-

dırdı. Hələ 30 yaşı tamam olmamış müəllifi Steynbek, Heminquey, Folkner, Fitscerald, Dos Passos, Sinkler kimi korifeylərlə bir sıraya qoydular, əsəri isə “Böyük Amerika romanı” adına namizədlər arasında göstərdilər. Bu, əlbəttə, Vulfla yanaşı, M.Perkins dühasının nəticəsi idi.

* * *

Şübhəsiz, ilk romanının ağlagəlməz uğuru Tomas Vulfun həyatında çox şeyi dəyişdirdi: Bruklindəki tənhalıqdan qurtarıb dünyaya çıxdı, Avropanı gəzdirdi, üstəlik, Alisa Bernstaynla əlaqələrinə son qoydu; amma yaraşıqlı, istedadlı, hədsiz işgüzar qadın onun sonrakı əsərlərinin yazılmasında da “iştirak elədi”. “Hörümçək toru və qaya”, “Evə dönüş yoxdur” romanlarındakı missis Ester Cek obrazı Vulfun ona münasibətinin nəticəsi idi. Başqa aləmə məxsus olan Alisa Tomasdan ötrü yad adama çevrilmişdi, evli qadınla münasibətləri artıq əvvəlki səviyyəsində qala bilməzdi. Vulfun həyatında A.Bernstayndan əvvəl də, sonra da qadınlar olsa da, ömrünün axırına can evlənmədi, həyatını tək-tənha başa vurdu.

1930-cu illərdə Tomas Vulf pedaqoji fəaliyyətlə yanaşı, mühazirələr oxumaq üçün Avropanı gəzir, bununla belə, yazmağa ara vermirdi. Onun yazı norması gündə beş min söz idi; E.Heminquey kimi ayaq üstə, iri kağız parçalarına karandaşla yazırdı. M.Perkins “Böyük depressiya” illərində (1929–1933), Avropada olmadığı müddətdə Bruklindəki mənzilində tənha həyat sürən Vulfu ikinci romanını yazmağa təhrik elədi. “Dön, evinə bax, mələk” romanının qəhrəmanı Yucin Qantın sonrakı həyatı barədə qələmə aldığı “Zaman və çay haqqında” (1935) romanı da müəllifinə böyük uğur gətirdi. Amma o artıq sövq-təbii ilə yaradıcılığının ilkin mərhələsinin başa çatdığını, Yucin Qantın öz missiyasını bitirdiyini duyurdu. “Böyük depressiya” illəri, Amerikada və dünyada baş verən dəyişikliklər yazıçını daha da irəli getməyə səsləyirdi. Bununla belə, Tomas Vulf avtobioqrafik hüdudlardan kənara çıxmaq barədə düşünmürdü. Onun sonrakı yaradıcılığı da həmin hüdudlar daxilində davam edirdi.

Vulf Avropaya səyahət zamanı İngiltərədə yazdığı “Evə dönüş yoxdur” romanını nəşri M.Perkinsə həsr eləmişdi. Amma Avropadan qayıdandan sonra nəşriyyatını və bununla birlikdə nəşirini dəyişməli oldu. Bu dəfə dostu, həmyaşısı və redaktoru Edvard Esuellə əməkdaşlıq eləməyə başladı. Yeni personajı Corc Uebberin dünyaduyumunu əks etdirsə də, həmin romanlar həm Yucin Qantın taleyinin davamı, həm də onun polemik təkzibidir. Amerika əyalətini təcəssüm etdirən Qant şəhərə can atır, oranı hərtərəfli mənəvi həyatın məskəni, “Amerika arzusu”nun reallığı kimi görürdü; xəyali deyil, gerçək şəhərlə, yəni Nyu-Yorkla təmasda olan gənc yazıçı Corc Uebbersə həmin məkanı insana həddən artıq etinasız qalan daş səhra kimi təsvir eləyirdi. Yucin Qant əsl amerikalılar kimi zəngin həyatın həsrətini çəkir, həmin həyatla yaxından təmasda olan Corc Uebber isə onun mənəviyyatsız və qəddar mahiyyətini dərk eləyir; Yucin Qant sevgi intizarındadır, Corc Uebbersə həmin duyğunun meşşan əxlaq çaynağında çapaladığını görür. Bütün bu mənəvi bağlar Tomas Vulfun ömrü boyu yalnız bir kitab yazdığını sübuta yetirir.

Sonuncu iki romanı T.Vulfun vəfatından sonra E.Esuell əlyazmalar yığını içərisindən, sözün əsl mənasında, *yaratmışdı*. Əlyazmalardan iki roman tərtib edilməsi və seçilən adlar da E.Esuellə məxsusdur. O, dostunun əlyazmalarını oxumaqla kifayətlənməmiş, ayrı-ayrı parçaları bitkin süjet xətti ətrafında birləşdirmiş, müəyyən hissələri ixtisar eləmiş, yerlərini dəyişdirmiş, hətta Vulf üslubunda birləşdirici epizodlar da yazmışdı. Hər iki roman T.Vulfun vəfatından sonra – “Hörümçək toru və qaya” (1939), “Evə dönüş yoxdur” (1940) – işıq üzü gördü.

* * *

Əslində, Tomas Vulfun “kiçik nəsr” də yazıçının ömrü boyu qələmə aldığı yeganə kitabın hissələridir. Onun hekayə və povestləri (Amerika nəsrində bu formanın yoxluğunu nəzərə alsaq, irihəcmli hekayələri, yaxud

kiçikhəcimli romanları) məhz bütöv kitabın ayrı-ayrı fəsiləri kimi təsəvvür olunur.

Tomas Vulf sağlığında cəmi iki “kiçik nəsr” kitabının nəşrini görmüşdü: “Dünyanın hörümçək toru” 1932-ci, “Ölümdən dan yerinədək” 1935-ci ildə çap olunmuşdu. “Orada, təpələr arxasında” toplusunu isə 1941-ci ildə nəşri E.Esuell oxuculara çatdırmışdı. Hələ yazıçının arxivində yatıb qalan yüzlərcə, minlərcə səhifə əlyazma nəşrini gözləyir.

Vulfun povestləri, xüsusilə “Baskom Hokun portreti” və “Dünyanın hörümçək toru” (1932) sağlığında da yüksək qiymətləndirilmişdi. Birinci povest “Skríbners” jurnalının “Ən yaxşı povest” mükafatına layiq görülmüş, Amerika nəsr antologiyalarına salınmış, hətta Avropada da böyük şöhrət qazanmışdı. Sonralar müəllif povestin əsas epizodlarını “Zaman və çay haqqında” romanına daxil elədi. “Dünyanın hörümçək toru” povestinisə vaxtilə M.Perkins yazıçının nadir tapıntısı kimi dəyərləndirmişdi: həmin əsər monoloq formasının yığcamlığına görə diqqəti çəkir, “Ölümdən dan yerinədək” toplusunu tamamlayırdı. Povestlər oxucular və tənqid tərəfindən yaxşı qarşılanmışdı, bu əsərləri çox vaxt Vulfun ən yaxşı əsərləri sayırlar.

Tənqidçilər xüsusilə “Baskom Hokun portreti” povestin zamanın fəvqündə durduğunu və bu günlə səsleşdiyini qeyd edirlər. Əsərdəki Baskom Hok obrazı yazıçının dayısı, Bostonda notarius işləyən Henri Uestolddur. Tomas Vulf Harvard Universitetində oxuyanda onun evində və kontorunda olmuş, dayısını arvadı ilə birgə “bütöv drama layiq” adamlar saymışdı. Dayısının həyatında baş verən dönüşlər povest üçün zəngin material vermişdi. Prototip ondan ötrü sehrli və bitib-tükənməz olsa da, yazıçı yığcam formalı povest üzə çıxarmağa özündə güc tapa bilmişdi. Sonralar povestin Almaniya və İtaliyada nəşr olunmuş Amerika nəsr antologiyalarına salınması (həm də Ş.Anderson, E.Heminquey, E.Kolduell kimi nəhənglərlə yanaşı!) Tomas Vulfun istedadına verilən sanballı qiymət idi.

Vulfun “Ölüm – məğrur bacı” povesti də “kiçik nəsr” toplusunda çap olunub və yazıçının yazdığı kitabın hissələrindən biri kimi qavranılır. Həmin əsərdə də heyrətamiz enerji, nəfəs kəsən təhkiyə, Vulf qələminə məxsus gözlənilməz dönümlər diqqəti çəkir.

* * *

Bütövlükdə hekayəçi Tomas Vulfun miqyasını təsəvvür eləmək üçün onun hekayələrini – novella və miniatürələrini oxumaq kifayətdir. Bu nəhəng söz ustasının nə qədər incə miniatürələr qələmə aldığı oxucular yalnız illər keçəndən sonra görə bildilər.

Fitsceraldın “yüksək səviyyəli əsər” adlandırdığı yığcam, əvvəldən axıradək dialoqdan ibarət “Bruklini yalnız ölümlər tanıyır” hekayəsində o, gəlmə adamın alışa bilmədiyi, “batmaq” üzrə olduğu soyuq şəhərin obrazını ustalıqə yaradır. E.Heminqueyin “əşitməyi bacarmayan yaxşı yazıçı olmur” ədəbi ölçüsünə görə, Vulf olduğu hər yerdə – doğma şəhərciyində, Nyu-York metrosunda, barlarda, yaxud küçələrdə qulaq asmağı bacarır, yaddaşına yazılanları əsərlərinə köçürməkdə çətinlik çəkmirdi. Bu hekayə də onun böyük istedadının bir cəhətini oxucuya çatdırır.

Vulfun miniatürələri qəhrəmanlarının poetik duyumlarını aşkara çıxarır. Həmin hekayələrdə uşaq xatirələrindən boy verən, əyalət ölçülərinə uyğun gəlməyən sirk ustaları (“Səhər erkənin sirki”), genişqəlblı, hər şeylə maraqlanan fransız kəndli (“Günəş və yağış”), ağır işi və romantik bayramı olan xəyalpərvər maşinist (“Uzaqlardan və yaxından”) ilk baxışdan öteri qeydlərin qəhrəmanlarını xatırlatsalar da, yazıçının bütün nəsr üçün xarakterik olan çox maraqlı obrazlardır.

Tomas Vulfun “Vaxt da meşə zülməti kimi qərribədir” və “Parkda” hekayələri hələ yazıçının sağlığında sədevr kimi qiymətləndirilib. Birinci hekayədəki gerçək görüş T.Vulfun 1926-cı ilin dekabrında Almaniyaya səfəri zamanı Münhen dəmiryol vağzalında qarşılaşdığı səhnəylə bağlıdır. 1933-cü ildə yazıçı həmin səhnəyə

qayıtmış, həyatın bir parçasını təsvir eləməklə yanaşı, tutqun meşələri, sükut içindəki Alp mənzərələrini, kupe-dəki yol yoldaşı – ölməkdə olan yəhudi ilə söhbətlərini (sonuncu epizodu illər keçəndən sonra artırıb) bir hekayədə birləşdirib. Bu, insan həyatının iki dövrünün aydın ziddiyyəti, gəncliklə ahıllığın görüşüdür. “Parkda” hekayəsi isə yazıçının o vaxtacan qələmə aldığına bənzəməyən novella-hekayətdir. Hekayət Vulfun tanışı Alisa Bernstaynın – missis Ester Cekin dilindən nəğil olunur. “Dön, evinə bax, mələk” romanını həsr elədiyi, “Hörümçək toru və qaya” romanında ona sevgisini qələmə aldığı Alisanın – Esterin bu hekayətinin bitkinliyini M.Perkins sezmişdi. 1932-ci ildə həmin parçaya təzədən qayıdan Vulfsa səhər və parkda oyanan quşlar barədə epizodu əlavə etməklə gözəl novella yaratmışdı.

Yazıçı sonralar “Çikamoqa” hekayəsində də novella-hekayət formasından istifadə elədi. Bu hekayədə 1860-cı illərdə şimallılarla cənublular arasındakı dəhşətli müharibə doxsan beş yaşlı fermerin dilindən nəğil olunur. Cəbhəyə “məzələnmək üçün” gedənləri həyatın qəddar gerçəklikləri dəyişdirir: cəsarəti dillərdə söylənən, yaşamağı hədsiz sevən Cim həlak olur, öz taleyinə etinasız münasibət bəsləyən Consa sağ-salamat qayıdıb, dostunun sevdiyi qadınla evlənir – həyatın amansız gerçəkliyi budur.

“Şir səhərçağı” hekayəsi isə Tomas Vulfun yaradıcılığının yekunu kimi qəbul olunur. Hekayə həm yazıçının mənəvi inkişafının, həm də “kapitalist cəmiyyətini yenedən qurmaq” zərurətinə inamının nəticəsi idi. Cejms Uaymen böyük sərvətin, bayağı və ölçülü-biçili həyatın gətirdiyi sıxıntı içərisində boğulur, çıxış yolu tapa bilmir...

* * *

Uşaqlıq çağlarında anasının saxladığı pansionda qalan vərəmli kirayənişinlərlə ünsiyyət özünü 1938-ci ildə bürüzə verdi. Həmin il ölkənin qərb hissəsinə səyahət eləyən yazıçı vərəmi şiddətləndirən sətəlcəmdən Baltimor klinikasında dünyasını dəyişdi.

Bununla belə, təxminən, on beş il sürən yaradıcılığı müddətində Tomas Vulfun nəşr olunmuş və olunmamış bədii əsərlərini, pyeslərini, esselərini, məktublarını (“Məktublar” – 1956; “Anama məktublar” – 1943, 1968; ikicildlik “Qeyd dəftərçələri” – 1971) nəzərə alsaq, onun nə qədər nəhəng yaradıcılıq enerjisinə malik olduğunu aydın təsəvvür eləmək mümkündür.

Tənqidçilər Vulfun yaradıcılığında U.Uitmenə xas nikbinlik, E.Heminqueyə xas yığcamlıq, U.Folknerə xas epiklik olduğunu qeyd eləyirlər. Hətta yazıçının adı “məktəb qaydalarını” pozmaqda, zaman keçidlərindən tez-tez yararlanmaqda da günahlandırırırlar. Bu ittihamla əlaqədar Folkner deyirdi: “Vulf ona görə “hər şeyi” söyləməyi bacardı ki, nəinki “məktəb qaydalarını”, hətta digər qaydaları da pozdu”. O, yazıçının estetik ənginliyini yüksək qiymətləndirir, onu “öz nəslinin birinci yazıçısı” adlandırır, “bütün bəşər təcrübəsini tam formada ədəbiyyata gətirməyə” can atdığını, “bütün kainatı öz əsərlərinə sığışdırmağa” çalışdığını qeyd eləyirdi. Təsadüfi deyil ki, Folknerin bu fikirləri XX əsrin 60-cı illərində, Vulf ədəbiyyata təzədən və daha sanballı şəkildə qaçırdandan, klassiklər sırasında öz halal yerini tutandan sonra onun yaradıcılığı ilə bağlı mübahisələr və tədqiqatlara təkan verdi. Ölümündən bir neçə il sonra Tomas Mann onu “Amerikanın ən güclü səslərindən biri” kimi dəyərləndirmişdi.

Təsadüfi deyil ki, ədəbi cəhətdən özünə daha yaxın saydığı U.Folknerdən üslubuna görə fərqlənməyi bacaran Tomas Vulf dünya ədəbiyyatına kifayət qədər təsir göstərməyi də bacardı. Həmvətəni C.D.Selincer, Avstriya yazıçısı Tomas Bernhard, gürcü nasiri Otar Çiladze, italyan söz ustası Antonio Tabukki və çağdaş nəsrin bir çox tanınmış ustalarının yaradıcılığında onun təsirini görmək mümkündür.

Nəriman Əbdülrəhmanlı

HƏYATIM HAQQINDA BƏZİ ŞEYLƏR

(avtobioqrafik qeydlər)

Mənə elə gəlir ki, bioqrafik məlumatlar – mən nə vaxt və harada doğulmuşam, təhsil almışam və bu cür şeylər bu kitabın nəşirlərində var, ona görə də onlardan burada bəhs eləməyəcəyəm. Bəzəmdə adamların bildiyi hər şeyin mənə dəxli var, buna görə də, yəqin ki, həyatım haqqında bəzi şeylər danışmağımı sınaqdan keçirsəm, daha yaxşı olar.

Otuz beş yaşım var, özümün çətin ki saymaq istəyəcəyəm neçə milyonlarla – məhz nə qədər olduğunu bilmirəm, amma fikirləşirəm, hər hansı yaşadımdan geri qalmaram – söz yazsam da, həmin sözlərin ən çoxu ondan birini çap etdirmişəm. Bununla belə, tənqidçilər deyirlər ki, həddən artıq yazıram – onların haqlı olmadıqlarını da deyə bilmərəm. Amma mənə elə gəlir ki, yazıçı olmaq arzusu qəlbimdə çoxdan yaşayırmış – doğrudan da, əllərim gicəşirdi, çünki mən kağızları qaralamağa başlayanda hələ on dörd yaşım tamam olmamışdı – iyirmi altı yaşınacan öz niyyətim barədə ciddi söz açə biləcəyimi boynuma almağa cəsarət eləməirdim.

Həmin vaxtacan bir neçə pyesciyəz yazmışdım, quruluşçu tapmağa ümid eləsəm də, düşünürəm ki, öz gücümə dramaturq olmaq və bununla çörək pulu qazanmaqla bağlı qəti qərarım barədə də ailəmə xəbər verəcək qədər inanırdım. Hər halda, bəxtim gətirdi. Yalnız iyirmi altı yaşında iki-üç il sərf eləyəcəyim kitabı yazmağa başladım. Həmin vaxt Nyu-York Universitetinin Vaşinqton-skver kollecində ingilis dilin-

dən dərs deyirdim. Amma mənə elə gəlir ki, onda da öz taleyimi yazıçılıqda tapdığımıza və gələcəkdə yazmaqla məşğul olacağımıza bütün aydınlığı ilə əmin deyildim. Əlbəttə, kitabım üçün nəşir və oxucular tapmağı arzulayırdım, amma bu, doğrudan da, yalnız arzu – mənə yaradıcılıq dövründə kömək eləyən bir cür sərxoşedici illüziya idi. Bununla belə, düzünü deyə bilərəm: kitabı ona görə yazdım ki, onu yazmaya bilmədim və yazıldıqdan sonra o iri kağız yığınınu ayıldı-cı gerçəkliyin soyuq boz işığında görəndə çox qorxdum və təəccüblə fikirləşdim, bu nə idi başıma gəldi, həyatımın iki-üç ilini bu nəhəngə sərf eləmək məcburiyyətində qoyan və kitabım üçün nəşir və oxucu tapmaq kimi aldadıcı ümidi beynimə yeridən ağıl qarışması nədir? Elə ilk nəşir tezliklə mənim bəd öncəduyumumu təsdiqlədi. Əlyazmanı oxudu, çox tezliklə onun həddən artıq uzun, həddən artıq avtobioqrafik, həddən artıq qeyri-peşəkar olduğu və öz ziyanına, riskə getməyə dəydiyinə görə çap elədiyi digər kitablarla həddən artıq oxşadığı barədə çox qısa qeydlə geri göndərdi. Deyəsən, bu, hər şeyə son qoydu və hazır kitabımla bağlı şəxsi, ən pis qorxularımı möhkəmləndirdi. Belə ruhi vəziyyətdə də Avropaya çıxıb getdim və kitabımı, demək olar, unuttum.

Amma heç yarım il də keçmədi ki, başqa bir nəşir əlyazmanı oxuyub qəbul elədi. Amerikaya qayıtdım, universitetdə dərs deyir, 1929-cu ilin oktyabrında, iyirmi doqquz yaşım tamam olandan bir neçə həftə sonra nəşr olunacaq kitabın düzəlişləri üzərində işləyirdim.

“İlk çətinliklər”ə gələndə isə taleyim gətirdi. Elə ilk yazdığım, həm də belə böyük kitabım həmin kitabı oxuyan ilk nəşirlərdən biri tərəfindən qəbul edildi və çap olundu, başa düşürəm ki, bu, nadir təsadüf idi. Bununla belə, mənim də çətinliklərim vardı və o çətinlikləri cəsarətli sözlərlə aradan qaldırmaq lazım gəlirdi, amma yazıçılıq barədə danışsaq, həmin çətinliklərin çoxunu özüm özümə yaradırdım. Həmişə tənbel-

liklə – daha dəqiq desəm, ətrafımdakı həyata acgöz və daim artan maraqla o həyata dalmaq və ensiklopedik dəqiqliklə öyrənmək istəyi ilə səyahət eləmək, həm üzmək, həm bu vaxtacı görmədiyim yerləri, şeyləri və yeni adamları görmək arzusuyla mübarizə aparmalı olurdum. Məclisləri sevirəm, yeyib-içməyi, beysbola getməyi və vaxtımı yaxşı keçirməyi sevirəm. Üstəlik, şübhəyə – hər şeyi düzgün elədiyimə inam çatışmazlığına, işdə rast gələn çoxlu çətinliklərə qarşı mübarizə aparmalıyam. Peşənin metodları və incəliklər ilə bağlı biliklərim hələ çox qeyri-mükəmməldir. İnanıram və ümid eləyirəm ki, daim onun və yazıçı kimi öz imkanlarım barədə yeni-yeni şeylər öyrənəcəyəm, amma bunu çox asta-asta, bitib-tükənməyən səhvlər, yanılmalar və əbəs vaxt itkisi hesabına öyrənəcəyəm. Həmişə həddən artıq çox iş görürəm; bir neçə min söz ayırmaq və kitabımı tərtib eləmək üçün milyonlarla söz yazıram. Görünür, bu, yaradıcılıq xüsusiyyətimin başlanğıcıdır: o məhsulun coşqun axınından gerçəkləşməlidir və çox düzgünlüklə, dəqiqliklə və qənaətlə, bu qədər zəhmət, vaxt və material sərf eləmədən nəticə qazanmaq üçün həmin qüvvəni nəzarətdə saxlamağı və istiqamətləndirməyi tədricən öyrənməyə ümid bəsləsəm də, mənəcə, iş üslubum həmişə mahiyyətə təsvirə cəhd göstərdiyimə tamamilə oxşar olaraq qalacaq və hələlik hər şey üstümə məhz belə töküləcək.

Amerika həyatının yazıçılığa – yəni yazıçı peşəsinə həmişə çox sirli, romantik və vərdiş elədiyimiz həyat tərzindən, alışdığımız aləmdən və əhatədən çox uzaq münasibət bəslənilən təbəqəsindən çıxmışam. Bu səbəbdən, artıq dediyim kimi, iyirmi altı yaşınacan hətta ağılıma gətirə bilməzdim ki, yazıçı olacağam, gümanım təcrübədə kitabımın nəşri ilə təsdiqlənəndə, az qala, otuz yaşım tamam olmuşdu. Ola bilsin, elə bu səbəbdən – həm də xatırladığım başqa səbəblərə görə məndə belə böyük tənbellik və insan nəsli-

nin nümayəndələrinə xas, yəqin, görməli olacağım şeyi, qaça bilməyəcəyim və onsuz həyatımın mənasızlaşacağı işi təxirə salmaq və mümkün qədər uzun müddət yayınmaq xüsusiyyəti – həm aydın istiqamət hissi və çox vaxt çox zəif hədəf hissi var. Bütün bu səbəblər üzündən inkişafım çox ləng oldu. Amma bəzən mənə elə gəlir ki, bütün bu aşkar çətinliklər müəyyən üstünlüklər də yarada bilər. Təbiətimə görə kifayət qədər tənbel olduğuma inamım, həyata və yeni duyğulara acgöz marağımın irəlində görəcəyim işə qarışmasına izin verəcəyini dərk eləməyim və həmin işin həddən artıq ağır və çətin olması təkcə gərgin səylər və diqqət yox, həm də bir müddət mənəvi təcrid tələb eləyir, bir halda ki iş başlanıb, insan özünü bütövlükdə ona sərf eləməlidir, bitirənəcən gecəgündüz onun sərəncamında olmalıdır – bunu dərk etmək müəyyən vicdan əzabı ilə birlikdə məni işdən üz döndərməməyə, onunla üz bəüz gəlmək üçün cəhd göstərməyə, bir halda ki iş başlayıb, o işi mümkün qədər yaxşı görməyə təhrik eləyir. Bu vaxtacan yazdıqlarımın çoxunu avtobioqrafik əsərlər adlandırırlar. Qısa sözümdə bu çox mübahisəli və çoxmənalı təyini müzakirə eləyə bilmərəm və buna çalışmayacağam. Ancaq onu deyə bilərəm ki, mənə elə gəlir, bu və ya digər mənada hər cür yaradıcılıq aktı avtobioqrafikdir.

Birinci kitabını yazan gənc materialdan səmimi düzgünlüklə istifadə eləməyə üstünlük verir, amma artıq dediyim kimi, xeyli xoşagəlməzliliklər və anlaşılmazlıqlar çoxlarının dediyi kimi, mənim həddən artıq avtobioqrafik ola bilməməyimdən törəyə bilər. Hər halda, ümidvaram ki, bundan sonra həyat təcrübəmin materiallarından çox böyük fantaziya sərbəstliyi və plastik təxəyyül gücüylə istifadə eləyəcəyəm.

İşin özünün təcrübəsinə gələndə isə, bunu gördüm: gerçəkliyin və canlı ünsiyyətin səni ətraf ələmlə təmaslardan məhrum eləmək əvəzinə onun qavrayışını həddən artıq gücləndirir və zənginləşdirir. Düzünü

desəm, sənətkarın həyatında başlıca şey işinin mahiyyətidir, onun ən dərin biliyi, ən yaxşı qüvvəsi, ən səmimi vətəndaşlıq duyğusu da dinamo-maşının elektrik impulslarının güclü axını və döyüntüsü kimi işinə həpür. Onunla razıyam ki, insanın iyirmi yaşında eqosentrik dünyagörüşü olur, həyat barədə əsasən həyatın ona necə təsir elədiyi və öz fərdiyyətində necə əks olunması əsasında mühakimə yürüdü. Həm də mənə elə gəlir ki, diqqətini bu şəxsi bilavasitə təcrübə və maraqlar üzərində cəmləşdirmək onun erkən əsərlərində üzə çıxır. Amma təcrübəmə əsasən bu nəticəyə gələ bilərəm ki, o, böyüyəndə həyatın özü naminə ətrafındakı həyatla daha artıq maraqlanmağa başlayır. Onun maraqları, şəxsiyyətinin macəra və yaşantıları, bütün bəşəriyyətin həyatıyla əlaqələri sayəsində özündən ötrü maraqlı olur. Bunun nəticəsində də vətəndaş duyğuları, baş verənləri anlamaq və başqa adamların, bütövlükdə bəşəriyyətin taleyinə diqqətlə yanaşmaq qabiliyyəti həddən artıq zənginləşir və dərinləşir. Ümidvaram ki, məndə indi bu baş verir. Hər halda, mən işləyirəm.

1935

POVESTLØR

BASKOM HOKUN PORTRETİ

Bu yüzilliyin başlanğıcından ötən iyirmi beş il ərzində Bostonun Steyt-stritdəki və yaxınlıqdakı kontorlarda xidmət eləyən işgüzar adamları, şübhəsiz, dayım Baskom Hokun mərhumanə, əcaib görkəminə öyrəşiblər. İş günlərində, təxminən, saat doqquzda o, küçənin başlanğıcındakı yeraltı stansiyadan qalxır, dərhal körpüklü xışiltıyla iki qola ayrılan axını coşdura-coşdura, bir dəqiqəliyə çaşmış halda yerində duruxur, bununla yanaşı, sümüklü əlləri ilə böyürlərini məzəli tərzdə tutub, elə bil, özünü yerində saxlaya-saxlaya, eyni zamanda da üzgün itaətkar sifətini ağlagəlməz halda əyə-əyə donub-qalırdı. O, burğusayaq xırda gözlərini burnunun üstünə doğru yönəldir, ölüsayağı təbəssümlə ağzını əyir, kauçukaoxşar alt dodağını üst damağını bəzəyən seyrək atsayağı dişlərinə doğru dartır, sifətinin orta və aşağı hissələrinin əzələlərini sürətlə ixtisar eləməyə başlayırdı. Sonra sifətini rahat buraxır, heç nəyi görmədən ətrafına nəzər salır, qətiyyətlə səkiyə ayaq basırdı; bəzən bəxti gətirirdi, elə həmin məqamda da hərəkəti dayandırırıdılar, piyadalar da küçəni keçirdilər, amma bəzən də elə olurdu ki, o, avtomobillərin, yük maşınlarının və furqonların gurgur guruldayan axınına dalır, ya əyləclərin xırçılısı, siqnal buynuzlarının qorxulu qurultusu, qorxmuş sürücülərin bərk söyüşləri altında sağ-salamat keçir, ya da dəhşətdən inildəyə-inildəyə çaşdırdığı, dondurduğu küçənin ortasında batıb qalır, bu zaman da onu cavan, qırmızısisfət irlandiyalı – tənzimləyici danlaya-danlaya xilas eləyirdi.

Baskom taleyin cəzasıydı, ona görə də sağ qalırdı. Düzdür, bir dəfə taleyin cəzasına etinasız olan parlaq mexaniki etajer onu yırıb əzmişdi; bir dəfə də bundan

xəbəri olmayan çarx botinkalarının burnundan ötüb-keçmiş, onu yerinə mıxlamışdı, elə bil, o, hamı ilə bərabər Allahın altında yeri yirdi. Hər iki dəfə də salamat qaldı. Ona görə salamat qaldı ki, taleyin cəzasıydı, uşaqların və korların addımlarını yönləndirən öncəgörmə ona qarşı mərhəmətliydi; o, nəhayət, ona görə də sağ qaldı ki, meymunsayağı ağzıyla söyüşlər yağdıran həmin polis nəfəri çoxdan hiddətindən şeytanlaşmağa, kor olmağa ara vermişdi, çoxdan ümidini kəsmişdi, indi bu azmış qoyuna, doğrudan da, analıq hissi bəsləyirdi, səhərlər sayıqlıqla dayıya göz qoyur, əgər fürsəti əldən verirdisə, onda yaxşı tanış olan, qəlbini donduran fəryadı eşidib dərhal fit çalmağa başlayır, ləngimədən küçə basırığının ən qatı yerinə, qışqırıqların, lənətlərin, əyləc cırıltılarının ortasına can atırdı; o, Baskom Hoku təhlükəsiz yerə dartır, əzələli əli ilə onun dirsəyindən bərk-bərk tutub ehtiyatla səkiyə aparır, yolüstü oynaqlarını, sümüklərini yoxlaya-yoxlaya, narahat olmuş halda bədəninə hissələrini ovuşdura-ovuşdura, dayım onun babası yerində olsa da, “körpə” adlandırma-adlandırma səkiyə doğru aparırdı.

– Salamatsanmı, körpə? Heç yerin ağrımır ki, körpə? Hər şey salamatdır?

Amma sarsılmış, qorxuya qapılmış Baskom susur, yalnız yorğun halda xırıldayır, aradabir də boğucq hayqırtı çıxarırdı:

– O! O! O!

Axır ki, özünə gəlib, bir qədər sakitləşib, peyğəmbərlərin dağlar başından xəbər çatdırdıqları kimi uca, ulartılı, boğucq səslə avtomobillərə, onların sürücülərinə haqlı qəzəbini izhar eləyirdi. Onun səsi, az qala, qəribə gəlirdi, eşidiləndə də həmişəlik yaddaşda qalırdı. Bu, uzaqlardan eşidilən səs idi, amma heç də İsrail suru kimi inildəyən səs deyildi, belə ki, əgər mister Baskom dağın başından sükuta bürünmüş vadidəki bir kəsi səsləsəydi, o da bu ilahi ehtirasdan od tutub yanan fəryadı çox uzaqlardan eşidərdi. Bu, həqiqətən

də, keşiş səsi, böyük vaiz səsiydi, o səs məbədlərdə səslənməliydi, yeri gəlmişkən, bir vaxtlar elə orada da səslənmişdi, çünki Baskom dayı özünün uzun, parlaq həyatında növbəylə, hər dəfə də dərin inamla müxtəlif məzhəblərin – yepiskopal, presviterian, metodistik, baptist və unitarian – ardınca getmiş, təbliğ eləmişdi.

Həm də əgər ona getmişdisə, indi də tez-tez küçə vaizi rolunda çıxış eləyirdi – heç olmasa, möcüzə sayəsində çarxların altında qalıb ölmədiyi hadisəni götürək; sarsıntıdan özünə gələn kimi təmtəraqlı töhmət axınını təsadüf nəticəsində burada olan bütün sürücülərin üzərinə tökdü, əgər biri cavab qaytarırdısa, elə hadisə baş verirdi ki, maraqlı tamaşa oynanırdı.

– Nədir, zəncirini qırmısan? – avtomobilçi dişlərinin arasından dillənir. – Sanitarlara həvəsin var?

Cavabında mister Hok ən qudurğan qədim peyğəmbərlərdən avtomobil sahiblərinə ölüm, məhv və lənət vəd eləyən sitatları yerində işlədib, yerindəcə dünyanın sonuna, Məhşər gününə əsaslanıb, Molox çarxlarını, apokalipsis vəhşi heyvanlarını xatırladıb allıgüllü öyüd-nəsihətlə mükafatlandırır.

– Yaxşı, bəsdir! – güman ki, avtomobilçi dişlərini qıcırdadacaq. – Nədir – korsan? Nədir – örüşdəsən? Siqnalı bilmirsən? Əngəlin əlini qaldırdığını görmədin? Bilmirsən nə vaxt “Durun!”, nə vaxt “Gedin!” olur? Hərəkət qaydaları var axı – belə bir şey barədə eşitmisən?

– *Hərəkət* qaydaları? – dayım, elə bil, avtomobilçinin bu sözləri söyləməyə cəsərət elədiyindən təhqir olunub nifrətlə dillənir. Onun səsi bütöv, aydın səslənir, hər sözü ələ salan kimi düzgün söyləyir, əksər adamların ağızında dil elə biabırçı şəkildə təhrif olunur ki, söz dəqiq mənasından başqa digər nüanslara, çalarlara malik olur, onlara belə incəlikləri verməyi də ancaq pedantlar və puristlər bacarırlar – bu, həqiqəti əyani xəbər verən pedantların və puristlərin məlum dərəcəsinin ədalı, iyrənc, bütün vürğulara riayət elə-

yən danışq tərzidir. *Hərəkət* qaydaları! – o təkrar eləyir, sonra gözlərini bir nöqtəyə dikir, kauçuksayaq alt dodağını atsayağı üst dişlərinə sarı qaldırır, burnunda nifrətlə, zorən gülür. – *Hərəkət* qaydaları! Miskin *qanmaz!* Yarisavadlı quldur! – Siz mənim yanımda – *mənim yanımda!* – danışırınsınız, – o, səsinə kafedral ucalığa qaldırır, əlini sümüklü sinəsinə vurur, özündən-razı həyasıza vaxt sərf eləyən peyğəmbərin nəcib hiddətiylə alovlanır, – siz hərəkət qaydaları barədə mülahizə yürüdürsünüz, bununla belə, təsadüfən gözünüzə dəysə də, həmin qaydaları *oxuya* biləcəyiniz şübhəlidir, əgər belə bir mütləhin öhdəsindən gəlsəniz də, – burada nifrətamiz tərdə finxırır, – onda həttə körpə uşağa da aydındır ki, sizin qabiliyyətinizlə qaydaları başa düşmək, – burada o, səsinin daha bir həmləsi ilə, nəsihətamiz tərdə yuxarı qaldırılmış sümüklü barmağıyla məqamın əhəmiyyətini qeyd eləyir, – onun mənasını *da* aydınlaşdırmaq olmaz.

– Sən bir buna bax! – avtomobilçi dişlərini qıncırda-dır. – Ağillı çıxıb! Siz ağillılar artıb-çoxalmısınız! Çox ağillı adam tapılıb! – Avtomobilçi hiddətlə bir sözdə ilişib qalır. – İndi gör sənə nə deyirəm. Fikirləşirsən ki, hamıdan ağillısan? Doğrudan da? Ancaq siz ağillılar ayaq altıda dolaşırsınız, sifətinizə ilişdirməyi xahiş eləyirsiniz. Bundan ağillı bir şey fikirləşməmişiniz. Əgər bugün-sabahlıq olmasaydın, səni məyus eləyərdim, – o, qaşqabaqlı halda bununla kifayətlənib sözünü bitirir.

– O! O! O! – Baskom dəhşətə gəlir.

– Əgər belə ağillısan, dünyada da hər şeyi bilir-sənsə, onda o hərəkət qaydalarını izah elə.

Ona şübhə eləmək lazım gəlmir ki, belə qaydalar, ümumiyyətlə, mövcud idisə, onda bədbəxt avtomobilçinin axırı yetişirdi, çünki dayım o qaydaları *verbatum*¹, mübahisə incəliklərindən zövq ala-ala, hər ifadə dönüşünü pedantsayağı dada-dada şərh eləyirdi.

¹ Sözbəsöz, olduğu kimi (*lat.*)

– Bunlardan da əlavə, – o, sümüklü barmağını dikəldib guruldayırdı, – Massaçusets ştatı 1856-cı il tarixli qanunnaməyə əsaslanaraq, həmin qanunnamənin aşkar, məcburi və dönməz gücünü qəbul edərək qərara alır ki, iki, dörd, altı, səkkiz, nə qədər istəsən artıq çarxa malik, ictimai sərvət, yaxud ayrıca bir şəxsin şəxsi mülkiyyəti olan bu və ya digər daşıma vəsi-tələrini hərəkətə gətirən hər cür arabaçı, faytonçu, sərəncamçı, inzibatçı, ekspeditor, konduktor, kim olur-olsun... – amma həmin vaxtacan öz payını almış avtomobilçi ağıllı tərənib aradan çıxırdı.

Amma elə də olurdu ki, səhər uğurlu keçirdi, Baskom dayı da guruldayan və axan küçədən öz Ay adamı keçidini müvəffəqiyyətlə başa vururdu, sonra da cəld addımlarla Steyt-stritlə elə həmin kimi, batıq böyürlərini sümüklü barmaqlarıyla sıxa-sıxa, nadir bazarudunu cürbəcür hallara sala-sala yoluna davam eləyir, tezliklə də 900-cü illərin əvvəllərinin görkəmini, qoxusunu saxlayan, çayarxasındakı qədim, həddən artıq zəngin korporasiya – məhz Harvard Universitetinə məxsus olan, sanballı, yaraşıqsız, çox dəyərlı daşınmaz əmlaklardan sayılan, iri, çirkli görünən tutqun daşlı binanın girişinə doğru burulurdu.

Baskom dayı hələ də böyürlərini tuta-tuta vestibülün kələ-kötür mərmər pillələrilə yuxarı qalxır, fırlanan qapını itələyir, hamamdakı təkı buxarlı havanın burum-burum qalxdığı, yaş botinkalar, qaloşlar, xlor və karbol, görkəmi köhnətəhər də olsa, yaxşı işləyən lift qoxusu verən geniş mərmər dəhlizə girirdi, elə həmin dəqiqələrdə liftlərin biri gurultuyla aşağı enir, qapılarını yana açır, iki sərnışini bayıra qusur, bir düjününü, o cümlədən də dayımı udub, elə həmin əsəbiliklə də onu səkkizinci mərtəbəyə çatdırırdı, oranın geniş, qaranlıq dəhlizində dayım iyirmi beş illik rejimə riayət eləyib çəşqin halda gözlərini qıyır, üz-gözünü turşudurdu, arxasından yazı makinalarının ayıldıcı taqqıltısı, kağızların xışıltısı, oturub-qalxan xidmətçilərin cırlı-

tısı gələn işıqlı kontor qapılarının yanından sola gedi-
di. Baskom Hok dəhlizi axıracan keçib sağa, başqa
dəhlizə dönür, az sonra şüşəsində iri hərflərlə: “Con
T.Brill. Daşınmaz əmlakın icarəsi və satışı”, aşağıda da
lap xırda hərflərlə: “Baskom Hok, vəkil. Təhvil-təslim
sənədlərinin tərtibi” yazıları olan adi bürokrat qapısı-
nın önündə ayaq saxlayırdı.

* * *

Həmin cəlbedici kontora girməzdən qabaq gəlin
bu özünəməxsus adamın görkəminə yaxından, diq-
qətlə nəzər salaq.

Bu qərribə şəxsiyyət Steyt-stritdə də, digər hər yer-
də də daim diqqəti cəlb eləyir, dedi-qodu doğurur-
du. Əgər onu dikəltməydin, Baskom Hokun boyu altı
fut üç-dörd düym¹ olardı, amma yeriyəndə büzüşür-
dü, illər keçdikcə də belə büzüşmə daimi oldu; onun
ağır, kobud, irisümüklü, ucaboy, amma pekan² kimi
möhkəm adam gövdəsi var idi. O, adamların o növü-
nə məxsus idi ki, onlar, elə bil, əldən düşmək bilmir-
lər, qocalmır, ölmürlər; azalmayan həyat gücüylə lap
qoca yaşlarınacan yaşayır, bir saat ərzində də ölürlər.
Onlar nə heydən düşür, nə vərəmləyirlər, çünki hey-
dən düşməli, vərəmləməli bir şey yoxdur: onların
qurumuş, damarlı cismi qranit kimi uzunömürlüdür.

Baskom Hok öz yöndəmsiz bədəninə elə bu qədər
uzunömürlü paltar da geyindirirdi: onun köhnə, sür-
tölmüş tualeti köhnəlmiş təsiri bağışlamırdı – ola bil-
sin, qənaətcil dayımın təbiəti doxsanıncı illərdə mate-
rialın fasonuna və yaşına görə müddətsiz istifadə üçün
seçib səhv eləməmişdi. Bir vaxtlar tünd-boz çilli pencə-
yin tikişləri boyunca ciblərinin qırağı yaşıl rəngə çalır-
dı, üstəlik də, gülməli dərəcədə gödək idi, uzundraz,
iribədənli kişinin əynində pencək jiletindən azacıq
uzun idi, buna görə də iri ələngəsayaq qolları bir arşın

¹ *Düym* – 193 sm-ə yaxın uzunluq ölçüsü

² *Pekan* – qoz ağacı sinfindən ağac

çölə çıxırdı, donqarlanmış çiyinlərinin ensiz çərçivəsi isə pencəyin içində tamam-kamal yerləşmişdi. Daha açıqrəngli kobud yun parçadan tikilmiş, tükü çoxdan tökülmüş şalvarı da elə o cür dar, qısaydı; ayaqlarında xam göndən bağları olan ağır kəndli başmaqları, başında qara fetrdən, eynilə köhnəliyindən lenti boyunca yaşıla çalan sarsaq yastı şlyapacığaz var idi. İndi polis nəfərinin onu niyə “körpə” adlandırdığı aydındır; bu iri sümük yığınının üstündə qarderob çarmıxa çəkilmişdi, həmin qarderobda səksəninci illərin kənd gicbəsəri qırmızı pəncəsində nabat dolu torbacıq sıxıb görüşə gedirdi. İlgək-qalstuk, solğun-mavi naxışlı, elə bil, öz əli ilə yuduğu təmiz, sürtülmüş yaxalıq (yeri gəlmişkən, güman doğrudur, çünki dayım özünü bütövlükdə yuyurdu, eyni zamanda da yamaq vururdu, cırıqları gözəyirdi, ayaqqabılarını təmir eləyirdi) – əgər qışda çənəsinin altınacan düymələnən, gödək paltarının altından didik-didik olmuş qol köbəsini göstərən köhnə, göy rəngli toxunma isti köynəyi geydiyini nəzərə almasaq, onun qışda və yayda daim gəzdiyi kostyum, düzünü desək, bax budur. Onu həтта uzun, dondurucu qış vaxtı Bostonda olan ən bərk şaxtada belə paltoda görməyiblər.

* * *

Dayımın özündə olmadığı tamamilə aydındır; adamlar nə cürsə anlayırdılar ki, o, kasıb deyil, Steytstritdə tanış fiquru görüb bir-birini dümsükləyib deyirdilər:

– O qocanı görürsən? Yəqin, fikirləşirsən ki, o, Xilas Ordusundan sədəqə gözləyir! Səhv eləyirsən. Onun pulu var, qardaş. Rahat ol: var, həm də həddən artıqdır, amma onu yad gözlərdən uzaqda saxlayır. Qocanın corabı pulla doludur.

– İlahi! – həmsöhbəti səsində səs verir. – Belə bir babaya onun nə xeyri var axı? O pulları özüylə apar-mayacaq ki, düzdür?

– Elə məsələ də ondadır, qardaş. – Sonra söhbət fəlsəfi istiqamət alır.

Baskom Hok xəsis olduğunu dərk eləyirdi, hər-dən bir özünü “əsl kasıb” elan eləyib çox gözəl anlayırdı ki, həmkarları xəsisliyini kasıblığına yazmazlar, onlar daim qocaya sataşırdılar:

– Hazırlaşın, Hok, nahar eləmək vaxtıdır. Parkerhausda cəmi iki dəmir pula əməlli-başlı yedirirlər.

Ya da deyirdilər:

– Bura baxın, Hok, bir yerdə sizdən ötrü qış palto-su gördüm – həm də cəmi altmış dollaradır.

Yaxud soruşurdular:

– Müqəddəs adam, yaxşı paltar yumaqla maraqlanmırsınız? Mən çinli ər-arvad tanıyıram, çox yaxşı işləyirlər.

Baskom etinasızlıqla burnunda finxırıb xəsisə xas nümayişkarənə hiyləgərliklə onlara cavab verirdi:

– Əl çəkin, ser! Mən o üfunətli restoranlara gedən adam deyiləm. Hər şeyi ağzına dürtmək olmaz axı. Onların mətbəxini, sizdən ötrü bişirib-düşürdükləri o çirkli, üfunətli, iyərənc yeri görsəniz, iştahanız bir anda küsər.

Onun xəsisliyi yeməyə xəstəhal vasvasılığacan inkişaf elədi; deyirdi ki, bəs “gənclik illərində öz məqsədini restoranlarda məhv elədi, həmin müəssisələrin hədsiz iyərəncliyi nifrətdoğuran mənzərə yaradır, nifrətamiz tərzdə “hm” eləyib deyirdi:

– Əlbəttə, çirkli niger beş barmağını supun içində yaxalayanda (hm-hm-hm!) sizə daha ləzzətli görünər, – burada o, üz-gözünü turşudur, nifrətamiz halda finxırırdı; “ləzzətli yeməkləri” kinayəli tərzdə ifşa eləyirdi, deyirdi ki, bəs o yeməklər “dünya bərqərar olandan bütün müharibələrin, bütün orduların məhv elədiklərindən də artıq adam qırıb”.

O, qocalığa “xam ərzaqların” təbii qidalılığını faydalı sayırdı, evdə özünə ovulmuş kökdən, soğandan, çuğundurdan, hətta çiy kartofdan yemək hazırlayırdı,

arvadına nəsihət verə-verə o doğramanı ordlarına təpirdi:

– Əgər belə istəyirsinizsə, ölümünüzü gözünüzün altına alıb mal əti, istirdiyyə, hindtoyuğunu özünüz yeyin, amma o zəhəri *mənə* dürtüsdürməyin. Əl çəkin, ser! Qətiyyə olmaz. Öz mədəm *mənə* daha əzizdir. – “Siz” müraciəti, görünür, müəyyən bir şəxs üçün yox, bəşəriyyət üçün nəzərdə tutulurdu, çünki əgər mal ətindən, istirdiyyədən, hindtoyuğundan uzaq durmaq uzunömürlülük vəd eləyirdisə, heç şey bu qadının əbədi yaşamasına mane olmurdu.

Boston qışı öz təsirini göstərməyə başlayanda paltoproblemiylə, fani cismini örtməklə bağlı da eyni şey baş verirdi – o, bu məsələdə də orijinallıq eləyirdi:

– Paltolə! Qətiyyə olmaz! Havayı da lazım deyil! Onlardan ancaq yoluxucu xəstəliklər, soyuqdəymə, sətəlcəm olur. Mən otuz ildir paltosuz gəzirəm, bütün bu müddət ərzində soyuqdəymənin nə olduğunu *bilməmişəm* – bilmək nədir! Soyucdəymənin nə olduğu *ağlıma gəlməyib!* – bu cür iddia həqiqətə qarşı günah idi, çünki o özü qış davam elədiyi müddətdə üç dəfə olmasa da, ən azı, iki dəfə dünyada ən pis olan, nifrətəlayiq hiyləgər, Allahın lənətlədiyi Boston iqlimini yamanlaya-yamanlaya soyucdəymədən şikayətlənirdi.

Əgər onlar barəsində söhbət gedirdisə, camaşırıyuanlarla da eyni şey baş verirdi – istehzayla elan eləyirdi ki, *onun* köynəklərinin, yaxalıklarının üstünə “iyrənc tipin tüpürməsinə, *hayxımasına*” imkan verməz:

– Əlbəttə! – o, coşub-qaynayan təxəyyülünə yeni iyərənc bir şey atıb sevinirdi. – Əlbəttə! Sonra tüpürçəkli halda gəzsinlər deyə (hm-hm!), üstəlik, ütüyə də canına *hopdurardı*, – ardınca sifətini qırırdı, kauçuksayaq dodağını əyir, burun deşiklərindən məmnun, təntənəli gülüş buraxırdı.

Həmin qoca indi sümüklü əlləri ilə böyürlərindən yapışib öz kontorunun qapısı ağzında dayanmışdı.

* * *

Onun tarixçəsi belədir.

Qeyri-adi ağıla, nizamsız ehtiraslara malik adam olan Baskom Hok özünün qonaqpərvər ailəsində savadlı kişiydi. Artıq gəncliyində paltarının, nitqinin, yerişinin, hərəkətlərinin qəribəliyi cənublu qohumlarında istehza doğururdu. Amma istehzalara fəxr qarışırdı, çünki onun ötəri özünəməxsusluğunda ailələrinin adi ailələrdən olmadığına bir daha təsdiqini görürdülər.

– Onun başı bir qədər uçub, – şən halda xəbərdarlıq eləyirdilər, – bizim ən masqaraçı adamımızdır.

Baskomun Vətəndaş müharibəsindən sonrakı illərə düşən gəncliyini sevincsiz kasıblıq qarşalamışdı; onun bəzəyi və rüsvayçılığı fiziki əməyi ilə, üzgünlüyüylə, kasıblığıyla, xəstəlikləriylə torpaqda kök salmış, torpaqdansa coşqunluqla, hiddətlə, qalibanə yaranan həyat idi. O, erkən yaşlarından insanın alçaldılmasına etirazla alışıb-yanırdı, onun əzəməti, harmoniyası bərdə car çəkirdi, üstəlik, atasının məsuliyyətsizliyindən, artıb-çoxalan, arasıkəsilmədən boş anbarlar aləmini dolduran törəmələrindən əziyyət görürdü.

– Növbəti bədbəxt bu dünyaya gələndə, – o, keyli keçəndən sonra duyğudan titrəyən səslə deyirdi, – meşəyə çıxıb getdim, başımı ağaclara döydüm, Allahı da qəzəblə yamanladım. Bəli, ser, – o, təcavüzkar alt dodağını seyrək üst dişlərinin üstündə gəzdir-gəzdirə, sözləri səs orqanlarıyla cidd-cəhdlə çıxara-çıxara davam eləyirdi, – bəli, mən bunu boynuma almaqdan utanmıram. Çünki biz *ləyaqətsiz*, *ləyaqətsiz*, demək olar, – burada səsi moizə söyləyirmiş kimi ucalırdı, – heyvani şəraitdə yaşayırdıq! İnanarsanmı? – O, uca səsini kəsir, yerə qayıdır, məxfi pıçılıya keçirdi. – İnanarsanmı, oğlum, amma bir dəfə *doğma* atama izah eləməyə məcbur oldum ki, biz belə yaşayışla yaxşı adamlar ola bilmərik. – Burada onun səsi tamam pıçılıtda sönür, üz-gözünü qorxunc halda bürüsdürüb,

dodağıyla üst dişlərini islada-islada iri möhkəm barmaqlarını dizlərinə mıxlayırdı.

Kasıblıq ona vurulmuş, gəncliyini əlindən almış, qəlbini qarsalayıb özündən silinməz yaddaş qoymuşdu. İbtidai təhsilinin müəyyən qırıntılarını öz ucqarında almışdı, əlinə keçən hər şeyi oxuyurdu, iki-üç il kənd məktəbinə getmişdi, iyirmi bir yaşında dəmiryol qatarı biletini borc pula alıb Bostona, Harvarda girmək üçün gəlmişdi. Qəlbi bircə alovlu arzuyla alışıb-yandığından onu necə oldusa, qəbul elədilər; ofisiantlıq, repetitorluq eləməklə, şalvar ütüləməklə (özü ütülənməmiş şalvarda gəzsə də) daha üç zavallıyla həftədə üç dollar yarımə özünə yemək hazırladığı, yediyi, yatdığı, çimdiyi, dərs oxuduğu balaca otaqda sığıncaq tapmışdı.

O, yeddinci ilin sonuna doğru kollecın tam kursunu və ilahiyat məktəbini keçmiş, yunan, qədim yəhudi dillərində, metafizikada parlaq uğurlar əldə eləmişdi.

Ehtiyac, hiddətli təhsil, intim çatışmazlıq onu üzgün fanatikə çevirmişdi: qırx yaşına yaxın cılız entuziast, əsl başdanxarab yanki, boz alışıb-yanan gözlü, uzundraz məzəli bədəninin altı funt üç düymünü örtən, tamam dəlicəsinə, başıpozuq halda keflə dartınan palıd qozası qəhvəsi rəngli qalın saç yığını olan skelet idi. Bununla belə, yonulmuş başı çox gözəldi, o, ümumiyyətlə, böyük Ralf Uoldo Emersona oxşayırdı, ancaq əsəbi, cırtqoz idi.

Təxminən, elə həmin vaxtlarda o, yaxşı ailədən olan gənc cənublu qızla evləndi; qız əslən Tennisidən idi, valideynləri ölmüşdü, yetmişinci illərdə də şimala köçmüş, bir neçə il, təxminən, yetmiş beş min dollardan ibarət olan, bununla belə, sonralar özünün romantik xatirələrində iki yüz min dollaracan artan əmlakının qəyyumu təyin olunmuş əmisiylə Providensədə yaşamışdı. Qəyyum pulun bir qismini xərc-ləmiş, bir qədərini mənimsəmişdi, Baskoma da azacıq cehiz qalmışdı, amma qızın özü yaraşığı, diribaş,

ağlıllı, gözəl əndamlı idi. Baskom barmaqlarının sümüklərini dar otağının divarlarına çanı axanacan döyüb Allaha minnətdarlıq eləyə-eləyə diz çökdü.

Baskom onunla tanış olanda qız Bostonda musiqini öyrənirdi, sanballı pəs səsi var idi, oxuyanda bir qədər ahəngi pozurdu. Bu miniatür, inadkar, yaraşıqlı, çevik, nə qədər qəribə olsa da, cənub ləhcəsini saxlayan kəskintəhər danışıqlı balaca xanım diribaş, ciddiydi, xüsusi yumor hissi yox idi, öz quru pərəstişkarına da əməlli-başlı vuruldu. Onlar iki il görüşdülər: konsertlərə, mühazirələrə, moizələrə gedir, musiqi, poeziya, fəlsəfə, Allah barədə danışirdilər. Ancaq sevgi haqqında danışmırdılar. Bir dəfə axşam da Baskom onun Hantinqton avenyudakı pansionunun qonaq otağına gəldi, titrəyən, deyəcəyi sözlərin vacibliyindən tutulan səsiylə dilləndi:

– Miss Luiza! – Daraqladığı barmaqlarının üstünə baxıb ehtiyatla dilləndi. – Gün gəlir ki, kişinin ağla, yetkinliyə yetmiş şüuru *çox ciddi bir şey* barədə... bəli! Şübhəsiz, insan həyatının ən vacib hadisələrindən biri barədə düşünməyə məcburdur. Mən belə hadisə deyəndə ər-arvadlığı nəzərdə tuturam.

O susdu, buxarının üstündə saat ahəngdarcasına çıpqıldayırdı, küçədən nallarını taqqıldada-taqqıldada at keçib-getdi. Luiza isə dümdüz, əlçatmaz ləyaqət pozasında oturmuşdu, amma qıza elə gəlirdi ki, saat onun sinəsində taqqıldayırdı, elə indicə də dayanacaq.

– Bu qərar Allah sözünə xidmət eləyən üçün daha ciddidir, – Baskom davam elədi, – çünki onun halında qərar *dönməzdir*, qərar qəbul eləyib, onu qəbir evinəcən, ölüm qapısının *lap kandarınacan mətanətlə, qeyd-şərtsiz* – gecə-gündüz! – yerinə yetirməlidir, buna görə də alınacaq səhv qərar, – onun səsi xəbərdarlıq pıçılıtsınacan endi, – ən dəhşətli nəticələrə *səbəb ola* bilər. Buna görə də, – Baskom toxtamış səsle davam elədi, – belə bir addım atmağı qərara alıb, həmin addımın ciddiliyini *tamam* – vurğulayıram: *tamam*

dərk eləyib ruhumu araşdırdım, qəlbimi sorğu-suala çəkdim. Mən Tanrıyla dağların zirvəsinə qalxıb, səhralara enib söhbət elədim, buna görə də, – onun səsi iblisənə siqlətlə doldu, – məndə nə *bir atom* şübhə, nə *bir qram* anlaşılmazlıq, nə etimadsızlıq *kölgəsi* qaldı! Miss Luiza, qərara gəldim ki, bütün cəhətlərdən mənim rəfiqəm, sevincdə-kədərdə yoldaşım, ən müqəddəs təvəkküllərin yaxın adamı, ən nəcib cəhdlərin ilhamvericisi, ahıl yaşlarımda dayağım, yorucu, narahat yolda mənim yanımda olan *ruh*, ağılçatmaz ilahinin yaratdığından – var-dövlət, yaxud kasıblıq, bədbəxtlik, yaxud xoşbəxtlik olsa da – göndərdiyi hər şeyi mənimlə birgə daşıyan qız, qərara gəldim, miss Luiza, belə bir qız – sizsiniz! Buna görə də xahiş eləyirəm ki, – o, asta-asta, mənalı-mənalı söylədi, – mənə arvadım olmaq şərfi göstərin!

Qız onu sevir, arzulayır, dua eləyir, bu dəqiqənin intizarını çəkirdi, həmin an yetişəndəsə nəcib ləyaqətlə ayağa durub dilləndi:

– Mister Hok, mən hörməti, dərin hissi şəhadət verən təklifinizdən məmnunluq duyuram, ona dərhal ən məsuliyyətli tərzdə münasibət bəsləməyə söz verirəm. Mən, mister Hok, sizin bayaq söylədiyinizin ciddiliyini tamamilə dərk eləyirəm. Mister Hok, öz tərəfimdən əlavə eləməliyəm ki, sizin təklifinizi qəbul eləyib, sizə cehizsiz qız kimi qismət olacağam, çünki mənim *qanuni* var-dövlətimi dələduz – bəli-bəli, dələduz qəyyum aldadıb ələ keçirdi. Beləliklə, mən sizə ərimin var-dövlətini artırmağa çox ümid bəslədiyim cehizsiz qismət olacağam.

– Əziz miss Luiza! Mənim *əzizim!* – Baskom iri əlini etiraz şəklində havaya qaldırıb səsləndi. – Cəsarət eləməyin, yalvarıram, maddi mülahizələrin qərarıma təsir göstərə biləcəyini bir saniyəliyə fikirləşməyə cəsarət eləməyin. Qətiyyən! – O qışqırdı. – Qəti!

– Xoşbəxtlikdən, – Luiza davam eləyirdi, – əclaf bütün mirasımı *xərcləməyib*. Bir hissəsi qalıb.

– Əzizim! Mənim əzizim! – Baskom dayı qışqırırdı. – Bunun *qəti heç bir əhəmiyyəti yoxdur*. Nə qədər qoyub? – o maraqlandı.

Onlar belə evləndilər.

Baskom dərhal Orta Qərbdə məhəllə kilsəsi, yaxşı maaş, ev tədarük elədi. Sonrakı iyirmi il müddətində də çoxlu məbəd, çoxlu sekta dəyişdi: o, Bruklina getdi, sonra Orta Qərbə qayıtdı, hər iki Dakotada oldu, oradan Cersi-sitiyə, sonra Qərbi Massaçusetsə yollandı, sonra xidmətini başladığı yerdə – Boston yaxınlığındakı kiçik şəhərciklərdə başa vurdu.

Baskom danışıqda, şübhəsiz, Allah ona təlqin eləyirdi – dayım bənzərsiz moizə söyləyirdi: onun üzgün sifəti kafedranın üzərində od ələyir, yetərinə uca, heyrətamiz dərəcədə çevik səsi xırıltıyaqan qalxırdı. Onun duaları Allahın qarşısında coşqun halda səlahiyyətliydə, həmin səsdə o qədər qızğın coşqunluq var idi ki, camaat kafirliyə yaxınlıq ucbatından büzüşürdü. Bədbəxtlikdən, bəzən ram olmayan nitqi dayımı cəzalandırırdı: ehtiraslar sınağında qızan səsi çatlayırdı, dayım sinəsi üstə kafedraya yığılır, üzünü əllərinin iri ovuclarıyla örtür, ürəkparçalayan hönkürtüylə ağlayırdı.

Onun keşşiliyə başladığı Orta Qərbdə belə şey rəğbətlə qarşılınmır: orada nikbinliklə, sevinə-sevinə, göz yaşları arasından ümid təbəssümüylə, tövbə eləyən günahkarların şirinsəsli xoru altında ağlamaq məqbuldur; Baskom dayımsa moizələr üçün əlverişsiz süjetlər götürürdü, tamamilə təbiidir ki, “Potifarin arvadı”, “Ruf xırmanda”, “Babil səfilləri”, “Taxtapuşdakı arvad” – bu cür mövzulara girişəndə hisslər onu boğurdu.

Onun beyni vicdanıyla bitib-tükənməz mübahisə aparırdı: o, növbəylə yepiskopal, presviterian və unitarian kilsələrinin ağışında olurdu, o, qaynayan protestant mərəkəsindən keçib, özü üçün məqbul məzhəbə gedirdi. Həmişə də həmin məzhəbi tapırdı – həmişə də sonra həmin məzhəbdən imtina eləyirdi.

Qırx yaşında bizim unitarimiz mümkün azadfikirliliyi artırdı, onun moizələrindən aqnostisizmin qatı buxarı qalxmağa başladı; o, özünün neofit ovqatını Karleyl zərbli nəsrə, Metyu Arnold yamsılamasında şeirlərə bürüyürdü. Onun unitarianlarla, yeri gəlmişkən, elə baptistlərlə, metodistlərlə, mütərəddidlərlə, yeddinci gün adventistləri ilə mənəvi məcmusu bir səhər kafedradan fikrin aydınlığının texniki qeyri-mükəmməlliği günahını yuduğu, hər misrada yetərsiz həqiqətin bəzədiyi “Aqnostik” şerini oxuyanda birdəfəlik kəsildi:

Bilmirəm – cavabım.

Ola bilsin – hə.

Ola bilsin – yox.

Bax belə oldu ki, Baskom Hok əlli yaşına yaxın kütləvi moizələrdən uzaqlaşdı. Sonrakı fəaliyyəti əvvəlcədən müəyyən olunmuşdu. Onu mülkiyyətə dədəbaba ehtirası yeyib-dağıdırdı. O, daşınmaz əmlakın təhvil-təslimi üzrə əməliyyatlarla məşğul olmağa başladı; mülkiyyət hüququnu müəyyənləşdirmək üçün əmlak hüququnu kifayət qədər mənimsədi; üstəlik, Boston ətraflarında torpaq sahələri almağa, şəxsi əcaib layihələri üzrə memarlara qənaət eləyib, hətta özülün qoyulması, sanitariya texnikasının quraşdırılması, rəngsaz işlərinə qızğınlıqla girişib, orada ucuz evlər tikməyə başladı.

Hər cür qiymət ona həddən artıq yüksək görünürdü – haqq-hesab cədvəllərinin onu necə hiddətləndirdiyini görmək gərək idi: ev özündən çıxmış halda qayıdır, var-gücüllə ayaqlarını yerə döyür, bugünkü ödənc cədvəlinə düşmək bədbəxtliyinə sahib olan italyanları, irlandiyalıları, belçikalıları, isveçrəliyələri, yan-kiləri, hər hansı başqa bir milləti söyüb-yamanlayırdı, hamını onu talayıb buraxmaq üçün sözləşmiş yaramazlar, başkəsənlər sayırdı. Batıq səsinə cırıltıyaqan qaldırıb özünün bütün çox zəngin söyüş cəbbəxanası-

nı onlara qarşı yönəldirdi; ehtiyatı tükənəndə isə qarşısında uşaq olduğu kəsin – yer üzünün bütün ərazilərinin ən qəddarı olan iş yoldaşı, söyüşçül, həyatsevər Con T.Brillin qarabasmaı gözünə dəyir, titrəyən əllərini göyə qaldırır hər ikisinə – Allaha və Brillə müraciət eləyirdi.

Müharibə və aclıqla bağlı dəhşətli, təfərrüatlarla dolu yaddaşın qarşaladığı bütün ailəsi kimi kasıblığın sümükləri çıxmış kabusu qarşısında əsirdi; o, yarıacarıtox yaşayıb acından ölməyəcəyinə ümid bəsləyənlərdən idi.

Buna görə də ayaqqabılarını özü təmir eləyir, Nuh əyyamından qalmış paltar geyinir, tər tökə-tökə daşlı dirriyini becərir, üstəlik, minlərlə üsullarla mütəşəkkil talana qarşı çıxırdı.

O – tikdiyi deməyə adamın dili gəlmir – ifadəolunmaz əzab-əziyyət içində dünyaya gətirdiyi evcikləri yalayır, qulluq eləyir, eybəcər vəziyyətəcn çatdırır, irland, yəhudi, zənci, belçikalı, italyan və yunan mənşəli sənətkarlara uzunmüddətli nisyə, sərfəli qiymətə satırdı. Hər dəfə son haqq-hesab ödənəndə, yaxud növbəti haqq veriləndə Baskom dayı evə xoşbəxtlikdən ağılını itirmiş halda, rastlaşdığı adamların yaxasından yapışa-yapışa, yəhudilərin, belçikalıların, irlandiyalıların, norveçlilərin, ya da yunanların ləyaqətini uca dan tərifləyə-tərifləyə gedirdi.

– Çox gözəl adamlardır! Heç bir şübhə ola bilməz!
– O, axırıncı sözləriylə mütləq ödənc faktını, eyni zamanda özünün nəyəsə inamını təsdiqləyirdi.

O, doğrudan da, pulunu ödəyəndə onların hamısını sevirdi. Adətən, onlar bazar günü donmuş torpağın, yaxud yaprımış qarın üstüylə dayımın yaşadığı həddən artıq ölgün şəhərətərfında küçələr boyunca düzölmüş çirklitəhər-tutqun evlərin yanından ötərək gedirdilər. Kasıbların borc verdikləri və dəfnə getdikləri görkəmdə ciddi qara paltar geymiş qaraşinsifət, cürbəcür tayfaya məxsus qardaşlar bax elə bu sərt

biyabana belə yetişirdilər. Onların yolu bəhrəsiz açıqlıqdan keçib, pis, quru torpağın üstüylə paslı, zibilli iyrenc yerə uzanır, onlar kərpic zavodunun qalın taxta hasarını laqeyd halda dolanıb keçirlər, təkərlərin doqram-doqram elədiyi çirkli buzu inadla xışıldadır, taxta evlərin çirkli-boz önündən ötürlər, o evlər özlərinin soyuqdan donmuş, yetimsayağı, ifadə olunmayan eybəcərlikləriylə, elə bil, qüssənin, çıxılmazlığın, dəhşətin zirvəsi idi, o cür qərarlısız tənhalıq barədə fəryad qoparırdılar ki, adama elə gəlirdi xəstəliyə tutulmuş, ümitsizliyə qapılmış insan ruhu ondan vərəmləyib ölər, sınımış, büzülmüş, dilsiz, hətta bir vaxt insanın içində qaynayan lənəti dilə gətirər.

Budur, onlar dayımın çırpacaq şəhərətrafı açıqlıqda qondardığı eyni cür evcikləri sırasındakı sadə evinin qarşısındadırlar; o yalnız öz evinə öz şərafinə gurultulu ad – Hok Təpələri adı verib, bununla belə, bu yastı, cansıxıcı düzənlikdəki yeganə hündür yer onun evindən yarım mil uzaqlıqdakı heç nəyə yaramayan təpəydi. Onun saldıdığı küçədəki evlər – soyuqdan donmuş köstəbəklərə oxşayan tösmərək, möhkəm eybəcərlər mütəşəkkil halda öz donqarlarını gündüzlər solğun soyuq işıq saçan, axşamlarsa qanı əməlli-başlı axan şimal səmasının – əcaib, vəhşi səmanın – hüdudsuz, qorxunc etinasızlığına verib, dəyərsiz daşlı torpağına cummuşdular. Sonra ovuclarındakı duz kəsmiş pulları əsə-əsə sıxıb, elə bil, bu cür səmanın altında qan-tərlə əldə elədikləri həmin pullardan güc alıb dayımla haqq-hesabı kəsmək üçün evə girirlər. O artıq söyə-söyə, donquldana-donquldana, qapıları çırpı-çırpı naməlum zirzəmi dərinliklərindən gələnləri qarşılaşmağa gedir; çənəsinin altınacan düymələnmiş, əynindən tökülən, rəngi getmiş toxunma isti köynəkdə, sümükləri çıxmış, büzülmüş, üşümüş iri əllərini belinə qoymuş halda qulaqbatırıcı səslə onları salamlayır. Dayım üz-gözünü əyə-əyə, dodaqlarını əsdirə-əsdire onlara borcda və işlərində kiçik fasilə verən, qeyd-şərt-

siz sahiblənməyə bir addım da yaxınlaşdıran qəbzə əsəbi-əsəbi yazdığı bütün bu müddətdə onlar gərgin tərzdə ayaqlarını götürüb qoya-qoya, şlyapalarını əzişdirə-əzişdirə duracaqlar.

O, pulu cibinə qoyub, alğı-satqını başa vurub, gələnləri dərhal buraxmayacaq, amma zəhlətökənliklə, israrla ləngiməyə dəvət eləyəcək, uzun gövdəşəkilli siqara qonaq eləyəcək, onlarsa dayımın suallarına, töhmətlərinə və vəcdlərinə utana-utana qulaq asasa stulun qırağında sümüklü, öküzsayaqı gündəyməzləriylə gözləyəcəklər.

– Nə deyim axı, əzizim! – o, yunan Makropolosa qışqırırdı. – Sizin şərəfli keçmişiniz var, belə bir tarixlə hər bir xalq fəxr eləyə bilər!

– Doğrudur, doğrudur, – Makropolos başını bərk-bərk tərpədirdi. – Böyük tarixdir.

– Yunan arxipelaqı! Yunan arxipelaqı! – Dayım özünü çətinə salırdı. – Coşqun Safonun sevdiyi, nəğmə qoşduğu yer (hm-hm-hm)!..

– Düzdür, düzdür, – Makropolos çatılmış, barmaq yoğunluğundakı qaşlarını fikirli-fikirli tərpədirib sadəlövhcəsinə təsdiqləyirdi. – Doğrudur. Tamamilə düzdür.

– Nə deyim axı, əzizim! – dayım qışqırırdı. – Mən ömrüm boyu o müqəddəs yerə getməyi, Akropolda günəşin doğmasına baxmağı, Yunanistanın keçmiş şöhrəti ilə təmasda olmağı, ən nəcib qədim sivilizasiyasının əzəmətli xarabalıqlarını görməyi arzulamışam.

Bu zaman təhqir olunmuş vətənpərvərliyi mister Makropolosun sarımtıl-qaraşın yanaqlarını qızardırırdı, o sərtləşir, həyəcanlanır, sonrakı dəqiqə ehtirasla and içirdi:

– Yox, yox, yox! Xarabalıq-filan yoxdur! Nə danışırsınız! Afina gözəl şəhərdir. Orada milyon adam yaşayır. – O, lazımı sözlər axtara-axtara tükü əlləri ilə havada kürə göstərirdi. – Başa düşürsünüz? *Böyükdür!* Gözəldir, – üzünə təbəssüm yayılırdı. – Hər şey yaxşı-

dır. Orada hər şey sizdəki kimi yaxşıdır. *Başadüşürsünüz?* – O, ısrarla tələqin eləyirdi. – Hər şey gözəldir. Köhnə heç nə yoxdur! Yox, yox, yox! – Get-gedə artan çaşqınlıqla qışqırırdı. – Təzədir! Buradakı kimi! Gözəldir! Hər şey yaxşı, ucuzdur. Çoxlu yerlər, yeni ev, lift – buyurun! Gözəldir, – o, inamla deyirdi. – Sizcə, belə bir ev neçəyədir? Ayda on beş dollara! Düz deyirəm! – O, sifətini namusla qaraldıb dillənirdi. – Aldatmayacağam.

– Çox gözəl adamlardır! – Baskom dayı dərin inamla və məmnunluqla qışqırırdı. – Heç bir şübhə yoxdur! – Sonra həddən artıq etinasız, boş səmaya vida sözləri qışqıra-qışqıra qonaqlarını qarşıyaan ötürürdü.

Bütün bu müddət ərzində deyilənlərdən bir söz də anlamamış, ümumiyyətlə, dayımın ölçülü-biçili, əsaslı nitqini yalnız qırıq-qırıq qavrayan bibim –Luiza ah çəkib sapılcalardan birini qamarlayanacan mətbəxdə gülməli tərzdə pıqqıldaya-pıqqıldaya, tez-tez asta fəryadla öz qazanlarına, sapılcalarına diqqət verir, qəfildən də, elə bil, qulaq asa-asa susurdu, sonra da ufuldayıb hər hansı sapılcaya cumanacan təəssüflə başını bulaya-bulaya yenidən pıqqıldayırdı; çünki Baskomla qırx beş illik birgə həyatı ərzində o, yavaş-yavaş, amma labüd və dönüşsüz şəkildə ağılını itirmişdi, artıq doğrudanmı nəsə eşitdiyini, ya da uzaq keçmişin qəfildən unudulmuş səslərlə əks-sədamı verdiyini nə dərk eləyir, nə də dəqiqləşdirməyi arzulayırdı.

Giriş qapısı gurultuyla örtüləndə Baskom çox şəxsi və gizli düşüncələrinə – həmin fikirlər elə uzaq, ondan elə ayrıydı ki, yaşadıqları ev kiçik olsa da, elə bil, başqa-başqa planetlərdə yaşayırdılar – dalmış halda, burnunun altında nəsə mızıldaya-mızıldaya otağına gedəndə o, yenidən özünün bütün quşsayağı görkəmiylə diqqət kəsilib işıqlı tərzdə, naməlum ləzzətli intizar içində susurdu.

* * *

İlahi Baskomla Luizanın ittifaqına dörd uşaqla xeyir-dua vermişdi, onlar da tezliklə gen dünyada nikah, qətl, ya da daim işləyə-işləyə dolanmağın, qızınmağın, geyinməyin, ev və azadlıq qazanmağın çox asan olduğunu anlayıb bir-birinin ardınca ata-ana yuvasından uçub dağıldılar. Hər birinin həyatı özünə görə diqqətəlayiq olsa da, bəzələrində burada danışmağa ehtiyac yoxdur, çünki Baskom övladlarını unutmuşdu, onlar atalarının həyatına qarışmırdılar, dayımın bu istedadı – unutmaz istedadı vardı, o, köhnəliyin əsil-nəsilsiz qalığı idi.

Bu dəqiqələrdə özünün tozlu kontorunun qarısı önündə dayanmış qocanın qısaca tarixçəsi belədir. Onun həyatının kökləri düzənlikdə, dəfn olunmuş keçmişdə, ötmüş Amerikadaydı. Hadisələrin və işlərin qüdrətli sirri Baskom vasitəsilə keçmişə sürünürdü, şəffaf kölgə də oradan onun cizgilərini tərpədirdi.

O, bütün həmvətənləri kimi sərgərdan, hər şeydən məhrum adam idi. Hamımız kimi evsiz-eşiksizdi. Taleyi hara aparıb çıxaracaqdısa – evi də oradaydı.

* * *

Baskom Hokun indi girdiyi kontor evin dirsək əyrisindəki iki otaqdan ibarət idi, buna görə də pəncərələrdən işıq saçan mərtəbələrin cızıq çəkdiyi hər iki qanad görünürdü, orada diktə eləyir, yazı makinasını taqqudadır, təkəbbürlə irəli-geri addımlayır, telefonla danışır, tez-tezsə əllərini boynunun ardına qoyub, ayaqlarını ən yaxın möhkəm əşyanın üstündə yerləşdirir, uzun-uzadı xəyalpərvərliklə, yumşaq-yumşaq çoxsaylı bürokrat qardaşlarının tavanına baxırdı.

İrəlidəki otağın geniş, adətən, çox çirkli pəncərələrindən Feney-holla¹ və bazarlardakı dəbdəbəli, bayramsayağı qarmaqarışıqlığa baxmaq olurdu.

¹ *Feney-holl* – Bostonda xalq yığıncaqları üçün zalı olan ticarət evi

Ümumiyyətlə isə, qaynar həyatı iştaha gətirən tərz-də göstərən bu çirkli kontorlar bütün ölkəyə səpələnmiş milyonlarla başqalarının görkəmsiz oxşarları, bəlağətli bedekerin¹ sözlərinə görə, “ötüb-keçəni əsir eləməyə qadir olan az bir şeyə” malik idilər: bir neçə stul, iki kələ-kötür İsveç masası, üstündə yazı makinası olan balaca masa, vərəqlənməkdən didik-didik olmuş baş dəftərlər yığınıyla dolu seyf, yaşıl rəngli kartoteka yeşilləri, çox böyük ölçülü, yaşıl rəngli, yarısinacan kiflənmiş, içməyə yaramayan maye ilə dolu, yağlı ləkələri olan bardaq, Brill üçün nəzərdə tutulmuş iki tüpürcək qabı – çünki saqqız çeynəyən adamdı, ətrafındakı hər şeyə mütləq tüpürdü – əgər evlərin fotoları, qiymət kağızlarını – 8 otaq, Dorçester, 6500 dollara, 5 otaq və qaraj, Melrouz, 4500 dollara və i.a. – nəzərə almasaq, otağın bütün görünüşü bax bundan ibarət idi, elə bu cür şərait də digər otaq-daydı, yalnız düzülüş bir qədər başqaydı.

Baskomun özünün balaca qəfəs adlandırdığı, içində işlədiyi və müştəriləri qəbul elədiyi “kontoruna” girmək üçün qoca ikinci otaqdan keçir, laklanmış fanerlə qabarcıqlı şüşədən ibarət davamsız arakəsmədəki qapını açır. Onun “kontoru” bax beləydi: böyük otaqdan ayrılmış, iri, çirkli pəncərənin, fırlanan stullu köhnə əyriyaq masanın, saralmış qəzet yığını altında qalmış, ağzınacan dolu kiçik seyfin və arxasındakı iki qısa rəfdə cırıq-cırıq olmuş bir neçə foliant olan şüşə qapılı balaca kitab şkafının yerləşdirildiyi ensiz otaqcı-ğaz. Həmin kitabların yoxlanması üzü üzlər görmüş, kiflənmiş, ağır, buzov dərisindən cildləri olan iki-üç hüquq sorğu kitabını üzə çıxarırdı: müqavilələr haqqında, daşınmaz əmlak haqqında, mülkiyyət hüququ haqqında – bu üçlük daimi-mütləq idi, sonra Metyu Arnoldun şeirlərinin ələ keçirilmiş, didik-didik olmuş ikicildliyi, “Sartor Rezartus”un² nüsxəsi, eynilə Ralf Uoldo Emersonun dönə-dönə oxunmuş esselərdən

¹ *Bedeker* – yol bələdçilərinin ümumi adı

² İngilis yazıçısı və tarixçisi T.Karleylin (1795–1881) romanı

ibarət bircildliyi, kənarlarında çoxlu xırda, saralmış qeydlərlə qədim yunan dilində “İliada”, min doqquz yüz üçüncü ilin “Ümumdünya təqvimi”, çox köhnə, oxunmaqdan cırıq-cırıq olmuş və Baskomun möhkəm, vasvası, muncuqsayaq xəttiylə yazıq-yazıq edilmiş Bibliya.

Əgər qoca işə bir qədər gecikirdisə – bu da hərdən bir baş verirdi – həmkarlarını artıq toplu halda görürdü. Makinaçı miss Myürel Brill, mister Brillin böyük qızı öz masasının yanında oturur, qıçlarını dizdən çarpazlayıb əyilir, qıçda geydiyi botinkalarının toqqasını açırdı. Miss Brill, aydındır ki, ilin başqa vaxtlarında botinka geyinmirdi, amma yaddaşımız, məlum deyil, nədənsə hər şansı bir adam üçün xarakterik kimi görünən pozaları bərk-bərk tutub saxlayır, bu müəssisəyə həmişə səhərlər gələn də miss Brillin bircə vəziyyətdə – botinkalarındakı toqqaları açan halda xatırlayırdı. Amma o da mümkündür ki, başqa adamlar bizdə ilin müəyyən vaxtlarıyla assosiasiya doğurur, qıç – amma tufanlı, küləkləri ulayan, qar qasırgalarıyla kor eləyən yox, tutqun-boz, rütubətli, sürüşkən, məhvedici – da bu xanım üçün beləydi, boz günlərin, boz yeknəsəqliyin bitib-tükənməyən sırasıydı. Xanımda bircə canlı rəng də yox idi: rütubətli, ağır bədən, iri cizgili ağ, ifadəsiz, üstəlik də, aşağıya doğru nazilməyən, əksinə, yuxarıya doğru daralan sifət vardı, o, görkəminə uyğun da danışır, burulmuş kukla kimi taq-qıldayırdı, hətta onun danışığını xatırlayanda almacıq sümüklərim tərpənirdi. Gələn adamın yaddaşında bu cür şeylər qalırdı:

– Hə-ə, salam... Bizi tamam unutmusunuz... Çoxdan baş çəkmirdiniz... Nəsə bu günlərdə ağılıma gəldi: çoxdan baş çəkmir... Qərara gəldim: bizi tamam unudub... Necə yaşaya bilərsiniz? Deyəsən, pis deyilsiniz... Kim – mən?.. Şikayət eləmirəm... İşlərimdə? Əlbəttə. Çalışıb-çapalayıram... Siz kimin yanına gəlmisiniz? Atamın yanına? O, oradadır... Hə, əlbəttə. Düz gedin.

* * *

Miss Brill botkalarını açanda, çox güman ki, qanını işlətmək məqsədilə ovuclarını bir-birinə sürtən, yaxud barmaqlarını ovuşduran mister Semyuel Fridman artıq otaqda olurdu. O, cılız, bir qədər cavan, solğun, üzgün görkəmli, iti safsar sifətli yəhudiydi, bu cür zahiri görkəmləri olan adamlar küçələri, metroları dolduran insan kütləsinin içində tamamilə əriyirlər, yaddaş onların simasını bərpa eləmək – bütövlükdə də, təfərrüatlarıyla da – iqtidarında deyil, amma elə həmin adamlar yer üzünü doldurur, həyatı təcəssüm etdirirlər. Mister Fridman onun başqa həmtayfalarını həddən artıq bəzəyən parlaqlıq, özünəməxsusluq, yumor hissi kimi bu keyfiyyətlərə malik deyildi: boz günlər, iyrenc iqlim, elə bil, onun ruhunu, saysız-hesabsız gəlmə çoxdilli ruhları – irlandiyalıları, əzəli yeni ingilis özəyini, elə həmin yəhudiləri – məhv elədiyi kimi söndürmüşdü, onların hamısını düzəltmiş, hamarlamış, bir-birinə bağlamışdı. Mister Fridman da botinkada gəzirdi, səliqəli, sadə geyinirdi, əynində sürtülmüş, tükləri çıxmış kostyum olurdu, quru ovuclarını bir-birinə sürtüb danışanda ondan tərlı rütubət, yumşaldılmış rezin qoxusu gəlirdi:

– İlahi! İsti yataqdan heç çıxmaq istəmərdim! Durub özümə deyirəm: – *İlahi!* – Arvadım deyir: – Sənə nə olub? – Deyirəm: Bir dəqiqəliyə burada dur, onda mənə nə olduğunu anlayarsan. – Soyuqdurmu-nədir? – deyir. – Nədir, – deyirəm, – məhz: nədir. – İlahi! Şaxtanı baltayla doğramaq olar, bardaqda su donub daşa dönüb, o isə, təsəvvür eləyin, soruşur: soyuqdurmu-nədir? – Nədir, nədir, – deyirəm, – gülməli bir söz də de. – Ah, yataqda olmaq necə gözəldir. İndi, üstəlik, fikrimdə bu gün yanına getməli olduğum breytrili kişi fırlanır, onun barəsində nə qədər çox düşünürəmsə, hörmətim o qədər azalır. Sobanı qalayanacan ayaqlarım buza dönüb. – İlahi! – deyirəm. – İndi, heç olmasa, mühərrik peşman eləməyəydi. Bir halda ki donunu

açmalıyam, – deyirəm, – onda tərpənmək vaxtıdır. – Nə düşünürsünüz, ser? Dərhal işə düşdü, bunun necə olduğuna isə yaxşısı budur, fikir verməyəsən.

Miss Brill hərdənbir “ihı” nidası çıxarıb monoloqa diqqətlə qulaq asırdı. O, mənası, təxminən, “hə”, amma qeyri-müəyyən “hə” olan bu ədatdan tez-tez istifadə eləyirdi. Natiqi, elə bil, ürəkləndirirlər, işarə vururlar ki, dediklərini eşidib, anlayıblar, ancaq bu ədat dinləyicinin boynuna natiqin dərdinə şərik olmaq, yaxud tutaq ki, onunla razılaşımaq borcu qoymur.

Bu zaman eynilə otaqda ola biləcək üçüncü həmkarının adı Stenli P.Uord idi. O, əlli yaşlarında gözəgəlimli, ortayışlı cənab, şirin, zərif çəhrayımtil dərisi, hamar sivri saqqalı, əynində yaxşı duran ütülənib təmizlənmiş kostyumuna yığcam sığışan rahat buxaqlı adamdı. Bir qədər modabazdı, görünürdü ki, özündən, ehtiyatla da olsa, həddən artıq razıdır. Özünü təsirli şəkildə təqdim eləyirdi, hətta yanlarını basa-basa yeriməsi də göbəyi sayəsində göyərçinin səkməsinə oxşayırdı. Adətən, gözəl ovqatda olurdu, tez-tez gülürdü, dodaqlarının küncü daim əsirdi, daha doğrusu, təbəssüm nəzakətlə özünü saxlayırdı. Bu təbəssümlə gülüş ətrafdakıları narahət eləyirdi, həmin təbəssümlə gülüşdə müəyyən hiyləgərlik var idi, sanki, o, öz düşüncələrini, duyğularını ətrafdakılarla bölüşmək istəmirdi. Elə bil, əsas, gizli qüvvəyə vaqif idi, bütün başqaları üçün əlçatmaz olan ali biliyə, müdrikiyə nail olmuşdu, bir sözlə, “seçilmiş” idi; mister Stenli Uorddan alınan bu təəssürati də əsaslı saymaq lazımdır, çünki o, “xristian elmi”nin¹, kilsənin, həm də çox görkəmli kilsənin tərəfdarı idi: hər bazar günləri dəbdə olan zolaqlı şalvar, kauçuk altlıqlı botinkalar geyinmiş halda vizit kartıyla Hantinqton avenyudakı kafedral kilsənin əzəmətli qübbəsi altında olur, orada möminləri xəbərdar eləyənsayaq, səssizcə, təmkinlə öz yerlərində oturdurdu.

¹ 1870-cı illərdə ABŞ-da yaranmış protestant meyilli dini təşkilat

* * *

Con T.Brillin “Daşınmaz əmlak” kontorunun ön otağının sakinləri bu cür idilər, əgər Baskom Hok, dayım gecikirdisə, bu üçlük də artıq yığışmışdırlarsa, əgər dünyada arın-arxayın dolaşan bədəməllər onun torpaq xəzinəsinin bu və ya digər hissəsinə əl uzatmırdırlarsa, sürətli çarxlar üstündə gəzən düşkünlər onun həyatını təhlükəyə məruz qoymurdularsa, əgər lənətə gəlmiş yeni ingilis iqlimi həmin gün azacıq yumşalmışdısa, əgər, qısa desək, Baskom Hok əla ovqatdaydısa, onda içəri girə-girə kardan uca səslə, inadla, bir uzaq notla qışqırırdı:

– Salam! Salam! Salam! Sabahınız xeyir! Sabahınız xeyir! Sabahınız xeyir! – Bundan sonra gözlərini yumur, sifətini qorxunc tərzdə büzüşdürür, kauçuksayağı dodağını atsayağı dişlərinin üzərinə doğru hərəkət etdirir, elə bil, ağlagəlməz dərəcədə gülməli yersiz zarafat kimi, burnundan kişnərti buraxırdı. İş yoldaşları bu təzahürlərə anlayan tərzdə, mərhəmətlə başlarını tərpədə-tərpədə, bir-birinə göz vura-vura baxışdırlar – cəmiyyətin normal üzvləri məzəli hərəkətləri belə istehzayla, özlərindən razı halda qəbul eləyirlər – və mister Semyuel Fridman dillənirdi:

– Nə olub, ata? Xoşbəxt görünürsünüz. Sizi kimsə qızıdırıb?

Buna ikinci otağın dərinliklərindən zəhlətökən tərzdə kobud səs cavab verə bilərdi, həmin səs daşmağa hazır izafi aşağısəviyyəli bayağılıqla doluydu:

– Boş şeydir, məsələnin nə yerdə olduğunu sizə izah eləyəyəm. – Sonra şef mister Con T.Brillin iri silueti qapının arasına doğru gəlirdi. – Doğrudanmı, müqəddəs atanın başına nə gəldiyini bilmirsiniz? Bəs onun burada vaxt keçirdiyi dul qadını necə? – Sonra həmişəki kimi, hərəkətdən qabaq mister Brillin boğazı quruldamağa başlayır, dodaqları zəhərli təbəssümlə çatlanırdı. – Məsələ ondadır. O qadın onu özünə layiq görüb...

Bu yumor qəsdli zamanı mister Brillin qırmızı xirt-dəyində qabarcıq partlayırdı, o, iribədənli, sağlam kişilərin bacardığı kimi ciyiltli, boğulan, nəm qəhqəhəylə gülürdü. Mister quru gülüşcüyəzlə (“he-he-he-he”) öskürür, mister Stenli Uord ləyaqətini itirmədən qəhqəhə çəkir, miss Brillsə qız həyasını unutmayıb altdan altdan, utancaq təzədə rıqqıldayırdı. Baskom Hoksa, təsadüfən gözəl ovqatda olsa, burun gülüşüylə uğuldayır, sümüklü belini əlləri ilə tutub əzilib-büzülür, nazik ayaqlarını bir neçə dəfə var gücüylə yerə döyürdü: o, oynaqlayıb böyürə-böyürə, ayaqlarını döyə-döyə bir-iki dəfə mebelin üzərinə yığıla, hətta elə bil, zarafatın duzunu onun hiss eləyə bilməyəcəyindən narahat ola-ola quru barmaqlarıyla miss Brillə toxuna bilərdi.

Amma Baskom Hok, dayım mürəkkəb, dəyişkən şəxsiyyətdi, əgər mister Brill öz məzhəkəsinə onun əlverişsiz ovqatı zamanı rast gəlirdisə, o, sifətinə həddən artıq iyrənc ifadə verib eybəcər hala sala, başını kəskin təzədə tərpədə-tərpədə ittiham dolu sözlər donquldana bilərdi. Nəhayət, hədəylə, asta səslə sözlərin ifşaedici qüvvəsini aç-aça, ciddi əxlaq müdafiəçisi kimi dikələ bilərdi.

– Sizin nəzərdə tutduğunuz xanım, – o başlayırdı, – gözəl, ziyalı qadındır, ser, onun adını, – dayımın səsi ulartıya çevrilir, şəhadət barmağı titrəyə-titrəyə irəli uzanırdı, – onun adını, ser, siz iyrəncəsinə ləkələyib qaraladınız...

– Belə şey eləmədim, müqəddəs ata. Mən, əksinə, ağartmaq istəyirdim, – mister Brill boğaz qurultusuna təzədən başlayıb deyirdi.

– ...onun adını siz, ser, özünüzün mürdar böhtanlarınızla ləkələyib qaraladınız, – Baskom özünü üstələməyə imkan vermirdi, – o qadın, siz də bunu yaxşı bilirsiniz, ser, mənə, – o, iri barmağını silkələyə-silkələyə bağırdı, – yalnız və yalnız peşəkar cəhətdən tanışdır.

– Belə də, müqəddəs ata, – mister Brill sadələşməyə sözü uzadırdı. – Deməli, o, peşəkardır? Mənsə, elə bilirdim, o, İlahi, özün bağışla, həvəskardır.

Mister Brill bu son zərbəsini endirib otağı hər şeyi silkələyən böyürtüylə doldururdu, mister Fridman qarnını tutub, sinəsi üstə masanın üstünə yığılıb hərdən-bir zingildəyirdi, mister Uord pəncərəyə doğru dönüb it hürüşünə oxşayan səslə, başını narazı halda bulaya-bulaya, elə bil, qəlbində təəssüflənə-təəssüflənə gülürdü, miss Brillsə xırsın-xırsın gülüb yazı makinasının arxasında oturur, elan eləyirdi:

– Belə söhbətlər artıq mənlilik deyil.

Əgər bütün bu biabırçılıqlar dayımın müdrik qəlbinin bayağılığı qəbul eləmədiyi dəqiqələrdə baş verirdisə, oradan çıxıb gedir, öz qabığına qapanırdı, onun ifadəli, oynaq sifətini ağlagəlməz iyrenlik, nifrət ifadəsi eybəcər hala salır, fışılıtlı, çaşqınlıqdan titrəyən səsiylə, başını sözlərin ahənginə uyğun tər-pədə-tər-pədə deyirdi:

– Ah, fəlakət! Fəlakət! Fəlakət!

Amma elə də olurdu ki, Brillin həddən artıq bayağılığı, onun hər şeyə, hər kəsə abırsız hörmətsizliyi Baskom dayımının kefinə düşürdü, üstəlik də, onda vəcd dolu əks-səda, işvəli, hazır cavab rəqabət ruhu doğururdu, göz vurub məmnun halda pırıldayır, bic-bic çəpəki halda kafiri ilk dəfə daddığı günah və rüsvayçılıq sərxoş elədiyi kimi, onu ilhama gətirən dinləyicilərə baxırdı.

* * *

Öz həmkarlarının nəzərində, belə çıxır, Fridmanın, Uordun və makinaçı Myürelin nəzərində dayım həmişə sırr olaraq qalırdı; əvvəlcə onun nitqinin, kostyumunun özünəməxsusluğundan, hərəkətlərinin məzəliliyindən, ovqatının təhlükəli dəyişkənliyindən təəcüblənir, heyrətlənirdilər, sonra bütün bunlara sataşib ələ salırdılar, indisə dayım onları əməlli-başlı darıxdı-

rır, zəhlələrini töküdü. Artıq onun işlərinə-sözlərinə təəccüblənmirdilər, bu, onları maraqlandırmır, cəlb eləmədi, onlardan ötrü cansıxıcı bioqrafiyalarının daha bir faktı kimi dərk olunurdu. Onu təşəxxüslə lağa qoymağa (ifadə elədikləri kimi, “qocanı qurdalamağa”), özlərindən razı halda bir-birinə göz vurmağa, başqa gizli işarələr verməyə vərdiş elədilər, bu da alçaqlıq, yaramazlıq idi, çünki onlardan heç biri dayımın ayaq-qabısının altına da yaramırdı.

O, bütün bunları sezmirdi, sezsə də, çətin ki bunlara əhəmiyyət verəydi, çünki az qala, qəribəlikləri olan bütün adamlar kimi, adətən, öz şəxsi dünyasında daldalanır, ayrı cür yaşayır, duyur, nəfəs alırdı. Üstəlik də, adı ailənin ləyaqətli oğlu kimi həyatı “taleyin cəzası” hissiylə (bu onlarda ümumiyyətlə, ailə xüsusiyyətiydi), Allahın qəzavü-qədərinin onu xüsusi himayəyə alması duyğusuyla, qısaca desək, o hisslə keçirmişdi ki, dövr, ola bilsin, laxlamışdı, amma özü həтта heç əsməmişdi də. Bu ölçüyə-biçiyə gəlməz təkəbbürü yalnız ölüm sarsıda bilərdi, axı o həm də özündən çıxırdı, işıqlı dünyanı yamanlayırdı, rastına çıxan avtomobilçini, piyadanı, yaxud zəhmətkeş adamı yalnız ona görə rüsvay eləyirdi ki, həmin adamların yolu-yolağası onun yoluyla kəsişmişdi, onların bu və ya digər hərəkətləri dayımın dünya nizamında qarmaqarışıqlıq yaratmışdı.

Maraqlıdır, amma iş yoldaşlarından dayımı hamıdan yaxşı anlayan və hörmət eləyən başqa bir kəs yox, Con T.Brill idi. Mister Brill ən adi arzulardan, ehtiraslardan həddən artıq böyük yaradılmışdı, yağlı söyüşlər onun ağızından Missisipi coşqunluğuyla tökülürdü, o, söyüşsüz bataqlıqdakı balina kimi ağlagəlməz idi, ağzını açan kimi qərəzsiz, məsuliyyətsiz tərzdə hər kəsi, hər şeyi söyüb batırırdı, bununla belə, dayıma münasibətdə onun söyüşü etinasız xüsusiyyət qazanır, hörmət çalarıyla bəzənirdi.

Məsələn, o, dayıma deyə bilərdi:

– Lənət şeytana, Hok, siz o Molzenin köhnə-kürüşü üçün hüquqi əsas axtarıb tapmadınız? Adam buna görə hər gün mənə zəng vurur.

– Hansı adam? – dayım dəqiqləşdirir. – Oksfordlu?

– Yox, – mister Brill deyir, – o biri, dorçesterli. Əgər hüquqi əsas yoxdursa, mən o... nə deyim?

Onun danışığı üçün bayağı xarakterikdir, amma elə bil, şəxsən dayıma toxunmur – axı “lənət şeytana” ilə “lənətə gələsiniz” arasında böyük fərq var. Brill digər tabeliyində olanların nazıyla oynamırdı.

Brill irigövdəliydi: altı fut iki-üç düym boyu, otuz funta qədər çəkisi var idi. Onun başı tamam daz idi, kəlləsinin çəhrayılığı məxməriyə çalırdı; ətli yanaqlı sifətinin qırmızı girdəsi qulaqlarının dibində bitirdi. Onu bayramsayağı didib-dağıdan ədəbsizlik, səsinin ətraflı, sanballı zəhlətökən havasını dalğalandırırdı; heyvərəlik həyatına o qədər daxil olmuşdu, özünüifadə forması üçün o qədər təbiiləşmişdi ki, bunu mühakimə eləmək mənasız idi. O, daimi bənzətmələrin məhdud çevrəsindən istifadə eləyirdi – yeri gəlmişkən deyək ki, Homer də elə bu cür hərəkət eləyirdi, Brill də Homer kimi, özlərini yaxşı göstərmiş sözləri başqa biriləriylə əvəzləməyə əsas görmürdü.

Rüsvayçı olsa da, Brill, sədaqətli adam idi. O, öz qulluqçularının yanında elə dayım kimi, müəyyən bir Nuh əyyamından çıxmış parlaq, nəhəng adamlar kimi görünürdü, yəqin, buna görə də onların arasında həm mənəvi yaxınlıq, həm anlaşma vardı, bu, başqalarıyla aralarında əvvəldən yox idi. Fridman da, Brillin qızı Myürel də, Uord da – onlar adamlar yığınınına, arasıkəsilmədən arta-artı həyat küçələrini dolduran, boz, yadda qalmayan kütlələrlə axıb gedən saysız-hesabsız ordalara mənsub idilər. Brillə Baskom dayımsa minlərlə də, milyonlarla da adamların arasında özləri olaraq qalırdılar: onları camaatın içində görüb nəzərlərini çəkmirdilər, söhbət eləyəndəsə ömrü boyu unutmurdular.

Bu gün özünü Brill kimi bu cür tamlıqla, inamla – tamam-kamal, şübhəsiz-filansız, yaxud tərəddüdsüz ifadə eləyən adamlara nadir hallarda rast gəlmək olur. Düzdür, o, özünü əsasən ikili tərzdə – nitqinin abırsızlığı, qulaqbatırıcı, gurultulu qəhqəhəsinin partlayışıyla, dünyaduyumunun kulminasiyasının bu ifadəsi, onun ifadə vasitələrinin bu hüduduyla bürüzə verirdi.

Onun ilhamlı heyvərəliyi başqalarını əyləndirsə də, Baskom dayı belə ədəbsizlikdən bəzən bərk hirsələnirdi. Belə hallarda ya dərhal kontordan çıxıb gedir, ya da arxasınca qapını çırpıb, nazik arakəsməni titrədib, iyirmiillik tozu qaldırıb özündən çıxmış halda otaqçı-ğına çəkilib, bir dəqiqə əsə-əsə doduqlarını əyir, üzünü titrədə-titrədə eybəcər hala salır, irisümüklü başını bulayırdı, artıq sonra da sarsılmış halda, iztirablı səslə pıçıldaırdı:

– Ah, fəlakətdir! Fəlakətdir! Fəlakətdir! *Sözdə* də, *işdə* də qanmaz, heyvərədir! *Tərbiyəli*, abırlı adamın, – o, dəhşətə gəlirdi, – camaatın yanında belə danışması mümkündürmü? Öz qızının yanında?! Ah, fəlakətdir! Fəlakətdir! Fəlakətdir!

Bir otaq ondan o tərəfdə Brill bəşəriyyətin bur-nundan dartanda, boğaz gülüşüylə uğunub gedəndə dayım hələ çökmüş sükutda təəssüflə, sarsılmış halda başını bulayırdı. Sonra əgər dayım işə görə onunla kəlmə kəsməliydisə, bir həmləylə qapısını açır, əlini belində tuta-tuta qətiyyətlə masasına doğru yönəlir, donmuş nifrətamiz ifadəylə dillənirdi:

– M-m, ser... Mənə elə gəlir, işlə məşğul olmaq olar, – bu zaman onun səsinə qəzəb duyulurdu, – əgər Allahınıza dua eləyib günahlarınızı yumusunuzsa.

– Hansı işlə, müqəddəs ata, – cavabında Brill bağırırdı. – Mən hələ heç başlamamışam da.

Sonra pəncərə şüşələrini titrədən inilti qəhqə-həylə guruldayıb tamam gücdən düşmüş halda özünün heyvərə bədənəylə cırıldayan burğulu stulun söykənəcəyinə yığılırdı.

* * *

Şübhəsiz, o, dayıma sataşmağı – həm də, az qala, hər bəhanəylə – sevirdi. Əgər, məsələn, Baskomu siqara qonaq eləyirdilərsə, Brill, guya, sadələvhcəsinə deyirdi:

– Siz, əlbəttə, onu çəkməyəcəksiniz, müqəddəs ata?

– Niyə çəkməyim axı? – Baskom dayı cavab qaytarırdı. – O, başqa nədən ötrüdür?

– Elə olmağına elədir, – Brill cavab verirdi, – ancaq onların necə hazırlandığını sizə xatırlatmaq gərək deyil. Ümumiyyətlə, mənə qəribə gəlir ki, siz onu barmaqlarıyla əlləşdirən, üstəlik də, başdan-ayağa tüpür-cəyə batıran – o, belə düzəldilir, – murdar ispandan sonra əlinizə götürdünüz.

– E-eh, – dayım əlini yelləyirdi. – Bilmədiyinizi danışmayın. Yaxşı tütündən təmiz heç nə yoxdur. Nəcib, sağlam bitkidir. Heç bir şübhə ola bilməz.

– Onda, – Brill dillənirdi, – anlamağa başlayıram. İnsan ölənəcən öyrənər, müqəddəs ata, indi də mənə yenə maarifləndirdiniz: əgər havayıdırsa, tərtəmizdir, amma əgər pulladırsa, onda iyrənc, murdardır. – O, bir dəqiqəliyə əməlli-başlı düşünürdü, iri hülqumu da quruldamağa başlayırdı. – Lənət şeytana! – yekunlaşdırırdı. – Bu, təkcə tütünə aid deyil axı. Heç də ancaq ona aid deyil.

Yaxud belə bir hadisə. Bir dəfə səhər dayım hidlətlə öskürüb mənə dedi:

– Gör nə deyirəm, Devid, oğlum: bu gün sən mənimlə nahar eləyəcəksən. Qeyd-şərtsiz, şübhəsiz-filansız! – Xəbər narahat eləyirdi, çünki əvvəllər onun xidmət yerinə gələndə, evində dəfələrlə nahar eləsəm də, heç vaxt mənə nahara çağırırmırdı. – Bəli, ser, – o, qətiyyətli, məmnun tərzdə sözüünə davam eləyirdi, – mən hər şeyi düşünüb-daşındım. Bu binanın zirzəmi qatında əla yer var, şübhəsiz, sadədir, amma ora təmiz, hədsiz dərəcədə də abırlıdır. Sahibi irland qan-

lı centlmendir, onu uzun illərdir tanıyıram. Ən nəci b millətdir. Heç bir şübhə ola bilməz.

Bu, nadir hadisəydi: dayım restorana gedəydi? Bunu ağıma sığışdırı bilmirdim. Baskom qərar qəbul eləyib öz sığınacağından həmkarlarının yanına çıxdı, mülahizələrini çox böyük məmnunluqla elan elədi.

– Bəli, ser! – o, dodaqlarını ləzzətlə marçıldadı b yığıncağa aydın səslə bildirdi. – Biz içəri girəcəyik, lazımı qaydada oturacağıq, xidmətçilərdən birinə də uyğun tapşırıqlar verəcəyik, – bu sözləri söyləyəndə dodaqlarını elə ləzzətlə marçıldadırdı ki, ağzımın suyu axır, qanım da şirin-şirin quruldayırdı. – Ona deyəcəyəm: “Bu, mənim bacım oğludur, Harvard U-ni-ve-r-si-te-ti-nin yeni tələbəsidir, – o, yenə dodaqlarını adamın beynini dumanlandıran tərzdə marçıldadırdı. – Bəli, ser, – deyəcəyəm. – Buna görə də ona danışıqsız, dərhal, qeyd-şərtsiz, həm də, – o, iri barmağını silkələyə-silkələyə qışqırdı, – qüsursuz qulluq eləyin!” Özümə-sə, – səsini endirdi, – heç nə götürməyəcəyəm! Allah, məni saxla! – o, nifrətamiz tərzdə fıncırdı. – Mən onların bişmişlərinə toxunmağa iyrənirəm. İstəyirsiniz qızıl suyuna çəkin. Əgər onlarda pəhrizimi batil eləsəm, yuxum ərsə çəkilər. Sənsə, oğlum, – o, mən tərəfə dilləndi, – ürəyin nə istəyir götürə bilərsən, – *hər şey!* – Uzun qollarıyla havada çevrə çəkdi, sonra gözlərini yumdu, ayaqlarını yerə döyüb burunda güldü.

Mister Brill bu xəbərə ətli sifətini sallayıb, təəcübədən ağzını ayırıb qulaq asırdı. Sonra təzyiqlə dilləndi:

– Beləliklə, onu yedirmək lazımdır. Bunu harada eləmək fikrindəsiniz?

– İcəzənizlə, ser, – dayım həyəcanlandı, – mən ki izah elədim: biz bax bu binanın zirzəmi qatındakı sadə, amma əla restorana gedəcəyik.

– İzninizlə, müqəddəs ata, – Brill etiraz dolu səslə dilləndi, – siz, əlbəttə, bacınız oğlunu *ora* aparmaq

istədiyinizi deyəndə zarafat eləyirsiniz? Məncə, söhbət adamı *yedirtməkdən* gedir.

– Mənə elə gəlir, – dayım kinayəylə dilləndi, – ora elə buna görə gedirlər. Mənə heç də elə gəlmir ki, ora üz qırmağa gedirlər.

– Əgər ora gedəcəksinizsə, – Brill dilləndi, – orada sizi məhz qırxaçaqlar, həm də tək-cə qırxmayaçaqlar, üstəlik, diri-diri başınızın dərisini soyacaqlar. *Yedirtməksə* – orada belə şey yoxdur. – Sonra o, coşqun halda qəhqəhə çəkib gülür, stulun söykənəcəyinə yay-xanırdı.

– Fikir vermə, – dayım iyirənə-iyirənə cırıldayırdı. – Həmişə bilirdim ki, bu alçaq, bayağı açıqürəkli adam hər şeyi, hətta ən müqəddəs şeyi məsxərəyə çevirir. Yoxsa, – o, Brillə və qalan adamlara qorxunc nəzər salırdı, – onu ora aparmağı *ağlıma necə yerləşdirərdim?* Bacım oğlunu, doğma bacımın oğlunu bütövlükdə, tamamilə bəyənmədiyim bir yerə aparmağı *ağlıma necə gətirərdim?* Dünyada ola bilməz! – o bağırırdı. – Dünyada ola bilməz!

Sonra Brillin qaçqılıtsı, arxamdan dediyi öyüdnəsihəti ilə getdik:

– Fikir eləmə, oğlum! Mətbəxböcəyinin ətinin axırına çıxandan sonra bura qayıt, səni yedirməyə aparam.

* * *

Brill, dayıma bax belə sataşmağı, sadəcə, cıratmağı sevsə də, qəlbində ona dinc, hörmətkaranə, vəcd dolu duyğu bəsləyirdi; o, dayımın qeyri-adi ağılna hörmət eləyirdi, qəlbinin dərinliklərində onun bir vaxtlar Allah sözünün xidmətçisi olduğu, çoxlu məbəddə moizə söylədiyi mister Brill rıqqətə gətirirdi.

Bundan əlavə, hər dəfə dayımın savadı qarşısında baş əy-əy, pərəstiş eləy-əy, onun dərin biliyini müştərilərə məsləhət görə-görə Brill anlaşılmaz əsin-tili, atasayağı qürurla işiq saçır, elə bil, Baskom onun

oğluydu, oğlunun istedadını da hər dəqiqə bəşəriyyətin gözləri qarşısında açmaq lazımdır. O, Baskomu əsəbiləşdirib savadlılığını kontorunun kandarından ilk dəfə içəri girən, tamamilə tanış olmayan adamlara reklam eləyirdi, dayımı özünü göstərməyə, “belə bir söz söyləməyə” həvəsləndirirdi. Əgər dayım hiddətlə, nifrətlə mister Brillı sancırdısa, bu, onu təmin eləyirdi: təki bununla yanaşı, “söz deyəydi”. Bir dəfə otuz beş il yoxa çıxmış uşaqlıq dostu münasibətlərini yenidən bərpa eləməyə gəlmişdi, Brill də dayımın kamilliyini təsvir eləyib gələn adamı ciddi surətdə inandırdı:

– Şübhə eləmə, Cim: müqəddəs atanı yarımçıq deyil, bütöv anlamaq üçün professor olmaq lazımdır. Sadə adam... onu anlar. Allah haqqı, doğrudur! – o, Cimin inanmadığını görüb and içirdi. – Müqəddəs ata bizim kimilərin bilmədikləri sözləri bilir. Belə sözlər hətta lüğətdə də yoxdur. Düzünü deyirəm! O isə həmin sözləri tamam-kamal işlədir, – o, qalibənə tərz-də sözlərini bitirdi.

– Əzizim, – dayım onu soyutmaq istəyən tərzdə dişlərinin arasından dilləndi, – siz nə çərənləyirsiniz? Siz ki bizə eybəcəri, təbiətin tör-töküntüsünü təqdim eləmişiniz. Müdriki ağıllandırmaq mümkün olmasın deyə... Savadlı insan adamlarla ünsiyyətə girə bilməsin deyə... Hər şeydən xəbərdar adam mənasız məxluq kimi tutqun, sözsüz yaşasın... – Dayım gözlərini qıyır, nifrətlə burnunda gülürdü. – Hm-hm-hm! Siz ta-mamilə qanmazsınız! – o gülürdü. – Həmişə bilirdim ki, sizin nadanlılığınız hüducsuzdur, amma güman eləmişdim ki, qanmazlığınız onu ötüb-keçər! – onunla tən gələr!

– Eşitdin? – Brill sevinə-sevinə dostuna səslənirdi. – Sənə nə deyirdim? Bir söylədiyi sözə bax, Cim, həm də onu nəylə sinirdiklərini tək-cə müqəddəs ata bilir, o söz lüğətdə yoxdur!

– Lüğətdə yoxdur! – dayım bağırırdı. – Qadir Allah, yerə en, o zaman Vaalamın rəfiqəsinə verdiyin kimi, bu qanmaza da dil ver!

* * *

Yaxud başqa bir hadisə: Brill öz yazı masasının arxasında müştəriylə səmimi, ehtiyatlı, məxfi danışmaq aparır, adətən, belə danışmaların axırı ilkin razılışmayla bitir. Bu dəfə alıcı kimi italyalı rast gəlib. O, iynə üstündə oturmuş kimi stulun kənarında qurcalanır, nəhəng adamsa özünün bütün qorxunc bədəniylə ona doğru uzanır. İtalyalının boğuc, ehtiyatlı səsi aradabir Brillin zəhlətökən-xəbərdaredici uğultusunu boğur. İtalyalı donmuş halda oturur, onun yöndəmsiz iri bədəni ağır bayram kostyumunun narahatlığından əziyyət çəkir, küt dırnaqlı, tüklü iri barmaqları titrəyə-titrəyə dizlərini sıxır, dolaşmaq pırpız qaşları altından qəhvəyi rəngli gözləri ehtiyatla işıldayır. Budur, o, bir daha qurcalandı, cəsarətini toplamaq üçün dizlərini sığallayıb yaltaqlana-yaltaqlana şübhə dolu təbəssümlə soruşdu.

– Nə qədər istəyirsiniz?

– Nə qədər istəyirik? – Brill özünün boğaz qurultusunu işə salıb açılmış halda soruşdu. – Bəs sizdə nə qədər var? Xəbərdarlıq eləyirəm, sizin var-yoxunuz əlinizdən alacaq! Biz “nə qədər” yox, hər şeyinizi istəyirik! – O, qaqqıldaya-qaqqıldaya stulun söykənəcəyinə söykəndi. – Doğrudur, müqəddəs ata? – o, üzünü içəri girən dayıma tutdu. – Biz “nə qədər” yox, sizdə olanın hamısını istəyirik! Bizim maksimumumuz belədir! Onu prospektlərdə də çap etmək lazımdır! Siz necə bilirsiniz, müqəddəs ata?

– Hm? – dayım öz sığınacağından dalğın-dalğın cavab verdi.

– Deyirəm ki, özümüzdən ötrü maksimum düşünüb tapmışam.

– Nə düşünüb tapmışan? – dayım, sanki, eşitdiyinə inanmayıb nifrətamiz təzədə soruşdu.

– Maksimum.

– Maksimum yox, e, – dayım acıqla səsləndi. – Bu, tamam başqa sözdür, – dişlərinin arasından dilləndi.

– Mədəni adam deməz: maksimum düşünüb tapdım. Bu, düz deyil! – o partladı. – Yalnız nadanlar belə deyər. Yox ki, yox! – o, qətiyyətlə etiraz elədi. – Belə demirlər. Qətiyyən, heç cür!

– Hə, yaxşı, müqəddəs ata, – sakitləşmiş Brill dil-ləndi. – Siz daha yaxşı bilərsiniz. Bəs düzgünü necə olacaq!

– Maksimum düşünüb tapdım! – Baskom sancdı. – Başqa necə ola bilər axı! Hər bir səfeh bunu bilir!

– Lənət şeytana! – incimış mister Brill mübahisəyə girişdi. – Mən ki elə belə də dedim!

– Yo-o-x! – Baskom kinayəylə cavab verdi. – Heç də belə deyil! Siz dediniz: maksimum düşünüb tapdım, düzgün sözsə – maksimumdur. Bu söz həm də başqa cür yazılır, – o, daha bərkdən sancdı.

– Maraqlıdır, o söz necə yazılır? – mister Brill maraqlandı.

– Elə belə də yazılır: *maksima*, – Baskom elan elədi. – İndi də, dünən də, lap qədimlərdə də. Amin! – o, həvarisayağı səsləndi. Özünün hazır cavablığından razı halda gözlərini yumdu, ayağını yerə döyüb burnunda güldü.

Brill də həqiqətən – açıq-aşkar, gizlənmədən, hiyləsiz-filansız bunun üzərində dururdu. O, öz dediyindən dişləriylə yapışır, başqalarının fikirlərini yaxına buraxmırdı. Bu doyumsuzluq da, bu qaba, açıq-aşkar acgözlük də adamları qorxutmur, cəlb eləyir, onlara Brillin sarsılmaz əqidəsini, şəxsi, işgüzar abırını təlqin eləyirdi. Ola bilsin, bu, ondan irəli gəlirdi ki, bu adamın təbiətində gizlilik yox idi: o, öz planlarını hamıya, hər bir adama söyüşdən-gülüşdən boğula-boğula açırdı, bu cür tamaşadan sonra da hər bir kəs – bu italyalı kimi – Brillin “səmimi adam” olduğuna inamla çıxıb gedirdi. Hətta tez-tez həmkarını nifrətlə, kinayəylə cəzalandıran dayım da ona özünəməxsus hörmət, müəyyən əzabla rəğbət bəsləyirdi: bəzən mənimlə söhbətdə Brillin bu və ya digər xatirəsini yadına salır-

dı – tanış nifrət ifadəsi də həssas sifətinin iri çöhrəsini eybəcər hala salır, zorən gülüş də onun gözəl burnundan, bir neçə atsayağı dişdən ibarət etibarsız maneəsi olan ağızından əzab-əziyyətli öskürəklə çıxırdı.

– Hm! Hm! Hm! Əlbəttə, – o, daraqladığı barmaq-larının daxmacığı üzərindən fikirli-fikirli yuxarı baxıb burnunda uğuldayırdı, – qanmaz adamdan nə götürə bilərsən axı!.. Düşünmürəm ki... yox əşi, əmin deyiləm ki, Brill ömründə yarımca il belə, məktəbdə oxuyub! Təsəvvür elə! – Baskom qorxunc tərzdə dişlərini qıcırdadıb susdu, təlqinedici qocafəndi gözlərini də mənə dikdi, sifətindəki bu gözlənilməz dəyişiklik də – öz qəlbinin, elə bil, buradan hədsiz dərəcədə uzaq həyatın davam elədiyi dərinliyindən mənə baxdı, bu, məni ovsunlayır, müvazinətimi sarsıdırdı. Boz, iti, qoca gözlərin birinin göz qapağı iflic olmuş tərzdə sallanmışdı, bu, görməyə mane olmurdu, əvəzində baxışına bəzən qəzəbli, düşməncəsinə – kinayəli ifadə verirdi. – Təsəvvür elə, – o, təlaşlı-ehtiyatlı pıçıltıya keçirdi, – insanın belə bir şey deməsi üçün... Ah, iyənclikdir. İyrənclikdir! İyrənclikdir, oğlum! – Dayım anlaşılmaz müqəddəs dəhşət içində gözlərini qırpaqırpa pıçıldayırdı, elə bil, yaddaşında dolaşan ağla-gəlməz abırsızlığı təkrarlamağa dili gəlmirdi. – Əgər səndə, heç olmasa, bir qram, heç olmasa, bir *molekul* ədəb, tərbiyə varsa, belə bir şeyi *təsəvvürə gətirmək* olarmı, belə bir şeyi *ağıla gətirmək* olarmı? Yox, ser, – o, inamla dillənirdi, – istisna olunur! Onun mənşəyi ən alçaq, ən əclaf, ən yaramazdır. Bununla belə, bu, onu qətiyyəən kiçiltmir, – dayım özünü kübarlara oxşatmaqda şübhə doğuracağı qorxusundan əl-ayağa düşdü. – Qətiyyəən! Qətiyyəən! – O, uzun qollarıyla gözəgörünməz tüstü burumlarını dağıda-dağıda mahını oxuyurmuş kimi uzadırdı. – Çox görkəmli adamlar, millətin *qaymaqları* elə bu cür mühitdən çıxıblar. Sözsüz, qeyd-şərtsiz! Həm də şübhəsiz! Cavab ver, – onun şişmiş iflicli gözü kinlə mənə dikilirdi, – *Lin-*

koln – bəyəm o, aristokrat idi! Bəyəm o, varlı ailədən çıxmışdı? Uşaqlıqda ona qulluq eləyib nazını çəkiblər? Yaxud keçmiş qubernatorumuz, Birləşmiş Ştatların indiki vitse-prezidenti – bəyəm o, dəbdəbə içində böyüyüb? Əşi, belə bir şey yoxdur! – Baskom dayı qışqırdı. – O, adi, əməksevər fermer ailəsində doğulub, sonra *zərrə qədər də* dəyişmədi, özü – sadələrin ən sadəsi olaraq qaldı! Bu adamlar – bəşəriyyətin bəzə-yidirlər. Heç bir şübhə ola bilməz!

* * *

O, daraqladığı barmaqlarının üzərindən laqeyd nəzərlərlə yuxarı baxa-baxa kəcdərli halda düşüncələrə dalırdı, mənşə artıq neçənci dəfəydi, təkcə fikirlərinin möhürüylə yox, həm də fiziki mütənəsbibliyi ilə də, özünün bütün təmizliyi ilə də, acizliyi ilə də çox hey-rətamiz tərzdə Emersonun başını xatırladan düşüncələrə dalmış kəlləsinin nəcib çevrəsinə baxırdım, belə dəqiqələrdə də mənə elə gəlirdi, elə gözəl baş görməmişəm ki, həmin başda insanın tənhalığıyla, ləyaqətiylə, əzəmətiylə və ümidsizliyi ilə bütün həyatı bu cür həkk olunsun.

– Bəli, ser! – təzədən sözə başlayırdı. – Əlbəttə, anlaşılmaz adamdır, onun bəzi fikirləri də... Ah, iyrənclikdir! İyrənclikdir! – O, gözlərini qıyır, gülürdü. – *İyrəncliyə* bir bax!.. Amma (hm-hm-hm!) necə gülməyəsən, bir halda ki o... Oh, dilimə gətirə bilmirəm, oğlum... İyrənclikdir! *İyrənclikdir!* – O, sarsılmış halda başını aşağı salırdı. – Yaman kobuddur... Yaman *sərt*dir! – Vəcdlə pıçıldayırdı.

Həmin sərtliyi də gizlicə xüsusi dəyərləndirirdi, bir dəfə həsədlə təəssüflənmişdi ki, onun köməyindən istifadə eləyə bilmir. O əlamətdar gündə Baskom dayı əllərini göyə qaldırıb öz yararsızlığını alovlu dua sözlərinə bürüdü:

– Əgər B.T. burada olsaydı! Onun dili məndə olaydı. Daha *sərt* demək üçün!

Əhvalatsa belə olmuşdu. Bir dəfə dayım qışda arvadını Floridaya aparıb orada ev tutmuşdu. Qəsəbə kiçik, sadə idi, dəbdəbəli yerlərdən bir neçə mil uzaqdaydı, sahildə deyildi, bununla belə, çay, daha doğrusu, yarımadaı yalayan, qabarmalar, çəkilmələrlə dolan, dayazlaşan ensiz körfəz vardı. Qışı burada keçirən azsaylı cəmiyyət yeganə kiçik kilsəylə, özü də gəlmələrdən olan yeganə keşişlə kifayətlənməli olurdu. Qışda keşiş xəstələndi, kilsədə xidmət üçün yararlı oldu, onun azsaylı sürüsü də əvəz axtara-axtara öyrəndi ki, Baskom dayım bir vaxtlar ruhani imiş. Adamlar yanına gəlib boş qalmış yeri tutmasını xahiş elədilər.

– İsa köməyiniz olsun! – dayım güldü. – Allahdan qorxun! Mən bunu *təsəvvürümə gətirə* bilmərəm. Belə şeyi *ağlıma gətirə* bilmərəm. Mən artıq iyirmi ildir *tamam-kamal* aqnostikəm¹.

Dəstə ona fikirli-fikirli baxırdı.

– Təbiidir, – təşəbbüscü, Yeni İngiltərədən olan arğaz həmyerlisi dilləndi, – hesab elə ki, burada hamımız presviterianıq, ancaq mən bunu maneə saymıram. Mən belə mülahizə yürüdüürəm: biz Allahı mədh eləmək üçün enmişik, bizə də vaiz lazımdır, hansı əqidənin sahibi olduğu vacib deyil. – Bir də ki, – o, xeyir-xahcasına sözünü bitirdi, – aramızda xüsusi fərq yoxdur axı.

– Çox gözəl, əzizim! – dayım fınxırdı. – Əgər güman eləyirsiniz ki, aqnostiklə presviterian arasında fərq yoxdur, onda başınızı həkimə yoxlatmağın düz vaxtıdır. Yox, bağışlayın, – o, sözü uzatdı. – Mən bilmədiyim şeyi tövbə eləyə bilmərəm. Mən özümdə olmayan əqidəni yamsılaya bilmərəm. Özüm sahib olmadığım dini təbliğ eləyə bilmərəm. Ser, mənim dünyagörüşüm qısaca bax budur.

¹ *Aqnostik* – maddi aləmin dərkini inkar edən fəlsəfi nəzəriyyə tərəfdarı

Onlar çaşqın halda ayaqlarını götürüb-qoyub pıçıl-daşdılar, çıxıb getdilər, bu zaman da dayım atılan “ateist” sözünü tutdu.

– Yox! – o qışqırdı, iflicli gözü də davakar alovla parıldadı. – Qətiyyən! Qətiyyən! Siz bununla yalnız öz nadanlığınızı göstərirsiniz! Bunlar ayrı-ayrı şeylərdir! Qə-tiy-yət-lə və hə-mi-şə-lik *müxtəlifdir!* “Ateist” – “aqnostik”, “aqnostik”sə “ateist” deyil. Bir qulaq asın, – onları səslədi, – əgər sizdə, heç olmasa, bir tikə ağıl qalıbsa, sözlərin özü də hər şeyi izah eləyir. Ateist – Allaha inanmayan adamdır. Bu söz “yox” mənası verən “a” ön şəkilçisiylə “allah” mənası verən “teos” ismindən ibarətdir, buna görə də ateist elan eləyir: Allah yoxdur! “Aqnostik” sözünə keçək, – o, səbirsizliklə dodaqlarını yalayıb davam eləyirdi. – Bəyəm bu söz səslənişi ilə onun eynidir? Yo-o-ox! Bəs mənasına görə? Qətiyyən! Bəs tərkibinə görə? Qətiyyən! *Aqno-stik*. Bu, hansı dildən götürülüb? Əlbəttə, yunancadan, bunu hər bir səfeh bilir. Onun tərkibi hansı sözlərdən ibarətdir? Elə həmin mənfə “a”yla *bilik* mənasını verən “qnostikos” hissəciyindən. Belə olan halda “aqnostik” kimdir? – O, alovlu nəzərləriylə onların donuq sifətlərini sınağa çəkirdi. – Sizə nə olub axı? – Əsəbiləşirdi. – Bunu ki hər hansı məktəbli dərk eləyər! Bilməyən adam! *Bilməyən* insan! Heç də *inkar eləyən* adam deyil! Qətiyyən! – O, əllərini qətiyyətlə yuxarı qaldırdı. – Kim inkar eləyirsə, ateistdir! Aqnostiksə, sadəcə, bilmir!

– Fərq görmürəm, – kimsə mızıldandı. – Mənə görə, o da, o biri də allahsızdır.

– “Fərq görmürəm!” – Baskom nərildədi. – Heç olmasa, susun, əzizim, öz toxumunuzu rüsvay eləməyin!.. Gecəni gündüzdən, qaranı ağdan, həyasızın məsuliyyətsiz sərsəmləmələrini filosofun ciddi idrakından ayırmamaq! Zəmanəmizin ən böyük zəkaları, – o səsləndi, – aqnostik idilər. Bəli-bəli, ser! Bəşəriyyətin qaymağı!.. *Böyük* Metyu Arnold aqnostik idi, – öz əsas

dəlilini ortaya qoydu. – Siz bundan sonra da fərq görmürsünüz? Özünü zə gəlin!

Mərəkə şiltaqlıqla susurdu, bu zaman o, əlini qoy-nuna salıb oranı axtarmağa başladı.

– Məndə bir şeir var, – şeiri çıxarıb dilləndi, – özüm yazmışam, – utana-utana öskürdü, – bununla belə, şübhəsiz, bu şeirdə adını bayaq söylədiyim, fəxrlə müəllimim saydığım nəhəng adamın – Metyu Arnoldun təsirinin izləri var. Məncə, həmin şeir mənim dün-yagörüşümü uzun-uzadı söhbətlərdən daha yaxşı izah eləyər.

O, barmağını çağırış tərzində qaldırıb oxumağa başladı.

– Şeir “Mənim əqidəm” adlanır, – sonra ara verib oxudu:

Varmı qismətimizdə Məhşər gününü,
İşığın sönmədiyi geniş vadini,
Ölənin əbədiyyətə getdiyi yer görmək?
Bu sualın cavabı yoxdur.

Sevinci büsbütün dadacağıqımı,
Səadətdə çəkişməni unutmaq üçün,
Sevginin tək cə hökm etməsi üçün?
Ola bilsin. Bəlkə də, belə olacaq.

Şeirin daha on yeddi bəndi var idi, Baskom o bəndlərin hamısını da asta-asta, ifadəli tərzdə oxudu, sonra kağızı qatlayıb istehzayla gülümsəyə-gülümsəyə oradakılara baxdı.

– Ümidvaram ki, – dedi, – mən öz fikrimi izah elədim. İndi siz aqnostikin nə olduğunu bilirsiniz.

* * *

İndi onlar bunu bilirdilər. O, öz fikrini elə formada ifadə elədi ki, həmin fikirləri heç nəylə gizlətmək olmazdı. Adamlar çaşmış halda dönüb getdilər.

Amma onların arasında bir inadkar qoyun, Allahın bəlası var idi, o, həyasızlıqla ələ keçirə bilmədiyini söylə, atəşin nəzərlərlə cana gətirib qoparmağı bacarırdı. Bu, ortayaşlı cənublu dul qadın idi. Hələ yetkin gözəlliyini, qılıqlı hərəkətlərini, bal axan səsinə itirməmişdi. Onun qabağında baş əydiyi keşiş çox az idi, çox az keşişin özü onun qarşısında baş əymirdi. Başqaları ayaqlarını sürüyə-sürüyə gedən vaxt qadın yançaqlarını işvəkarcasına tərpedə-tərpedə irəli yeridi, seyrələnlər kütlənin arasında zəfərlə yüksələn Baskom dayı qəfildən burnunun ucunda onun mehriban, tələbkar sifətini gördü.

– Ah, mister Hok, – o, anlaşılmaz qarın gücü ilə (dayımın adı qadında belə səslənirdi: Ho-o-ok) ötdü. – Sizin necə *hey-rə-tamiz* vaiz olduğunuzu *təsəvvür eləyirəm!* Sifətinizdən necə *yax-şı* adam olduğunuzu görürəm. – Burada o, qarın mıqqıltısı buraxdı.

– Nə danışırsınız, madam, nə danışırsınız, – Baskom utana-utana, amma baxışlarıyla qadının cəhdini bəyənə-bəyənə dilləndi.

– Mən sizə qulaq asır, özümdən gedirdim, – dul qadın deyirdi. – Sizin hər sözünüzdən vəcdə gəlirdim, *tam mənası ilə* müdrikliyinizin şəfəqlərində çimirdim, mister Hok! Siz bu gözəl şeiri oxuyurdunuz, mənse düşünürdüm: belə adamların Allahın xidmətinə göndərilməsi nə qədər gözəldir, bax elə bu adamın bir vaxtlar Allaha xidmət eləməsi necə də yaxşıdır!

– Nə danışırsınız, madam, – Baskom məmnunluqdan yanaqları allanmış halda onu soyutmağa çalışırdı. – İnanın, mən elə minnətdaram... bu qədər... *həqiqətən* ağıllı qadının tərifini qazanmaq böyük şərəfdir... Amma madam...

– Mister Ho-o-ok! – dul qadın inildəyirdi. – Sizə qulaq asmaq çox böyük *zövqdür!* Sizin diliniz necə *ləzzətlidir!* Kasad, mənasız çərənləmələr – jarqon sözlər, savadsızlıq – biz hara gedirik? – yaman cana doydurub, öz fikirlərini ifadə eləməyə qadir olan insanı

dinləmək necə zövq – bəli, ser – necə *vəcddir!* Mən ilk baxışdan anladım, özümə dedim: bu adamın söz istedadı var. İstedad! İstedad! İstedad! – Dul qadın başını qorxunc tərzdə bulaya-bulaya qarılıdırdı. – Belə insan, – qadın davam eləyirdi, – mənimlə istədiyi hər şeyi, – bəli, ser! – tamamilə hər şeyi eləməkdə sərbəstdir, mən bunu siz danışmağa başlayan kimi anladım.

– Madam, madam, – Baskom ləyaqətlə başını aşağı əyib nərildəyirdi, – təşəkkür eləyirəm. Səmimiyyətlə, bütün qəlbimlə minnətdaram.

– Bəli, ser! Öz-özümə təkrar eləyirdim ki, sadəcə, ona nəzər salmaq, başına baxmaq nə qədər zövq verir!

– Mənim nəyimə? – Baskom arı sancmış kimi səsləndi.

– Sizin başınıza, – dul qadın izah elədi.

– Ah, başıma, – Baskom inildədi, – mənim başıma, – sonra o, səfehçəsinə güldü.

– Bəli, mister Hok, – dul qadın sözünə davam eləyirdi. – Mən başqa bir belə *gözəl* baş görməmişəm. Siz şeir oxumağa başlayanda öz-özümə dedim: ancaq bu cür başı olan adam belə şeir yaza bilər. İlahiyə minnətdar olmaq lazımdır ki, özümə dedim, o, öz *gözəl* başını Allah işinə qoşub.

– Madam, – Baskom silkələndi. – Siz məni çox böyük dəyərə layiq gördünüz. Mən minnətdarlıq eləmək üçün vasitə görmürəm. Amma qorxuram... və *əlimi ürəyimin üstünə qoyub* boynuma almalıyam ki, siz, ola bilsin, tamamilə anlamadınız – tamam ayırd eləmədiniz, yaxud da mən şeirin mənasını, onun vəzi-fəsini – ah, əlbəttə, özüm günahkaram – şübhəsiz, şübhəsiz, – ola bilsin, onun mənasını mən yetərinçə aydın ifadə eləmədim.

– Yox, kifayətdir! – dul qadın mübahisəyə girişdi. – Mənə orada hər şey gün kimi aydındır. Durub özümə təkrar eləyirdim: bu, *mənim* öz fikirlərimdir axı, amma o fikirləri ifadə eləməyə, *kimsəyə* söyləməyə

imkan tapmamışam. Amma budur, yaxşı bir adam peyda oldu, özümə deyirəm, öz beynimdə hər şeyi yerbəyer elədi. Onun çıxlarının dibində qıvrılıb oturam, günlərlə *qulaq asam*, oturub sözlərin mənasına varam, sadəcə, onun necə danışdığını *eşidəm* – mənə bundan yaxşı, deyirəm, tale gərək deyil!

– Madam! – səmimi-qəlbdən, dərindən mütəəssir olmuş Baskom səsləndi. – Mənə də gərək deyil! Mən vəcdə gələrdim! Həm də hər vaxt! Hər vaxt! – o and içirdi. – Bizim günlərdə ağıllı, düşüncəli qadına rast gəlmək böyük uğurdur, *nadir* uğurdur! Biz bir də söhbət eləməliyik, – o dilləndi. – Mütləq.

– Aha, – dul qadın qırıldıadı.

Baskom gördüyü-eşitdiyi hüdudlarda Luiza bibini ayıq-sayıq axtarırdı.

– Bir dəfə, – o, dodaqlarını marçıldıtdı, – arxayın gəzintiyə çıxmaq olar. Sakit təbiət düşüncələrə hər şeydən artıq kömək eləyir. Heç bir şübhə ola bilməz!

– Aha, – dul qadın dedi.

– Sabah, – Baskom pıçıldadı.

– Aha, – dul qadın bətnindən mırıldandı.

Baskom dayıyla dul qadın özlərinin gəzinti kurslarına belə başladılar, gəzinti müddətində dayım qadına öz əqidəsini geniş şərh eləyirdi, dul qadınsa, onunla qəlbən yaxın olub baxışlarının üst-üstə düşdüyünü təsdiqləyirdi. Luiza bibi yox olduqlarını görür, hər dəfə qəzəbli-qəzəbli fırxırıb, adət elədiyi tərzdə donquldana-donquldana ağ dəlisov gözləriylə onların arxasınca baxırdı:

– Qoca *sarsaq*... Miskin *xəsis*... Arvadı *lüt-üryandır*, o isə *var-dövlətini* onlara sovurur... Bu nəsillik-cədir... Qan özünü bildirir, – o, xırıltıyla pıçıldayırdı. – Onların hamısı dəlidir... Onların ailəsində hamı şəhvət düşkünüdür.

* * *

Bir dəfə Baskomla dul qadın çox gəzdilər, qürub çağında hələ qəsəbədən bir mil uzaqdaydılar. Yer düzəngah idi, yol kiçik körfəzin başına dolanır, sısqə şam meşəliyi ilə seyrək palma meşəsindən dolana-dolana keçirdi; su çəkilməmişdi, sürüşkən bataqlıq yataqda gölməçələr dururdu, naməlum quşlar yetimsayaq nəm torpağın üzəriylə ölüm fəryadı qopara-qopara uçuşurdular, balıqqulağı zibili, dəniz köpüyü qoxusu gəlirdi – durğun, kəskin, sehrli, beyindumanlandırır dəniz qoxuyurdu. Hava da, səma da ağılasıqmaz dərəcədə təmiz, çox xoş idi, soyumuş günəşin çəhrayı kürəsi səmanın qərb tərəfinin ölgün tənhalığını bəzəyirdi. Dul qadınla Baskom bir dəqiqə bu mənzərəyə tamaşa elədilər, sonra dul qadın qalibənə təzadə dedi:

– Mister Hok, indi başa düşürsünüz ki, bütün bunları *Kimsə yaratmalıydı?* Başa düşürsünüz ki, bu, öz-özünə *yarana* bilməz? Bu gözəl qürubu görüb anlayırsınız ki, onu yalnız Allah yarada bilərdi? Əlbəttə, anlayırsınız, mister Ho-o-ok!

– Günəşin qürubunun nə qədər gözəl olması, – dayım akademik təzadə dilləndi, – mübahisəli məsələdir; məsələ, filosof Hegel onda nəinki gözəlliyi görüb, üstəlik, onu çopur adlandırıb. – Baskom gözlərini yumub fınxırdı.

– Mister Ho-o-k! – dul qadın tənəylə səsini uzatdı. – Mən əminəm ki, siz belə düşünürsünüz. Belə *baş* olan adam bu cür fikirləri bölüşə bilməz.

– Ah! – Baskom məlum deyil, nədənsə, canlanıb ayaqlarını yerə döydü. – Heç cür! Heç cür! – Sonra gözlənilməz gülüş tutması içində ayaqlarını bir neçə dəfə var gücüylə yerə döydü.

Sükut çökdü. Dayımı ölçü-biçisiz, dəlisov sevinc, anlaşılmaz şadlıq dolu qüvvə didib-dağıdırdı. O, dayaz suya baxdı, batan günəşə baxdı, dul qadına baxdı, qəlbini bürüyən sevinc hissindən dillənə bilmədi.

– Necə olar, əgər, – o susub sual verən kimi sözə başladı, amma sevinc onu təzədən bürüdü, səsinə kəsdi, üz-gözünü turşutdu, ayaqlarını yerə döyüb burnunda güldü. – Dayaz yerdən keçsək, necə olar?! – Son sözüne intizarlı, aldadıcı burun səsi qoşdu.

– Dayaz yerdən, mister Hok! – dul qadın sözləri uzada-uzada təəccübləndi. – Nəyə görə?

– *İstirdiyyələrin...* xətrinə, – dayım mehribancasına və tovlayırcasına izah elədi.

– *İstirdiyyələrin!* – dul qadın qışqırdı. – Bəyəm burada istirdiyyələr var?

Baskom fikrə getdi, həm də nə qədər çox fikirləşirdisə, o qədər də şənələnirdi. O, kauçuksayaq dodağını dişlədi, gözlərini qıyıb burnunda partlayışla güldü.

– Hə, əlbəttə, – o inildəyirdi. – *Niyə olmasın!* *İstirdiyyələr həmişə var!.. Çoxdur!..*

Dul qadın vaxtın gözəlliyini tənbel-tənbel bəhanə gətirib, şamağaclarıyla palmaları gizləndən baxan adamlar saymayıb dayımın yanında oturdu, ayaqqabılarını, corablarını soyundu. Sonra əl-əl tutub çox az yerlərdə dizlərindən yuxarı qalxan dayaz suyun içiylə getdilər: dul qadın gövdəsiylə müvazinətini saxlaya-saxlaya, qorxmuş halda qarnında gülə-gülə addımlarını ehtiyatla atırdı, Baskom dayısa cəsərlə yeriyir, inam təlqin eləyirdi.

– Körpə, – qadının əlini sıxıb deyirdi, – bu, təhlükəli deyil. *Qətiyyən* təhlükəli deyil! – O, səslənirdi. – Siz eynilə ananızın qucağındakı kimi təhlükəsiz yerdəsiniz. Bəli, ser! Buna əmin ola bilərsiniz! Heç şübhə yoxdur!

Dul qadın donunun ətəyini dəstələyib əlində tutmuş, düməğ baldırlarını yarıyacaq açmışdı, Baskom dayısa damarlı qıçlarını açıb şalvarını dizindən yuxarıyacaq qatlamışdı, suda leylək kimi yeriyirdi. Təxminən, gölün ortasında möhkəm qumlu sayə yerə çıxdılar, qüruba baxa-baxa, dabanlarının üstünə qalxa-qalxa orada ləngidilər, başları çökən qaranlığa, təkliyə,

özlərinə o qədər qarışdı ki, ikisi də qabarmanın başladığını sezmədi.

Qabarmasa, axır ki, başladı. Su körfəzin qırağında ki ləpədüyənsayaq qaynaya-qaynaya inamla, inadla, tədricən gəlirdi, qabarma dalğaları irəli şığıyır, geri çəkilir, irəli şığıyır, geri çəkilirdi, addım-addım get-gedə qabağa gedirdi, tezliklə də Baskomun çıqlarını su xoşagəlməz tərzdə yaladı; o, aşağı baxıb ayaqlarının altındaki torpağın, az qala, gözləri qarşısında necə əridiyini gördü, Baskom həyəcanla qışqırıb yardıma çağırırdı, amma heç kəs onun fəryadına qaçmırdı; o, bir qədər kök olan dul qadını qucaqlayıb titrək həmləylə qaldırdı, qorxa-qorxa suya addımladı. İlk addımdan su dizlərinə, ikinci addımdan budlarının yarısına-cən çatdı, üçüncü addımdasa qışqırıb yükünü atdı. Qadın dərhal qurşağınacan batıb zingildədi; ondan tutub, yapışıb zingildəyirdi, Baskom da özündən çıxdı – o, Allaha asi olmağa başladı. Dayım sakit axşam səmasını yumruğuyla hədələyirdi, inanmadığı Allahu yamanlayırdı, amma yanlışı addımı boğazında yumağa döndürdü; sonra o, xəyallardan rəhm dilədi, xilas eləmələri üçün yalvardı. Nə dayım, nə dul qadın üzmək bilirdi; ola bilsin, onları xüsusi təhlükə də hədələmirdi, amma ikisi də ölümcül qorxmışdu, qulaqlarına su dolmuş, başlarını itirmişdilər, nəhayət, sahilə çatanda dul qadın heydən düşdü. Ayaqlarını suda unudub islanmış Frina¹ kimi xırıltılı nəfəs ala-ala sərələnib qaldı. Baskom da dişlərini şaqcıldada-şaqcıldada keyimmiş ayaqları üzərində dayanmışdı; onun sallaq çiyinlərindən, uzun, iri qollarından, damarlı çıqlarından su dayanmadan axırdı; nitqi tutulmuşdu, dişləri bir-birinə dəyirdi, qorxuya məruz qalıb özündən su buraxırdı. Nəhayət, dul qadın islanmış, amma qeyd-şərtsiz gözəlliklərini tərpedib xırıltılı səslə çağırırdı:

¹ *Frina* – kurtizan qadın, Praksitelin “Knidli Afroditə”sının əfsənəvi modeli; Afroditə dəniz köpüyündən yaranıb.

– Mister Hok! Mister Hok! Məni aparın, mister Hok!

Elə həmin dəqiqədə dəhşətli əsinti Baskomun sifətini əydi, o, ağzını açdı, amma sözlər gəlmirdi, hər iki yumruğunu silkələdi, amma sözlər gəlmirdi. Nifrinlərini göylərə ucaldırdı, amma sözlər gəlmirdi. Gücünü toplayıb, öz cəbbəxanasına bel bağlayıb çılgıncasına, alovlu halda dilləndi:

– Əgər B.T. burada olsaydı! Onun dili məndə olaydı! Daha *sərt* demək üçün!

* * *

Baskom dayıyla dul qadın arasındakı sevgi macərası belə bitdi.

Onda iyirmi yaşım var idi, Yeni İngiltərədə birinci ilim gedirdi, qış da sonsuz görünürdü. Adamların basırığında darıxırdım, həyat küçələrində özümü narahat hiss eləyirdim. O il dayımın yanına tez-tez gedirdim.

Hərdənbir onun dolaşmaq hüququ sənədlər üzərində qurdalandığı tozlu daldalanacağına gəlirdim: dodaqlarını bərk-bərk sıxıb, əzab-əziyyət dolu ehtiyatla düz, aydın hərfləri yaza-yaza boş qrafaları doldururdu. O, başını qaldırmadan ahəngdar tərzdə mənə deyirdi:

– Salam, oğlum. Otur. Bir dəqiqədən sonra mən sənə sərəncamındayam.

Sonra bir müddət sükutu yalnız Brillin arakəsmə arxasından gələn nəriltisi, dayımın qələminin asta cırlıtısı, şəhərin üzərinə yüksəlmiş, milyonlarla şəhər səslərindən toxunmuş, amma nədənsə, uzaq, ilkin, dərk olunmaz, əbədi görünən, həmişəlik verilmiş, hələ aşağıda kimin səs saldığını, kiminsə öz ömrünü yaşayıb getdiyini hesaba almayan zamanın susmaz, boğuş uğultusu eşidilirdi.

Ya da onu tağ kimi daraqlanmış barmaqlarının üzərindən sığallı sifətindəki sakit fikir möhürüylə öz qarşısına baxan vəziyyətdə tapırdım. Belə dəqiqələrdə dayım onu xırdalayan, alçaldan hər şeydən – nitqinin

əl-qol hərəkətinin mənasızlığından, yöndəmsizliyindən, biabırçı xəsisliyindən, boş şeylər üstündə əsəbiləşməkdən, ruhun bu sakit dalğınlığını üzünün – qəlbinin qırıqlarına çevirən daha çox şeydən uzaqlaşmış görünürdü. Belə dəqiqələrdə onun sifəti düşüncələr məkanı idi. Bəzən uzun-uzadı susurdu – adama elə gəlirdi ki, onun günlərin tozunu qaldıran fikirləri zamanın hüduqları üzərində uçar.

Onu bir dəfə də belə tapdım: ara verib barmaqlarını araladı, əllərini masanın üzərinə qoydu, rahatlanıb bir qədər də oturdu – o vaxtaca üzümə baxmadı. Sonra dilləndi:

– “İnsan nədir, sən onu xatırlayırsanmı?”¹

Yazın ilk günləriydi; yaz bir qədər gecikmiş, özünü şimalsayağı qəfildən yetirmişdi. Bir gecənin içində torpağın altından pırtlayıb çıxmışdı, hava da bir qədər yumşaq, xoş olmuşdu.

O yazın gəlişində qələbə və müjdə var idi; yaz nəğmə oxuyur, kəpənək donunda gözlərimin qabağında titrəyirdi, amma inanırdım ki, o yaz mənə şöhrətlə təskinlik gətirəcək.

Görünməmiş dərəcədə yemək-içmək istəyirdim; Faustsayağı nadanlıq üstümə hücum çəkmişdi, – heç bir yemək məni doyurmurdu, heç bir içki yangımı söndürmürdü; acgöz, ağılını itirmiş vəhşi heyvan kimi mərhəmət üçün çörəkçiyə yalvara-yalvara, ətrafındakı milyonlarla adamdan təskinlik, müdriklik qopara-qopara küçələri dolaşırdım; ucsuz-bucaqsız rəflərdə korluqdan, bilgisizlikdən əziyyət çəkə-çəkə kitab yığınlarının altını-üstünə çevirirdim, oxuyub-öyrənəndəsə kamilləşməyirdim, özümə inamımı itirir, ümitsizləşirdim. Mən hər şeyi bilmək, hər şeyə sahib olmaq, hamı – özüm, üstəlik, bir çox başqaları olmaq istəyirdim, istəyirdim ki, bu nəhəng, qaynaşan aləmin sirri əlimdəki dəmir pulun zərb olunmuş relyefi kimi dərk edilən, anlaşılan olsun.

¹ Zəbur kitabından (surə 8, ayə 5)

Qəfildən də bu yaz özünü yetirdi. Məni sevinc dolu inamla vəcd bürüyürdü. Dayımın sığınacağıнын tozlu pəncərəsindən Feney-hollun qırağını görürdüm, burum-burum qalxan bazar səs-küyünü eşidirdim. Bazarlar boğuc təzədə səsləri yumşalmış xoş havaya qaytarırdı, mən də özümə inamla, möcüzəyə inamla, gözlərimin açıldığına inamla – inanırdım ki, arzuladığım aləm ayaqlarımın altındadır – dola-dola, minlərlə kəskin, sirli qoxunu dərindən sinəmə çəkirdim, axtardığım söz də özünü göstərirdi, mənə əziyyət verən aclıq da yatırdı. Orada, aşağıda qaynaşan coşqun, dolub-daşan bazarlar da, sanki, aclığının yatmasının canlı şahidiydilər. Mənə elə gəlirdi ki, yalnız elə burada, Yeni İngiltərənin – qaba, daşlı torpağıyla uzanıb gedən, gözəlliyi tutqun, qaşqabaqlı, qayalı sahilləri adamsız olan, balığı bol yerlərdəsə ovçular qaynaşan, bəyaz, sərt, dondurucu qış vaxtlarında ulduzları almaz kimi parlayan diyarın gizlində qalmış hərarətini duymaq mümkündür; orada şamağacı meşələri qaralır, isti evlər də işıq saçır, onları görəndə dərhal xəyalına dolu anbarları, asılmış qaxac ətləri, sidr ağacını, cızıldayan donuz piyini, bəyaz, iri sevimli bədəni gətirirsən.

Ala-bəzək paltar xışıldayır, baxışlarda soyuqluq var – bu, gündüz olur; alçaq damlar altında, ulduzların gözü qarşısında məxməri budlar narahatsayaq səs salır, bəyaz dişlər astaca dişləyir, qızğın qadın nəvazışı boğur; amma gecəylə gündüzün fərqi yoxdur, ürək biganədir, hisslər məhv olub, coşqunluq soyuyub, sonrasa bu uzun, qəbirsayağı soyuq qışa qəfildən yaz soxulur – başıma gəldiyi kimi, qəlbimdən yapışan fəryadla, yağışın pəncərə şüşəsinə taqçılısıyla, elə bil – haradan? – klavesin səsiylə soxulur; hər şeyi oyada oyada soxulur, gecə səhərəcən pəncərə taxtaları cırıldayır, tumurcuqlar partlayır, əriyən su qaynayıb-daşır, çiçəklər işıq saçır; qəfil, tez ötən, sevinc dolu yaz gəlir.

Belə sezginin canlı şahidi də əlaltında, Baskom dayımın çalışdığı tozlu sığınacağıın səksən addımlığın-

dadır; ona görə də tamamilə aydındır ki, bu sirli camaat təkcə pörtlədilən paxlaların çırtılısı, küpəsi ilə kifayətlənməyib; onlar ət yeyirdilər, həm də çox yeyirdilər, çünki bazar məhəlləsində bütün günü ət furqonları boşaldılırdı, uşaqlar səkinin üstüylə kəsilmiş ət dolu səbətləri sürüyürdülər, can əti, bud əti, döş əti yüklənmiş, qana bulaşmış önlük taxmış, mütləq həsir şlyapalar qoymuş qəssablar vurnuxurdular, döşəməsinə taxta kəpəyi səpilmiş ət cərgələrində cəmdəklər göz qabağında asılmışdı.

Mərkəzi bazara sağdan-soldan söykənmiş tikililər limana, gəmilərin qoxusuna doğru uzanırdı; sahil burada tökmədir, keçmiş vaxtlarda gəmilər bax o daşların yanında lövbər salırdı, amma anbarlar da köhnədir: rəngi solmuş, xeyli haldan düşmüş o anbarlar yetmişinci illərin qoxusunu saxlayır, Viktoriya dövrünün qravürələrindən düşmüş kimi görünür, köhnə dəftərləri, kontorçuları, lovğa varlı tacirləri, viktoriyaların¹ asta çarx tıqqılısını yada salırdı.

Gündüzlər bu məhəllədə əsl basırıq, *Grewirr*¹ olur; furqonlar, boz xal-xal iri atlar, söyüscül atlılar vurnuxurlar, yükləmə, boşaltma zinhara gətirir, burada qurtarır, orada başlayırlar – milyonlarla bağlar həyatla ticarəti ehtirasla bir-birinə tikir.

Amma əgər bura axşam, iş günü başa çatanda baş çəksən, Yeni İngiltərəyə aradabir gələn o mehriban, sirli yaz olsa, əgər əvvəldən tənha gənclərin sevdikləri, ölkənin, təxminən, ortalarından olan oğlanı, evdən ötrü, Köhnə Katoba boyu uzanan əcaib təpələrdən ötrü darıxan cənublunu da yadda saxlayan bu yerə gəlsən – onda belə bir axşamda bizim ziyarətçini, çox güman ki, adını fikirləşib tapmadıqları fəryad qoparan acı sütün həyəcan – təkəbbürlü, qərarsız, sevinc dolu, sevincə yandırılıb-yaxan, şöhrətpərəstliklə gözləri tutulmuş, bununla yanaşı, fikirlərdən tərəddüd eləyən

¹ *Viktoriya* – yüngül ikiyerli ekipajlar

² *Xaos* (səslərin), dolaşılıq, qarmaqarışıqlıq (*alm.*)

vəcd yenidən bürüyəcək – o, belə vaxtlarda baş qaldırır – həmin fikrə görə, hiss olunmayı hiss eləmək, dərk olunmayı dərk eləmək olmaz, ilahi an ötübkəçdi, amma onun vədlərini, sevgilərini yeniyetmə artıq canlı gözəllikdə təcəssüm etdirməyə çalışır. Hiss olunan dəqiqədə o, gözəl məşuqəsinin budları, sinəsi və qasığı üzərinə yığılmağı arzulayacaq, o, əzəmət, şöhrət, qələbə arzulayacaq, həmin uçarı vəcdi abihəyata qatışdıracaq, cana gətirən sevincin dadını həmişə dadacaq; bütün bu niyyətlərisə acı ölüm həqiqəti qidalandırır; bu dəqiqə öləcək, bu an öləcək, nadir qonaq – yad da öləcək.

Bax belə sevinc hissi, möcüzəli aclıq söndürmə intizarı ilə bağlı belə günlərdə şirin vəd kimi havada tərpənən bu gümanlar – görünür, Yeni İngiltərəyə onun xüsusi gözəlliyini elə onlar xəbər verir – havada tərpənir. Həm də, görünür, yozum sadədir: bu bir dəqiqəlik sevinclə ətrafa sıçrayan, ilğımlarda çaşan, öz səsiyləmi, yoxsa bizim arzularımızın səsiyləmi itirilmiş, nağılvari bir şey barədə nəğmə oxuyan yumşaq, qəfil yaz – bu yaz ona görə gözəldir ki, sərt, bütün rəngləri yox eləyən, şaxtaları canlı bədəni məhv eləyib şaq-qıldayan dəhşətli, donub-qalmış qışdan sonra gəlir; amma cisim mübarizə aparır, o, kobud zorakılıqla həmişə çarpışır, buna görə də buranın kəskin, zəhərli danışığı, xəsis hərəkətləri, qapalılığı, şəkkaklığı, sıxılmış dodaqları, qırmızı burunları, bədxah maraq dolu baxışları – bunlar məcburidir: təbiətdən rəhm görmədiklərindən bunu adamlardan da gözləmirlər.

* * *

Necə olur-olsun, iş günü bitəndən sonra oğlan bura boşalmış, heydən düşmüş halda deyil, aclığını söndürmək intizarında olan vəcdəndən didilib-dağılmış vəziyyətdə gəlir. Buranın havasına bazarın qoxularıyla dənizin ətri qarışır; o, anbarların, ərzaq saxlanclarının tənəkə büzməli talvarları altındakı səkinin şumal

daşlarının üstüylə addımlaya-addımlaya yüzlərcə münbit qoxunu sinəsinə çəkir: çiləkən təmiz, kəskin qoxu verir, naringilər, limonlar, qreyppfrutlar doğma yerlərin həmişəyaşıl qüssəsini yayır, iyənmiş kələmlər, çürümüş naringinin əzik ləti üfunət saçır. Cücələr layma şirəsiylə yumşaqcasına, ağır qoxu verir, soyuq baliqların, istirdiyyələrin pulcuqlu qoxusu burnunu qıcıqlandırır, dirrik tərəvəzləri – kahı, kələm, faraş kartof, şirəli torpağa bulaşmış, əla kövrək kərəviz, əlbəttə ki yemişlər, isti samanla örtülü yetişmiş qzılı rəngli yemişlər yuyulmuşsayaq ətir saçır, bir də isti tropik – bananlar, ananaslar, avokadolar mehi əsir.

Bütün bu qoxular ilıq yaz havasında təzələnirdi, heyrətamiz tərzdə zərifləşirdi, səkidən qatran qalxırdı, köhnə anbarların səksən il ərzində qidalandığı bir-birinə qarışmış qoxular lay-lay olurdu: yeşiklərin incə şamağacı qoxusu, gübrələrin əlli il qabaq taxta altlıqda daşlaşmış sürüşkən ətri, kəndirin, qatranın, skipidarin, köpüyün, qatı mətin, jənşenin, üzüm salxımlarının, kök meyvələrinin qoxusu, kişin çürüntülü qoxusu; təzəcə döyülüb qovrulmuş isti qəhvənin təmiz, kəskin qoxusu; bağdakı yulafın, samanın qoxusu, kəpəyin, səbətlərdəki yumurtanın, pendirin-yağın qoxusu; hamısından artıq da ət qoxuları – dondurulmuş cəmdəklərin, parıldayan donuz və dana ətinin, beyinlərin, böyrəklərin, içalatların, bud ətinin, qarının və döş ətinin – həm də təkcə nəm qoxular deyil – duyulur; bu qatı hissə verilmiş məhəllədə üst otaqlar da var idi, o otaqlarda qəssablar çörəkçilər, bankirlər, brokerlər¹, alim qardaşlarla birlikdə sanballı, çox dadlı bifştekslər, buğlanan isti çörəklər, qabıqlı kartoflar ötürürdülər.

İndi dənizdən bəhs eləyək, burada hər şey ona söykənir. Bu hissə batmış, xeyli yaşı olan varlı məhəllələrdən evlər tərsənəyə doğru qaçışır, dənizin nə

¹ Müəyyən sahə üzrə ixtisaslaşmış vasitəçilər, dəllallar

vaxtsa burada da olduğu, bu quru parçasının onun əlindən alındığı duyğusu yaranır. Küçələr özlərini tələsən arabaların daş gurultusuyla, hissə batmış manufaktura dükanlarına, qəlyanaltıxanalara, yük vaqonlarının indi darmadağın olmuş, əldən düşmüş taxta üzlük qoxusu verən, böyük bir məkanı çarxlarıyla tutmuş güclü qoşqularına baxa-baxa limanın başına dolanıb keçən arabalarla xatırladır.

Görülmüş işlərdən sonra sakit-diqqətli körpülərlə anbarlarsa düz suyacan yaxınlaşır; nəhəng, açıq-aşkar eybəcər körpülər və anbarlar özlərində böyük işlərin, əməllərin hakimanə gözəlliyinin izlərini daşıyır; onlar, həmin kərpic əkizlər köhnəlmir, sadəcə, öz vəzifələrini yerinə yetirir: onları dəmiryol sapları bir-birinə tikir, onlar özlərində nəhəng qatarları yerləşdirir; iş günlərini başa vurub indi yorulmuş canlı məxluqlar kimi nəfəslərini dərir. Onların intizarlı dərinliklərində addımlar boğuc-boğuc əks-səda verəcək, tələsən arabanın taqqıltısı donub-qalacaq, “gəcəniz xeyrə qalsın” deyən fəhlənin səsi qeyb olacaq – sonra gərgin, sehri sükut çökəcək.

İndi də öz gözəlliyi ilə sirrini limanda torpaqla görüş üçün qoruyub saxlayan dənizin – öz qabarmaları-çəkilmələri ilə torpağın ətrini hər tərəfə yayan, oynaya-oynaya sürüşkən dayaqlara çırpılan, öz bədəninə köpüklü su bitkilərinin hörüyü ilə örtən, sahilə dor-ağacının, balıqqulağı əzintisinin tərtəmiz qoxusunu gətirən tərtəmiz dəniz barədə.

Harada dəniz var, orada gəmilər var: lixterlər¹, şxunlar², indi başqaları kimi dalğın-dalğın dayanmış, gecələr Nyu-Yorka səfərə çıxan dümağ yaxtalar; fənərlər göz vurur, sürtülmüş mis parıldaıyır, kayut-kompaniyaların işığı yanır – qaranlıq dəniz səthində sevinc, dəbdəbə əlaməti, qabarmış ipək yelkənlər altında

¹ *Lixter* – böyük gəmiləri yükləmək və ya boşaltmaq üçün yastı-dibli yük qayığı

² *Şxun* – iki və ya üçdörlü yelkənli gəmi

sevgi vədidir; bu görüntülərdən, bu qoxulardan əlavə də sehrbaz may hələ oğlana ifadə olunmayan arzularla, ağlagəlməz şübhələrlə əziyyət verir, indi çaşqın halda özünə qapılsa da, öz istəklərinə-ümidlərinə bələddir: bu şöhrət, sevgi, hökm, zənginlik, ucsuz-bucaqsız üfüqlər, hər səhər təzədən doğulmuş torpaq onun bütün ehtiraslı ümidlərinin cismani icrasıdır.

Şübhəsiz, Yeni İngiltərə vəd verməkdə xəsis deyil, amma bizim tənha gecə səyyahımız onun gizlində qalmış sevinclərinə hamıdan daha həvəslə – üstəlik, əgər oğlan əslən Cənubdandırsa – düşkündür, çünki yəqin, ancaq cənublunun qəlbi Şimalın gizli mahiyyətini dərk eləməyə qabildir: o, həmin sirri özünün yuxularında, uşaq öncəduyumlarında sezib, ondan ötrü rast gəlmədiyi gözəl Yelenadır, həyatın onu başqasına rast gətirəcəyinin də əhəmiyyəti yoxdur: həmişə həmin o gizli sirrə inanacaq, o sirrə həmişə ona qayıdacaq. Həm də, şübhəsiz, bütün bunlar tamamilə indi həyat bayramının bir addımlığında olan Steyt-stritdəki hisli kontorunda oturmuş qollu-budaqlı miskin qocaya aiddir. Axı heç kəsə gərək olmayan, əməlli-başlı bədbəxt gənc kimi bura Köhnə Katobadan gələn dayım Baskom Hok idi, bununla belə, indi onu bəzən barmaqla göstərilər: bəs əsl Yeni İngiltərə tipidir – güman ki, həmin oğlanın yaşadığının-duyduğunun hamısı da, dayım buranın adamlarını, buranın iqlimini, buradakı həyatı nə qədər yamanlasa da, yaşamaq üçün bura, Yeni İngiltərəyə qayıtdı, bu diyar da ondan ötrü yeganə yol idi.

* * *

– İnsan nədir ki, Sən onu *xatırlayırsan?* – o, üzgözünü əyəcəyindən xəbər verən həmin xüsusi israrıyla soruşdu. – *İnsan* nədir ki, Sən onu *xatırlayırsan?* – “*xatırlayırsan?*” sözüylə alışıb yana-yana daha israrla dilləndi. – Hm-hm-hm!

Dərhal da sifətinin sakit dalğınlığını qırışlar əvəz elədi, o, yersiz pıçqıldadı. Bir dəqiqə keçdi, sifəti

düzəldi, tac kimi daraqlanmış kobud barmaqlarının üzərində əzəmətlə dikəldi; ağır-ağır, düşüncəli halda danışdı. İndi bütün parlaqlığıyla fəaliyyətdə olan ağıl idi, sanballı, əsaslı mülahizələr söyləyirdi. Sonra fikirlərin zahid ruhu dayımın simasını dəyişdirən kimi həyatının yöndəmsizliyi, ağılsızlığı öz mənasızlığını itirdi, çünki onun düşüncələri özüylə pul barədə deyildi.

– Şübhəsiz. Şübhəsiz, – o, fikirli-fikirli dilləndi. – Köhnə və Yeni Tövrat kitablarının ən yaxşı səhifələri dünya söz incilərindən geri qalmaz, amma həmin səhifələrin sayını, adətən, artırır. Orada yerlər var, bundan başqa, – o, boğuşqətər fısıltıyla qışqırdı, – ən iyərnc cəfəngiyatla dolu *bütöv kitablar!*

O susdu, uzaqdan gələn, şeirləri ucadan söyləyib kişiləri titrədən o uzaq coşqun səsiylə – həmin səsiylə davam elədi:

– “Mən Alfa-Omeqa, əvvəl-axır, birinci-axırıncıyam”¹, – oğlum, bu, ən qüdrətli dünyəvi şairlərdən birinin zəfər nəğməsi, Allahın, göyün və cəhənnəmin sirini açdığı insanın ali nitqidir, bu, qüdrətli sözlər, böyük poeziyadır. – Sonra üzüstə sümüklü əlləri üzərinə yığılıb xırıltılı səslə zarıdı. – Ah, ilahi! İlahi! Necə gözəl, necə kədərli... Sən məni bağışla, – gözlərini pencəyinin sürtülmüş, rəngi getmiş qoluyla silib pıçıldadı. – Bağışla. Yadıma düşdü... Xatirələrdir.

Bu, axırı çox da ağıllı olmayan sözlərlə bitmiş gülünc mənzərə olsa da, bütün bunlardan pis bir şey qoxusu gəlirdi, axı cəmi iyirmi yaşım var idi, ağılımı itirir, utanc duyurdum. Bir az keçəndən sonrasa Baskom dayı özünü elə aparırdı, sanki, heç nə olmamışdı, sanki, bir dəqiqə əvvəl burada hönkürüb ağlamırdı.

Nəzərlərini üzümə qaldırmadan, səsində duyulan acıyla ahəngdarcasına soruşdu:

– Uşaqlarımı... nə vaxtsa bu yaxınlarda görmüsənmi?

¹ Məhşər günündə ifadə

Sualdan təəccübləndim, adi vaxtlar, elə bil, onların varlığını unudurdu, necə yaşadıkları vecinə deyildi. Dedim ki, ötən həftə qızlarından birini görmüşəm.

– Uşaqlarım mənə *əclafcasına* və *murdarcasına*... *əclafcasına* və *murdarcasına* atıb getdilər, – o, təəssüflə dilləndi. Sonra, sanki, olub-keçənlərə daha ciddi, daha təmkinli baxıb rahat, laqeyd halda davam elədi. – Onların heç birini görmürəm. Mənə baş çəkmirlər, mən də evlərinə getmirəm. Bu, mənə narahat eləmir. Bəli, ser, narahat eləmir. Vecimə deyil. Qətiyyən! Qətiyyən! – Sonra əl hərəkətiylə bu mövzunu silib-süpürdü. – *Anaları*, – əlavə elədi, – o, görünür, onları yoluxur... *Şübhəsiz ki*, çağıranda evlərinə gedir. – Mən də onun səsində yenə nifrətlə dolu acılıq duyurdum, elə bil, arvadı öz doğma uşaqlarının yanına getməklə ona xəyanət eləmişdi; amma bütövlükdə səs etinasız, laqeydcəsinə səslənirdi, o, arvad-uşaqları barədə yad adamlar kimi danışır, sanki, onları içində yaşadığı, fəaliyyət göstərdiyi qəlbinin, öz solğun qismətini ələ keçirdiyi gizli aləminin kəndərində uzaqdan dərk eləyirdi.

Elə belə də olmuşdu: o, doğmalarının içinə getmişdi, öz həyatında düjün-düjün həyatlar yaşamışdı: uşaqlarıyla haqq-hesabı üzmüşdü, arvadıyla haqq-hesabı üzmüşdü, onlar barədə düşünməyi unutmuşdu, onları, ümumiyyətlə, yaddan çıxarmışdı, onlara ehtiyac duymurdu. Amma övladları – kiçiyinin otuza yaxın, böyüyünənsə qırıxdan artıq yaşı olan iki qızıyla iki oğlusa onu nə unuda, nə bağışlaya bilirdi. O, övladlarının acı canlı yaddaşıydı; ekspertlər əsaslı körpü tağını zədələyən nəhs çatışmazlığı axtardığı kimi, uşaqlığın əzabverici xronikasını geri vərəqləyir, ata evindəki ümitsizlik, qəm-kədər illərini bir-bir gözdən keçirir, həmin illəri nə unuda, nə onlardan qurtula, nə də imtina eləyə bilirdilər. Atanın kölgəsi övladları bürümüşdü: onunla görüşmürdülər, amma daim danışığını, əl-qol hərəkətlərini, tərzini lağa qoya-

qoya onun barəsində danışdırlar, deməli, təzədən atalarının kölgəsində yaşayır, gizlicə qarşısında əvvəlki qorxunu, hörmətkarənə əsintini duyurdular, çünki həyatı çətin, çox çətin olsa da, özü istədiyi kimi icra olunmuşdu: o həyat öz yoluyla – həmişə də yeni üfüqlərə doğru gedirdi. Əl-ayağa düşdülər ki, illər acı su kimi həyat çarxına töküldü; çarx fırlanırdı – onlar qocalırdılar.

İndi də, elə bil, onları yenə gördü, barələrində danışdı dedi:

– Özləri özlərinə gün ağlaya bilərlər. – Ara verib iri barmağıyla dizimi taqquldadır, sınaıçı nəzərlərlə yandırır-yaxırdı. – Bəyəm kimsə sənə ölməkdə *kömək* eləyir? Ya da kimsə arxanca qəbrinə girir? Bəyəm başqası üçün nəsə *eləmək* olar? Yox! – O, qətiyyətlə elan elədi, susub asta-asta fikir içində dilləndi. – Özümün köməkçim *özüm* deyiləmmi?

O, fikrə gedib laqeyd baxışlarını tağ kimi daraqladığı barmaqlarının üzərindən irəli zillədi. Sonrakı dəqiqədə deyilmiş söz, elə bil, əvvəl söylədiyi ilə əlaqəsiz idi, özündə keçmiş ehtiva eləyən əks-səda kimi peyda oldu, şüurun göz-gözü görməyən zülmət saxlanclarından oğurlanmış atəş kimi parıldıdı:

– “Kim bilir: insan övladlarının ruhu yuxarımı qalxır, heyvanların ruhu da aşağı – yerəmi enir?”¹

O, huşa getmiş halda bir qədər də susub kədərlə əlavə elədi:

– Mən qoca adamam. Uzun ömür yaşamışam. Çox şeylər görmüşəm. Bəzən hər şey çox uzaq görünür.

Sonra da təzədən gözlərini düzəngaha, çürümüş torpağa, basdırılmış adamlara yönəltdi.

Ani sükutdan sonra dilləndi:

– Ümidvaram ki, bazar günü bizdə olacaqsan. Mütələq! Mütələq! Məncə, bibin sənə bel bağlayır. Bəli, ser, o, nəsə belə bir şey dedi. Ya da o, uşaqlarından

¹ Ekklesiastın sözləri (fəsil 3, bənd 21)

birinə baş çəkməyə hazırlaşır. Bilmirəm. Onun planları barədə *azacıq da olsa* təsəvvürüm yoxdur, – qışqırdı. – Heç vaxt da, – səbirsiz acıqla davam elədi, – heç vaxt onun ağlında nə olduğunu bilməmişəm. Buna görə sənə qətiyyənlə heç nə deyə bilmərəm. Mən onun nə dediyinə fikir vermirəm, hətta qulaq da asıram! – O, əlilə özündən uzaqlaşdı. – *De görüm*, – barmağını bərkdən dizimə vurdu, iflicli gözünü parıldadı istehzayla gülümsündü, – sənə, heç olmasa, rəhbərlik söhbət aparana *bir nəfər* rast gəlib? Aqlın dəlilsübutlarını anlayan, sağlam düşünən, heç olmasa, bir nəfər?! Oğlum! – O qışqırdı. – Onlarla danışmaq mümkün deyil. İnanıram sənə: mümkün deyil: elə eyni uğurla küləyin səsinə batırmaq, yaxud Nil çayının üzərindən tüpürmək olar. İnsan cavanlığında onlara öz qəlbinin xəzinəsini verir, onlara topladığı əbədi sərvətini – müdrikliyini, bildiyini, fəlsəfəsini verir – tək onları öz cəmiyyətinin layiqli adamları eləsin, nəticədə isə, – Baskom dayı acı-acı dilləndi, – nəticədə nə *məlum olur*? Məlum olur ki, o, özünün bütün qüvvəsini səfeh bir qadınla danışığa sərf eləyib, – ardınca qisas almış kimi istehzayla güldü. Sonrakı dəqiqədə sifətini turşutdu, guya, şiltaq qadın səsiylə iyrəncəsənə zarıdı: – Ah, özümü *yaman* pis hiss eləyirəm! Ah, i-la-hi! Yəqin, lap indicə *xəstələnəcəyəm*. Ah, sən mənə daha *sevmirsən*? Ah, mən ölmək istəyirəm! Ah, *qalxmağa* təqətim yoxdur. Ah, mənə bir şey gətir *şə-hər-dən*. Əgər mənə sevsəydin, təzə şlyapa alardın. *Qoymağa* heç nəyim yoxdur! – Burada o heç təskinlik tapmadan zaryırdı. – Adam içinə çıxmağa utanıram!

O, bir neçə an fikirləşib, mənə tərəf döndü, barmağıyla dizimi təzədən taqıldatdı:

– Adamları dərk eləməyə *kim* yardım göstərər?
– Sifətini qorxunc tərzdə dondurub, bic-bic pıçıldadı.
– Ola bilsin, şair deyir: *qadın*? Mən səndən soruşuram: qadın?! Elə şey yoxdur! – Baskom dayı qışqırdı. – O deyir: “*insan*”. Yəni “*kışi*”.

O, təzədən susdu, sonra zəhlətökən kinayəylə dil-ləndi:

– Sənin bibin musiqini sevir. Onun musiqini necə sevdiniyə sən inana bildin...

Doğrudan da, musiqi onun həyatının sevinciydi, daim qızlarından hansınınsa bağışladığı balaca pate-fonda tək-tənha sehrlı meşədə, xırıltılı valtornaların arabir zəif-zəif hüdüyü geniş, aydın cığırdı sərxoş xəyal kimi böyük bəstəkarların, hamısından çox Vaq-nerin əsərlərinə qulaq asırdı. Bəzən bazar günləri – ümumiyyətlə, onun işıqlı dünyaya çıxdığı günlərin birində qızları dərhal filarmoniyaya abonement alıblar – o, divarlarında ölümcül-solğun yunan gipsləri olan tutquntəhər zalda dümdüz, dil tökən ilan qarşısındakı sərçə kimi donub oturur, hər yeni mətləbə diqqət verir, fleytaların, valtornaların ehtiyatlı girişlərini həssaslıqla ayırd eləyir, skripkaların səsi qalxanda küreyi buza dönür, tənha, boşalmış həyatı sap kimi yüngül, bayramsayağı çalınan məğzə dolaşırdı.

– Sənin bibin musiqini sevir, – Baskom düşüncəli-düşüncəli təkrarlayırdı. – Sən fikirləşə bilərdin... sənə elə gələ bilərdi ki, onun xidməti... səndə belə bir fikir oyana bilərdi ki, bibinin musiqiyə müstəsna haqqı var... Belə olan halda səhv eləmişən. Ah, oğlum! – Onun bir qədər uzaq səsi mənə çatırdı. – Ola bilsin, belə düşünürdün, amma səhv eləyirsən... De görüm! – O, gözlərilə zəhlətökəncəsinə, sual verən kimi, kinayəylə, ruhdan sala-sala astaca mənə sarı döndü. – De görüm: Beşinci simfoniya var – onu qadın yazıb? Bibinin pərəstiş elədiyi Rixard Vaqner *qadındır*? Qətiyyəyən yox! – o nərildədi. – Onların şedevrləri – onların qüdrətli simfoniyanı, böyük rəngkarlıq əsərləri, epik poeziyanı hanı? Bəyəm “Sağlam ağlın tənqidci” qadın beynində yarandı? Bəyəm Sikstin kapellasının qübbələrini qadın dühası elə məharətlə bəzəyib? Bəlkə, Uilyam Şekspir adlı qadın barədə eşitmişən? “Kral Lir”i də qadın əli yazıb? Yaraşığı alman qadın fröylayn Gete əlinə şeir

götürüb? Bəlkə, səni madmazel Volter, yaxud miss Conatan Sviftin əsərləri maarifləndirib? Hm-hm-hm?

O, daraqlanmış əllərinin üzərindən nəyəsə diqqətlə baxa-baxa susdu, sonra da asta-asta, aydın tərzdə dilləndi:

– “Arvadım mənə ağacdən dərib verdi, mən də yedim”¹. Elə belədir, oğlum. Onların bütün vəzifəsi bundan ibarətdir. – O, ilhamla coşa-coşa mənə sarı döndü. – Yoldan çıxarandır, – hisslərin gərginliyindən batmış, titrək səsiylə dilləndi. – Yasaq meyvəni verəndir. Şeytanın göndərdiyidir. Lap əvvəldən bircə şey bilirlər: ağılı bulandırmaq, insan oğlunun ruhunu ali yollardan sapdırmaq, əxlaqını pozmaq, pis yola çəkib məhv eləmək! Bunlar onun qəlbinin, ağılının mübhəm guşələrinə almaqurdu təkİ asta fısıltıyla daxil olur, ilan hiyləgərliyi ilə tülküsayaq hərəkət eləyə-eləyə ən müqəddəs duyğularında özünə yer tutur, oğlum, qadın yalnız elə buna görə də mövcuddur. O, başqa cür də olmayacaq! – Sonra sirrə bürünüb mənə acıqla, bəsirətlə pıçıldadı. – Ehtiyatlı ol! Ehtiyatlı ol! Aldanma!

Artıq bir dəqiqə sonra o, sakit, diqqətli görkəm almışdı, yad adam barədə danışmış kimi rahat, həttə cırnadan tərzdə, elə bil, itə sümük ata-ata dilləndi:

– Etiraf eləmək gərəkdir ki, sənin bibin əməlli-başlı intellektə malik idi – şübhəsiz ki, qadın hüduqlarında. İndisə onun ağılı artıq həmin ki deyil. Onunla danışmıram, – o, etinasız tərzdə dilləndi. – Ona fikir vermərəm. Məncə, deyirdi ki, bazar günü bizə gəlmək istəyirsən. Bilmirəm. Hansı planları olduğunu deyə bilmərəm. Mənim öz maraqlarım var, onun, güman ki, öz planları. Musiqi, heç olmasa... Bəli, ser, musiqi həmişə onunladır, – o, nifrətamiz etinasızlıqla dilləndi, nəzərlərini daraqlanmış barmaqlarının üzərindən irəli zilləyib bibimi beynindən çıxardı.

Amma o da gənc olmuşdu, o da əzab çəkmişdi, o

¹ Bibliya. Varlıq, fəsil 3-4.

da lap ağlını itirmək dərəcəsinə çatmışdı axı. O da acı məhəbbət piyaləsini içməli olmuşdu. Bunu mənə bibim özü dedi, dayım da inkar eləmədi. Bol yeməyin qızğın vaxtında bibim qəfildən masanın üzərindən çevik, yırtıcısayaq mənə sarı uzandı, dəlisov, aydın baxışlarıyla qarsalayıb elə həmin hədə-qorxunu atdı:

– Ehtiyatlı ol, Devid, özünü qoru, oğlan: sən onların cinsindənsən. Dərd eləmə! Dərd eləmə! Hər şeyi ürəyinə buraxmaq lazım deyil, – o, dəlicəsinə parıldayan qocafəndi şəfqətli gözləriylə mənə nüfuz eləyə-eləyə hərarətlə pıçıldadı. – Sən tamamilə onlardansan, bu qanındadır, – aciz halda nəfəsini buraxdı.

– Sən nədən danışsən? – dayım sonsuz nifrətlə çımxırdı. – Şotland qanıdır! İngilis qanıdır! Yer üzünün ən yaxşı adamlarıdır, buna heç bir şübhə ola bilməz!

– Dalğın qavrayışdır! Dalğın qavrayışdır! – Bibim sevdiyi qozu götürüb qırıldı. – Fikirlər hər tərəfə dağılır, bir dəqiqə də dayanmaz. Müasir dekadentlərdir!¹ Sən Nordaunu, Deyvi oxu – gözlərin açılar! Hamınız eyni cürsünüz, – o fısıldadı. – Hamınız şəhvət düşkünüsünüz, hamınız!

– E-eh, – dayım cavab qaytardı. – Nə boş-boş danışsən! Görünür, – o sancdı, – bizim üzərimizdə yeni psixologiya sınaqdan keçirirsən. Ağlıkəmlərin qara sehrbazlığını.

Dayım, şübhəsiz, həmin fənn barədə heç nə bil-mirdi; hərdənbir Kantı təzədən oxuyurdu, əgər təmiz formalar, kateqoriyalar, inkar mərhələləri, ümumi təsəvvürlər tərif sahəsində özünü suda balıq kimi hiss eləyirdisə, bibim öz dolaşiq təsərrüfatını – qorxuları, çatışmazlıqları, təsbitləri, təzyiqləri – incəliklərinəcən bilirdi.

Bibim onun sözlərini qulaqardına vurdu, təzədən mənə doğru əyilib pıçıldadı:

¹ *Dekadent* – XIX əsrin axırı – XX əsrin əvvəllərində ədəbiyyat və incəsənətdə meydana gəlmiş mürtəce cərəyan tərəfdarı

– Mən indi ondan ötrü boş şeyəm, amma vaxt vardı – həm də necə vaxtlar vardı! – o, məndən ötrü ağılını itirirdi. Qoca sarsaq, – lap tutması olan qadın kimi qışqırdı: sonra bir də irəli əyilib mənə xəbərdarlıq elədiyi həmin coşqunluqla pıçıldadı: – Həm də necə ağılını itirirdi, həm də necə! Qoy boynundan atmağa cəhd eləsin! – o, qışqırdı. – Gözlərini məndən çəkmirdi! Əgər bir kişi mənə elə-belə baxırdısa, özündən çıxırdı.

– Tamamilə doğrudur, dostum! Tamamilə doğrudur! – dayım qəzəb, yaxud etiraz-filan olmadan, ağlasığmaz tərzdə yumşalıb, dili açılıb dilləndi. – Hamısı tamamilə doğrudur, o, əsl həqiqəti söyləyir. Mən hər şeyi unutmuşam, amma düz sözə nə deyəsən. – Sonra o, iri başını yüngülcə buladı, keçmişə baxa-baxa gözlərini yumdu, yanıb külə dönmüş xatirələr üzərində dalğın-dalğın, gülməli tərzdə fısıldadı.

Evlənəndən dərhal sonra bir-iki il ona qısqanclığın qara iblisi əziyyət verirdi. Qısqanclıq onun dünyasını boğucu, məhvedici duman kimi qaraltdı, pis zəhər kimi damarlarına işlədi, qanına axıb qarışdı, qəlbini zəhərlə qidalandırdı, beyninin qırıqlarına hopdu, onu nifrətlə yeyib tükətdi, zəhərlə zəhərlədi, yıxdı, həyatını qaraltdı, dağıtdı. Arıqlamış, sümüklü bədəni tamam tükəndiyi barədə fəryad qoparırdı, qısqanclıqla qorxu qurd kimi içalatını yeyib-dağıdırdı, həyatının gücü, bütövlüyü ildırımsürətli alovlu həmləyə çevrilirdi, hər şey – sağlamlıq, iş, ağıl son nöqtəsinə çatanda qısqanclıq eynilə qəfildən yaxasını buraxdı; həyat da eqoizmin gizli çeşməsindən uçub getdi, o, arvadına biganələşdi, ona marağını itirdi, onu unutdu.

O, əzabkeş qadınsa özünü kəhrəba kimi işıldayan baxışlar qarşısında, yerə sinmiş pələngin əl-qolunu bağlayan nəzərləri müqabilində donub-qalmış dovşan tək hiss eləyirdi – o pələng ya atılıb pəncəsiylə vura-caq, ya da çıxıb gedəcəkdə. Dayımın duyğularının qəzəbli partlayışı, qısqanclığının kor-koranə ağılsızlığı bibimi sarsıtmış, sındırmışdı, sonrakı illərdə də heç nə

anlamırdı, özünü təhqir olunmuş sayırdı, axırda da qəfil soyumasına görə ona acığı tutdu: dayım arvadına qarşı o qədər etinasız olmuşdu ki, həftələrlə onu yadına salmırdı, bir dam altında yaşaya-yaşaya da onun varlığını güclə dərk eləyirdi, öz fikirləriylə tək-tənha taqqıltı sala-sala, lənətlər, anlaşılmaz şeylər yağdıra-yağdıra, sobanın qapısını cırıldada-cırıldada, özünün çiy yeməyini ilhamla doğraya-doğraya evdə vurnuxurdu, əgər arvadı hay verirdisə, əsəbi halda onun sözünü kəsirdi: “Nə? İlahi, sən nə danışırsan?” – sonra ağır-ağır addımlayır, anlaşılmaz, qapalı halda öz işlərinə dalırdı. Ümumdünya sui-qəsdini onun üzərində qələbəni bayram eləyəndə, Allah kiminsə onu ələ salmasına imkan verəndə döşəmədə dığırılanır, dabanlarıyla divanı döyəcləyir, uzaqlaşan səmaya lənətlər yağdırırdı.

Uşaqlar çıxıb gedəndən sonra boşalmış kiçik evdə Laura Vaqnerin valını qoyur, təmizliyi gözləyirdi, öz-özülə, hətta qaşığıyanda-sürtəndə qazanlarla, sapılcılarla öcəşməyi öyrənmişdi, əgər qab yerə düşürdüsə, mütləq onu yamanlayır, yerdən götürür: – Ah, nadinc! Ah, yaramaz! – deyə-deyə arxasına vururdu. Əgər həmin vaxt Baskom evdə filsayağı gəzirdisə, onda bibimin yekdil debatlarına gülüş qarışırdı: o, qazanlarının üzərinə əyilib axırı asta fəryadla bitən şirin qaqqıltıyla gülürdü, sonra təəssüflə başını bulayır, təzədən gülməyə başlayırdı, amma nəyə güldüyünü soruşsan, deməyə söz tapmayacaqdı.

Əlbəttə, ağılıma gəlmirdi ki, bir dəfə axşam patefonun dəstəyini fırladıb Filadelfiya simfonik orkestrinin ifasında “Valkiriyaların¹ valsı”nı qoyanda Baskom öz otağında monoloqu ilə çeçəyəcək. Çılğınlaşmış Baskom ilk sarsıntıdan özünə gəlib bədxah cihaza doğru cumdu, cihaz özü üçün çalsaydı, yaxşı olardı, amma onun səmindən gur çıxırdı axı. O, yarıyolda dərhal

¹ *Valkiriya* – Skandinav mifologiyasında müharibə pərisi

vəziyyəti dəyərləndirib ayaq saxladı: çünki cihazın yanında Luiza fəryad dolu qaqqıltı çəkə-çəkə dayanmışdı, gülüşdən pıqqıldayır, bic-bic ona sarı baxırdı. Gördü ki, onun əlində iri qayıрма bıçaq var. O, bağırır öz otağına doğru atıldı, qapını bağladı, var-gücüylə qışqırdı:

– Ana! Ana! Qoyma!

Bu əhvalat Luizanı hədsiz əyləndirdi. O, hər dəfə gülməkdən boğula-boğula ciyiltili səslə qaqqıldaya-qaqqıldaya həmin valı dönə-dönə qoyurdu. Luiza gülməkdən, az qala, partlayırdı.

* * *

Səhəri Baskom səssiz-səmirsiz işə gedəndə Luiza güzgülüyə sarı yönəldi. O, özünə uzun-uzadı diqqətlə baxdı, sonra dilləndi:

– Bircə dəli olmağım çatmır.

Əlli yaşında onun solğun, quşsayağı nazılmış sifəti var idi, aydın göz bəbəkləri altındakı qızarmış göz qapaqları torbalanmışdı; başı tamam ağarmışdı, bütün səliqəli sifəti qırıq-qırıq olmuşdu. – Bircə dəli olmağım qalmışdı, – öz-özünə deyib psixologiyanı öyrənməyə başladı.

O, nəşr olunduğu qədər Uilyams Ceymsin, professor Uilyam Makduqallın bütün əsərlərini oxudu. Bir neçə jurnala abunə yazıldı, özü kitab yazdı. Amma nəşirlər onun “Psixanalizin cərrahiyyəsi” əsərini çıxdı elədilər.

– Mən bütöv bir əsr irəli qaçmışam, – o, qızlarından birinə izah elədi.

Onun həyatı mənalı oldu. Əlinə panaseya¹ düşdü: tezliklə özünü inandırır ki, tamamilə normal adamların azsaylı fərdlərinə məxsusdur, Baskomsa əməlli-başlı dəlidir.

¹*Panaseya – yalançı kimyəglərdə, guya, bütün xəstəlikləri sağaldan dərman*

Amma aradabir köhnə kin, çaşqınlıq da üzə çıxırdı – həтта indi! – hərdənbir ərinin ona bağlılığını da, elə qısqanlıqdan ağlını itirməsini də acı təəssüflə xatırlayırdı.

Bibim onda əsl həqiqəti söylədi. Evlənmələrinin üçüncü ilində ilk uşaqları doğulanacan cavan ərini şeytanlar əhatə eləyirdi. Həyatında ilk dəfə olaraq onun əcaib eqoizmi taqətdən düşdü, Baskomun astarı üzünə çevrildi, ətraf aləm də ona yalnız yöndəmsiz tərəfləri ilə görünməyə başladı. Onun içində coşub-daşan yiyələnmək şeytanı, yiyələndiyinin bütün dünyada tayı-bərabəri olmadığına inam onu qiymətli şeyini oğurlamaq üçün əleyhinə ümümdünya kişilər sui-qəsdinin olduğu fikrinə gətirib çıxartdı. Luiza gözəl, yaraşılıqıydı, kişilər ona baxırdılar, bunu görənlər Baskom da, az qala, ağlını dərhal itirirdi.

O, İllinoys şəhərciklərinin birində keşiş vəzifəsinə təzəcə başlayan vaxtda, moizənin ən qızgın vaxtında bəzən camaatın arasında arvadının sifətini görəndə rəngi əməlli-başlı bozarır, çaşır, kafedranın qıraqlarından yapışıb başını aşağı salırdı, elə bil, onu gicəlləndirirdilər; özünə gəlib qırıq-qırıq səslə dilini sürüyürdü, amma artıq ruhu yaralı heyvan kimi çırpınırdı, qarnı xoşagəlməz təzədə soyuyur, ürəyini zəhərlənmiş çanaq sıxır, minlərlə dəhşətli, səfeh şübhələr bir anda beyninə vururdu. O, nə fantastik uydurmalarda, nə mücərrəd gümanlarda həddə tanıyırdı, beyni dərhal çin olan bədxah nağıllarla dolurdu: gerçək faktları hərərətli təxəyyülünün zəhərindən ayıra bilmirdi, bir şeyi uydurur, dərhal da inanırdı.

Bəs səbəbi, bu ağılsızlığın hər hansı səbəbi varmı? O, öz dəliliyini dərk eləsə də, arvadını tanımırdı. Zəhərlənmiş adam damarlarında zəhərin təzyiqli hərəkətini duyan kimi, o, rahat dəqiqələrində beyninin dəliliklə şişən qan damarlarını, hüceyrəli cismini duyurdu. Ağıl müqavimət göstərir, şüur sümürüb atırdı, amma hər halda, ağılsızlıq onu ələ keçirirdi. O, zəhərlənmiş,

dəlillikdən işgəncə çəkmiş halda – dünyada hər şeyi lənətləyə-lənətləyə gecə küçələrinə qaçır, iri əlləri ilə böyürlərini tutub tappılıt sala-sala addımlayırdı, əgər zülmət qəhqəhəylə partlayırdısa, əgər səslərdən “kişi” və “qadın” isimləri yaranırdısa, özünü inandırır ki, onun, arvadının, bəlkə, bir də rəqibinin barəsində danışırlar, sonra danışanlara sarı dönüb üstlərinə lənətlər yağdırırdı. Ona elə gəlirdi ki, bütün dünya, bütün şəhər yalnız onunla və arvadıyla məşğuldur; aləm ədavətlə, iyrenc pıçılşaşmalarla doludur, o da özünü kişi sui-qəsdinin qurbanı, ən səfeh, hamının ələ saldığı adam kimi hiss eləyirdi; o, öz möminlərinin qarşısında ruhdan düşmüş, zorla gülümsəyən görkəmlə dayanırdı, onların baxışlarını tutur – özü gizlədilən kinayələri, gizli bədxahlıqları, sadəcə, əzablarının iç üzünün, ağlının-qəlbinin şəərəfsizliyinin, sirlərinin iyrenc qoxusunun onlara məlum olduğunu görmək üçün üzlərinə qəfildən baxırdı.

Sonra o, özünü artıq heç bir sirrin qalmadığı, körpə kimi heç nəyə bürünmədiyi, hər sözü, hərəkəti ilə öz kədərini üzə vurduğu, bəzən adamların qarşısında utandığından pərt olduğu, əlləriylə üzünü qapamaq istədiyi fikirləriylə zəhərləyirdi. Utanc qurğuşun buldu kimi üstünə yixılırdı; şüurunu şəərəfsizlik yandırırımı, yaxud qorxu külə döndərirdimi, onu – sarsağı, buynuzlunu bütün dünya ələ salırdımı, bunların hamısı utanc idi.

Gözişləməz əbədi səmadan nəhəng qorxu, çılğınlıq əlamətləri endi, gözətləyə-gözətləyə başı üzərində asılıb qaldı, onların zülmətsayağı pərdəsi arxasından itib-batmış qəsəbələrin qış işıqları qan rəngində donub-qaldı; fikirləşirdi ki, sevinc və etibar heç vaxt yer üzünə qayıtmayacaq, ölümün, dəliliyin qarabasmaları heç vaxt beynindən çıxmayacaq, Allaha inamını itirdiyindən də, heç olmasa, insana bir inam qazanmağa can atırdı, heydən düşmüş qəlbini açma biləcəyi patriarxal, yəni qüdrətli, müdrik qoca axtarırdı ki, bəl-

kə, özünə gələydi, o, başına ağıl qoyaydı, məhvedici xəstəliyin şəfasını verəydi.

O, bu yardımı ala bilmədi, çox gözəl başa düşürdü ki, təbiətdə ona lazım olan loğman, ruhani yoxdur; çıxılmazlıqdaydı, ağrıyan ruhunu ovutmağa heç bir imkanı yox idi, insan tənhalığını tamamilə sınaqdan keçirmişdi, şərəfsizliyini arvadıyla bölüşüb artırmadı, ümumiyyətlə, ağıl arxasında baxış vardı, ən iflas, xəstə vaxtlarında da sağlam instinkt düzgün mülahizə yürüdür, dəliliyi dəlilik adlandırır.

Qəfildən də dəlilik onun yaxasından əl çəkdi. Həyat çəkilməz əziyyətə çevriləndə dəlilik onu buraxdı. Uğuldayan alov yanacağı axırına çıxıb əl çəkən kimi, cismindən aralandı, onu darıxma, etinasızlıq, bitkinlik duyğusu bürüdü; qadına əziyyət verib, onun müvazinətini pozub, özünün yeni təşəbbüslər, yeni yerlər, yeni niyyətlər olacaq ayrıca, nüfuzedilməz həyatını qazandı, o həyatda da arvadı heç eyninə deyildi.

* * *

İndi qocaya baxa-baxa keçmişin sapından yapışmışdım. Fikirləşirdim ki, o danışanda canlı keçmiş də, itkin adamların səsləri, ağrı, qürur, dəlilik, ümitsizlik, torpağa gömülmüş həyatdan milyonlarla mənzərə və adamlar – qocaların ömürləri boyu şahidlik elədikləri hər şey – bütün bunlar mənə məlum olur, qiymətli bəxşiş kimi verilir, çünki bu, yaşlılardan, özlərinin bu dünyadakı borcunu yerinə yetirmiş adamlardan cavanlara mirasdır. Mənim acgözlüyüm yaddaşa bağlıydı: düşünürdüm ki, o dilə gəlsə, aclığım da sönər.

Müəyyən an ərzində zülmətin arxasından çıxan, açılan yaddaşımın kandarından adlayan zaman simaları – dünyasını dəyişmiş amerikalıların üzləri, onların həyat hərc-mərcliyi, həmin adamları bir düjün kafedradan qızısqıran Baskom gəldi; o, sevgiyə dəliliyin didib-dağıtdığı halda Amerika küçələri ilə addımlayır,

qaranlıqda nəsə donquldaya-donquldaya, iri əllərini sıxa-sıxa döngəli yollarda dolaşır – ucsuz-bucaqsız, sərt səma altında sürünür, arğaz, yumağa dönmüş fiquru qitəylə sərgərdan gəzir. İşıq üzünə düşdü, zülmət də onu bürüdü; tərkidünya, kotelokların və turnyurların¹ müasiri, tutqun xatirələrin müasiri, göz qapaqlarını yuman zamanın – hətta sakson tanlarından, cəngavər şaxşaxlarından da qədim zamanın əsiri olan adam gəirdi.

Bütün bunlar yox oldumu-nədir?

– Bütün bunlar çoxdan olmuşdu, – qoca dedi.

* * *

Əzab ver, mənə yenə əzab ver, Boston; düşmüş yarpaq, parçalanmış bulud. Sevgi – onun səsi həmin boşluqda səslənmirdimi?

– Çoxdan... Nə qədər uzun yaşamışam. Nə qədər şeylər görmüşəm. Sənə nə qədər şeylər danışa bilərdim, – dayım yorğun, laqeyd halda elə-belə dilləndi. Gözləri tutqun, ölgün idi, büzüşdü, dərhal da qocaldı.

Bu zaman da gözlərim önündə heyrətamiz mənzərə canlandı, sonra həmin mənzərə illər boyu təxəyülümü narahat elədi. Gördüm ki: girdə nahar masasının arxasında çox yaşlı, dayımdan da yaşlı qocalar və qarılar oturublar; onların cılız, şəffaf, cinssiz, öz aralarında, demək olar, ayırd edilməyən çini sifətləri var. Kişilər sərxoşluq eləyir, döyüşür, sərgərdanlıqla məşğul olur, bir-birinə nifrət bəsləyir, qadınları sevirtilər. Başqalarını, adətən, cavanlarda olan yersiz qorxu, həsəd yeyib-tükədir: onlar təkbaşına dodaqlarını çeynəyir, sifətləri bənövşəyi rəngə çalır, qəlbən sərtləşirdilər; onların gözləri yaxındakına vəhşi qəzəblə alışıb-yanırdı; başqalarının uğurunu lənətləyir, başqalarının uğursuzluğuna sevinirdilər, kiminsə çox pis pərt edildiyini, alçaldıldığını, məhv edildiyini eşidib, yaxud

¹ Ötən əsrin baş geyimləri

qəzetlərdən öyrənib şadlanırdılar. Onlar öz ürəklərini açmağa, yüngülləşdirməyə qorxurdular – qorxurdular ki, yaxınları ələ salarlar; onlar danışqlarında ehtiyatlı, kinayəli, lovğaydılar. Onlar hissi-əqidəni veclərinə almırdılar, yalnız qərəzli yalanlar danışdırdılar. Amma gecələr küləyin ulartısı altında qaranlıq yollarla ehtiraslı bağırtılar yayır, sevinclə, qalibanə, bərkədən qışqırırdılar; qatılaşmış, toplaşmış gecə havası qar havasından xəbər verirdi, sonra astaca pəncərələrə səpələnə-səpələnə, əbədi addımları xışıltıyla gizlədə-gizlədə qar yağırdı, onların qəlbinə tutqun qürur üfürür, möcüzə vədiylə qanlarını soyudurdu. Hər birinin minlərlə gizli istəyi-arzusu vardı: hər biri zənginlik, hökm, şöhrət, sevgi istəyirdi; hər biri özünə qeyri-adi, çüsur-suz, istedadlı görünürdü; hər biri qorxurdu, işlərdə, sevgidə rəqiblərinə qabaqcadan nifrət eləyirdi; onlar bir yerə yığışib bir-birini baxışlarıyla külə döndərir, arvadlarını arxalarındakı düşmənlərindən, xüsusilə bəyaz spermaset¹ boynu üzərindəki başı uğurlardan fırlanan mələksifət yaraşlıq oğlandan qısqançlıqla qoruyurdular.

Bu qocalar cavan vaxtı əzab çəkmiş, mübarizə aparmışdılar, indisə onlardakı hər şey ölüb; yüngülcə, tənbelcəsinə, güclə seziləcək təzədə gülə-gülə asta-asta söhbət eləyir, içində arzunun, düşmənciliyin, ehtirasın öldüyü gözlərini bir-birinin üzünə dikirlər.

Onların yanında nazik, sümüklü gündəyməzləri üstündə qarıları otururdular. Gəncliyin ağılsızlıqla, ümidlərlə qaynarqanlıqla, vurnuxmalarla birgə kədəri və həyəcanı çoxdan geridə qalıb, onları yalnız heydərən düşmüş yaşları, bir də ölüm darıxdırır, qorxudur. Bu – sədaqətli arvad, bəhərli anadır; bu – acgöz zina-kar, bir düjün məşuq udmuş qadındır ki, ilk dəfə onu öz dostuyla yaxalayanda qulaqbatırıcı vəhşi heyvan səsiylə bağırın buynuzlu əri də elə buradadır; bax, bu

¹ *Spermaset* – kaşalotun kəllə sümüyündən çıxarılan, ətriyyatda istifadə olunan maddə

da başqası; ərinə xəyanət yolu tutmuş arvadını ifşa etmək xəstəhal, xoşagələn irin təsiri bağışlayırdı, o, həmin hissədən ləzzət alır, arvadını yeni xəyanətlərə təhrik eləyir, ondan nifrət qoparırdı – indi bütün həyatı xəstəliyindəydi; budur, hamısı yaşlanıb, quruyublar, qədim çinilərə oxşayırlar. Mehriban, soğulmuş üzlərini bir-birinə tuta-tuta nifrət bəsləməyi və sevməyi, arzulamağı və əzab çəkməyi yadırgamış gözləri ilə baxırdılar; onlar çox mənasız şeyləri xatırlayıb astadan gülürdülər.

Onlar artıq fərqlənmək, birinci olmaq istəmirdilər; onları hiddət döyəcləmir, qısqanclıq didib-dağıtmırdı; onlarda rəqiblərinə qarşı qısqanclıq yox idi; şöhrət arzusu qalmamışdı; iş onlardan ötrü mənasını itirmişdi, özləri üçün heç nə gözləməirdilər; qaranlıq yerlərdə dolaşmır, barmaqlarını qanı axanacan divara sürtmürdülər; yataqlarında utanıdan qurdalanmır, nəhs, kədərli günləri lənətləmir, titrəyən barmaqlarıyla mələfləri didmirdilər. Bəlkə, bütün bunlarla yanaşı, dilləri də yox olmuşdu? Bəlkə, yaddaşları itmişdi?

Qocalar niyə susurlar? Axı ağrını, ölümü, dəliliyi görməli olublar, onlarsa cansıxıcı söhbətlər eləyirlər. Onlar düzənlikləri, vəhşiləşmiş diyarları, öldürülənlərinin cavabsız halda torpağa hopan qanlarını görməli olublar – o qanı da, özlərinin tökülmüş qanını da açıq-aşkar görüblər. Bütün bunlar – ehtiras, ağrı, qürur, milyon qığılımlarla oynayan həyat hara yox oldu axı? Doğrudanmı, onların hamısı dillərindən məhrum olub? Xəyalıma o adamların baxışlarındakı anlaşılmaz hiyləgərlik, bədxah niyyət gəlirdi, elə bil, bizi kədənən, yanlışlıqdan necə qurtarmaq lazım gəldiyini bildirdilər, amma öz sirlərini faş eləməməyə sözsüz-sovsuz razılaşmışdılar. Bəlkə də, bədxahlıqlarından yox, qəflət yuxusunda olduqlarından, darıxdıqlarından, etinasızlıqlarından belə eləmişdilər? Bəlkə, ona görə danışmırlar ki, heç nə deyə bilməzlər? Bəlkə, hətta onlardakı yaddaş da ölüb?

Bəli. Sözlər boğazlarına yığışdı, amma dil ölü idi. Keçmiş onlardan ötrü ölmüşdü, bizim uzatdığımız əllərimizə də bir çimdik toz və kül səpirdilər.

* * *

Quru sümüklər, acı kül? Həyat əlamətləri olan səhra, səssiz son? Bəhərsiz torpaq?

Həmin səhrada da kimsənin dodağı qımıldamayıbmı? Heç kəsin gözləri uçurumdan evinə gedən balıqçını izləməyibmi? Çayın kənarında da heç kəsin qəlbi sevgi, yaxud nifrətlə yanıb külə dönməyibmi? Yaxud heç olmasa, burada, quma batmış paslı milləri olan köhnə çarxın üzərində, bu kəllələrin – at və qadın kəllələrinin üzərində yanmayıbmı? Bəyəm burada sevməyibləmi?

Bəyəm milyonlarla küçələrdə tənha addımlar səslənməyibmi, poladdan və daşdan olan kisədə qəlbi ucadan, qorxunc halda qışqırmayıbmı, dərələrdə doluşan dəmir çənbərli beyin gözə dəyməyibmi? Doğrudanmı, bu ucsuz-bucaqsız, ins-cinssiz torpaqda ancaq toxumu bitirmək, yetişdirmək, atmaqla məşğul olublar? Meşəyə çıxıb getmək, səhraların qumunu ayaqlamaq olmazmı? Milyonlarla qalaylı loxmayla yemək tələb eləmək lazımdır? Doğrudanmı, yalnız bunlar var? Doğrudanmı, doğulmaq, iyirmi min gün yalnız boğazını yırtmaq lazım idi? Bəs sevgi? Onun səsi bu səhrada fəryad qoparmırdımı?

Kaş belə olaydı. Bax, yasəmən kolu, altında sevgililər; bir qədər uzaqda dəfnə meşəsi xışıldayır.

* * *

Qəfildən ağılıma gəldi ki, əgər əlimi dayımın üstünə qoysam, barmaqlarımı onun ovcuna qoysam, gücüm də, gəncliyim də ona keçər, yaddaşını həyat atəşi ilə alovlandır, qoca qəlbini, heç olmasa, özümün gənc, güclü qəlbimlə yaşamağa məcbur eləyə bilərəm; onu danışmağa məcbur eləyə bilərəm.

Mən indiyəcən kimsənin kimsəylə aparmadığı söhbətə doğru can atırdım, eşidilməmiş şeyləri özünə demək, ondan eşitmək lazım idi. Onun gəncliyinin tutqunluqdan başqa kasıblığı, tənhalığı, ümitsizliyi çıxmaqla nədən ibarət olduğunu öyrənməyə can atırdım. Hər halda, müharibə başa çatanda on yaşı tamam olmuşdu, gözləri qabağında kişilər şöhrətsiz-filansız toz qaldıra-qaldıra evlərinə dağılıbmışdılar, kandardan o tərəfdə nəsə öz sözlərini deyirdilər, onların gözləri qabağında çox yaylar yandırılıb keçmişdi, çox buludlar qatı çəmən yaşılının üzərinə ötəri kölgə salmışdı, budaqda sonuncu yarpaqlar dəfələrlə büzüşmüşdü: qoy çoxdan, lap çoxdan olsun, amma o, Cənubda itibbatmış səsləri də, dünyasını dəyişən adamların digər ahəngdar, adi səslərini də, həyat küçələrində səsi kəsilməmiş milyonlarla addımını da eşidirdi. O, hələ hər şeyin içində batdığı tutqun, nadan zamanı da, dırnaqların, çarxların qənbər üzərindəki gurultusunu da görmüşdü, qızğın qanın hansı rəngdə olduğunu bilirdi; vəhşilik, aclıq, qorxu nədir – bunu bilirdi.

Doğrudanmı, bütün bunların xatirəsi yox oldu?

Ona yüngülcə toxundum, əlimi çiyinə qoydum – tərənəmədi. Ötüb-keçmiş, kar olmuş, dilsiz keçmişdən xışıldadı:

– Lap çoxdan...

Bu zaman onu tək qoyub qalxdım, küçəyə çıxdım, oradasa hava nəğmə oxuyur, qılıqlayırdı, milyonayaqlı kişi pətəyi dumanlı halda buxarlanır, gözəl qadınlar-qızlar təcəssüm eləmiş musiqi kimi yeriyirdilər, orada dəniz, dünya, şəhər, güclü, vüqarlı, gursəsli vardı, orada zamanın bütün səsləri vahid səsə – bu nəğməydimi, dua idimi, döyüş harayı idimi – qarışırdı. Mən də qalibsayaq şübhəni ilan tək basıb əzirdim; mən dünyayla birləşdim, onun bir hissəsi oldum – dünya da mənim oldu; min dəfələrlə boşalmış, vurulmuş mən min dəfələrlə dolur, bərpa olunuram; həyatla ölüm qabarma və çəkilmə kimi baş tutacaq; mən

boşalıb darıxmaqdan qurumayacağam – ömrüm boyu gümrəhləşdirici sevinclə doluyam. Dilsiz əzab, acgöz aclıq, çıxılmaz vəziyyət, təskinlik tapmayan arzu – belə şeylər mənə hədələmir, mən sevinc dolu inam qabarması duydum, mənə elə gəlirdi ki, hər şeyə gücüm çatır – buna görə də çıxırdım:

– Mənimdir! Hər şey mənim olacaq!

DÜNYANIN HÖRÜMÇƏK TORU

...o il... o çayırtkə gələn il... hə, bu məhz həmin o çayırtkə gələn ildə baş verdi... onda mən iki səs eşitdim... bala-bala-bala!.. Sən bir buna bax... gör bir, çayırtkələrin ağaclarımızı yeyib lüt qoyduğu o vaxtlardan neçə illər keçib... nələr olub, nə qədər sular axıb?!

– Kimdir orada?.. – deyirəm...

Deyir: “İki... iki” ... o biri deyir: “İyirmi... iyirmi”.

Onda mən atana:

– İki!.. – qışqırıram. – İyirmi-iyirmi!.. Yəni eşitmirsən?.. – sonra yenə budur ha, eşidirəm... yenə bir səs pəncərənin arxasında “İki... iki” – deyir, o biri isə lap qulağımın dibində “İyirmi... iyirmi...” – pıçıldayır...

– Doğrudan, eşitmirsən, mister Qant?!.. – deyirəm.

– Ay Allah, ay arvad, – atan deyir, – sən canın, bəsdir!.. Nə deyirsən axı?! Burada heç kim yoxdur!.. – deyir.

– Var axı?! – deyirəm və elə bu vaxt yenə eşidirəm... “İki... iki...”, “İyirmi... iyirmi...”

– Budur bax, onlar buradadırlar!.. – deyirəm.

– Ay səni, missis Qant, – atan deyir, – səni qara basıb, bayaqdan mürgüləyirdin, yəqin, yuxu görmüsən.

– Yox, yox, – deyirəm, – yuxu görməmişəm. Onlar buradadırlar. Dəqiq bilirəm, buradadırlar.

...mən hiss eləyirdim, bala, hiss eləyirdim... axı öz qulaqlarımla eşidirdim?!

Atan deyirdi:

– Hamısı ondandır ki, boylusan, yorğunsan, əsəbi-sən. Odur ki qara basır səni...

Bu vaxt kilsə zəngləri çalınmağa başladı... və o ayağa qalxdı ki gedə...

– Aman Allah, getmə!.. – deyirəm ona. – Sən Allah, getmə...

...mən, elə bil, hiss eləyirdim, bala, başa düşürsən?.. Onun getməyini heç istəmirdim... elə bu vaxt yenə eşidirəm... bir səs qulağımın dibində “İki... iki...”, o birisi “İyirmi... iyirmi...” – deyir... mənsə hiss eləyirəm, bala, hiss eləyirəm!.. Bəs necə?! Pərvərdigara?! Bunu unutmaq mı olar?.. Saatinacan, gününə, ilinə, dəqiqəsinəcən, hamısı indiki kimi yadımdadır... axı həmin il çəyirtkələr hücum çəkib bütün ağaclarımızı yemişdilər... Hələ ardına qulaq as!.. Ben... Stiv... Lyuk... Tfu səni!.. Bala!.. Bu Lyukdur... özüdür... məni xatırlayır, ona görə hər dəqiqə adınızı çaşdırıram... deməli... hə?.. Sözüm harada qaldı?..

– Deyirdin, səslər eşidirsən...

– Hə, hə, səslər... Bəs necə?.. Demək, mən... dayan bir!.. Bu nədir belə, hə?..

– Liman gəmiləridir, ana.

– Necə dedin?.. Liman?.. Gəmilər?.. Hə, hə, olsun ki onlardır... liman o tərəfdəydi axı...

– Yox, ana, bu biri tərəfdədir. Sən o yana çöndün. Əksinə, bu biri tərəfdədir, bu yanda.

– Hə?.. Bu biri tərəfdə?.. Yox, bala, ola bilməz... sən düzünü deyirsən?.. Hə, indi deyim sənə... lap dolaşmış qaldım... hamısı da, yəqin, ondandır ki, tunnelə gəlmişik... amma açıq havada məni yolumdan azdırma bilməzdin... mənə bircə yerini nişan ver, haranı desən gedib tapım... bax, sənə deyim... bəli də-ə... odur ha, yenə uladı!.. Lənətə gələsən!.. Lap elə bil, qoca inəkdir, böyür... özü də lap qulağımın dibində!.. Hansı ağılla gəlib belə bir yerə çıxmısan, başa düşə bilmirəm... ay Allah?! Qulaq as... eşidirsən?.. Bu, yəqin, ən yekəsidir... dənizə yola düşür... İlahi, pərvərdigara!.. Hamınız bir bezin qırağısınız!.. Atan da beləydi... məqam axtarırdı, ipini qırıb aradan çıxsın... mən olmasaydım, ömrünün axırınacan düz-dünyanı boş-boşuna veyllənməkdən savayı əlindən bir iş

gəlməyəcəkdi... odur ki sənə deyirəm... bala, bala, sən ömrün boyu sərgərdan veyllənə bilməzsən... ürəyim çox narahatdır... sən burada məndən uzaqlarda – yad adamların arasındasan... axı sən ömrün boyu bu yad adamların arasında tək-tənha yaşaya bilməzsən, oğul... Geriyə qayıt, bala... doğmalarının yanına dön, oğul... ürəyim yaman narahatdır... evinə qayıt...

* * *

...hə, deməli, onu deyirdim axı?! Axşam eşidirəm... bir səs... Tfu, gəmi yiyəsi!.. Yenə fitlədi... qulaq as, bala, sənə deyim, bu fitin səsini eşidəndə, vallah, adam hərdən o gəmiyə minib, baş götürüb buralardan getmək istəyir... vallah... axı mən, sən deyən, elə də qoca deyiləm?! Məndən olsa, elə bu dəqiqə yola düşərəm... və sənə deyim, bax bu dəqiqə üzüb dünyanı gəzməkdən ötrü burnumun ucu göynəyir... Hə?.. Bütün ölkələri, bizim bütün qohum-əqrəbanın doğulduğu yerləri, İngiltərəni, Fransanı, Almaniyanı, İtaliyanı, eləmi?.. İsveçrəni görməyi isə həmişə arzulamışam... oralar, yəqin, hər yerdən gözəldir... O – necə deyirdilər?.. Təbiət xəzinəsi... qulaq as... hə, bax indi eşidirəm... indi başa düşdüm... Əlbəttə!.. Hə, səs, bax, o tərəfdən gəlir... bəs onda gecə ilə gəldiyimiz körpü ha yandadır?..

– O, burada, küçənin qurtaracağındadır. Budur, pəncərəyə yaxın gəl, bax. Yadına düşdü, bura necə gəldik?..

– Yadına düşdüyə bir bax... Hələ bir soruşursan da!.. İlahi?! Mənim elə şeylər yadımdadır ki, sən onların bircəciyini belə bir kitabda oxuya bilməzsən... hər şey də olduğu kimi!.. Belə şeylər kitablarda yazılmır... olsun ki nə vaxtsa bu barədə kitablarda yazmaq istəyiblər... bütün qarşıdurmalar və müharibələr barədə... və mənə elə gəlir ki, bala, bu barədə onlar nə isə də yaza biliblər... amma nə?.. Ay Allah... axı onlar bunu öz gözləriylə görməyiblər?! Görə də bilməzdilər... axı

o vaxtlar onların bu dünyada heç izi-tozu yox idi... Onlar haradan bilə bilərdilər, hər şey, əslində, necə olub?! Odur ki bütün kitablarda yazılanlar elə yazılıb, elə bil, hər şey lap çoxdan olub... ayrı ölkələrdə baş verib... onlar haradan biləydilər axı, əslində, hər şey necəydi?! Külək necə əsirdi, günəş necə işıq saçdı, həyətlərin ocağı necə tüstüləyirdi... anam necə oxuyurdu, suda pörtlədilmiş toyuğun tükələrini necə yolurdu... yağışdan sonra çay necə daşmışdı... və çay kənarıyla müharibədən evlərinə qayıdan kişilər yola sarı necə boylanırdılar... biz nə danışırdıq... necə ölümlərin səsini eşidirdik... hava necə işıqlaşdı və necə axşam düşürdü... bütün bunlara baxmaq necə mənim ürəyimi üzürdü... Biz Bob Pattonun həyatında dayananda qadınlar necə ağlaşırdı... və bizim yanımdan ötən kişilər necə addımlayırdılar... necə onlar addımladıqca yerdən toz qalxırdı... və biz başa düşürdük ki, müharibənin sonu çatıb... İlahi, pərvərdigara... Bunları unutmamaq mı olar?.. Hər şey indiki kimi yadımdadır, mənim balam, hər şey də məhz belə olmuşdu...

...iki yaşımından bəri nə olubsa, hamısı yadımdadır, bala... və sənə deyim ki, bu illər ərzində mən çox az şeyi unutmuşam... bəs necə?! Hər şey yadımdadır... bir dəfə nə təhər əlimdən tutub məni bulaq başına apardılar... qorxudub yarımcan elədilər... Bob Patton və sənənin əmin Corc... iki heyvərə... onlar, sən demə, bulaq başındakı qaratorpaqdan Villi və Lüsinda Pattonların heykəllərini yapıb düzəltmişdilər... mənim də xəbərim yox... bilirsən, o torpaq adamın ovcu içində mum kimi yumşalırdı... bu kabus-heykəlləri görəndə mən o ki var ağlayıb uladım... tanıyırdım axı onları... İndi də tanıyırdım... axı mən onların ikisini də sağlıqlarında görmüşdüm... dəfələrlə onlarla ünsiyyətdə olmuşdum... onlar mənim yadımdaydılar...

...Villi və Lüsinda kapitan Pattonun qulları idi... sənənin indiyəcən gördüyün zəncilərin ən kifirləri, ən qaraları... atan da həmişə zarafata salıb deyərdi ki,

onları gərək kömürlə boyayasan ki, bəlkə, ağaralar. Onların ata-analarını Afrika cəngəlliklərindən tutub gətirmişdilər... dişləri ağappaq, par-par parıldayırdı... iyləri də ki... Aman Allah!.. Dünyanın heç bir qoxusuyla müqayisəyə gəlməyən, heç nə ilə yuyulmayan, silinməyən qapqara əbədi zənci iyi... anam rəhmətlik o iyi heç götürə bilmirdi. Bir də görürdün odur ha, otağın içindən keçib-getdilər... iyləri isə havadan asılıb qaldı... bəli də, anamın halı o dəqiqə xarablaşdı... bir müddət özünə gələ bilmirdi... bu iki vələdüzzina da torpaqdan onların heykəllərini düzəltmişdi... bulağın altındakı çınqıllardan da yığıb ağızlarına basmışdılar... guya, bu, bunların dişləri idi... sən bir özün fikirləş, iki yaşında körpə uşaqla da belə zarafat eləyərlər?..

– Bu nədir, – deyirəm, – yəni, doğrudan, Villi və Lüsinda sağdırlar?..

Onda Bob qayıtdı:

– Bax, indi yeyəcəklər səni!..

Mən də qışqırıb ağladım... dəhşət idi... hər şey, elə bil, dünən olub... bəs qardaşım Villini hindu məqbərəsinə aparmaqları?.. Söz gəzirdi ki, hinduları orada basdırıblar, odur ki ora “məqbərə” deyirdilər... o məqbərənin altından qapqara, yağlı bir arx axıb gedirdi... atam da hamıya sübut eləmək istəyirdi ki, orada neft var... deyirdi: kim orada quyu qaza bilsə, həmin dəqiqə varlanacaq... Villi onda iki yaş altı aylıq idi... Corc da qayıdıb deyəndə ki, bu yağ hinduların bədənindən süzülür, Villi o dəqiqə zınıldayıb ağladı...

– Bu nədir, bala?.. – anam dedi. – Uşağa da belə şeylər danışarlar?.. Sənin o sarsaq başını yerindən qopartmaq da azdır, gicin biri gic!..

...e-eh... hansını deyim?.. Hələ o qış yolun o tərəfindəki dağların başından qaçıb gələn o maral da yadımdadır... necə beş addımlığımda dayanıb mənə baxırdı... mənə onun buynuzlarını görəndə ağlayıb özümü öldürdüm... İlahi?! Mən ki o vaxta qədər maral görməmişdim!.. Heç bilmirdim, bu nədir... o isə o

dəqiqə qaçdı... qaçıb meşəyə getdi... bunu anama danışanda o:

– Maral görmüsən, yəqin, – dedi. – Əlbəttə, bu, maral olub. Ondan savayı nə ola bilər?.. Yəqin, ovçular dağın başındakı meşədən qovub gətiriblər.

...indi qulaq as, gör bir nə deyirəm... o yaz mən artıq böyümüşdüm... dörd yaşım vardı... hər şeyi olduğu kimi yadımda saxlamışam... onda amerikalılar bizim tərəflərə dadanmışdılar... o qanıçənləri gözüm-lə görmüşdüm... bir cüt oğlan oğurluq atlarda yollar-dan güllə kimi ötdü... elə bil, dallarınca cinlər qaçır-dı... hər şey indiki kimi yadımdadır... onların görkəmi necəydi, o da yadımdadır... hər ikisi əsgər paltarların-daydı... boyunlarındakı alapələng yaylıqların ucları da küləkdən elə dartılmışdı, elə bil, onları nişəstalamışdı-lar... necə uçurdular, ilahi?! Bizimkilərsə, eşidirəm, çığırırlar... yolun ağzından səs-səsə veriblər ki, “əsg-ərlər gəlir!..” Arvadlar da əl-ayağa düşüb kişilərini giz-lətdirdilər... anam da özünü didib-tökürdü... “İlahi, pər-vərdigara, gəlirlər!” – deyirdi... Addi Patton da dağ-dan qaça-qaça gəldi... qorxudan, elə bil, ayaqlarını hiss eləmirdi, yazıq...

– Vay-vay, gəlirlər!.. Babam orada təkdir!.. – deyib çığırırdı. – Onu öldürəcəklər, öldürəcəklər!..

...əlbəttə, biz onda bilmirdik ki, bu avara amerika-lılar cəmi ikicə nəfərdir... elə bilirdik, onları bura Şer-manın dəstəsi göndərib... Amma belə oldu ki, o biri-lər hələ bir həftə gözə görünmədilər... o iki quldur, görünür, özlərini onlardan əvvəl yetirmişdi... ola bilsin, istəyirmişlər görsünlər ki, çoxmu çapıb-talaya bilər-lər... hə... elə ki kişilər gördülər ki, onlar təkdirlər, gül-lə atmağa başladılar... onlar da atların başını buraxıb nəfəsləri kəsilə-kəsilə dağlara qaçdılar... bəs mühari-bədən sonra Bedford dairəsindən qaayıdıb gələnər?.. Təsəvvür eləyirsən?.. Onlar gəlib öz atlarını tələb elə-yirdilər... hər biri də öz atını o dəqiqə tanıyırdı... deyil-ənə görə, həmin o iki nəfər qaçırdıbmış onları... əşi,

hansını deyim!? Bəs Amandu Stivens?.. Onun haqqında daha nələr danışmırdılar?.. Deyirdilər, guya, o, öz əlləri ilə Sevirin o biri sahilindəki körpünü yandırmışdı və guya, Tennesidən gələn əsgərlər orada buna görə bir həftəyəcən ləngiyib o biri üzə keçə bilməmişdilər... o isə dayanıb-dayanıb onlara gülürdü... bir də deyirdilər, guya, o, onlara demişdi ki... İlahi!.. Deyirəm, ölsəm də inanmaram ki, o, belə bir şeyi dilinə gətirə!.. Amma yalan nə deyim, ağızdan yaman pis idi, heç danışığını bilmirdi... sonra hamı bir ağızdan dedi ki, guya, Amandu qışqıra-qışqıra deyibmiş ki, ay camaat, yəni siz bu boyda arıxdan körpüsüz keçə bilməyəcəksiniz?.. Eh, onda bir çəpiklik adamlığınız yoxdur!.. Bizdə, – guya, deyibmiş, – o kəs ki bu sahildən o sahilə keçə bilmir, onu kişi saymırlar!.. Onda amerikalılar, əlbəttə ki, gülüşdülər... Düz sözə nə deyəsən?..

...və... hə, sonra camaat amerikalıların şəhərə girməyindən və qoca Mekerin tutmaqlarından danışdılar... mənə elə gəlir ki, onlar elə-belə, onu dolamaq istəyirdilər, çünki əslinə qalanda, ortada elə bir ciddi şey yox idi... bilirsən, belə nəhəng gövdəli, qəhvəyi sifətli, buruq saçlı bir adam idi... belə söz gəzirdi ki, guya, onun zənciyə qarışığı vardı... bunu o özü də boynuna alırdı... sən bir təsəvvür elə!.. Beyninə nə girirdisə, gah amerikalılara belə deyirdi, gah elə... yəqin, elə bilirdi onu əvvəl-axır buraxacaqlar... amerikalıların deyirdilər ki, əgər sübut eləsən ki zəncisən, buraxarıq! O isə onlara:

– Sübut eləyəyəm! – dedi.

– Necə sübut eləyərsən? – soruşdular.

Onda amerikalı bir kapitan:

– İndi deyərəm sizə necə, – dedi və əsgərlərdən birini yanına çağıraraq, – Cim, onunla bir-iki dəfə oyan-buyana qaç görüş, – dedi.

...və onlar qaçmağa başladılar... əsgərlə həmin bu Mekerin... küçənin o biri başınacan, nəfəsləri itənəcən, bu başdan o başa, o başdan bu başa, gün təpələrinə

döyə-döyə o ki var qaçdılar... qayıdıb gələndə Meke-
rinin təri dabanından gedirdi... onda həmin bu ameri-
kalı kapitan ona yaxınlaşıb boynunu iylədi və:

– Allah haqqı, düz deyir, uşaqlar!.. Özüdür ki var!..
Zəncidir bu, buraxın!.. – deyə çıxırmağa başladı.

...yalan-doğru, belə deyirlər... hə... bunları unut-
maq mı olar?.. Necə əsgərlər lap böyrümüzdən addım-
layıb keçirdilər, çayı ötüb şəhərə daxil olurdular... necə
camaat qapılarını açıb, onları evlərinə buraxırdı... biz
isə Con əminin həyətinə yığışib onlara oradan baxır-
dıq... ata-anam və biz – bütün uşaqlar, Pattonlar da
bütün nəsil-nəcabətilə... Aleksanderlər, Pentlandlar və
Con Pattonun xidmətçiləri – iki qara afrikalı – Villi və
Lüsinda Patton və sənin ulu baban, oğul, qoca Bill
Pentland. Onu papaqçı Bill çağırırdılar, çünki o, papaq-
ları o vaxt ən yaxşı fətrdən düzəldirdi... yununu özü
öz əlləriylə təmizləyirdi, əyirirdi... onda o cür papaq
haradaydı?! Yadımdadır, lap balacaydım, bizə qoca
fermer gəlmişdi... papağını düzəltməyə üçün Sem
əmiyə verdi və:

– Sem, – dedi, – bu şlyapanı qoca Bill Pentland
mənə iyirmi il bundan əvvəl tikib, amma, – dedi, – hələ
də, elə bil, təzədir, bir balaca ora-burasını düzəldib
təmizləmək lazımdır.

...hələ bu bir yana qalsın, onu tanıyanların hamısı
bunu bir ağızdan deyirdi ki, Bill Pentland misilsiz ağıl
sahibidir... sənə deyim, oğul, bunu həmişə demişəm,
yenə də deyirəm – səndə nə qabiliyyət varsa, hamısı
məndən keçmədir... Məlum məsələdir ki, Bill Pen-
tland kimi bir adamın təhsili olsaydı, o daha çox qaba-
ğa gedərdi... düzdür, onun kitablarla bir o qədər də
arası yox idi, amma deyirdilər, elə kəlləsi var idi ki, hər
şeyin altını-üstünü kitablarsız da bilirdi... və deyim ki,
qocanın canı lap axırıncı saatınacan sulu idi... Hə...
günlərin bir günü o, Semi yanına çağırırdı qayıtdı ki:

– Sem...

Sem də yol gəlməyindən danışdı... onda qoca

ağzının içində zümzümə eləyə-eləyə ocaq qaladı...
sevinə-sevinə:

– Sem, – deyir, – elə sevinirəm ki gəlməyinə. İstəyirəm sənənlə bir-iki məsələni aydınlaşdıram.

– Nə olar, lap yaxşı. – Sem ağzının içində mızıldayır...

– Bax, get o çarpayıya uzan, – qoca deyir, – sakitcə söhbət eləyək özümüz üçün.

Semə də elə bu lazım idi... Of, ikinci bu cür tənbelə dünyanın heç harasında rast gələ bilməzsən!.. Onun-ku odur ki, harada gəldi özünü böyrü üstə yıxıb uzansın, ağzına gələni çərənləsin. Amma bu dəfə:

– Niyə? – Sem deyir. – Bu nə deməkdir axı?.. Nə baş verib?.. Xəstələnib-eləməmişən?..

– Yox, – Bill deyir, – mən həmişəki kimi sağlamam, amma daha sizinlə qala bilməyəcəyəm. Bu qərara gəlmişəm ki, öləm, Sem, indi istəyirəm gedənəcən ev-əşiyimi sahmana salım.

– Sən nə danışırsan, ata?.. – Semin gözləri kəlləsinə çıxır, – sən nə haqda danışırsan, mənə bir başa sal görüm. Sənin ki heç haran ağrımır?!

Bill:

– Nə olsun ki... – deyir.

– Sən hələ çox yaşayacaqsan. – Sem deyir.

– Yox, Sem, – qoca başını beləcə yelləyir. – Mən bu qərara gəldim ki, vaxtım çatıb artıq. Bilirsən, mən yeddi on ili başa vurmuşam, hələ bəlkə, bir az da çox. Hiss eləyirəm ki, bu dünyada daha mənlik bir iş qalmayıb. Odur ki bu qərara gəldim.

– Bu qərara gəldin?.. – Sem soruşur. – Hansı qərara axı?..

– Necə, hansı qərara?.. Ölmək qərarına, Sem.

– Sənə nə olub ata, sən nə danışırsan?.. Sən ölə bilməzsən!

– Yox, – Bill deyir, – mən günü sabah ölməyi qərara almışam. Sabah axşam, – deyir, – yeddiyə on dəqiqə işləmiş. Səni də elə buna görə çağırmışam.

...bax beləcə... onlar sobaya o qədər odun yığdılar ki, sobanın borusu uğuldamağa başladı... və bütün gecəni ata-bala oturub o ki var söhbət elədilər... sən bir fikir ver... sonralar Sem danışdı, o gecə necə külək ulayırdı, viy-viy viyıldayırdı... necə onlar gecədən keçənə qədər, hərə öz yatağında uzana-uzana hey danışdılar, danışdılar... sübhün gözü açılanda özlərinə səhər yeməyi hazırlayıb yenə yerlərinə uzanırdılar və yenə danışdılar, danışdılar, danışdılar... sonra nahar vaxtı gəlirdi və onlar yenə ayağa qalxıb özlərinə nahar yeməyi hazırlayırdılar və yenə danışdılar, danışdılar... qoca isə, Sem deyirdi, həmişəki kimi sapsağlam, canı sulu, ürəyiaçıq, atam balası... qəlbində bircə gilə belə olsun nisgili, kədəri yox idi... amma saat altını vuranda, eşidirsən, oğul?.. Demək istəyirəm, gör bir bu, necə adam idi!.. Saat 6-nı vuranda o, Semə sarı çönüb:

– Di hazırlaş, Sem, – dedi və yeddiyə düz 10 dəqiqə işləmiş o bir də oğluna baxdı və: – Əlvida, Sem... Daha vaxtdır, gedirəm, oğul, – dedi və üzünü divara çevirib öldü, bala!..

...bax Bill belə adam idi!.. Bu xasiyyətin, gücün, iradənin yiyəsi idi... və bunu da bil ki, mənim balam, bu xislət bizim hamımızda var... bax həmin o vaxt gəlib bizə də çatanda biz də bilirik...

...mənim atam da dünyasını bu cür dəyişdi, bala... ölənin günü axşamacan elə hey soruşurdu: “Saat altı olmadı?..” başa düşürsən, elə bil, başına düşmüşdü... “Yox, ay ata, – deyirəm, – günortadır hələ...”, özümsə fikirləşirəm “Nə altı-altı salıb səhərdənnən?.. Qoy bir gedim baxım, bəlkə, elə altı olub?..” ...və elə həmin gün, ağşam, axşam saat 6-nın axırını zərbəsində o, dünyasını dəyişdi... mən o dəqiqə Cimin qulağına pıçıldadım:

– Altı!..

O da başını tərpedib:

– Hə... – dedi.

...biz, vaxtımız ki çatdı, özümüz bilirik, bala, buna heç şübhən olmasın...

...amma o gün o da orada idi... heç bunu unutmamı olar?.. Qoca Bill Pentland bizimlə birgə həyətin ortasında dayanmışdı... qapının qənşərindən ötüb-keçən əsgərlərə baxırdı... top kimi sağlam, nəhəng adam...

...o, iki dəfə evlənmişdi... bir yığın uşağı vardı... səkkizi birinci arvadından – Marta Pattondan (atam bu biri tərəfdən idi), on dördü də o birisindən... və nə gizlədim, onun hələ bir qızı da vardı... Cənubi Karolinadan olan bir qadından... onlar, əlbəttə, evli deyildilər və mənə elə gəlir ki, camaat elə düzünü deyirdi ki, guya, o, qızı evinə gətirmişdi, onu o birilərlə birgə süfrə arxasına oturdub hamıya elan eləmişdi: “Bu qadın bu gündən etibarən hamınızın bacısıdır, onunla adam kimi rəftar eləyin”.

...mən hər şeyi necə var elə danışırım, bala... amma indi gör sonra nə oldu... o uşaqların hərəsi bir yana dağılışdı... hərə özünə ailə qurdu... əlbəttə, ölən və öldürülən uşaqlardan savayı... indi onların sayı yüzü ötüb... Katoba dağlarına, Corciyaya, Texasa köçənlər oldu... bir sözlə, bütün yer üzünə yayıldılar... hörmətçək toru kimi... hamısı da buradan – bir qocadan... inqilab vaxtı Yansidə mis yataqları qazmaq üçün köçüb bura gələn bir ingilis balasından... deyirdilər, guya, İngiltərədə ulu babamızdan bizə böyük malikanələr, varidat qalmışdı... Bob əmi Bill Pentlandın ölümündən sonra atamın yanına gəlib demişdi ki, bütün bunlarla atam özü məşğul olmalıdır, amma çox götür-qoydan sonra bu qərara gəlmişdilər ki, hər şeydən imtina eləsinlər, çünki astarı üzündən baha başa gəlirdi, xərci həddindən çox çıxırdı...

...hə, harada qaldım?.. Demək, Bill Pentland da o gün oradaydı, bizimlə bir həyətdə dayanıb müharibədən qayıdanlara baxırdı... əsgərlər keçib-getdikcə kişilər qışqırır, qadınlar ağlayırdı...

...bir də görürdün, budur bax, biri sıradan çıxıb qaçdı... arvadlarsa yenə ağlaşdırdılar... elə bu vaxt Bob əmi gəldi... onda onun cəmi-cümlətəni on altı yaş olardı... mənə isə o, o vaxtlar qoca gəlirdi... ayağı yalın, başında da ipək üzlü silindr... Allah bilir, kimin dükanından oğurlanmışdı... bizə yaxınlaşdı... o dəqiqə hamımızın gözü doldu...

Salamlaşıb:

– Bax buna varam!.. – deyir... zarafat eləyir, başa düşürsən?.. Bizi güldürmək istəyir...

– Mənsə elə bilirdim, gəlişimə sevinəcəklər. Gözləməzdim, – deyir, – məni göz yaşları ilə qarşılacaq-lar. İndi ki məni belə qarşılıyırınsız, – deyir, – görünür, geri qayıtmalı olacağam.

– Bob, Bob, – anası deyir, – axı sənin ayaqqabın belə yoxdur?! Mənim yazıq balam... Sən ki tamam ayaqyalınsan!

– Yox əşi, – Bob deyir, – mən onları yolda yırtmışdım. Evə o qədər tələsirdim ki, yoldaca ayağımından çıxdı. Amma bilsəydim, – deyir, – məni belə qarşılıyacaqsınız, yolu yavaş-yavaş gələrdim.

...onda hamı gülüşdü... arvadlarsa, bala, ona görə ağlamırdılar... sonra hamımız evə qayıtdıq... bişirdik-düşürdük... bir həftəlik bişmiş hazırladıq... sənə deyim, kasıb da olsa, kefin istəyən yemək hazırlamışdıq... daha indikilər kimi yox ki, ancaq dodaqlarını yağlamağa çatsın... otuz ədəd cücə qızartdıq... bişmiş qaxacdan ta donuz ətinəcən, qarğıdalıya, şirin kartofa, sütün lobyayacan süfrəyə yığdıq... mais çörəyi, peçenye, alma-armudlu piroqlar... üstündən də neçə cür şimiyat, marmeladlar, saysız-hesabsız piroqlar, pirojnalar... bir çəllək də yaxşıca süzölmüş çaxır... Və sən bir görəydin, Bob Rufus Aleksanderlə Feyt Patton bunları necə təpşdirirdilər... anam onda onlara baxıb-baxıb:

– Elə bil, bu gədələr müharibəyə gedəndən dərindən yemək yeməyiblər, – dedi.

...yəqin ki, elə eləydi... hə də, onda mənim ağlım kəsən vaxtım idi... beş yaşımdı... hər şeyi hiss eləyirdim... hər şey də, hətta çox-çox əvvəl olanlar da indiki kimi yadımdadır... ayrı cür ola da bilməzdi... axı o vaxtlar hər şeyi özümüz, öz əllərimizlə düzəldirdik... Süfrədə nə vardısı, hər şeyi özümüz yetişdirirdik, yunu da özümüz qırxırdıq, boyayırdıq da, boya üçün ağac qabığı gətirməyə, yemişən dərməyə də meşəyə özümüz gedirdik... yunu yaşıl qatranda yaxalayırıdık, onda rəngi getməyən tünd-qara alınırdı, o rəng parıltısını heç vaxt itirmirdi... heç onu indiki parçalarla müqayisə eləmək olar?.. Bütün işləri də, bax, bu əllərimlə görürdüm... ən yaxşı rənglər yaşıl, sarı, qırmızı idi... yun də əyirə bilirdim... özüm də ağardırdım... ən gözəl köynəkləri, döşəkağları, süfrələri özüm tikirdim, özüm toxuyurdum...

...o günlər indiki kimi yadımdadır... of, ütölmüş lələklərin o eybəcər iyi!.. anam həyətdə toyuq yolurdu... ocağın iyi, quyunun başındakı təzə şamağacılarının iyinə qarışmışdı... sənin də həssaslığın bax buradan gəlir, bala!.. Külək qıpıquru otların arasıyla vıyıldayır, fışıldayır... bunları dinlədikcə içimi qəm, kədər bürüyür...

...onda Salli yenicə vəfat eləmişdi... oturmşam... cəhrənin tağalağı hərlənir... hər şey, elə bil, indicə baş verir... hər şey olduğu kimi yadımdadır, bala... necə onlar çay kənarındakı yolla gedirlər... uzaqdan çıxırtıları, ulaşmaları eşidilir... “Ura!.. Ura!..” qışqırırlar... olsun ki şəhərə – seçkiyə yollanırlar... bir tərəfdən – “Ura!.. Xeyesə eşq olsun!..” qışqırırlar, o biriləri – “Tildənə eşq olsun!..” – bağırırlar... İlahi... Hamısı yadımdadır... bunları unutmaq mı olar?.. Elə şeylər yadımdadır ki, sən onları heç yuxularında da görməmişən, oğul...

* * *

– Bəs o səslər?.. Eşitdiyin səsləri deyirəm...

– Hə?.. Hə də, mən elə onu deyirəm də, qulaq as... “İki-iki...” – bir səs deyir, o birisi “İyirmi-iyirmi...”

– Bıy?.. Bu nədir belə?.. – deyirəm... və yenə eşidirəm...

“İki... iki” – birinci səs deyir, o birisi də onun ardınca – “İyirmi... iyirmi...” ...hə... bax ən maraqlısı da budur... mən o günlər də elə bu haqda fikirləşirdim... qəribədir... fikirləşəndə baxıb görürsən hər şey, sən demə, necə də qəribədir?! Hə-ə... həmin gün – sentyabrın iyirmi yeddisi idi... deməli, o gün ona görə yadımda qalıb ki, ikicə gün ondan əvvəl ayın iyirmi beşində mən Ambroz Reydinkerlə söhbət eləyirdim... bəli, dəqiq iyirmi beşi idi... səhər saat on birdə... onda atan hələ emalatxanadaydı... Biverdmandan gələn bir adam üçün başdaşının üstündə ad yonurdu... onun arvadı ölmüşdü... bu vaxt da həmin o... nədir o?.. Mel Porter gəlib çıxdı... atan deyirdi, o, düz emalatxanaya girib ona zillənib... atan deyirdi, o gün o, elə kədərli, elə qəmliydi, elə bil, bədbəxtlik basmışdı onu... onda atan başını qaldırıb ona:

– Xeyir ola, Mel?.. – deyib. – Səni heç vaxt bu sifətdə gördüyüm olmayıb.

– Eh, Vill, Vill... – o deyib... özü də dayanıb başını yelləyir, – əgər bilsəydin... bilsəydin, sənə necə paxıllığı tutur?! Əlində gül kimi sənətin, nə dərdin var, nə sərin. Səninlə yerimi dəyişmək üçün bütün dünyanı verərdim.

– O, nə deməkdir?.. Mənlə yerini niyə dəyişəsən ki?.. – atan deyir. – Sən təcrübəli vəkilsən, mənimsə əllərim döyənəyə dönüb. Səhər-axşam sifariş gözləməkdən zinhara gəlmişəm... Sifariş də ki bir gün var, bir gün yox... Mənim günüm itin günüdür, – atan deyib.

...lap elə belə də demişdi... bilirsən də, o, necə danışırды?.. Baltanı kökündən vururdu rəhmətlik... sözdən ötrü heç vaxt məəttəl qalmazdı...

– Hə, – deyir. – Bir qələtdir eləyib bu işin qulpundan yapışmışam. İndi səhər-axşam gözləyirəm – kim-sə öləcək, sifariş verəcək... Ölən də yoxdur. Ya da bir də gördün kimsə öldü... qohum-əqrəbası isə sifarişi qonşuna verdilər. Əgər mən ömrümü mənalı keçirmək istəsəydim, özümə yaraşan bir məşğuliyyət seçərdim... sənin kimi hüququ öyrənib vəkil olardım.

...amma sənə deyim, camaat da bunu deyirdi... deyirdilər: “mister Qantın çox sərbəst, ahəngdar nitqi var, ondan, öz aramızdır, gözəl vəkil çıxardı...”

– Eh, Vill, Vill, – bu birisi deyir, – sən nə danışırsan?.. Gərək bir yeyib, bir Allah yolunda nəzir verəsən ki, bu sənətə yiyələnmişən, bir tikə çörək qazanmaq haqqında fikirləşirsən. Gecə də evinə qayıdanda, – deyir, – yorğan-döşəyinə girib rahat yata bilirsən.

– Nə danışırsan, Mel?.. – atan deyir. – Sənə nə gəlib axı?.. Səndə söz var, deyəsən, rəng-ruyundan görürəm...

– Eh, Vill, – bu biri deyir, – yaxşı deyiblər ki, insan çiy süd əmib. Mən gecələri yatmıram, sübhü dirigözlü açıram...

...o gecə o, heç kəsin adını çəkməmişdi... amma atan o dəqiqə başa düşmüşdü ki, o, Ed Mirsdən, Lourens Ueynedən və dairə dustaqxanasında yatan o biri üç casusdan danışır... o, bir neçə gündən sonra məhkəmədə onları müdafiə eləməliydi... o gecə də, olsun ki, onların yanından qayıdırdı... atan baxan kimi bilmişdi ki, oradan gəlir... çünki çəkmələri də, şalvarının balaqları da zənci şəhərinin xınayı toz-torpağına bulaşmış vəziyyətdə idi... o rəngdə toz-torpaq daha ayrı harada ola bilərdi ki?.. Nə isə...

– Hə, Mel, – atan deyib, – başa düşürəm, çox axmaq bir vəziyyət alınıb. Amma özünü nahaq bu işdə günahkar hesab eləyirsən. Vəkilin öhdəsinə düşəni eləmişən, – deyib. – Əlindən gələni, necə lazımdırsa, eləmişən. İndi başa düşürəm, özünü niyə günahkar hesab eləyirsən?..

– Eh, Vill, – Mel deyir, – bilsəydin bütün bu sözsöhbət mənim atama necə od vurdu, necə od vurdu?! Bax onları dar ağacından qurtarmaqdan ötrü, elə bil, hər şey elədim... – deyir. – Daha bundan artıq adama neyləyərlər, hə?.. Amma yenə də, – deyir, – bir şey çıxmadı, onları, yəqin ki, asacaqlar... Özü də ikisinin də arvad-uşağı var. Bütün qohum-əqrəbası da mənə yalvarır ki, xilas eləyim onları... mənə, – deyir, – ağılıma sığırdıra bilmirəm ki, daha neyləyə bilərəm?! Gecə-gündüz, – deyir, – başımı sındırıram ki, onları oradan necə qurtarım... Amma görürəm ki, – deyir, – faydası yoxdur, onsuz da, dar ağacına çəkiləcəklər... Allah-Allah, bunu fikirləşəndə dəhşət бүрүyür məni...

...özü də danışa-danışa, belə başını yelləyir... atan deyirdi, həmin gecə o, sifətdən də arıqlamışdı...

– Bir özün fikirləş, – o deyirmiş, – hər birinin arvadı... hər arvadın da qucağında uşağı... hamısı da o ləkəylə böyüyəcək... biləcəklər ki, atalarını adam öldürməyə görə asıblar. Bu dəhşətdir, Vill, dəhşətdir! – deyirmiş. – Gecələr yuxum ərsə çəkilir... elə hey onları fikirləşirəm.

...bütün bunları atan evə nahar eləməyə gələndə açıb danışmışdı.

Deyirdi:

– Sənə deyim ki, onun işi başdan-ayağa əzabdır ha. Mənə elə gəlir ki, o, əlindən gələni eləyib, amma yenə də ona elə gəlir, nədəsə günahkardır, nəyisə əldən buraxıb, yoxsa onları xilas eləyə bilərdi. Ona baxanda lap ürəyim əriyir, – deyirdi, – rəngi meyit kimi ağappaqdır, sir-sifətindən də elə yuxusuzluq tökülür, elə bil, bir həftə yatmayıb.

– Hm... – dedim, – hələ elə vəkil görməmişəm gecələr yatmasın ki, nə var-nə var kimisə asacaqlar. Başımı verərəm, – deyirəm, – əgər Mel Porter buna görə yuxusuz qalıbsa. Onlar, – dedim, – ancaq o vaxt yuxusuz qalırlar ki, ya qorxurlar haqlarını verməyəcəklər, ya da səhərəcən kiminsə başından basıb qaba-

ğə keçmək haqqında fikirləşirlər. Onun sənə dedikləri isə, – deyirəm, – başdan-ayağa yalandır, burada nəşə bir fırlıdaq var.

– Yox, nə danışırsan?.. – atan dedi. – Məncə, sən səhv eləyirsən... Məncə, – deyir, – sən ona qarşı haqsızsan...

– Əşi, sən Allah, bəsdir, mister Qant!.. – deyirəm. – Yəni mən bu qədər qoyunam? Bu söhbət başdan-ayağa fırlıdaqdır, sənün də o dəqiqə ürəyin yumşaldı, əlüstü hər şeyə inanırsan.

...atan eləydi, bala... bir də görürdün söyüb batırdı, çığırb-bağırdı... bilmədin canını hara götürüb qaçasan... sonra da bir də baxırsan ki, kiminsə yazıq-yazıq mızıldanmağına yumşalıb kövrəldi, bircə sözə bənd idi ki, axırını köynəyini çıxarıb versin... eh, hansını deyim?..

...Omelin qardaşı – o xeyrə-şərə yaramayan qoca kaftar Rufus Porter... o bir Allah şahiddir ki, bu gün o nə zülmələr çəkirsə, haqqına çəkir... içməkdən xərçəng kimi qıpqırmızı qızarıb pörtmüş sifətiylə... yadıma gəlir, onda balaca qız idim... bir də gördüm, budur ha gəlirlər... “Ayıqlar cəmiyyəti”nin iclasına daxil olub, cərgələrin arasından keçdilər...

Çeter Aleksanderlə qol-qola... ikisi də yazılı surətdə and içib altından da imza atıb ki, bəs filan-behman... İlahi!.. Yüz dəfə demişəm, yenə deyirəm: onların qarınlarına tökdükləri bütün o çaxırı bir yerə yığsan, içinə gəmi buraxmaq olar... bax həmin o Rufus Porter atanın yanına gəlib onu dilə tutdu ki, banka gedib onun əvəzinə min dörd yüz dollarlıq çekə imza atsın... hər yadıma düşəndə... tfu!.. Mən onda atana dedim:

– Bax belələrinə asmaq lazımdır! Öz əllərimlə, – dedim – asardım beləsini!..

Onda o, dilinin şirin yerinə salıb:

– Hər şey öz qaydasında olacaq, Vill. Qoymaram, – deyir, – sən bir dollar belə itirəsən.

...özününsə altında bir qəpiyi belə yoxdur hal..

– Sən mənim canım, mister Qant, – sonra deyirdim ona, – hansı ağıl yiyəsi belə axmaq iş tutar, hə?..

– Yox, – deyir, – görmədin necə and içdi ki, gedib yer qazaram, hamballıq eləyəyəm, hamısını qəpiyinə-cən qaytararam?..

– Bəs elə deyəcək də, – deyirəm, – sən də o qədər səfəhsən ki, buna inandın, hə?..

– Eybi yox, – atan dedi. – Qoy bu, mənə dərs olsun. Çətin ki, – deyir, – bundan sonra məni bir adam aldada bilə.

– Yaxşı, – deyirəm, – yaşayanıq, görərik.

...amma heç iki il keçməmişdi ki, Rufus Porter onun başına yenə oyun açmaq istədi... insanda həyasızlığın dərəcəsinə bir bax ki, atanın kabinetinə girib bu dəfə onun üçün beş yüz dollarlıq vekseli imzalamağı xahiş elədi... atan da elə hirsləndi ki, onun boyununun ardından yapışıb sürütləyə-sürütləyə düz meydana apardı, yerə yıxıb:

– Səni bir də buralarda görsəm ha, qotur kaftar...

...bax lap elə belə də demişdi... atanın danışığını özün ki bilirsən. Hirsi vurdu beyninə, qurtardı...

– Səni öldürəcəyəm!.. – atan dedi.

Bəli!.. Bu yandan da, sən demə, şəhər sovetinin pilləkənində polis rəisi Bill Someyzers durubmuş və hər şeyi görürmüş... üzünü atana tutub:

– Bax belə, mister Qant, – deyib. – Bir də o, buralara gəlsə, sizə canla-başla kömək eləyəyəm. Siz, – deyir, – lap əcəb eləyirsiniz, amma heyif ki, bu gün, – deyir, – öldürmədiniz onu.

Atan ki evə gəlib bunu mənə danışdı, mən:

– Hə... – dedim, – düz sözə nə deyim?! O əclafı elə yerindəcə gəbərtmək lazım idi. Gərək elə də eləyəydin. Gorbəgor olaydı.

Elə pis olmuşdum... Bir özün fikirləş: evdə altı uşaq, atan da pulunu bu avara əyyaşa verir... O sarısaqlığına görə az qalırdım boğam onu.

– Yaxşı oldu, – dedim ona. – Qoy sənə dərs olsun. Bundan sonra qəpiyinin qədrini bilərsən və ümumiyyətlə, mənə demədən heç kimə borc vermə. Ailəli adamsan, kövrə balaların var... Sənin borcun – ancaq onların qayğısına qalmaqdır.

...söz verdi ki, bir daha belə şeylər eləməyəcək, mən də, görünür, ona inandım... amma bu söhbətin üstündən heç üçcə gün keçməmişdi ki, bir də gördüm, bəli, lül-atəş evə qayıtdı... heç ayaq üstə dayana bilmirdi... yadıma gəlir, Ambroz Reydikerin qəlyanaltıxanasından bizə xəbər göndərmişdilər ki, o, oradadır, gəlib aparaq onu, özləri heç cür yola gətirə bilmirlər... Mən də getdim... ay Allah! Yox, bala, sən onun qoca, əldən düşən vaxtlarını görmüsən... hələ onda deyirdin, daha bundan pis ola bilməz... balabala, əgər sən bilsəydin... Sən onu heç vaxt o vəziyyətdə görməmişdin axı?! Reydikerin yolladığı həmin o zənci dedi mənə... indiki kimi yadımdadır, ucaboy, sarışın, axsaq zənci... o, həmin o qəlyanaltıxanada işləyirdi... qaça-qaça gəlib xəbər verdi ki, atan dörd kişinin payını içib... dedi ki... eşidirsən?.. Öz gözlərilə görüb, necə atan piştaxtaya yaxınlaşıb iki şüşə çovdar viskisini bir dəfəyə başına çəkib...

– Nə danışırsan?.. – Ambroz Reydikerə deyirəm. – O istədi, siz də verdiniz?.. Sizin, – deyirəm, özüm də düz gözünün içinə baxıram... Üz-gözü də elə gündədir, elə bil, əzizi ölüb, bu göy haqqı!.. – Sizin də, – deyirəm, – eviniz, arvad-uşağınız var. Amma vicdanınız yoxdur. Utanmırsınız, – deyirəm, – evli-ailəli adamın cibini soyursunuz?.. Sizin kimilərin, – deyirəm, – başına it oyunu açıb buralardan qovmaq lazımdır!..

...düzdür, mən də tay lap ağ elədim, amma ona elə belə də dedim... ola bilsin, xətrinə yaman dəydim... o, bir dəqiqəlik susdu... amma onu da deyim, üz-gözü əyildi... Kxx!.. Bir günə düşdü ki, yerə girsəydi, ondan yaxşıydı... sonra bir az, elə bil, özünə gəldi...

– Siz nə danışırsınız, Eliza!.. – deyir, – bizə onun pulu lazım deyil. Ehtiyacımız da yoxdur. Sizin ürəyiniz düz gəlsin bizimlə. Bizə, – deyir, – çox adam gəlib-gedir, yeyib-içirlər. Hamı da özünü adam kimi aparır. Axı siz özünüz də bunu yaxşı bilirsiniz ki, – deyir, – onu biz yoldan çıxarmırıq. Vallah, əgər mister Qant and içsəydi ki, bir daha dilinə vurmayaçaq, sonra dediyinin üstündə də dursaydı, mən, – deyir, – dünyanın ən xoşbəxt adamı olardım. Çünki, – deyir, – o cür adamın gərək dilinə bircə damcı da olsun dəyməyə. Yaxşı, bir qədər içdin, çıxdın getdin işinə... Bu isə yox... Onun üçün bir qədər nədir ki?.. Bunu özünə də demişəm. Dedim: “Sənə yarım şüşə lazımdır ki, ağzın dada gələ, ardından da ki, – dedim, – Allah saxlasın”. Onunla dil tapmaq mümkün olan iş deyil. Bilmək olmur bircə dəqiqədən sonra nə oyun çıxaracaq. Yox, – deyir, – onunla yola getmək çətin məsələdir. Bilirsiniz, – deyir, – bir də görürsən ağına elə şeylər gəlir ki, Allah, sən özün saxla. Heç vaxt da bilmək olmur sonrası nə olacaq. Yadımdadır, bir dəfə, – Ambroz deyir, – o, Lidiya barədə nə isə danışıb-danışib qara-qışqırıq saldı. And da içirdi ki, guya, o, qəbirdən çıxıb kölgə kimi onun dalınca sürünür, gecəgündüz dinclik vermir ona. Bir də görürdün oturduğu yerdə “Odur bax!..” – qışqırır, – “Odur-odur, görmürsən?..” Əliylə də künc-bucağı göstərir... sonra da deyir ki, “o, mənim arxamda gizlənib” və boylanıb dəli kimi ora baxır. “Yox, əşi, – deyirəm, – orada heç kim yoxdur... gözünə görünüb”. O isə qışqırır “Yalan deyirsən!” – mənə deyir. – “Sən iblissən, qəsdən onu gizlədirsən. Çəkil, – deyir, – yoldan. Yoxsa öldürürəm!..” Sonra da bir də gördük ayağa sıçradı, yarıyan dolu litrlik şüşəni necə başıma tolazladısa... Sözün qıyası, böyük şeydir ki, – deyir, – ölmədim. Bir də görürəm, – deyir, – şüşə üstümə gəlir... elə başımı əymişdim ki, rəfdəki stəkanlar çilik-çilik oldu, sonra da dizi üstə çöküb yalvarmağa başladı ki: “Lidiya!.. Lidi-

ya!.. De ki, mənim günahımdan keçirsən, əziz balam...” Sonra Lidiyanın gözlərindən danışırdı... “Odur bax!.. Gözləri məni yandırır-tökür! Görmürsən-nədir?.. Ay Allah, mənə yazığın gəlsin!.. – qışqırır. – O, qəbirdən qayıdıb gəlib ki, lənətləsin məni!” Adam ona qulaq asanda ayağı yerə yapışır, – deyir. – Mənim zəncim Dan isə, – deyir, – qorxudan aradan çıxdı... Sonra iki gün ilim-ilim itdi. Siz ki bilirsiniz, – deyir, – zəncilər necə dindardırlar, belə şeyləri eşidəndə qorxudan bağıraraq yarırlar.

– Orası elədir, – deyirəm, – amma öz aramızdır, bu, adi dindarlıqdan savayı bir şey deyil.

Onda Ambroz belə qəribə baxışlarla baxdı mənə... çox qəribə... və deyir:

– Nə mənada, Eliza?.. Axı siz bilirsiniz ki, əslində, bu heç də belə deyil!..

– Necə deyim, – cavab verirəm, – mən sizə olduqca qəribə əhvalatlar danışa bilərdim... Danışa bilərdim, öz gözümlə nələr görmüşəm... – deyirəm. – Amma bilirəm ki, siz bunu da, necə deyərlər, o dünyadan gələn səslər kimi izah edəcəksiniz.

Onda onun üzünü görəydin!.. Gözlərini üzümə zilləyib:

– Lidiya kimdir?.. – deyir. – O qadın onu tanıyırdı?..

– Hə, – deyirəm, – tanıyırdı, hələ sizinlə tanış olmamışdan çox-çox əvvəl.

– O hansıdır, ölən arvadıdır?

– Hə, – deyirəm, – odur. Özüdür ki var. Onun da, – deyirəm, – yada salası, heyifsilənəsi çox xatirələri var.

Mən daha heç nə demədim... ona başa saldım ki, atanın hələ iki arvadı da var idi, amma demədim ki, Lidiya ilə evlənməmişdən əvvəl ştatın şərq hissəsində bir qadınla boşanmışdı, evdə isə, əlbəttə ki, ancaq Lidiya haqqında bilirdilər... onda evdəkilərə Meqqi Efferd barədə danışmağa yəqin, utanmışdım, o vaxtlar boşanmış kişi ilə yaşamaq biabırçılıq sayılırdı.

Boşanmış qadını isə... az qala, fahişə hesab eləyirdilər. Bunu toydan əvvəl bilsəydim, çətin ki ona ərə gedərdim... Yüz il qala, özümü bu dərəcədə alçaltmazdım. O isə, məlum məsələdir ki, mənə heç nə deməmişdi. Bir kəlmə belə olsun!.. Mən məsələdən hali olanda toyumuzdan artıq bir il keçmişdi...

...toydan sonra isə, əlbəttə ki, dedi... axır, boy-nuna almalı oldu... İlahi... Qoca missis Meyson... mənim balam, bilsəydin onun haqqında necə tez-tez fikirləşirəm?! Yazıq qarı, nə qədər dərd çəkdi?! Toydan bir il sonra bizə köçdü... istəyirdi ki, oğlunun yenicənə necə yerbəyer olduğunu öz gözləriylə görsün... ailədə bir əmin-amanlıq yaransın... Eler Bils yenə Conla birləşsin... Conla Lidiya onun birinci ərindən olan uşaqları idi... Bils onun soyadı idi...

Bir gün o:

– Eh, Eliza, mən əlimdən gələn qədər sənə kömək eləyəcəyəm. Qız ondan uzaqlaşsa, o sakitləşər. Əgər mən onları ayıra bilsəydim... Əgər mən onu Conun yanına qayıtmağa və əxlaqlı qadın kimi yaşamağa razı sala bilsəydim, elə bilərdim həyatım əbəs keçməyib. Sakit ölərdim... – deyirdi və ağlayırdı... elə ağlayırdı...

...sən bilmirsən, bilmirsən mən nələr çəkmişəm, oğul... Bax elə onda o, hər şeyi mənə danışdı, başa düşdün?.. Onunla necə tanış olmaqlarını, ilk dəfə Sidneydə – onların evinə köçəndə görüşməklərini... onda atan Cənuba yenicə köçmüşdü və orada Con Arturun yanında daşyonon işləyirdi... ştatın dustaqxanaları üçün sifarişləri yerinə yetirirdi və mənə elə gəlir ki, əvvəl-əvvəl o, heç kimlə otub-durmamışdı... axı o, xalis amerikalıydı!.. O illər də, o Rekonstruksiya dövrü hamının acığı içinə yığılmışdı axı!.. Bəs necə?! Özünün də... deməli, Baltimordan Cənuba köçəndə bizə necə acığı tutmuşdu?! Deyirdi ki, bura tamam təsadüfən gəlib çıxıb...

– Əvvəl qəti qərara gəlmişdim ki, – deyir, – Qərbə qaçım...

...o, oralara uşaqlıqdan can atırdı.

– ...və əgər Con Artur məktub yazıb məni bura işləməyə çağırmasaydı, yəqin ki, gedəcəkdim.

...biz isə... Of!.. O, bizə “lənətə gəlmiş üsyankarlar” deyirdi... deyirdi ki, bizi dar ağacından assalar da, azdır... Bəs nə?! Axı onlar Len və Cefferson Devisi satqın kimi dama basmaq istəyirdilər!.. Üstəlik də, onun böyük qardaşını Qettisberq altında öldürmüşdülər... ona görə bizi görməyə gözü yox idi, bildin?.. Hər şeyi biləndə isə, elə bil, içində nə isə alt-üst oldu, hökuməti lənətlədi ki, gör bir nə dərəcəyə çatdırıblar ki, zəncilər öz qanunçuluq iclaslarını keçirirlər... o, belə şeyləri Sidneydə də çox görmüşdü, sonra Kolubusada, Cənubi Karolinada, Con Artur üçün dustaqxana tikəndə də... dəhşət idi... qapqara zəncilər içib keflənirdilər, aləmi yeyib dağıdırdılar, hökumətin pulunu göyə sovururdular... əyinlərində namnazik mahud, damaqlarında da, bəxtəvər başımıza, siqar, ayaqlarını stolun üstünə tirlədirib otururdular... murdar məxluqlardı... məgər bütün bunları biz Tom Diksonun kitabında – “Millətin yaranması”nda oxumamışıq?.. Hə, atan deyirdi, bütün bunlar başdan-ayağa həqiqətdir... mənsə həyatda bundan daha dəhşətli şeylər görmüşəm, bala...

...bir sözlə, atan bu tərəflərdə bax beləcə peyda oldu... sonra qoca missis Meysongilə köçdü... onlar onu kirayənişin götürdülər, başa düşürsən?.. Qarı sonralar onu çox tərifləyirdi... deyirdi: “O, bizə köçəndə elə sevinirdik!.. Tək-tənha yaşayırdıq, – deyir, – kişisiz ev bir qəpiyə dəyməz. Onunla özümüzü rahat hiss eləyirdik. Sizə deyim ki, – deyir, – evdə belə kişinin olması çox yaxşıdır. Əşi, nə deyim, vallah, hələ ki rəstima ikinci beləsi çıxmayıb”, – deyir.

Əlbəttə, onunla necə razılaşmayasan axı, hər nəyi varsa da, avara, köntöy də olsa, yer üzündə onun kimi ailəcanlı adam tapmazsan!.. Gör bir sənə nə deyirəm, oğul, atan o evdə hər işin öhdəsindən gəlirdi... nə

istəsən, düzəldirdi, yamayırdı... bir sözlə, əlləri qızıl idi... onu da deyim ki, bala, hər səhər mətbəxə düşəndə bir də onu görürdüm, pılətə budur ha, gurhagurla yanır... tay alışıqanla qurdalamaq, nəyisə gözləmək lazım deyildi... bilirsən, o, yeməyi çox xoşlayırdı, ona görə də həmişə pılətəni mənim üçün hazır vəziyyətdə saxlayırdı.

– Ay Allah, – deyirdim, – sən ki odu belə qalayırısan, onu elə nənəm də eləyər. Yarım bidon nöyütü odunun üstünə əndərəndə belə olacaq da!.. Allahdan qorx!.. – qışqırıram... – Axırda günlərin bir günü hamımızı yandıracaqsan, özüm ölüm!..

...bala, bala, bala!.. Bircə onun o bədxərcliyi olmaydı!.. O səfeh əliaçıqlığı olmaydı!.. Of-of-of!.. Soba elə guruldayırdı, uğultudan bütün ev titrəyirdi... Amma bax burada haqqına demək lazımdır... burada məsələyə bir az soyuqqanlı yanaşmaq lazımdır, oğul... təkcə onu günahlandırmaq olmaz... günah təkcə onda deyildi... bunu qarı da boynuna almışdı...

– Siz bir qulaq asın, missis Meyson, – deyirəm ona, – o, sizin evə köçəndə onun haqqında heç nə bilməyə bilməzdiniz axı?! Axı o, sizin şəhərdə yaşayırdı və yəqin ki, onunla Meqqi Eferd haqqında, hələ o, sizə köçənə qədər bir şey eşitmişdiniz!.. Axı belə balaca şəhərdə yaşaya-yaşaya heç cür inana bilmirəm ki, bu boyda söz-söhbət sizin qulağınıza çatmayıb. Siz mütləq nə isə bilirdiniz!

...bax burada o, hər şeyi boynuna almalı oldu.

– Hə, bilirdik, – deyir.

...düzdür, camaat deyirdi ki, o, onunla evlənməyə məcbur olmuşdu... özü də onu qızın atasıyla qardaşları məcbur eləmişdilər... və mənə elə gəlir ki, məhz elə buna görə də o, qıza nifrət elədi... görünür, elə buna görə də onunla boşandı... deməli, indi düz onun gözünün içinə baxa-baxa deyirəm:

– Deməli, bunu bilə-bilə də siz mənə o boşanmış kişiyyə ərə getməyə icazə verdiniz!.. Bircə söz belə

demədiniz!.. Niyə siz bu haqda mənə heç nə demədiniz?.. – deyirəm... özüm də düz gözlünün içinə baxıram. – O özü yüz il qala, bu barədə mənə kəlmə də deməyəcəkdi... Oturub gözləsəydim belə, yenə bir şey bilə bilməyəcəkdim... Bu məsələ tamamilə təsadüfən – toydan bir neçə ay sonra mənə məlum oldu.

...bir dəfə bizim o qoz ağacından olan taxçanın alt gözlünü sahmana salırdım... istəyirdim, onun köynəkləri üçün yer boşaldam... bir də görürəm köhnə məktublarla, kağız-kuğuzla dolu bağlama... nə vaxtsa o gizlədibmiş... olsun, yandırmaq istəyirmiş... məktubları çıxarmazdan əvvəl fikirləşdim ki, oxumayacağam, sobaya atıb yandıracağam... amma sonra deyirəm: bəs onda niyə bunları burada gizlədib?.. Olsun ona görə ki, məhv eləmək istəyib... mənim, elə bil, ürəyimə dammışdı... bilmirəm buna nə deyirlər... elə bil, göylərdən xəbər gəldi mənə... vallah, onları Allahın əmriylə tapdım!.. Sonra da baxıb görürəm ki, nə olsa bunlar yaxşıdır?.. Baxıb görürəm ki, Meqqi Eferdlə boşanma haqqında sənədlər!.. Buyur, axşamın xeyir...

...hə, nə isə... axşamacan gözlədim, özü gəlsin... demək, sənədləri də bax, belə, əlimdə saxlamışam...

– Bura bir bax, – deyirəm ona, – sənənin siyirməni yığışdırırdım, əlimin altına köhnə kağız-kuğuz keçdi. Bunlar təsadüfən sənə lazım deyil?..

...özümü də heç itirmirəm, başa düşürsən?.. Elə də baxıram ona, guya, heç nə başa düşmürəm... Heyif ki, onun o üzünü görmədin, bala!..

– Ver bura onları, – deyir. Əlimdən qamarladı. – Sən onları oxudun?..

...mənsə bircə kəlmə belə olsun dinib-danışmıram, elə beləcə dayanıb dinməzəcə üzünə baxıram...

– Bilirsən, – deyir, – neçə vaxtdır elə hazırlayırdım sənə deyim, amma qorxurdum – birdən ayrı cür başa düşərsən.

– Ayrı cür başa düşərim?.. – deyirəm. – Axı burada başa düşməli nə var ki?..

...burada ağın üstündə qarayla yazılıb ki, sən evli olmusan, boşanmısan... mənə isə bu barədə bircə kəlmə belə olsun deməmişən... mən sənə ərə gələndə elə bilirdim, sən dulsan... elə bilirdim, mənə qədər sənin bircə arvadın olub – Lidiya... bax bunu mən yenə başa düşürəm...

– Bilirsən, – deyir, – o birinci nikah mənim səhvim idi. Məni istəməyə-istəməyə o qızla evləndirmişdilər.

...daha istəmədim deyib qanını qaraldım, odur ki:

– Yaxşı, – deyirəm, – səndən bircə söz soruşmaq istəyirəm, bilmək istəyirəm: aranız niyə dəydi onunla?.. Niyə boşandınız?

– Yəqin, özün də oxudun... qərarda yazılıb ki, guya, xasiyyətlərimiz tutmur, o, mənə qadınlıq eləməkdən imtina edir... O, ayrı adamı sevirdi... – deyir, – mənə də onun acığına ərə gəlmişdi... Ona görə də elə birinci gündən yovuşmurdu mənə. Biz onunla bircə dəqiqə belə olsun ər-arvad kimi yaşamadıq.

– Boşanmanı kim tələb elədi?.. – soruşuram. – Sən, yoxsa o?..

O fikirləşmədən:

– Mən. Mən boşadım, – dedi.

Mən yenə özümü itirmədim, bircə kəlmə də demədim... amma bilirdim, bilirdim, yalan deyir... kağız əvvəldən axıracan oxumuşdum... arvadı boşanmışdı ondan. Meqqi Eferd boşanmağa can atırdı... və bu, ağ kağızın üstündə qara hərflərlə aydınca yazılmışdı... amma səsimi çıxarmıram, qoy ardını danışsın deyirəm.

Demək, sən deyirsən ki, onunla heç vaxt ər-arvad kimi yaşamamısan? – soruşuram ondan.

– Bircə dəqiqə də, – deyir. – İstəyirsən, and içim!..

– Daha bu lap ağ oldu... – öz-özümə deyirəm... bu boyda da gop olar?.. Bu yandan missis Meyson o qızdan danışdı ki, belə gözəgəlimli, müstəqil bir qız idi... ona ərə gedənəcən (fəlakət də elə burasıdaydı ki, atan məcbur olmuşdu onu ala) cavanların əlindən tənəyə gəlirdi...

İndi baxıram ona, başımı yelləyirəm.

– Xeyr, cənab Qant, – deyirəm, – mən sənə inanmıram. Nə nağıl açmısan burada?.. Sən, – deyirəm, – mənim başımı piyləmə burada!.. Mənə nağıl danışma!.. Qadınla on səkkiz ay bir yerdə yaşayasan, bircə dəfə də ona əl vurmayasan?! Axı səni tanıyıram, – deyirəm, başa düşürsən, özüm də düz gözünün içinə baxıram, – səni yaxşı tanıyıram, bilirəm ki, kim də olmasa, sən sakit dayanan adam deyilsən!.. Sən, – deyirəm, – onun yanına girmək üçün divarı da başınla deşərdin!

Burada o, özünü saxlaya bilmədi... gözümün içinə baxa bilmirdi... üzünü kənara çevirib günahkar təbəssümlə gülümsədi...

– Di yaxşı, – deyirəm, – indi bu köhnə kağız-kuğuz neyləmək fikrindəsən?.. Bunlar daha lazım deyil sənə?.. Hə, amma başa düşürəm, – deyirəm, – onlar sənə nəyinə lazım ola bilər.

– Hə, – deyir, – rədd elə onları!.. Xirtləyimə keçmiş o lənətə gəlmiş xaltanı, – deyir, – həmişəlik unutmaq istəyirəm!.. Yandıracağam onları!..

– Hə, – deyirəm, – mənə də elə gəlir ki, bu kağız-kuğuz unudulması şeyləri sənə yadına salmaqdan savaşı heç nəyə lazım olmayacaq. Onları yoxa çıxarmaq lazımdır.

– Elə də eləyərəm, – deyir. – O tək olan Allaha and olsun!..

* * *

...Amma yenə deyirəm... bayaqkı sözümə qayıdırəm e... Qarıya deyirəm:

– Axı missis Meyson, axı o, sizə köçəndə necə olur-olsun, bunu bilməliydiniz. Axı siz, missis Meyson, bilməliydiniz ki, o, Meqqi Eferdlə evlənib boşanmışdı. Siz bunu bilməyə bilməzdiniz axı?! – deyirəm.

– Düzünü deyim ki, biz bilirdik, – qarı, axır ki, dilə gəldi, başa düşürsən?.. Axır ki, boynuna aldı. – İndi

mən hər şeyi olduğu kimi sizə danışaram, – dedi və danışmağa başladı...

...və beləcə də hər şey aydın oldu... amma gör indi nə deyirəm, oğul, sənə onu başa salmaq istəyirəm ki, niyə günah təkcə atanda deyildi... yox, mən Lidiya haqqında pis söz demək istəmirəm, axı mən onu hələ ona qədər – onlar bura təzə köçəndən, indiki “Qrinvud” mehmanxanasının yerində – Akademik döngədə şlyapa dükanı açandan tanıyırdım!.. Yadımdadır, ömrümdə birinci dəfə əsl “hazır” şlyapamı ondan almışdım... özü də dərs deyib qazandığım halal maaşım ilə topladığım pula almışdım... onda mən bütün qışı Yansi dairəsində işləyirdim, ayda da 20 dollar maaş alırdım... öz otağım, iş masam da var idi... sənə deyim ki, özümü dövlətli hesab eləyirdim... ay Allah!.. Bəs necə?! Ömrümdə birinci mülkümü – meydanın cənub hissəsindəki künc sahəni mən həmin pula almışdım... hələ sonradan atan orada özünə emalatxana da tikmişdi... düz həmin o yerdə... mənimsə oranı alanda cəmi iyirmi iki yaşım vardı, bala... İlahi!.. Elə bilirdim, böyük bir iş görmüşəm... sən bir bunu təsəvvür elə... onu da deyim ki, atan torpağın sahibi – kapitan Bob Pattondan, qoca general Aleksanderdən və o birilərindən heç də pis adam deyildi... bala-bala-bala!.. Biz elə kasıb idik, müharibədə də başımız o qədər bəlalar çəkmişdi ki, bəlkə də, elə buna görə beynimə mülk sahibi olmaq düşdü... sonra bunu qəti qərara aldım, sonra da...

...hər şey dəqiq yadımdadır... bir dollar səkkiz yüz iyirmi üç sentlik vergi verməyin vaxtı çatanda şəhərə yüyürə-yüyürə getdim... pullar, elə bil, cibimi yandırır... İlahi!.. Necə də səfeh idim!.. Elə qorxurdum ki, birdən çatdırmaram, sahəni məndən alıb satarlar...

...hə, nədən danışmağa başlamışdım?.. Hə də, mən Lidiya ilə sənin atandan qabaq tanış idim axı... Deməli, o, meydanın şimal-şərqindəki o şlyapa dükanını açdı və sənə dediyim kimi, ömrümdə birinci

“hazır” şlyapanı ondan mən aldım... elə onda onunla tanış olduq... demək, belə... Lidiya barədə mən pis şey deyə bilmərəm; tanıdığımıza görə, o, mehriban, namuslu, zəhmətkeş bir qadın idi və bəlkə də, atana rast gəlməsəydi, hər şey daha yaxşı olacaqdı... əlbəttə, o, atandan on neçə yaş böyük idi... Bax məsələnin məği də elə bunda idi... ona görə deyirəm ki, günah təkcə sənin atanda deyildi... o, onların evinə köçəndə cavan bir oğlan idi... yaşı iyirmidən çox olmazdı... Lidiyanınsa 36 yaşı tamam olmuşdu... əgər Lidiya yolundan azmış cavan bir qız olsaydı, onda məlum məsələdir ki, hər şey ayrı cür olardı – onda bütün günahlar atanın boynuna düşərdi... amma kor-kor, gör-gör, Lidiya yetkin yaşlı qadın idi və o, neylədiyini yaxşı bilirdi... əlbəttə, atan qüvvətli, gözəl kişi idi, arvadlar onun başına dırmaşırdılar... Lidiya da gərək bunu fikirləşəydi... o yaşda qadının gərək qüruru və mənliliyi ola... mən ölsəydim də, onun kimi, kişinin boynundan asılmazdım... əşi, hansını deyim?! Elə bilir-sən missis Meyson bunu mənim yanımda boynuna almadı?..

– Of, Lidiya, Lidiya!.. – dedi və başını yellədi. – O, ondan ötrü lap başını itirib!..

...bir özün fikirləş: ləyaqətli, müstəqil qadın, öz şlyapa dükanı... bütün mahalın da rəğbətini qazanmışdı... gör bir özünü nə günə qoydu... düzdür, mənə elə gəlir ki, əvvəllər hamı ona bir az qarımış qız kimi baxırdı...

– Of, bu lap müsibətdir, – qarı deyirdi. – O, onu gözünü açmağa belə qoymur. Qırsaqqız olub yapışıb yaxasına. Hər şey də elə bax buradan başladı. Sən ki, Allaha şükür, atanı tanıyırsan... şorgözün biriydi. Sonrası da aydın məsələdir də... Bir ilə atan başını lap itirdi... Lidiyanın boynuna uşaq düşəndə o, atana dedi ki, onu bu günə o qoyub, buna görə də onunla evlənməlidir.

...indi neyləmək olar?.. Atan özü də deyirdi, boynuna alırdı ki, heç vaxt onunla evlənmək istəməyib...

çünki sevməyib onu... uzun götür-qoydan sonra, axır ki, onu Vaşinqtona – həkimin yanına yollamağı qərara alıb... bu barədə o, Gilə də yazıb... O vaxtlar Gil sənin xalan Meri ilə Vaşinqtonda yaşayırdı... bu, hələ o, atanın dalınca Cənuba getməzdən əvvəl olmuşdu... Gil orada – Vaşinqtonda rəngsaz işləyirdi... qardaş kimiydilər... atan da bilirdi ki, ona arxayın olmaq olar... odur ki Lidiyanı onun yanına göndərdi... o da getdi... və orada nələr oldu, bunu bir mən bilirəm... Gil heç vaxt bu haqda danışmadı, açıq, mən də heç nə soruşmadım, amma mənə elə gəlir ki, Lidiya vaxtından əvvəl boylu olmuşdu... onlar Cənuba ümumi vaqonda qayıdıblarmış... bələdçi ştatın şərq hissəsində yerləşən hansı şəhərdəsə qatarı saxlatdırıb və Lidiyanı stansiyaaya düşürməyə kömək edib... o biri gün isə Lidiya ayağa qalxıb yola düzəlib, düz evlərinə yollanıb...

...odur ki adam haqqına deyər: möhkəm qadın idi... kor-kor, gör-gör.

* * *

...məlum məsələdir ki, işin üstü açıldı... camaat hər şeydən xəbər tutdu... atan da məcbur oldu onu alsın... Allah bilir, onda bütün şəhər atana nifrət elədi... bir özün fikirləş, cavan bir amerikalı – necə deyərlər, “ciyəri yanmış amerikalı” gəlib, iki qadını birdən bədbəxt elədi... biri olsaydı, yenə dərd yarı, onda, bəlkə də, məsələ ayrı cür olardı... ikisi idi deyə bunu sinirə bilmədilər... gün vermədilər ona... odur ki o da köçməli oldu... elə onda o, Altamonta köçməyi qərara aldı... həm də Lidiyanın vərəmi yenə baş qaldırmışdı... onunsa ümidi var idi ki, dağ havası kömək edə bilər.

...bir də fikirləşirəm, yəqin, qorxub ki, özü də xəstələnər, bir yerdə yaşayırdılar axı!.. Mən onu birinci dəfə görəndə lap ölüyə oxşayırdı... Of!.. Təsəvvür eləyirsən, çöp kimi arıq, rəng-ruyu sapsarı... onun ki başına bir elə müsibət gəlmişdi... nə isə... Lidiya bütün

varını satmalı oldu... var deyəndə ki, elə bir şeyi də yox idi... dükanını bağladı... atan əvvəl missis Meysonla Lidiyanı göndərdi... özü isə bir az ləngidi... çalışdığı o idi ki, mərməri satıb bir az pul qazansın... sonra özü də getdi... bir sözlə, onlarla tanışlığım bax belə oldu... küçənin bir tinində şlyapa dükanı saxlayan qadın, meydanın qurtaracağındakı emalatxanada – köhnə tövlədə işləyən usta... hə, belə-belə işlər... bu lap çoxdan – hələ o dövrlər olmuşdu... indi sənə ayrı bir qadından da – Eler Bilsdən də danışım... əlbəttə, atanla o, hələ çoxdan tanış idilər... axı o, Conla Lidiyanın qardaşı arvadı idi?! Amma, ay Allah! Onlar sənin atanla – guya, bütün ailəni biabır eləyən adi daşyonanla oturub-durmağı özlərinə sığışdırmırdılar... amma Lidiyanın başına ki o iş gəldi, aləmi bir-birinə vurdular... onunla heç belə üz-üzə gəlmək istəmirdilər... özü də deyirdi ki, onların onu görməyə gözü yoxdur... onun da onlar üçün heç gözü atmırdı... amma sonra buyur: yarım il keçdi, bunun üçün gərək bütün mənlini itirəsən... Eler Bils onlara getdi... Mənə elə gəlir ki, ayrı əlacı qalmadı, ona görə... axı onun əri Con Bils müftəxorun, avaranın biriydi. Onu saxlaya bilmirdi... o da bunu Lidiyaya, qoca missis Meysona yazmışdı... onlar da cavab göndərdilər ki, gəl... atan onun gəldiyini bilmirdi, ona görə belə qərara gəldilər ki, qoy əvvəlcə gəlsin, sonra onu birtəhər yola gətirərlər... elə də oldu... günlərin bir günü atan evə nahara gələndə bir də gördü, budur ha, xanımcən oturub... üzü ənlik-kirşanlı, geyimli-kecimli... atanın da heç nədən xəbəri yox... Allah bilir, onu görəndə bütün olub-keçənlər kişinin yadına düşdü... və onda atan o qadına o qədər nifrət elədi ki, heç kəlmə belə kəsmədi... papağını götürüb çıxmaq istəyəndə Eler qalxıb qabağını kəsdi... başında da Lili Lenqtrininki kimi şlyapa... saçı kəkilli... onu qucaqlayıb məlahətli səslə:

– Yəni məni birçə dəfə də öpməyəcəksən, Vill?..
– deyib...

Uff!.. Sən bir buna bax!.. Əclafın biri əclaf!.. Gərək atan həmin dəqiqə boğazını üzəydi onun, vəssalam!..

Deyir:

– Məgər biz dost ola bilmərik, Vill?..

Əşidirsən?.. Bu, onun çıxardığı bütün o hoqqalardan sonradır ha... qayınanasının, arvadının gözü qabağında ona yaltaqlanır, oyun çıxardır...

– Gəl köhnələri, – deyir, – yada salmayaq... – məcbur eləyir onu öpsün və sair və ilaxır...

– Yaxşı olur sənə, – atana dedim, – çünki axmaq-san!.. Nahaq yerə deməyiblər ki, Allah əvvəl adamın ağılını alır, sonra canını. O da bunu boynuna aldı, razılaşdı mənimlə, “haqlısan”, – dedi... Bir sözlə, onunla bax beləcə birləşdilər...

...bu Eler Bils, bilirsən, belə qarasaç, dərisi ağarpaq qadınlardan idi... dərisi ağ, saçları və gözləri qarğa qanadları kimi qarqara... şirin danışığı vardı... sözləri belə yuxulu-yuxulu, tənbel-tənbel elə deyirdi, elə bil, yatıb-yatıb yuxudan indicə oyanmışdı... mən onu hələ lap birinci dəfə görəndə başa düşdüm ki, bu, murdar qadındır... gəzəyinin, tərbiyəsiz biridir... fikri-zikri elə bu idi ki, bir kişi ələ keçirib diqqətini özünə cəlb eləsin, sonra da bacardıqca soysun onu... əlbəttə, gözəl qadın idi, buna söz yox... bədəni yaxşı idi, qaymaq kimi, ləkəsiz dərisi vardı... amma sonralar lovğalanıb özünü tərifləməyə başlayanda ki, belə gözələm, belə yaraşlıyam, beləyəm, eləyəm, ona deyirdim: “Əlbəttə, məlum məsələdir ki, biz də əlimizi ağdan-qaraya vurmasaydıq, səndən də gözəl olardıq... əgər paltar yumaq, xörək bişirmək, uşaq saxlamaq olmasaydı...” – dedim... Təbii ki, mənimlə razılaşırdı. “Hə, – deyirdi, – haqlısan”.

...sən bir buna bax!.. Arvadının gözü qabağında bu qancıq min oyundan çıxır... özünə min bərbəzək verib tumarlanır ki, atanı şirmikləndirsin... sən bir təsəvvür elə: gecə-gündüz oturub gözləyirmiş ki, atan evə nə vaxt gələcək... günlər də beləcə ötürmüş... Lidiya da

– bədbəxt bütün bunları yuxarıdan görə-görə ölmüş... öskürəkdən boğulmuş... elə bilirsən, sonralar atan bunu boynuna almadı?..

– Bədbəxt başa düşürdü ki, ölür... – deyirdi. – Vill, mən xəstəyəm. Bilirəm ki, ömrümə az qalıb, Vill... daha hara istəsən gedə bilərsən... indi bunun mənin üçün heç bir fərqi yoxdur... ancaq bircə şeyə, Vill, dözə bilmirəm, – deyirdi... atan danışdı, bunu deyəndə Lidiya ona necə baxdı... – Mənim evimdə! Öz evimdə!.. – deyir, – Vill, gəlinimizi rahat burax!

...eh... bütün bunları atan özü danışmış mənə... hər şeyi özü boynuna alıb... deyirdi:

– Ay Allah! Bu cinayət mənim boynumdadır... göydə Allah varsa, buna görə öz cəzama çatacağam...

...yazıq qarı... evin hər işi onun üstündəydi... bişirib-düşürürdü... axşamacan beli əyri qalırdı... o pudralı fahişə isə... ona nə deyəsən?! ...uzanıb atanı gözləməkdən savayı ayrı fikri-zikri yox idi... əlini ağdan-qaraya vurmurdu... beləsini gərək araya qoyub biabır eləyəsən!.. Amma Lidiyanın vəfatından sonra Eler orada da qaldı... heç yerindən tərpənmək fikrinə düşmədi də... əlbəttə, o vaxtadan da atan ona bir könlüdən min könlə vuruldu... az qala, ağlıni itirdi... odur ki onun orada qalmağına bir söz demədi... bu yandan da Con Bils – Elerin əri ona baş çəkməyə gəldi... və yaqın, məsələnin nə yerdə olduğunu hiss elədi... gördü də iş nə yerdədir... ürəyi götürmədi... bu lap ağ idi... mənə isə həmişə elə gəlirdi ki, o, fərsizin, avaranın biridir... elə bilirdim bütün bunları udacaq, arvadının bu əxlaqsızlığına barmaqarası baxacaq... amma belə olmadı... görünür, qanında hələ də vicdana oxşar nə isə var imiş... o işləmirdi... bu haqq-hesabdan sonra isə o dəqiqə Tennesidəki Conson-sitiyə getdi və orada mehmanxanaya işə düzəldi... sonra arvadına məktub yazdı ki, ora onun yanına gəlsin... arvadı isə istəmədi, yazdı ki, istəmir onu... heç vaxt da onunla yaşamayacaq, yerindən də heç yana tərpənmək fikrində deyil...

...bəs necə?! Artıq o, hər şeyi götür-qoy eləmişdi, mənim balam... bu birisindən boşanıb, sənin atana ərə getməyi planlaşdırmışdı... atan isə başı havalı dəli kimi sevinirdi, onun başına hədiyyələr, pullar yağdırırdı... yazıq qarı da Elerin qabağında qul kimi işləyirdi... işlə-yə-işləyə də ağlayırdı... ona yalvarırdı ki, çıxıb getsin, ərinin yanına qayıtsın... onu isə başa salmaq mümkün deyildi... heç bir söz kar eləmirdi... Of!.. Axı o da dəli-cəsinə vurulmuşdu atana!.. Beynində bircə şey vardı: nəyin bahasına olursa olsun, Villi əldən buraxmamaq!.. Con Bils isə, atam balası, yenə ona məktub yazdı... bu dəfə lap kəskin yazdı... çünki daha bıçaq sümüyə dirənmişdi... “Daha bir qərara gəl, – yazırdı, – tez həll elə ki, neyləmək fikrindəsən... çünki daha dözə bilmirəm... özün seç: ya öz xoşunla gələcəksən, ya da mən özüm gəlib səni aparacağam... amma onu da bil ki, dalınca əliboş gəlməyəcəyəm... və vay o lənətə gəlmiş amerikalının halına”.

...hə... amma o, ərinə cavab yazmadı... uzun sözün qıtası, bala, Con Bils, axır ki, gəlib çıxdı... qatarla minib onu aparmaq üçün ora gəldi... qoca missis Meyson da bunu danışıqda yarpaq kimi əsim-əsim əsirdi...

– Oy, Eliza, o nə dəhşət idi!.. Eler yuxarıda kilidlənib yerindən tərpənmədi. Con isə aşağıda, cibində gülləylə dolu tapança, qonaq otağında dəli kimi oyanbuyana yeri-yeri deyir: “Əgər o, yarım saata hazır olmasa, mən Villin beynini tökəcəyəm, sonra qoy lap assınlar məni!..” ...Villsə meyit kimi saralmışdı... – qarı deyirdi. – Con yumruqlarını düyünləyib otaq boyu var-gəl eləyirdi... Elerin isə heç nə vecinə deyildi... o, Conla getmək istəmirdi, vəssalam... amma belə oldu ki, axır ki, Eleri birtəhər yola gətirdilər... əslinə qalanda Eler də başa düşürdü ki, getmək lazımdır, yoxsa qan töküləcək... bir sözlə, ərinə qoşulub Tennessiyə qayıtdı... və... Bala-bala-bala!.. Sən bir görəydin, o, necə, necə kədərli idi!.. Necə əsəbi idi... yeri-göyü lənətlə-

yirdi... getmək istəmirdi axı?!. Biz evlənənəcən bax belə müsibətlər olub... Eler hələ sonralar da – biz evlə-nəndə də atana məktub yazmağından qalmırdı... məktubu məktuba calayırdı... axırda mən bu qərara gəlmişdim ki, Con Bilsə yazıb onu xəbərdar eləyim ki, arvadı özünü ləyaqətsiz aparır – evli adamlarla məktublaşır, bunun qabağını alsın... və budur ha, çox keçmədi ki, Elerdən məktub gəldi... mən ömrümdə belə şey görməmişdim... o, ona yazmışdı ki, mən ərinə xəbərcilik eləmişəm, sonra da yazılı surətdə xoruz səsi eşitməyən söyüşlər yağdırmışdı... yazmışdı ki: əgər mən bilsəydim ki, sən onunla evlənirsən, ona sənini haqqında bildiklərimi danışardım və əgər mən hər şeyi danışsaydım, heç bir qadın sənə ərə gəlməzdi. İndi isə qoy o, səni bağına bassın – sağlığına qismət, çünki ona nə qədər nifrət eləsəm də, düşmənimə də belə bir ər arzulamıram. Atan bu məktubu evə gətirib mənə üzümə çırpdı... “Al, sox gözünə, – dedi, – səni görüm lənətə gələsən!.. Hamısı sənini işindir!.. İndi ki belədir, qulaq as, sən bu süfrənin arxasında onun yerində ancaq ona görə oturursan ki, o, mənə atıb gedib və əmin ola bilərsən ki, o getməsəydi, sənini ayağın da bura dəyməyəcəkdi!.. Bunu birdəfəlik sırga eləyib as qulağından!..” Bala-bala-bala!.. Mən onda cavan idim, qürurlu idim və sən bilsəydin bu sözləri eşitmək mənə üçün necə ağır idi!.. Mən həmin dəqiqə ayağa qalxıb artırmaya çıxdım... yığışib getmək istəyirdim, amma bətnimdə ilkim tərpendi... yağış da təzəcə yağmışdı... onda mən çiçəklərin, qızılgüllərin, ağ zanbaqların, yovşan kollarının, üzüm tənəklərinin... onda onlar təzə-təzə dəyirdi... iyini hiss etdim... həm də qaranlıq düşürdü... və mən eşidirdim: necə öz eyvanlarında oturan adamlar öz aralarında asta-asta danışirlar, söhbət eləyirlər... mənə isə çıxıb getməyə bir yerim yoxdur... mən onu atıb gedə bilmədim... “Ay Allah!.. – ürəyimdə öz-özümə dedim. – Mən neyləyim?.. Neyləyim axı?..”

* * *

...Belə-belə işlər... atan bax həmin bu haqq-hesabdan sonra sənə dediyim o Ambroz Reydikerin qəlyanaltıxanasına getməyə başladı... içkiyə qurşandı... Ambroz danışdı, Lidiya onun gözünə görünəndə o nə hallara düşürdü... atana elə gəlirmiş ki, Lidiya qəbirdən çıxıb onu izləyir...

– Hə, – dedim, – ola da bilər, niyə olmur?!

– Sonra da, – Ambroz deyir, – sözümlən hələ ardi var... bir dəfə burada Dan adında bir oğlanın yaxasından yapışib ki, sən çinlisən, vəssalam. Deyir, guya, kimsə onu göndərib ki, onu öldürsün və sair və ilaxır cəfəngiyatlar. “Ay səni lənətə gələsən! – atan deyirmiş – Bilirəm, niyə buradasan... dayan-dayan, ikimiz bir yerdə oləcəyik!.. Lənət sənə, şeytan! – deyir, başa düşürsən?.. Elə belə deyir... “Sənin canını alacağam!..” – deyir, özü də gülür... – Ambroz deyirdi, – belə dəli-son ətürpədən gülüslə gülürmüş, sonra da, – deyir, – piştaxtadan ət bıçağını götürüb zəncini barın ətrafıyla qovurmuş... – Bu, elə bir dəhşət idi!.. – Ambroz deyir. – Yazıq zəncinin qorxudan az qalırdı bağı yarıla... Dan ona heç bir pislilik eləməmişdi, siz ki bilirsiniz, – deyir, – Dan ömründə milçək belə öldürməyib. Görürəm, yox, nəşə eləmək lazımdır. – Onda bıçağı birtəhər ondan aldıq, – deyir. – Mən də istəyirəm onu sakitləşdirəm. “Sən neynirsən, Vill?.. – deyirəm, – Dana nə vermişən, ala bilmirsən?.. Dan ki ömründə sənə bir pislilik eləməyib!” O, mənə nə desə yaxşıdır?.. “Çinlidir, – deyir, – onu görəndə gözüm ağrıyır”. Yüz faiz, başı xarab olub, daha burada ayrı söz ola bilməz, heç nə başa düşmək istəmir.

– Yox əşi, – deyirəm, – Vill bilir axı, o, çinli deyil. Axı sən özün də yaxşı bilirsən bunu! Bizim evdə az olmamısan, – deyirəm, – Danı da tanıyırsan, özün də gözəl bilirsən ki, o, çinli deyil.

– Əlbəttə yox, mister Qant, – Dan da bu yandan deyir... bilirsən də, zəncilərin xasiyyətidir, gərək

mütləq bir söz əlavə eləsinlər... – siz ki tanıyırsınız məni, – deyir, – siz bir özünüz deyin: məndən çinli çıxar?..

Atansa:

– Yox, o çinlidir, – deyir, – Allaha and olsun, öldürəcəyəm onu!..

– Sən nə danışırısan, Vill?! – deyirəm (bunu Ambroz deyir), – o, qətiyyənlə çinli deyil... – deyirəm, – bir də lap tutaq ki çinlidir, bundan ötrü gərək indi öldürəsən onu?.. Sən bir özün fikirləş, – deyirəm, – çinlilər də bizim kimi insandırlar. Bu da hamıya məlumdur ki, bütün insanlar kimi onlara da yer üzündə yaşamaq hüququ verilib, – deyirəm, – yoxsa onlar heç yerli-dibli olmazdılar. Bu da sözdür?.. Axı niyə sən durduğun yerdə bu adamı öldürmək istəyirsən?.. – deyirəm. – Ancaq ona görə ki, sən onu çinli hesab eləyirsən?.. Bir özün fikirləş!.. O isə “Hə, – deyir, – çünki onlar Cəhənnəm tüstüsüdür... onlar mənim bütün qanıma içiblər... – deyir, – indi də oturub baxırlar, necə can üstə xırıldayıram...” ...Siz elə bilirsiniz, bu elə bircə dəfə olmuşdu?.. – Ambroz Reyker deyir. – Elə bilirsiniz, bu müsibət birinci dəfə başımıza gəlirdi?..

– Necə ki?.. – deyirəm... özümü də elə göstərirəm, guya, mən də nə isə bilirəm... – siz demək istəyirsiniz ki, o, əvvəllər də belə dəlilik eləyirdi?..

– “Eləyirdi də” sözdür?.. – deyir. – İnanın mənə, bu, möcüzəli bir işdir. Burada nə isə anlaşılmazlıq, qəribə bir tapmaca var... – o deyir, – o, elə bil, həqiqətən də, çinlilərin əlindən yanıqlıdır... görünür, onların nə vaxtsa pisliyi dəyib ona.

– Yox, – deyirəm, – sizə elə gəlir, – özüm də onun gözünün içinə baxıram. – Dəyibsə də, hər halda, bu dünyada dəyməyib, – deyirəm.

– Nə?.. Siz nə demək istəyirsiniz?.. – o soruşur... eşidirsən, oğul?.. Özü də mənə belə birtəhər, şübhəylə baxır...

– Mən bundan artıq bir şey deyə bilmərəm, – deyirəm, – amma elə şeylər var ki, siz başa düşürsünüz.

– Deməli, siz də ondan belə şeylər eşitmişiniz?.. – deyir.

– Hə, – dedim və daha heç nə demədim.

* * *

...Mən, əlbəttə ki, ona elə şeylər deyə bilərdim, amma yaxşı-yaxşı götür-qoy eləyib fikirləşdim ki, mənası yoxdur... atan da dedi ki, yaxşı ki, onlara heç nə deməmişən, düz eləmişən. Mənə necə, deyə bilərəm bütün bunların səbəbi nədir?.. ...Mən isə hər şeyi aydınlaşdırmaq istəyirdim... Bala-bala-bala... axı sən bilmirsən onda olan o acıq, o dəhşətli nifrət onun qanındaydı!..

– Qulaq as, mister Qant, çinlilərə qarşı belə acıqlı olmağına bir səbəb olmalıdır, ya yox?.. – deyirəm ona. – Bəlkə, onlardan birinin sənə bir pislili dəyib?.. Bəlkə, onlarla bir tanışlığın var?..

Başını yellədi:

– Yox, – deyir, – birini də tanımıram, amma ömrüm boyu onlara nifrət eləmişəm. Lap uşaqlıqdan, Baltimor küçəsində bircəsini gördüyüm o vaxtlardan... Amma niyə belə zəhləm gedir onlardan, Allah haqqı, bilmirəm! Fikirləşəndə, doğrudan, çox qəribədir... deyirəm, bəlkə, – deyir, özü də mənə baxır, – onları ayrı dünyada, hansısa ayrı bir vəziyyətdə görmüşəm?!

Mən onun gözünün içinə baxdım və deyirəm:

– Hə, mən də elə fikirləşirəm... mənə, sən lap gözündən vurdun. Məsələ də elə burasındadır ki, səbəbi bu dünyada axtarmaq lazım deyil...

O, mənə baxdı və sənə deyir, atam, ömründə o cür baxış görməmişdim... yadıma gəlir, bir də uzun illərdən sonra... bilirsən nə vaxt?.. Boksçular üsyan eləmişdilər a-a, bax onda, başıalovlu qaça-qaça evə gəldi... “Şükür! – deyir. – Biz çinlilərə müharibə elan elədik, mən də orduya yazıldım, Allaha and olsun!..”

Of, o, onların əlindən elə yanıb-tökülürdü ki, hər şeyini – ailəsini də, işini də atıb çinlilərlə vuruşmağa getməyə hazır idi... “Yox, – deyirəm ona, – ağam, sən heç yerə getməyəcəksən!.. Sənin arvadın var, uşaqların körpədir, onları yedirtmək lazımdır... sən evdə qalacaqsan... əsgər lazımdırsa, qoy o birilər getsinlər... sənin isə yerin buradadır... Bir də, – deyirəm, – səni, onsuz da, orduya götürməyəcəklər... sənin kimi qoca əsgər kimin nəyinə lazımdır ki?! Orada cavanlar lazımdır...” – deyirəm...

...elə bil, “qoca” deməyim toxundu ona... o dəqiqə özündən çıxdı... “Mən elə bu yaşda da min cavana dəyəərəm!.. – dedi. – Biz əclaf bir zəmanədə yaşayırıq və əgər sən elə bilirsən ki, mən damağında siqaret, bilyardxanalarda avaralanan o düdük-müdükdən pisəm, hamısı birinə dəyməz, biri də heçə, Allah, sən özün keç günahımdan, demək, sənin bu dünyada qandığın qrafa yoxdur, ay arvad, səninlə öz yuvasını batıran quşun arasında heç bir fərq yoxdur!.. – deyir. – Bax mən hələ bu yaşımda dörd adamın işini görərim!..”

...O, belə deyəndə tay dinmədim. Allah tərəfi, atan, doğrudan, güclü adam idi... İlahi! Bu qulaqlarımla eşitdim, camaat danışırdı ki, onun emalatxanasına gedənlər öz gözləriylə görüblər, necə o, iyirmi pudluq daşın bir ucundan tutaraq tük kimi göyə qaldırıb... daşın o biri tərəfində olanlar isə – iki nəhəng zənci tər içində hıqqıldaya-hıqqıldaya qalıb, daşı yerdən ayıra bilməyiblər...

...Onu birinci dəfə Hopkinsin yanına aparanda Ueyd Eliota dedim:

– Siz əvvəl məni dinləyin, görün nə deyirəm... indi sizə deyim, mənim diaqnozum nədir... əgər mənim fikrimi bilmək istəyirsinizsə, o, özünü bu vəziyyətə hoqqalarıyla salıb...

...sən mənim canım, gör bir nə oyun çıxarırsan, mister Qant?! Vallah, sən ya gücə düşəcəksən, ya

bağırsaqlarını çölə tökəcəksən... zəncilərə gördür o işləri... onlara ki, onsuz da, pul verirsən.

– Allah, sən saxla! – o deyir. – Görmürsən, ona mənim pulum çatmaz?! Bu ustaların ümidinə qalsan, gərək küçələrə düşüb dilənək.

– Bax məsələ də bundadır, – həkim Eliota dedim. – O, özünə bax belə divan tutub!..

– Hə, – deyir, – siz haqlısınız, mən sizinlə tam razıyam. Tamamilə doğrudur, – deyir...

– Sən isə, – deyirəm, – öz ailən haqqında fikirləş... özü də heç hara getməyəcəksən...

...mən dediyimdən əl çəkmədim, odur ki atan əlinin arxasını yerə qoydu... bəs necə?! Başa düşdü ki, düzünü deyirəm... amma bala-bala-bala-bala!.. Biləydin onun canında nələr vardı!.. Gah Kaliforniyaya qaçırdı, gah Çinə gedirdi. Mən olmasaydım, çoxdan aradan çıxıb qaçmışdı... qəribə adam idi...

* * *

...İlahi! Ömrümdə beləsini görməmişəm. Bir yerdə qərar tuta bilməyən, avara... Allah haqqı!.. Avara!.. Bunun daha ayrı adı yoxdur... Kaliforniyaya, Çinə, hara desən, tək bir cə buradan getsin... tezcə aradan çıxıb əkilsin... mən ona ərə gəlməsəydim, indi bir həsir idi, bir Məmmədnəsir... indi həmin o Trumen ona Kaliforniyadan məktub yazıb... həmin o professor Trumen... bəs necə?! Sənə danışdığım həmin o qaniçən Ed-Mirsin və Lourens Ueynin qayınatası... sən bir işə bax ki, həmin gecə, elə bil, mənə xəbərdarlıq edirdilər: “İki... iki”, “İyirmi... iyirmi”... onlar Trumenin qızlarına – iki bacıya evlənmişdilər, bəs sən nə bilmişdin?! Amma... Ox!.. Alim, centlmen, başa düşürsən?.. Axmaq adamlarla heç bir əlaqəsi yox... çox, çox mədəni, hədsiz ədəbli adamdır... İlahi! Alicənab insan... başa düşürsən?.. Dünya dağıla, əlini qana batırmazdı... həmişə də nazik mahuddan kostyumda, laklı çəkmələrdə... budur yazıb onu ora dəvət eləyir... yazır:

“Allah öz səxavəti ilə bu yerlərə bol nemət bəxş eləyib”. ...O çox gözəl, zəngin nitqli, savadlı bir adam idi... yazır: “Çıxın gəlin. Bura əsl təbiət xəzinəsidir... Bu yerlərin mənzərəsini, bolluğunu görəndə tamahın ən qızmar alovları belə sönüb yoxa çıxır... Özü də bu nemətlərə heç əl də dəyməyib. İndi köçüb gəlsəniz, on beş ilə varlı-hallı, dövlətli bir ailə olarsınız”. ...Onu ora çağırır, başa düşürsən, yazır: “Hər şeyi satın. Nəyiniz varsa, hamısını satın, gəlin”.

“Hm... – deyirəm... sənin gəlişini gözləməyə səbr çatmır a-a?!..”

“Hə, – atan deyir, – təzə yerlərdir, darıxır, yəqin... Vallah, qayıdıb gələcəyəm...” – sonra narahat-narahat üzümə zillənir... “Sən niyə elə dedin ki?..” – deyir...

...mən daha heç nə demədim... eləcə susub durdum... sonra üzünə baxıb:

– Demək, “gəl” deyir sənə, hə?.. Bəs sənın arvadın, uşaqların? Onlar nə olacaq? – deyirəm.

Deyir:

– Əşi, o məsələlər düzələr... O yazır ki, arvad-uşağını da özünlə götür. Bax, o, belə yazır: “Tezəcə hər şeyi satıb, Elizanı və uşaqları da gətir”.

– Mən elə belə də fikirləşirdim!.. Mən elə belə də bilirdim! – deyirəm...

– Nəyi bilirdin?.. – o deyir...

...mən ona baxıram... dinməz-söyləməz... ona heç nə demədim... deməyinə qalsa, çox şey deyə bilərdim... amma onu həyəcanlandırmaq istəmərdim... Bala!.. Mən ona demədim, amma bilirdim... mən bilirdim, bu adam... bunu indi deyə bilərəm, oğul... “Mən vidalaşmağa gəlmişəm” – atan dedi... və qoy bunu da deyim, oğul... onda sən bir onun üzünü görədin! O-o!..

– Çox təəssüf ki, çıxıb gedirsiniz... – deyirəm ona... – Sizin üçün darıxacağıq... O, “hə”, – deyib gözümlün içinə baxır... elə baxır, elə baxır, elə baxır! Sonra “amma mən təkcə sizin üçün darıxacağam...” – deyir, özü də düz gözümlün içinə baxır...

– Nolar, – deyirəm... söhbəti dəyişmək istəyirəm, başa düşürsən?.. – Biz də, – deyirəm, – sizdən ötrü danıxacağıq... amma, – deyirəm... istəyirəm, birtəhər onun kefini açam, fikrini dağıdam, başa düşürsən?.. – Ümidvaram ki, bizi unutmayacaqsınız, bizə məktub yazacaqsınız. Əgər, – deyirəm, – ora belə möcüzəli yerdirsə və orada qızıl, doğrudan da, küçənin ortasında tökülüb qalıbsa, bunu görmək maraqlı olardı. Əgər ora, doğrudan, belədirsə, – deyirəm, – elə mən özüm də orada yaşamaq istəyərdim... tezəcə də yığışıb gələrdik.

O isə:

– Nolar, lap yaxşı, – deyir, – mənim üçün bundan böyük sevinc nə ola bilər ki?..

...mən isə görürdüm... hər şey gün kimi aydın idi... amma nə edə bilərdim?.. Daha nə deyərdim?.. Atan ora gedəndə o söhbətin üstündən artıq çox illər keçmişdi... özün de, bu boyda axmaqlıq olar?.. Nə vardı, dəli kimi cumurdu ora?..

– Trumeni gördün? – ondan birinci soruşduğum bu oldu.

– Hə, – deyir, – gördüm onu.

Allaha and olsun, onun üzünü görədin...

– Hə, necədir?.. Nə işlə məşğul olur? – deyirəm... axı mənə də maraqlıdır, başa düşürsən, orada nə var, nə yox.

– Qulaq as, – deyir... sən bir onun üzünü görədin... – başa düşmədim bu nə deməkdir?.. – deyir. – Gedəndən elə səndən danışırs... elə bil, ayrı sözsöhbəti yoxdur. – Hə-ə, – deyir, – yəqin, sarsaq qoca vurulub sənə... Allaha and olsun, vurulub.

Mən onda ona heç nə demədim... onu həyəcanlandırmaq istəmirdim... amma, bala!.. Mən bunu onun gözlərindən oxumuşdum... mən hər şeyi bilirdim... bilirdim!.. Allah haqqı, bilirdim... ömrümdə bu cür bir yerdə qərar tuta bilməyən adam görməmişdim... eh, qoca Amanda Stivens kişilər barədə elə düzünü deyir-

di... bilirsən bir dəfə o nə dedi?.. Deyirlər, oğlanları Vətəndaş müharibəsinə yollananda... onun axı səkkiz oğlu vardı, bala, hamısı da bir nəfər kimi müharibəyə yollandı... camaat da gedib onu təbrik eləyirdi: o fəxr eləməlidir ki, müharibəyə səkkiz oğul yola salıb və sair və ilaxır... yazıq arvad:

– Kimi yola salmışam?.. – deyirdi. – Gecənin bir yarısı mənə bircə kəlmə belə demədən qaçıb aradan çıxdılar. Məndən olsaydı, hamısını bir nəfər kimi evdə saxlayardım ki, təsərrüfatla məşğul olsunlar.

– Əlbəttə, o, öz yerində, – ona deyirlər. – Amma indi onlarla fəxr eləmirsiniz?

– Fəxr eləmirəm, – deyir. – Burada fəxr eləməli nə var ki, Allah, sən saxla!..

...hə, Amandanın dili acı idi...

– Onlar hamısı bir bezin qırağıdır!.. – deyirdi. – Bu yaşa çatmışam, hələ yerində beşcə dəqiqə sakit oturan kişi görməmişəm... Elə bil, hamısının altında quş başı qalıb...

...düzdür, o hirsliydi ki, uşaqları ona bir kəlmə belə demədən aradan çıxmışdılar... dərmanı onun üstünə atıb qaçmışdılar... amma sənə deyim ki, unikal adam idi... səksən yeddi yaşınacan yaşadı, özü də buz baltası kimi!.. Bir adam xəstələnəydi, ya kiməsə kömək lazım olaydı ha... soyuqda, qarda hara desən – gedəcəkdə, nə lazımды – eləyəcəkdə!.. Amma onun haqqında elə şeylər danışırıldı, o-ho-ho!.. Bax, qulaq as, mən həmişə deyirdim ki, belə sözləri deməyə onun dili gəlməz, camaat nə isə qarışdırır, – deyirdim... amma sən bir özün fikirləş, təsəvvür eləyə bilərsən ki, qadın öz qızına belə desin?.. Deyirəm: “Belə də şey olar?..” Deyirdilər onun qızı Klarisa – Con Bercində ərdə olan qızı... həmin o Con Bercində ki, həmişə deyirdim e, ana tərəfdən bizə də uzaq qohum yığılır... bu, həmin o adamdır ki, onu Ed Mirs öldürmüşdü... hələ o dəfə atana da demişdim... atan evə gəlib Melvin Porterlə söhbətlərindən danışanda ona da dedim...

– Qoy assınlar!.. – deyirəm. – Bu da işdir, sən Allah?! Heç nədən də, durduğu yerdə adam öldürərlər?.. – deyirəm. – Bir yığın uşağı... həyatında kimsəyə pisliyi dəyməyən xeyirxah, abırlı bir adamı!.. – deyirəm – Hələ mən bundan alçaq və murdar cinayət eşitməmişəm... Onları dar ağacından asmaq da azdır!..

...Deməli belə... deyilənə görə, Klarisanın birinci uşağı toydan yeddi ay sonra anadan oldu... əlbəttə, burada elə bir şey yoxdur... heç kimin, əlbəttə, ağlına da gəlməzdi ki, o, özünü düz aparmayıb... amma sonradan o, ulamağa, hər şeyi olduğu kimi bizə açıb ağlaya-ağlaya danışmağa başlayanda hamımız elə bildik, onun başı xarab olub...

– Nə deyim?! – deyirlər həkim deyib. – Uşaq normaldır... hər bir şeyi öz qaydasındadır, amma anası ağlamaqdan əl çəkməsə, onu birtəhər sakitləşdirə bilməsəniz, uşaq yetim qalacaq.

– Yaxşı, mən onu sakitləşdirərəm, – Amanda deyib, – ya da heç olmasa, məsələnin nə yerdə olduğunu öyrənərəm. – Sonra düz Klarisanın yataq otağına gedib, çarpayısının kənarına oturub:

– Mənə bax, – deyib, – nolub, Allaha şükür, sənə?.. Bu nə axmaqlıqdır eləyirsən?

Qız isə:

– Of!.. – deyib. – Mən xəcalətdən öləcəyəm... – deyib. – Camaatın üzünə baxa bilməyəcəyəm! – və yenə ağlayıb.

– Axı nə olub, bir desənə? – Amanda deyib. – Axı sən neyləmişən belə ki, özünü bu qədər üzürsən?.. – deyib.

Qız isə:

– Of!.. – deyib. – Heç nə eləməmişəm... amma axı uşaq vaxtından əvvəl doğulub!..

– Tfu səni, lənət sənə, şeytan!.. – qarı elə beləcə üzünə qayıdıb. – Elə bu?.. Heç səndən belə sarsaqlığı gözləməzdim. Buna görə də adam özünü üzər?.. – deyib.

Amma qız tutduğundan əl çəkməyib.

– Oy, Allah bilir, hamı deyəcək: mən Cona qədər kiminləsə yatmışam!..

Amanda isə:

– Belə cəhənnəmə, görə desinlər!.. Qoy nə qədər istəyirlər danışıqlar, heç vecinə də alma!.. – deyib.

– Sən də onlara deyərsən ki, belə özüm bilərəm!.. Nə istəyirəm, onu da eləyirəm!..

Deyirlər, qarı ona belə məsləhət verib... mənimsə yadımdadır, bütün bunları atana danışanda o:

– İlahi!.. – dedi. – Dünyasında belə şey ola bilməz!.. O, heç vaxt qıza elə deməz!.. Kim də olmasa, sən ki yaxşı bilirsən?!..

Amma düzü, belə danışdırlar...

* * *

...Hə... harada qalmışdım?.. Hə, deməli, atana dedim: “Sən heç yana getməyəcəksən!..” O da gördü ki, əl çəkməyəcəyəm, axırda razı oldu... amma deyirəm, avaraçılıq onun qanındaydı da... hara gəldi – Kaliforniyaya, ya Çinə çıxıb getmək həvəsi!.. Yox, sən bir özün də, bunu necə başa düşmək olar?.. Ömrünün axırına qədər də çinlilərlə düşmənçilik aparmaqdan əl çəkmirdi... indiki kimi yadımdadır... bu, çox-çox sonralar olmuşdu... gərək ki, sənin də yadında ola axı?! Çünki onda sən də bizimləydin... amma yox, deyəsən, səhv eləmirəmsə, onda sən kollecdəydin... müharibənin qurtarmağına bircə il qalmışdı... və biz hamılıqla – Lyuk, Ben və mən onunla getdik... axır vaxtlar Ben haqqında tez-tez fikirləşirəm... yazıq uşaq... hamımız gözləyirdik ki, mister Qant bugün-sabah öləcək, amma o, beş il də yaşadı... Benin isə ömrü az oldu... Benin!.. Bizim ağılımıza da gələ bilməzdi ki, bu, Benin başına gələcək... onu bircə ildən sonra torpağa tapşırıdık... Sən bir işə bax ki, o andıra qalmış xərçəng içini yeyəndə atan fındıq kimi idi!.. Ay Allah! O yaramaz xəstəlik bütün şirəsini sorub

bədəninə kök atan vaxtlar belə... həkimi Ueyd Eliot deyirdi:

– Başa düşə bilmirəm: o, nəyin hesabına yaşayır?! Heç cür, – deyir, – ağılıma da gəlməzdi ki, axırını görüşümüzdən sonra onu bir də görəcəyəm, – deyir. – Bu, doğrudan, fəvqəladəlikdir!.. Hələ həyatım boyu, – deyir, – buna bənzər bir şey görməmişəm.

– Yenə də olsun, – deyirəm, – yəqin ki, bu haqda dəqiq bir fikriniz olmamış olmaz. Siz, – deyirəm, – məşhur həkimsiniz, minlərlə adamı sağaldıb ayağa qaldırmısınız, bu dünyada bilmədiyiniz bir şey yoxdur. – ...ondan söz almaq istəyirdim, başa düşürsən?.. Bilmək istəyirdim ki, bu işdən nə baş açır... – Yəqin ki, – deyirəm, – sizin də bu barədə bir rəyiniz olmamış deyil, doktor Eliot, hə?.. Elədirsə, – deyirəm, – onu mən də bilmək istəyirəm! Ailəsinin hər şeyi bilməyə ixtiyarı var, – deyirəm. – Özü də ən pis tərəfini bilmək istəyirəm. O, nə qədər yaşayacaq?.. – deyirəm və düz onun gözünün içinə baxıram... o da, atam balası, bir qaqqanaq çəkib güldü ki, gəl görəsən!..

– Yaşayacaq!.. – dedi. – Çox güman ki, hər ikimizdən çox yaşayacaq!..

...Sənə deyim, o, səhv eləməmişdi... budur bax, o cür bir adam... gözəl, təravətli bir kişi... adama elə gəlirdi ki, dünya dağılsa belə, ona heç nə olmayacaq... Vudro Ailsin özünün üstünə çağırılan həkim və sair və ilaxır... deyirlər ki, minlərlə adamı ölümdən qurtarıb... amma bax öz əcəli gələndə heç nə eləyə bilmədi... onu ölümdən qurtarmaq üçün bütün mümkün və qeyri-mümkün vasitələrə əl atdılar... xoruz səsi eşitməyə nə dava-dərman tapdırdılar... amma nə faydası!? Ölib getdi... atandan ikicə il çox yaşadı... bu barədə qəzətdə oxuyanda, yadımdadır, Makqayrada dedim:

– Bu, onu göstərir ki, – deyirəm, – əcəlin ki çatdı, heç nəyin köməyi dəyməyəcək... bilmirəm, – deyirəm, – siz buna necə baxırsınız, amma mən çoxdan başa düşürəm ki, burada nə isə ilahi bir qüvvə var... və

əgər o, bizi çağırırsa, – deyirəm, – həkimlər öz yerində, getmək isə lazımdır...

– Hə, – deyir, – siz tamamilə haqlısınız. Burada nə isə, – deyir, – bizə məlum olmayan məsələlər var...

...və sən bir işə bax ki, demə, özünün də birçə il ömrü qalbmış... içib kefləndi və öldü... dərddən, başa düşürsən?.. O qadın ki elə elədi... hələ xəstəxanada ki o zənci... Lyuk danışırdı ki, səhər tezdən əməliyyat olunmalıymış, amma o, gecədən xeyli keçmiş gəlibmiş... deyirlər, o qədər içibmiş – ayaq üstə dayana bilmirmiş... pilləkənlərlə qoca ayı kimi yumbalanırmış... həmin o zənci də məcbur olub, onu buz kimi soyuq suyla dolu vannaya sala... oradan da sürüyüb çarpayısına uzada... deyirlər, axır vaxtlar o, tez-tez o günə düşürdü...

...Hə, harada qaldım?.. Demək, Eliot həkim deyirdi: “Heç nə başa düşə bilmirəm... bilə bilmirəm: o, nəyin hesabına yaşayır?! – deyir. – Hər halda, yaşayır. Odur ki şəkk gətirmək, nəyisə əvvəlcədən yozmaq istəmirəm. Bu adam insan deyil, – deyir, – dörd adamın əvəzidir, – deyir, – bu gün üçün onun yaşamaq eşqi birlikdə sizin hamınızınkindən çoxdur”.

...onun sözü dübbədüz çıxdı, bala... o, axırıncı günəcən o qədər yeyirdi, o qədər yeyirdi... onun o yediyini kim yesəydi, yerində qalardı... bax deyim: iki düjün çiy dəniz ilbizi, üstündən qızardılmış bütöv toyuq, üstündən alma piroqu, üstündən iki, ya üç qəhvədən qəhvə... ay başına dönüm?! Neçə dəfə bax bu gözlərimlə görmüşəm!.. Cürbəcür tərəvəz, şirin kartof, qarğıdalı, sütün lobyası, şomusu... bir sözlə, dünyada nə varsa, hamısından... düzdür, doktor Eliot sözünü düzünü dedi... həkim kimi boynuna aldı ki, onun bu halını başa düşür...

– Amma qulaq asın, – deyirdi, – xəstəxanada yatanacan ona yaxşı qulluq eləyin. İstəyirəm, bizə gələncən özünü qaydaya salsın, – deyir. – Gözdə-qulaqda olun ki, özünü əməlli aparsın, içməsin.

– Hə, – deyirəm, – narahat olmayın, hər şey öz qaydasında olacaq. O söz verib axı!.. Biz də çalışırıq. Yaxşı, – deyirəm, – ona nə yemək olar?.. Onu pəhrizə salaq?.. Ona dəniz ilbizi olar?.. – soruşuram.

O gülüb:

– Mən deyərdim ki, xəstə üçün bu, çox qəribə pəhrizdir, – deyir.

– Bilirsiniz, – deyirəm, – o, onları yaman xoşlayır. Ölür dəniz ilbizi üçün, – deyirəm, – oturub-durur, uşaq vaxtı onları düjünlə, qabığının içindən yediyindən danışır... Burada ürəyi istəyəni yeyəcəyi üçün elə sevinirdi ki... – deyirəm, – onun qanını qaraltmaq istəmirəm.

– Di yaxşı, – Ueyd gülə-gülə dedi, – qoy nə istəyir, yesin. Heç nə olmaz ona, amma bura bax! – deyib ciddiləşdi, qaşqabağını töküüb üzümə zilləndi. – Məni onun nə yediyindən çox, nə içdiyi narahat eləyir. İçməyə ona heç nə verməyin. Mən, – deyir, – ona içkini tərgitməklə məşğul olmaq istəmirəm. Onun canına, – deyir, – Allah qorxusu yeritmək lazımdır. Sizə arxayınam, – deyir, – bunu bacararsınız. Ona deyin, – deyir, – bir də içsə, evə çətin sağ qayıda. Deyin: bu, şəxsən mənin sözlərimdir.

Mən Ueyd Eliotun sözlərini ona çatdırdım.

– Sənə dəniz ilbizi olar, – deyirəm, – o dedi ki, qoy nə qədər istəyir, yesin, amma bir damcı da dilinə içki dəyməməlidir, yoxsa evə meyiti gəlib çıxacaq...

– İlahi, missis Qant! – atan deyir. – Sən nə danışır-san?.. Bu halımda içmək mənim harama yaraşır?.. Mən heç elə şey eləyə bilərəm?.. Kim mənə bircə qədəh belə təklif eləsə ha, onu pəncərədən çölə tozlayaram. O zəhrimarin rəngindən ödüm ağzıma gəlir.

O, mənə beləcə söz verdi və biz hamımız ona inandıq... indi necədir sənincün, bala, bu söhbətin elə səhərisi günü o içdi... evə də gecənin bir yarısı – saat ikidə gəlib çıxdı... elə sərxoş idi ki, dili söz tutmurdu... yazıq arvada lap ürəyim ağrıdı... bir özün fikirləş... biz

həmin o missis Barretin evində qalırdıq... düz xəstə-xanayla üzbəüz... çox yaxşı, nurlu bir qadın idi... özü də Allah adamı... tək başını dolandırırdı... üstəlik, bir qız uşağı da saxlayırdı... onun əri ayrı birisinə qoşulub qaçmışdı axı... Atan isə, bir də gördük, gecənin bir aləmi elə qışqırıb ağlayır... Nə isə... bütün ev oyandı... hamı yerindən dik atılıb bir-birinə qarışdı... missis Barret qapımızı, az qala, əllərini sındıra-sındıra döyürdü... tir-tir titrəyirdi yazıq...

– Bu nədir belə, missis Qant, – deyir, – siz Allah, sakitləşdirin onu... yoxsa o, mənim axırıma çıxacaq... aparın onu buradan, – deyir, – əgər bir kəsin qulağına bir söz çatsa, biabır olacağam...

...uşaqları isə çardağa göndərmişdi... onlar da orada meymun kimi dinməzcə oturmuşdular... camaatsa dəhlizlərdə pıç-pıç pıçıldışırdılar... Ben atana görə elə xəcalət çəkirdi, elə utanırdı...

– Ona elə də lazımdır, – deyirdi, – qoy ölsün. O ki özünü belə aparır, ona heç yazığım da gəlmir.

...şüşəni həmin dəqiqə əlindən aldı... onu yarıyacan boşaldıb cibinə qoymuşdu... üstündən heç beşcə dəqiqə keçməmişdi ki, o, yenə “viski!..” deyib dad eləməyə başladı...

– Yox, atam, – deyirəm ona, – daha bir damcı da olmaz!.. Nəzərə al ki, – deyirəm, – xəstəsən... əgər bu zəhrimarı atmasan, evə sağ qayıtmayacaqsan...

...onunsa dünya vecinə deyildi...

– Bu boyda əziyyətə dözməkdənsə, – deyir, – bir-dəfəlik ölmək yaxşıdır...

...səhər-axşam qışqırıb içki tələb eləyirdi... bizsə vermirdik... özüylə gətirdiyi şüşəni də dibinəcən boşaltmışdım... bir az keçmişdi, axır ki, yuxuladı... onda pal-paltarını yığışdırıb sandığa basdım ki, daha evdən çıxıbilməsin... o gecə o, düz səhər saat onacan yatdı... oyananda, elə bil, özünə gəlmişdi... amma səhər yeməyi yemək istəmədi, dedi ki, boğazından keçmir... onda ona tünd, qaynar qəhvə verdim... mis-

sis Barret onun üçün qəhvəni yuxarı gətirdi... yaxşı qadın idi yazıq... mehriban, xeyirxah... bir sözlə, əsl xaçpərəst... atan da dünənkinə görə ondan üzr istədi... istədik, onu ayağa qaldırıb özümüzzlə aparaq... qəlyanaltıxanaya getməyə hazırlaşırıdık... axı heç birimiz nahar eləməmişdik. O isə:

– Yox, – deyir, – ayağa qalxmağa hövsələm yoxdur... siz gedin, çörəyinizi yeyin.

...bilirdim ki, viskisi yoxdur... hamısını boşaltmışdım axı. Küçəyə də çıxıb bilməzdi, çünki pal-paltarı bağlıda idi... odur ki fikirləşdim, eybi yoxdur, onu bir az tək qoymaq olar... biz də rahatca gedib nahar elədik... bircə saat keçmişdi... qayıdıb görürük nə?.. O, yenə çarpayıya tirlənib dəli kimi mahnı oxuyur...

– Bu nə olan şeydir, ana?.. – Ben deyir. – Axı sən dedin şüşəni ondan alıb boşaltmışan?..

– Hə də, – deyirəm.

– Deməli, onda biri də varmış... sən onu tapmısan, – deyir. – O, biz gedəndən sonra yenə içib.

– Belə, – deyirəm, – əgər onun içməyə bir şeyi vardsa, deməli, biz nahar eləyəncən onun axırına çıxıb. Amma axı biz nahar eləməyə gedəndə onda heç nə yox idi. Biz gedəndə dəqiq heç nə yox idi... mən evi başdan-ayağa... hər künc-bucağınacan axtarmışdım... nəyə deyirsən and içim, – deyirəm, – burada viski yox idi.

– Onda, kimsə ona verib, – Ben deyir. – Öyrənərəm görüm bunu kim eləyib. Gəl missis Barretdən soruşaq, görək onun yanına gəlib-gedən olmayıb?..

– Bax, – deyirəm, – bu, düz sözdür.

...biz birlikdə aşağı düşüb missis Barretdən soruşduq ki, onun yanına gəlib-eləyən olmayıb?

– Yox, – o deyir, – siz gələncən bircə nəfər belə bura ayaq basmayıb. Bayaقدan güdürdüm, – deyir, – gələn olsaydı, görərdim.

– Qəribədir... – deyirəm, – çox qəribə işdir... amma eybi yox, mən yerin dibindən də olsa, öyrənə-

cəyəm məsələ nə yerdədir. Gedəyin, uşaqlar, – Lyukla Benə deyirəm, – öyrənərik bu nə möcüzədir, bu nə hoqqadır bu, başımıza açıq...

...biz onun yanına, otağa qalxdıq və nə görsək yaxşıdır?.. Necədir sənincün?.. Biz aşağıda olanacan o, fürsəti fövtə verməyib... hələ bir az da üstünə gəlib... üzünə baxan kimi başa düşdüm... Mitil kimi sərilib çarpayısına... yaxınına gəlib:

– Bura bax, – deyirəm, – bu viskiləri haradan eşib çıxarırsan?.. Bilmək istəyirəm, onu sənə kim gətirir?

– Kim?.. Mən?.. – deyir, – dili də söz tutmur. – Nə danışırısan, uşaqsan-nəsən?.. Sən ki mənə tanıyırsan, – deyir, – mən bir damcı belə vurmaram dilimə.

...özünü də əl-qol atıb ha qucaqlamaq istəyir mənə... biz hər ehtimalla qarşı, bütün dəlmə-deşiyi bir də axtarmağa başladığımız... mən də, uşaqlar da... bütün otağı ələk-vələk elədik və heç nə tapa bilmədik... çünki orada heç nə yox idi... olsaydı, biz onu o dəqiqə tapardığımız... mən çox fikirləşdim, ürəyimdə çox götür-qoy elədim və birdən ağılıma gəldi... bilmirəm niyə bu, əvvəllər mənim ağılıma gəlmirdi?..

– Gedəyin, uşaqlar, – dedim uşaqlara, özünü də göz vura-vura... başa düşürsən?.. – Gedək, şəhəri gəzək, – deyirəm. – Siz isə, mister Qant, – deyirəm, – hazır olun, biz bir saata qayıdacağımız və saat üçdə sizi xəstəxanaya aparacağımız.

...o da, əlbəttə ki, sevindi... ona da elə bu lazım idi...

– Gedin, gedin... – deyir... axı istədiyi idi ki, tək qalıb bir az da içsin...

– Yaxşı, biz gedirik, – dedik və dəhlizi aşılıb mənim otağıma keçdik... mən uşaqları içəri salıb qapını ehmallica bağladım.

– Ana! – Lyuk özündən çıxdı. – Sən neyləyirsən?.. Belə içmiş vəziyyətdə onu tək qoyub getmək olar?.. – deyir. – Yenə bir yerdən viski tapıb içəcək. Mən razıyam oturub səhər-axşam onun qarovulunu çəkim, təkisi o daha içməsin.

– Ts-s-s, – deyirəm, – sən bir səbrini bas, gözlə.

– Nəyi?.. – o deyir. – Nəyi gözləyim?..

– Niyə belə dilbilməzsən?.. – deyirəm. – Tfu!.. O qədər hirsliydim ki, əvvəl qoca əyyaş Qas Tolli heç yadıma belə düşmədi... axı o, hərdənbir bizim evdə qonaq qalırdı... o vaxtlar o, Cənubi Karolinadan, Senekadan, sənin atanın xəstəliyi kimi azarla gəlib qonşu otaqda yaşayırdı... Hopkinsdə yer gözləyirdi... hə... belə... demə, bülbüllər cütləşib yanbayan uzana-uzana vurmuşlar özləriyçün.

– Bax odur ona içki daşıyan, – deyirəm, – qoca yaramaz Qas Tolli.

– Əclafın biri əclaf!.. – Lyuk deyir. – İndi gedib onun başını yerindən qopardacağam... – çıxmaq istəyəndə:

– Dayan bir görüm, – deyirəm, – bircə dəqiqə səbir elə. Mən özüm onun öhdəsindən gələm.

...biz gözləməyə başladıq... və özüdür ki var... heç beşcə dəqiqə keçməmiş bir də gördük atanın qapısı astaca açıldı... və o, dəhlizə çıxdı... sonra eşidirik, Qas Tollinin qapısını döyür... Qas Tolli: “Getdilər?” – deyir... bizsə gözlədik ki, o, qapını bağlasın... qapı bağlanan kimi mən özümü ora atdım və qapını döydüm... indi Qas qapının o üzündən soruşur:

– Kimdir orada?..

– Qapını açın, – deyirəm, – onda görərsiniz.

O, qapını açıb binəva quzu sifəti ilə mənə zilləndi:

– A-a, bu, sizsiniz, missis Qant?.. – deyir. – Mən isə elə bilirəm siz şəhərə getmişiniz.

– Hə-ə, nədir, – deyirəm, – yamanca yaxalandınız a-a!

O isə:

– Mister Qant da buradadır... – deyir... özü də belə incə, mülayim səslə, – burada bir balaca söhbətimiz vardı...

– Hə, – deyirəm, – amma mənə elə gəlir ki, sizin söhbətdən başqa daha nəyinizsə də vardı... Əgər söh-

bətlə çox məşğul olmusunuzsa, onda söhbətiniz yaman tünd olub. O söhbətdən sonra ağzınızdan da elə iy gəlir ki, qapının ağzından vurur adamı.

...of, bilirsən nə dəhşətdir?.. O çovdar viskisinin elə kəskin iyi olur, adam istəyir başını tutub qaça...

– Elə mən də, – deyirəm, – ömrüm boyu söhbət eləyirəm... amma nədənsə, heç vaxt bu kökə düşmürəm.

– Hə, – Lyuk deyir, – budur, bax, hələ aranızda bir şüşəlik söhbət də stolun üstündə durub.

...biz içəri girib onun üstünə hücum çəkdik... o isə... sən adamda həyasızlığın dərəcəsinə bir bax... stolun arxasında oturub litrlik şüşədən yenə özünə viski süzməyə hazırlaşır...

...əgər baxışın insanı öldürmək gücü olsaydı, biz hamımız dayandığımız yerdəcə öləcəkdik... onun o cür acıqlı, sərt baxışını ömründə görməmişəm... bizi ağzına gələn üçmərtəbəli söyüşlərlə söyməyə başladı... mən şüşəni ondan aldım... o isə xahiş eləyirdi ki, heç olmasa, bircə qurtum da verim ona...

– Yox, atam, – deyirəm, – sən xəstəxanaya getməlisən... Özü də bu dəqiqə getməlisən.

...bax beləcə... biz bircə dəqiqə belə gəzməyə gedə bilmirdik... mən bilirdim ki, onunla ayrı cür mümkün deyil... bu hala düşdüyünü birinci dəfə görmürdüm ki?! Bilirdim ki, onu aparmasaq, axtarılıb yerin dibindən də olsa, yenə içki tapacaq... Lyuk dedi:

– Ya sən özün gedəcəksən, ya da səni sürüyüb aparacağam. Ben də mənə kömək eləyəcək.

Ben isə:

– Cəhənnəm olsun!.. Mən onu tanımaq belə istəmirəm!.. – deyir. – Qoy nə istəyir, eləsin.

– İndi ki belədir, – Lyuk deyir, – bu adam həyatı boyu özündən başqa heç kimin haqqında fikirləşməyib. Odur ki onun ölməyi məni heç maraqlandırmır. Mən, – deyir, – bu səfərimiz barədə nələrlə fikirləşirdim, deyirdim, heç olmasa, bir az da gəzib-dolanırıq... o

isə hər şeyi korladı!.. Üstəlik də, biabır elədi bizi. Həvəsin varsa, onunla özün məşğul ol, məndən isə əl çək!..

...uşağın qəlbinə toxunmuşdu... yazıq bu səfərə o qədər hazırlaşdı ki... pul yığmışdı, özünə təzə kostyum tikdirmişdi... atan da bu hoqqaları çıxardı, hamımızın boyunu yerə soxdu... fikirləşirdik ki, onu xəstəxanaya qoyub, bir az gəzərik, şəhərə baxarıq... ay-hay!.. Elə hoqqalar çıxarırdı ki, onun keşiyini çəkmək üçün bütöv bir qoşun lazım idi...

...əvvəla, o, xəstəxanaya getmək istəmirdi... amma onu da başa düşürdü ki, biz dediyimizdən əl çəkməyəcəyik, odur ki razılaşıdı. Lyuku da götürüb otağına getdik... onun kostyumunu soyundurub pijama geyindirdik... xəstəxanaya aparılacaq ayın-oyunu yığmağa başladım... gecə köynəkləri, xalat, başmaqlar, bir də başqa xəm-xırt... bir də baxıb görürəm ki, təmiz köynəyi yoxdur... əynindəki də o qədər kirlidir ki, o cür yollamaq ayıbdır... onu da bilirdim ki, ona oturmağa icazə verəndə mütləq köynək lazım olacaq...

– Hanı sənin köynəklərin?.. – deyirəm ona. – Onları neyləmişən?.. Yadımdadır, beşini qoymuşdum çamadanada... o qədər köynəyi itirə bilməzdin axı?! – deyirəm. – Hanı onlar?..

– Onları çırpışdırdılar... çırpışdırdılar onları, – deyir... özü də belə ağlaya-ağlaya deyir... sonra yenə dəlilik eləməyə başlayır... – Boğazınızda qalsın!.. – qışqırır. – Onlar məni talan etdilər!.. Axırıma çıxdılar!.. Qanıma içdilər!.. Qoy... qoy axırıma çıxıb öldürsünlər məni!.. – deyə bağırır.

– Sən nə danışırsan? – deyirəm. – Onlar, yəni kim?..

– Necə kim, ay arvad?.. – çığırır. – Camaşırxanası olan çinliləri deyirəm!..

– Bu nə danışırsan?.. – Lyuk deyir. – Köynəkləri özüm aparmışdım ora... Düz bir həftə bundan qabaq. Elə bilirdim, o, onları çoxdan götürüb oradan...

– Eybi yox, – deyirəm, – indi gedib götürərik. Onu bu əyin-başla xəstəxanaya yollamaq olmaz axı. Biabırçılıqdır!..

O da o dəqiqə sevincək oldu:

– Gedin, – deyir, – düz eləyirsiniz... mən də sizin gəlişiniz üçün hazırlaşaram, – başa düşdün də?.. Yənə tək qalıb içmək istəyir...

Dedim:

– Yox, əzizim, keçmiş ola... bu dəfə bir yerdə gedəcəyik.

...nə isə... sözümdə onda yox, birtəhər yola düşdük, axır... o, Lyukla qabaqca çıxdı, Ben isə məni gözlədi... Ben çox qürurlu idi, ona kömək eləmək istəmirdi...

– Çamadanı götürüb anamla gələm, – dedi, – istəmirəm məni onunla görsünlər.

– Niyə ki? – Lyuk deyir. – Hər nədir, sənəin də, mənim də atamdır... Niyə axı ona görə utanırsan?

– Pah!.. “Atamdır!..” Bilmirsən, niyə utanıram?.. – Ben deyir... elə belə də dedi... – İstəmirəm kimsə bilsin ki, belə bir adamla tanışlığım var. Elə bilmə ki, – deyir, – sənə kömək eləməyəcəyəm. Nə lazımdırsa, mən hazırım!..

...nə isə... biz küçəyə çıxıb camaşırxanaya yollandıq... camaşırxana xəstəxanadan bir-iki məhəllə şimal tərəfdə – küçənin qurtaracağındakı köhnə kərpic binada yerləşirdi... içəri girib gördük, iki çinli canfəşanlıqla ütü çəkir...

– Olsun ki, buradır, – deyirəm.

– Buradır, buradır, – Lyuk deyir. – Köynəkləri gətirib bura vermişəm.

İçəri girəndə çinlinin biri atana: “Sizi eşidirəm”, – deyir.

– Eşidirəm?.. – atan deyir. – Köynəklərimi bura ver görüm!..

– Buyurun, – çinli deyir. – Qaps verin, – deyib durur...

...bizim mister Qant da, əlbəttə ki, içib... ayaq üstə

güclə dayanır, heç nə də başa düşmür... çinli elə bunu demişdi, əsəbiləşib özündən çıxdı...

– Lənətə gəlsin sənin o qapsın!.. Mənə qaps-zad lazım deyil!.. Köynəyimi ver!..

– Bura bax, dayan bir görüm, – deyirəm, – sakit ol. Özüm danışaram onunla. Köynəklər buradadırsa, narahat olma, onları ondan alacağam, – deyirəm... özüm də fikirləşirəm ki, dilini bilməsəm də, bu çinli ilə birtəhər dil taparam...

– Hə, – deyirəm və belə yavaşca göz vururam, – siz, yaxşısı budur, məni bir başa salın görüm, nə istəyirsiniz.

O isə yenə tutduğundan əl çəkmir, elə:

– Qaps!.. Qaps!.. – deyib durur.

“Hə... – özlüyümdə fikirləşirəm, – belə baxanda, elə bil, ağıllı-başlı adamdır, görəsən, bu “qaps” dediyi ilə nə istəyir?.. Bunu başa düşə bilmirəm...”

– Hə-ə, – deyirəm, – deyəsən, anlamağa başlayıram. Yəqin, demək istəyirsiniz ki, onlar hələ yuyulmayıb?.. – özüm də fikirləşirəm ki, olsun hələ hazır deyil... amma sonra da fikirləşirəm ki, ola bilməz axı. Onların ki bir həftə vaxtları vardı... O boyda vaxt onların xirtdəyinəcən bəsləriydi... bu məqam o özü yenə:

– Yox-yox, qaps!.. Qaps!.. – deyir, sonra çönüb o birinə nə isə deyir və onlar hər ikisi bizə yaxınlaşıb öz dillərində nə isə cükküldəyib quqquldamağa başlayır...

– Demək belə!.. – atan deyir, – bu dəqiqə bütün bu mərəkəyə son qoyacağam!.. O bir Allaha and olsun ki, qoyacağam!.. Deyəsən, bunlar məni aciz, avaranın biri hesab edirlər...

– Bura bir bax, – deyirəm ona, – sakit ol, mister Qant. İndi hər şeyi aydınlaşdıracağam. Köynəklər buradadırsa, alacağam.

...yazıq çinlilər də öz aralarında elə nə isə danışır, bir-biriylə mübahisə edirlər... elə bil, biri o birinə deyir ki, biz onların nə dediyini başa düşmürük... çünki gördüm əl atıb qutudan balaca bir kağız parçası çıxart-

dı... mənə Lyuka deyirəm: “Elə bil, toyuq yumurtlayıb bu kağızın üstündə”... barmağıyla göstərə-göstərə, başa düşürsən?.. Elə:

– Qaps, qaps... – deyib dad eləyir.

Mənə isə birdən çatdı...

– Hə-ə-ə?! – deyib qışqırıram... Allaha şükür, başa düşdüm də, nəhayət, o, nəyi deyir... bunu niyə əvvəl-cədən anlamamışdım, başa düşə bilmirəm... – Əlbəttə!.. – deyirəm. – Qəbz!.. O, bunu demək istəyir...

– Bəli-bəli... – çinli sevincək deyir və baxıram ki, hırıldayır... dişlərini ağardır... yəni şükür Allaha, axır ki, başa düşdünüz...

– Hə də, – deyib ona göz vururam, – özüdür ki var, qaps.

...atandır da-a... bir hay-küy qopartmışdı ki, gəl görəsən!.. mənə çaşdırmışdı, başa düşürsən?.. Odur ki əvvəl-əvvəl başa düşmədim məsələ nə yerdədir...

– Mənə bax, mister Qant, – deyirəm ona, – eşidirsən?.. Deyir qəbz sənə verib, indi ona baxmaq istəyir.

– Məndə heç bir qəbz-zad yoxdur, – atan deyir, – mənə köynək lazımdır!..

– Elə şey yoxdur. Mütləq qəbz olmalıdır, – deyirəm. – Neyləmişən onu?.. İtirə bilməzdin axı.

– Məndə heç nə yoxdur və olmayıb, – o, həyasızcasına deyir.

– Necə yəni yoxdur?! – Lyuk özündən çıxdı. – Axı mənim yaxşı yadımdadır?!.. Onu özüm ona vermişdim. Sənə gətirdiyim qəbz neyləmişən?.. Hanı o?.. De görüm! De də!.. – deyir, özü də silkələyir onu... başa düşürsən?.. Uşağın hövsələsi lap daralıb... onun bu heyvərəliyindən qanı qaralmışdı... – Hə, cavab ver!.. Niyə balbas kimi susub durmusan?.. Hanı qəbz, səni lənətə gələsən!..

...biz onun əynində nəyi vardısı, eşələyib axtarıdıq... amma qəbz tapmadıq... o, orada yox idi...

– Olsun ki, – indi çinliyə deyirəm, – mister Qant qəbz haradasa gizlədib və yadından çıxarıb... amma

sizə deyim neyləmək lazımdır. Siz o köynəkləri bizə verin, mən qəbzi tapan kimi gətirərəm.

...başını bişirmək istəyirəm onun, başa düşürsən?.. O isə “Siz nə danışırsınız?.. Yox-yox, heç vaxt belə şey eləyə bilməz!..” – deyir və yenə öz dilində nə isə doğrayıb-tökməyə başlayır... olsun, demək istəyir ki, bil-mir bizim köynəklər haradadır və əgər biz qəbzi gətirməsək, onları heç cür tapıb bizə verə bilməz... elə bu vaxt... atam balası, başlandı... atam onun xirtdəyindən yapışıb:

– Öldürəcəyəm!.. – deyə dəli kimi bağırmağa başladı. – Səni lənətə gələsən!.. – özü də istəyir onu piştaxtanın üstündən vursun... başa düşürsən?.. – Əclaf köpək oğlu!.. – deyir. – Axırıma çıxdın, axır ki!.. Çərləlib öldürdün məni!.. Amma yo...ox, ölməmişdən əvvəl səni öldürəcəyəm!.. – deyir, – səni də özümlə aparacağam!..

...Benlə Lyuk qollarından yapışıb onu birtəhər qırığa çəkildilər... amma iş-işdən keçmişdi... o biri çinli qışqırıb ulaya-ulaya küçəyə qaçdı... bir də gördük, budur, polislə qayıdır...

– Bu nə deməkdir?.. – polis soruşur. – Burada nə baş verib?.. – hamımıza baxa-baxa deyir.

– Onlar məni soyublar, – atan deyir, – yaramaz qanıçən vəhşilər!.. İndi də öz aralarında sövdələşirlər ki, axırıma çixsınlar!..

...biz onu saxlamasaydıq, o, bizim hamımızı bada verəcəkdilər... Lyuk onu dümsükləyib:

– Bura bax, – dedi, – nə qədər zibilə düşməmişən, səsinə kəs. Bəsdir hay-küy saldın.

Mən isə deyirəm:

– Yox, düzdür, hörmətli cənab, onunla bir az siyasetlə danışmaq lazımdır. Bilirsiniz, burada bir balaca anlaşılmazlıq oldu, amma indi hər şey öz qaydasındadır.

– Nolub axı?.. – o, yenə soruşur.

Biz ərimi bura, xəstəxanaya gətirmişik, – deyirəm... ona bildirmək lazım idi ki, atan xəstədir, başa

düşürsən?.. – bura dəydik ki, yuyulmağa verdiyimiz köynəkləri götürək.

– İndi bəs noldu ki?.. – o deyir. – Onları sizə vermirlər?..

– Bilirsiniz, – deyirəm, – onlar, guya, qəbzi mister Qanta veriblər, o da, yəqin, harasa qoyub. Bir sözlə, biz hələ ki onu tapa bilmirik. Köynəklər isə buradadır, – deyirəm, – onlar haradasa buralarda olmalıdır... oğlum özü onları keçən həftə bura təhvil verib.

...onda o, Lyuku başdan-ayağa süzdü... və sənə deyim ki, uşaq o gün, doğrudan, yaraşlıq görkəmdə idi... belə səliqəli, dənizçi geyimində... onda Norfolkdan ona məzuniyyət vermişdilər ki, evinə getsin, başa düşürsən?.. Missis Barret də deyirdi: “Gözəl oğlunuz var. Bilirsiniz, ona baxmaqdan adam zövq alır. Adama elə gəlir, nə qədər ki belə uşaqlar vətənin keşiyini çəkir, heç bir təhlükə qorxulu deyil...”

Lyuk isə:

– Bəli-bəli, kapitan, – deyir... bilirsən, onu qəsdən belə çağırır... istəyir xoşuna gəlsin... – hər şey öz qaydasındadır, – deyir, – onları mən özüm bura təhvil vermişdim. Ola bilsin, atam təsadüfən harasa qoyub.

– Belə, – polis deyir. – Siz köynəkləri üzdən tanıya bilərsiniz?..

– İlahi! – deyirəm. – Onları necə tanımaq olar?! Mən onları qaranlıqda da tanıyaram!.. Ölçüsünü öz əllərimlə təyin eləyə bilərəm. Siz bir özünüz fikirləşin, – deyirəm, özüm də düz gözünün içinə baxıram... deyirəm, – bu camaşırxanada bu boyda adamın əyninə tapılan ayrı köynək ola bilərmi?..

...polis mənim bu sözümdən sonra atana baxıb gülməyə başladı...

– Hə, – deyir, – siz haqlısınız. Yaxşı, mən sizə deyim neyləyin, – deyir. – Keçin içəri, köynəkləri özünüz tapın, mən isə, – deyir, – siz axtaranacan burada dayanaram.

...biz elə də elədik... mən piştaxtanın arxasına keç-

dim... o isə mən köynəkləri tapanacan yerindəcə dayanıb gözlədi.

– Tapdım!.. Budur onlar!.. – qışqırıram... onları lap altıdan tapıb çıxartdım... ox!.. ...onları tapanacan, azı, əlli bağlama açdım... sənə deyim, bu çinlilər mənim də xoşuma gəlmədilər... bizə əyri-əyri baxdılar... ux!.. Belə acıqlı-acıqlı... əgər o polis keşiyimizi çəkməyə qalmasaydı, onda, özüm ölüm, bizi birtəhər eləyəcəkдилər... bir Allah bilir bu adamların əlindən nə gələr... özü də atan onların üstünə atılıb o cür ki hayküy salmışdı...

* * *

...yadımdadır, atanı aparıb xəstəxanaya salandan sonra Lyuka dedim:

– Bilirsən nə var?.. – deyirəm. – Oradan ki sağ-salamat çıxdıq, böyük işdir. Onların gözü heç xoşuma gəlmədi, tüklərim biz-biz oldu!

– Hə, – deyir, – mənim də.

– Bilirsən, bala, – deyirəm, – bu, atanın çoxdankı xasiyyətidir... özü də o tək olan Allaha and olsun ki, burada nə isə, bizim bilmədiyimiz haqq-hesab var...

...bir vaxtlar bunu Ambroz Reydikerə də... hələ lap çoxdan, onun elə öz salonunda da demişdim...

– İşə bax, sən Allah... – deyir. – Onun o tutması ki tutdu ha, adam bilmir başını hara soxsun!.. Bilmirsən o, özünə gəlincə neyləyəsən.

Mən isə:

– Deyərəm neyləmək lazımdır, – deyirəm, – yalvarsan da, ona çaxır verməyin. Necə deyərlər – işini karlı tut, qonşunu oğru bilmə, – deyirəm.

– Bax bu, düz sözdür, – deyir.

– Axı niyə, – deyirəm, – siz buna dözməlisiniz?.. İstəmədiyiniz bir şeydən boyun qaçırmağa gücünüz çatmır-nədir?.. – deyirəm. – Axı mən bilirəm, siz çox ağıllı adamsınız?!

– Axı mən neyləyə bilərəm?.. – soruşur.

– Bax indi o, bura çaxıra gəlsə, – deyirəm, – verməyin – vəssalam.

– Axı mənası nədir, Eliza? – deyir. – Verməsək də, o, qoca Ruf Porterə pul verib, onu göndərəcək. Deyirəm o qoca əyyaşla bölüşənəcən, qoy pulunu elə özünə xərcləsin.

– Necə ki?.. – deyirəm. – Demək istəyirsiniz, o, belə şeylər də eləyir?..

– Özüm ölüm, – Ambroz deyir. – Özü də bir dəfə yox... günaşırı Ruf gəlib onun üçün buradan çaxır alır, sonra emalatxanaya aparıb orada birlikdə içirlər.

– Hə, indi hər şey aydınlaşdı... – deyirəm. – Demək, məsələ beləymiş...

...hə, bax onda mən hər şeyi başa düşdüm... aqlım kəsdi ki, niyə bu əclaf onu boynunda gəzdirir... vekselləri öz əvəzinə ona imzaladır və sair və ilaxır... demək, əvvəl onu içirdir, sonra o, nə deyir, atan onu eləyir...

...odur ki bir dəfə atan Mel Porterin onun emalatxanasına gəlməyindən və edam olunacaq adamlara görə qanının qaralmağından danışmağa başlayanda:

– Benlə əcəb olur ona!.. – dedim. – Onlara elə də lazımdır... heyif ki, o vələdüzzina qocanı, onun o firildaqçı qardaşını da onlarla birlikdə asmayacaqlar!..

– Elə demə, – o saat özündən çıxdı, – sənə qulaq asanda adamın lap ürəyi qalxır...

...onu düz dedi... onun əlindən yaman acıqlı idim...

– Hə, – atan deyir, – amma Melə yazığım gəlir. Ömrü boyu başı bəlalər çəkib, indi də özünü yeyib-tökür ki, onları asacaqlar.

– Heç bir damcı da yazığım gəlmir ona, – deyirəm. – Səni bu qədər zibilə sala-sala ona yazığın da gəliirsə, onda sən lap səfehşən. Meli də mən tanıdığım qədər tanıyırsan. Bax sözlərimi yadında saxla, – deyirəm, – o, buna görə əl-ayağa düşməyib. Burada nə isə ayrı məsələ var.

– Yox, – deyir, – səhv eləyirsən.

– Nolar, deyirəm, – yaşayarıq – görərik.

...gözləməyimiz uzun çəkmədi... elə o gecə, atam balası, onlar dustaqxanadan qaçdılar... beşi də sarpasağ aradan çıxıb əkildilər... heç birini də tuta bilmədilər...

– Hə, – deyirəm ona, – sənə nə deyirdim?.. O qədər səfehşən ki, elə bilirdin Mel onların edamına görə özünü yeyib-tökür?.. Gördün indi?..

– Hə, – deyir, – sən haqlıymışsan. Demək, dərdi, azarı bu imiş?! Olsun ki, o, bunu bilirdi...

– Bilirdi?.. Bəs necə?! – deyirəm. – Əlbəttə ki bilirdi!..

...mən o dəqiqə başa düşmüşdüm ki, o, bunu lap çoxdan bilir... onların dustaqxanadan bu gecə çıxacaqlarını bildiyindən də vahimələnir... qorxur ki, birdən elə olmaz, belə olar, yenə qan tökülər... axı onlar o qədər qəddar, o qədər cəsur idilər!.. Mel Porteri də fikirləşmədən öldürərdilər... Mel də buna görə partlamaya düşmüşdü...

– Hə, – atan dedi, – dəhşətdir... Qurtar bu söhbəti daha!..

...üstündən azca keçmiş:

– Sən hələ bir buna bax, – deyir. – Bu yaxınlarda Dok Hensli bizə gəlib edama buraxılış vərəqi gətirmişdi... istəyirdi sənənlə gedib baxmaq. Sən bir buna bax!.. – deyir. – Yarımca il əvvəl bir yeyib-ıçirdilər, indi isə Lyuk səbirsizliklə gözləyir ki, onların ayaqları altından kötüyü nə vaxt çəkəcəklər.

– Hə, – deyirəm, – necə dost idilər?! Aralarından su da keçmirdi.

...amma doğrudan, eləydi... Ed Mirs, Lourens Ueyn, Dok Hensli ilə iyirmi il can bir qəlb dost olublar...

– Sənə deyim ki, – atana deyirəm, – mənə elə gəlir, onlar hamısı bir bezin qırağıdır. Biri üçünə dəyməz, üçü birinə, – deyirəm. – Dok Hensli heç də onlardan az qan tökməyib. Özü də yaxşı bilir bunu. Fərqi,

– deyirəm, – bircə bundadır ki, o, belinə qayıq taxıb, öz pis əməllərini qanunla, hökumətin adı altında görür.

...vallah da... yadımdadır, onu Riz Maklendonu öldürdüyünə görə mühakimə eləyəndə hamı bir adam kimi üzünə durmadı?..

...məlum məsələdir, onu niyə buraxdılar... guya ki, həyatının təhlükəsizliyini qoruyurmuş... həm də o, bir polis əməkdaşı kimi öhdəsinə düşən vəzifə borcunu yerinə yetirmişdi. Amma mən hələ lap çoxdan atana demişdim.

– Axı sən məndən də yaxşı bilirsən ki, bu, əvvəlcədən düşünülmüş, soyuqqanlı qəsdən savayı ayrı bir şey deyil!..

...düzdür, Riz cəhəşətli güclü adam idi... bir də görürdün, vurub dəmləşirdi... lənətullah!.. Elə o özü də, mənəcə, çox adam öldürmüşdü... amma Dok Hensli ilə can-ciyər idilər, bir oturub-dururdular... olsun ki, onu qayda-qanunu pozduğuna görə kefli vəziyyətdə yaxalayıblar... deyirlər, onu dustaqxanaya aparanda elə hay-küy salıbmış ki, onu kameradan çıxarmalı olublar-mış... Ox!.. Danışdırlar ki, səsi bütün meydanı bürümüşdü... ulayıb dəlilik eləyirdi... onda onu, nədir o... nə deyirlər ona?.. Hə, qazamata saldılar... qazamat bilirsən də nədir?.. Yerinə torpaq tökülmüş adı zirzəmidir... əvvəllər orada şəhər atlarını saxlayırdılar... demək, gör indi bu Hensli nə ilə özünə haqq qazandırmaq istəyir... deyir, guya, dustağın yanına düşübmüş ki, onunla söhbət eləyib sakitləşdirsin onu və guya, Maklendon yerdən köhnə nalı götürüb əlində saxlayıbmiş ki, o, içəri girəndə üstünə cumub nalla onun başını əzsin... onun sözündən belə çıxırdı ki, ya gərək o öləydi, ya Riz... onda o, nalı Rizin əlindən alıb və alınına ilişdirərək onu öldürüb... məhkəmədə oturan adamlarsa, danışdırlar ki, o, zirzəmidən çıxanda:

– Həkim çağırmaq lazımdır, – deyib. – Deyəsən, onu öldürdüm.

...əlbəttə, həkim gələndə artıq gec idi... o saat dedi ki, baxan kimi bilinir: əl ilə vurublar... başın yarısı xəşilə dönüb... meyit də qan gölməçəsində üzür... deyirlər, heç baxmaq olmurdu... atan məhkəməyə getmişdi... sonra hamısını mənə danışdı...

– Bilirsən, – deyir, – ömrümdə Zeb Pentlandın camaatın qabağında dediyi bugünkü nitqinə bənzər bir şey eşitməmişəm.

...Zeb də... sənin əmin oğlun... müqəssir idi...

– Bu, ağlasığmaz bir şey idi... – atan deyir, – heyif ki, sən eşidə bilmədin...

– İndi neyləyəcəklər ona?.. – deyirəm. – Həbs eləyəcəklər?..

– Yox əşi!.. – deyir – Yəqin ki, buraxacaqlar. Özünümüdafiə ilə əsaslandırıb bəraət verəcəklər... amma sənə deyim, – deyir, – bir milyon versəydilər belə, onun yerində olmaq istəməzdim. Yadında saxla, – deyir, – Dok ömrünün axırınacan Pentlandın ona dediklərini unutmaz!.. Ona qulaq asa-asa rəngi ağappaq ağardı... Qəbirəcən bunu unutmaz...

...düzdür, məhkəmədə hər şey aydın oldu... Zeb Pentland sübut elədi ki, Dok Hensli polisə işə girəndən bəri güllələ on səkkiz adam öldürüb... atan danışdı ki, məhkəmənin ortasında Zeb zalda oturanlara sarı çönüb:

– Siz polis nişanını, hakimiyyəti və qanun keşiyini insan qanı tökməyə milçək öldürmək kimi baxan rəhmsiz bir adama etibar eləyib əlinə güllə ilə dolu tapança vermisiniz!.. – deyib. – İndi də, – deyib, – bəziləriniz yenə bu quduz iti azadlığa buraxmağa hazırsınız ki, o hər yerə ölüm toxumu əkib günahsız, köməksiz adamların canını alsın, vəhşiliklər törətsin!.. Baxın!.. – deyib. – Budur o, qorxudan büzüşüb əsə-əsə, amma alnında və əllərində öz qurbanlarının qanından qaralan ləkələrlə oturub!.. Qəbirlərdən ölümlərin barmaqları ona tuşlanıb, onların qanları intiqam tələb edir!.. Dul, yetim qalmışların səsləri də onlara qarışırlar!..

...hə, mister Qant dedi ki, bu, dəhşətli bir nitq idi... Hensli də ağarıb əsim-əsim əsirdi... elə bil, ölənlərin ruhu, doğrudan, ayağa qalxıb onu ittiham eləmək üçün bura gəlmişdi... amma axırda, əlbəttə ki, ona, hamının əvvəlcədən dediyi kimi, bəraət verildilər...

– İlahi! – Onda atana da elə belə dedim. – Yox, sən bir buna bax!.. Bizi qonaq çağırıb... – sən bir təsəvvür elə... camaatın yemək yeyəcəyi stolun üstündə... – deyirəm, – güllələyib öldürdüyü zəncinin kəlləsi...

...o vaxtdan ona tərəf baxa bilmirəm...

– Gərək nə qədər vəhşi olasan ki, – atana deyirəm, – belə bir şey eləyə biləsən.

...onlara nahara qonaq gələnlərin qabağına həmin o kəlləni qoyurlar... uşaqları o dəqiqə o zənci kəlləsinə gətirib qəndqabı əvəzinə stolun üstünə qoyur... təsəvvür eləyirsən?.. Hələ bir fəxr də eləyirlər bununla... guya, bu, böyük bir qəhrəmanlıqdır... kəllənin təpəsini qapaq şəklində kəsiblər... alnında isə güllə keçən dəlik... qənd tökmək üçün bu dəlikdən istifadə edirlər... İçalatım ağzıma gəldi... dilimə tikə də vura bilmədim... biz oradan çıxanda atan dedi ki:

– Mənim ayağım bir də buralara dəyməyəcək! Belə qanıçən adamı, – deyir, – tanımaq belə istəmirəm!..

...indi də yadıma düşəndə tüklerim biz-biz olur... atan, həqiqətən, o gündən bir dəfə də olsun onların evinə getmədi... oxx... olsun ki, Dok da özünü elə buna görə öldürdü... yadıma gəlir, xəbəri kirayənişin Kilmer mənə çatdırdı... birbaşa mətbəxə girib:

– Elə dəhşətli mənzərədir... – deyir, – ...birinci mən gördüm... Qəfildən eşidirəm, elə bil, güllə açıldı... – deyir, – təzə məhkəmənin düz arxasında... özümü tez ora yetirdim və gördüm, o, kərpic qalağının yanında uzanıb... əvvəl başa düşmədim kimdir... güllə başının yarısını elə aparmışdı ki, üzünü tanımaq olmurdu... təsəvvür eləyirsiniz, necə dəhşətdir?..

– Nolar?! – deyirəm, – heç təəccüblənmirəm. Nə tökərsən aşına, o da çıxar qaşığına.

...hə, bax hər şey beləcə baş verdi... olsun ki, vicdanı onu ağrıdıb... özüylə bacara bilməyib... bir də Eli də bizim Deyziyə demişdi...

– Oh, – deyir, – atam nələr çəkirlər!.. – uşaq özünü saxlaya bilməyib, başa düşürsən?.. – Bilmirəm onunla neyləyək. Qorxuruq o, dəli olar, – deyir. – Bir də görürsən gecənin bir yarısı yuxudan ağlaya-ağlaya, çığıra-çığıra oyanır... hamımız elə bilirik, o, dəli olub!

Bunu eşidəndə:

– Aha... – dedim atana, – indi görürsən ki?.. Burada deyiblər a-a... “soğan yeməmişən, için niyə göynəyir?..”

– Hə, – deyir, – mənə də elə gəlir ki, o, çox şeyi unutmaq istəyirdi... amma vicdanında o qədər cinayət vardı ki, onları unutmaq, sadəcə, mümkün deyil. Bütün bunlar, əlbəttə, natəmiz vicdanın əzablarıdır. Əgər günlərin bir günü, – deyir, – o, özünü öldürsə, mən heç təəccüblənmərəm.

...əvvəl-əvvəl adama elə gəlirdi ki, hər şey qaydasına düşüb... o, polisdən çıxdı, din yolunu seçdi, Allaha tapındı... dualar oxudu, qatı dindara çevrildi... hər bazar kafedradan sidqi-ürəkdən hamıya “amin!..” deyirdi... ..bəli-bəli... gör bir nələr olur... sonra o, alverə girişdi... necədir sənincün?.. Yekə maşınında şəhərin mərkəziylə hərlənirdi... Hensli də əlaltından xırd eləyirdi... mənə elə gəlir ki, o vaxt o, bizim hamımız kimi əməlli pul qazana bildi... ya da elə bildi ki, qazanıb...

...yadıma gəlir, V.D.Brayandan bu sahələri alanda o dedi ki, Hensli ilə iki-üç işdə ortaqlar olublar və olsun ki, o, Brayanın ürəyinə yatmışdı... çünki onun barəsində lovğa-lovğa danışdı...

– Sizə deyim ki, – deyir, – Hensli həddindən artıq abırlı adamdır. Onunla nə qədər münasibətdə olmuşamsa, – deyir, – hələ bircə dəfə ağzından qadın yanında deyiləsi olmayan bir söz eşitməmişəm.

– Hm... – özlüyümdə fikirləşirəm. – Əfsuslar olsun ki, zaman dəyişir.

...belə fikirləşdim, amma ona, əlbəttə ki, heç nə demədim... necə olsa, dinləmək daha maraqlıydı...

– Hə, – deyir, – onunla oturub-durandan sonra başa düşdüm ki, namuslu və abırlı adamdır. Bu bir yana qalsın, onu hər bazar kilsədə – öz daimi yerində görə bilərsiniz.

...sözündən belə çıxırdı ki, heç vaxt məktəbə getməyən bu adamın Bibliyanı bu qədər mükəmməl bilməsi böyük hünərdir...

– Mən, – deyir, – onu müqəddəs yazının müxtəlif kitabları üzrə imtahana çəkmişəm. Bir dəfə də olsun, – deyir, – onu yerinə oturda bilməmişəm. İndiki vaxtda, – deyir, – bu, nadir haldır ki, işçi adam din məsələləri ilə bu qədər dərinləndən maraqlana.

– Cəmiyyət isə... – deyirəm, – yəqin ki, siz haqlısınız, amma bax bizim cəmiyyət haqqında hələ çox şey bilmirsiniz. Əlbəttə, – deyirəm, – siz burada təzə adamsınız, amma mənə görə, bir vaxtlar Dok Hensli siz deyən kimi, cəmiyyətin fəxri olmayıb.

– Hə?.. – deyir. – Bu, nə vaxt olmuşdu?..

– Bilirsiniz, – deyirəm... özüm isə heç nə danışmaq fikrində deyiləm... odur ki ona göz vurub – ...bəlkə, sandığı açıb pambığı tökməyə dəyməz, hə?.. Axı hər şey, – deyirəm, – lap çoxdan – hələ siz öz namizədliyinizi prezidentliyə təqdim eləyən vaxtlar olmuşdu.

Ah, atam!.. Elə bunu demişdim, o, başını arxaya atıb belə “ha-ha-ha!..” – eləyə-eləyə gülüb getdi.

– Hə, – deyir, – deyəsən, həqiqətən, çoxdan olub. Nolar, bəlkə də, həqiqətən, ardını danışmağa dəyməz, – deyir, – amma, başımı verərəm ki, mənim bilməli olduğum hər şey sizin yadınızdadır.

– Bəs necə?! – deyirəm. – Əlbəttə, mənim, – deyirəm, lovğalıqla heç aram yoxdur da... yaddaşım bir o qədər də pis deyil.

– Hə, – deyir, – mənə, boş yerə belə hesab eləmirəm. Bu yaxınlarda arvadıma deyirəm ki, ətrafda baş verən hər şeylə bu qədər həvəslə maraqlanan

ikinci belə adamı görə bilməzsən. Bilirsiniz, – deyir, – ona dedim ki, mənə elə gəlir, siz həyatınızda baş verən ən kiçik xırdalıqları belə xatırlayırsınız.

– Yox, – deyirəm, – siz lap şişirdirsiniz. İki yaşına qədər olan bəzi şeyləri xatırlamıram... amma ondan sonralar olan çətin yadımdan çıxa.

– Hə, başımı verərəm ki, siz heç nəyi unutmamısınız, – deyir, özü də şaqqanaq çəkib ürəyi gedənəcən gülür.

– Amma məsələ burasındadır ki, – dedim, – heç kimə pislik eləmək istəmirəm. Mən həmişə fikirləşirdim ki, əgər onun müəyyən bir yaxşı cəhəti varsa, buna da min şükür!.. Amma, – deyirəm, – armud yoxdur ki, saplağı olmasın, mister Brayan. Bizim heç birimiz, – deyirəm, – diriləri nəzərdə tuturam, günahsız deyilik. Necə deyərlər, heç kimi günahlandırmayın ki, sizi də günahlandırarlarsa, – deyirəm.

– Düzdür, – o deyir, – biz gərək çalışsaq bir-birimizlə mülayim olaq.

– Mən də danışmamışdan əvvəl fikirləşirəm. Amma istəsəydim, – deyirəm, – Dok Henslidən elə şeylər danışardım ki, çətin ki onunla hər hansı bir cəmiyyət fəxr eləyərdi... Bircə şeyə görə arxayın ola bilərsiniz ki, – deyirəm, – o, gözəl ailə başçısıdır, arvad-uşağına çox bağlıdır. Odur ki nə azğınlıq eləsə də, nə hərc-mərclik yaratsa da, heç kim onu təqsirli bilmir.

...kor-kor, gör-gör... ha məhkəmədə ona qara yaxmaq üçün toqquşdururdular ki, guya, o, öz arvadından savayı ayrı qadınlarla da oturub-durur, faydası olmadı, ağam... sonra özləri də boyunlarına aldılar ki, o haqda söz gedə bilməz...

– Axı bu necə olacaq, Dok?.. – atan deyirdi. – O adamlar iyirmi il səninlə yaxın olublar... başa düşürəm, – deyir, – buna necə əlin gələcək?..

O isə cavabında:

– Hə, bilirəm, – deyir, – dəhşətdir... amma axı kimsə də bunu eləməlidir! Bu məsələ mənim boynu-

ma düşür... camaat da məni elə bundan ötrü seçib. Həm də, – deyir, – mənə elə gəlir ki, bunu mən elə-səm, Ellinin ürəyincə olacaq. Biz artıq bunu həll eləmişik.

...təbii ki, onun dustaqqanaya gedib-gəldiyini hamı bilirdi... Nə qədər olmasa, dost idilər axı?.. Orada – dustaqqanada qaqqanaq çəkib gülürdülər, hayküy salırdılar... odur ki deyib: “Onlara xoş gəlir ki, bunu ayrı bir kəs yox, məhz mən eləyim”.

– Amma axı... – mister Qant deyib, – sonra sizi vicdanınız ağrıdacaq! Başa düşmürəm, o haqq-hesabdan sonra gecələr sən necə yata bilirsən.

– Eh, boş şeydir, mister Qant... heç vecimə də deyil. Mən, – deyir, – belə şeyləri çox görmüşəm. Məndən nə gedir?.. Tətiyi çəkmək. Mənim üçün bu, toyuğun boğazını üzmək kimi bir şeydir.

– Buyur, bu da bunun sözü, – atan deyir. – Belə adam görmüsən?.. Bu adamda insanlıqdan əsər-ələmət yoxdur. Ürəyində bir damcı rəhm qalmayıb, – deyir.

...bizsə yenə bilə bilmədik, onun bu işlə əlaqəsi olub, ya yox... amma dustaqqanadan qaçışın onların hazırladığını bilirdim...

– Qulaq as, – iki gün sonra mister Qant deyir, – elə bil, səninlə biz Dok Hensli barədə düz fikirdə olmamışıq. Mənə elə gəlir, – deyir, – o, bu qaçış barədə lap əvvəlcədən bilib. Ona görə də, – deyir, – o cür sakit idi.

– Hə?.. – deyirəm. – Amma çox qəribədir... əgər o, bunu bilirdisə, onda niyə o edama buraxılış vərəqələri ilə gəlirdi?.. Beyninə niyə girmişdi ki, biz mütləq edama baxmalıyıq?..

– Mənə elə gəlir, – atan deyir, – bu da bir siya-sətdir... bizi beləcə, yayındırmaq istəyib...

– Yox, atam, – deyirəm, – mən ona, bax, bu qədər də inanmıram. Onun ki edamı gözləməyə səbri çatmırdı, əllərini bir-birinə sürtə-sürtə qalmışdı...

...təbii ki, mister Qant mənimlə razılaşmadı... o heç cür inana bilmirdi ki, həyatda belə qəddar insanlar ola bilər... amma sonradan, məlum məsələdir, sözsöhbət gəzməyə başladı ki, bu qaçısa həftələrlə hazırlıq işləri gedib... guya, Con Rendi – dustaqxananın qarovulçusunu yollayıblar ki, qapını açıb onları buraxsın... düzdür, bunu heç cür sübut eləyə bilmədilər... bəlkə, o, doğrudan, elə namuslu adam idi?! Heç nəylə də əlaqəsi yox idi?! Amma işin qəribəsi o idi ki, onu Edin kamerasında tapdılar... təsəvvür eləyirsən?.. Əl-ayağı kukla kimi bağlı vəziyyətdə... bədəninə isə bircə cızığı belə yox idi... elə bil, heç əl-qol da atmamışdı... bunu belə izah elədi ki, guya, Edlə Lourensə şam gətirəndə onun əl-ayağını bağlayıb, açarları ondan alıb qapını açıblar və aradan çıxıblar... o biri üç nəfərinə nə Edlə, nə də Lourenslə heç bir əlaqəsi yox idi... onlar adi canilər idi... atanın dediyi kimi: “ətürpədən sifətlər”... onları da dar ağacı gözləyirdi və deyirlər, guya, Ed Lourensə deyib: “İndi ki belədir, gəl elə onları da buraxaq”.

* * *

...Con Rendin izahında qəribə anlaşılmazlıqlar var idi... odur ki camaatın ürəyinə bir qədər də yatmadı... yarım ildən sonra isə Con Rend özünə iş tapdı... Cənubi Baş küçədə böyük su dükanı açdı, neçə min dollarlıq pul əldə elədi...

– Qulaq as, – atan deyir, – bilirsən nə deyirlər? Deyirlər ki, onların qaçmağına mane olmasın deyər Con Rendi də satın alıblar.

– Ola bilər, – deyirəm.

...sənə deyim, doğrudan, qəribədir... ayda əlli dollardan çox qazanmayan bir adam birdən-birə o cür varlandı... de görüm, bu qədər pul onda haradandır, hə?.. Yo...o...x, burada nə isə fırlıdaq var...

– Hə, – atan deyir, – görəsən, neçəyə satılıb? O qədər pulu ona kim verir?..

– Məlum məsələdir, – deyirəm, – kim verib. Yansı dairəsində yaşayan qohum-əqrəbası. Onlardan savayı kim verə bilər ki?..

– Necə bəyəm... – deyir, – yəni onlar belə varlıdırlar?..

– Hədsiz varlıdırlar!.. – deyirəm. – Onlar son qəpiklərinə qoyacaqlar ki, Eclə Lourensi dustaqxanadan çıxarsınlar. Mən, – deyirəm, – onların arasında böyümüşəm. Ona görə deyirəm ki, onların qabağında heç kim dayana bilməz.

...deyirdilər ki, onlar pulu su kimi axıdırdılar bura... onları qurtarmaq üçün minlərlə dollar xərclənirdi... Bəs necə?! Deyilənə görə, təkcə qoca həkim Trumen... – həmin o professor Trumenin qardaşı... hə də, axı Ed Mirslə Lourens Ueyn onun qızlarıyla evlənmişdilər. Demək, təkcə qoca həkim Trumen – o, Yansinin görkəmli hüquqşünaslarından biri idi... – onları dar ağacından qurtarmaqdan ötrü on mindən çox xərclənmişdi...

– O on min, dənizdə bir damladır, – atana deyirəm. – Onlar harada olur-olsun, yaxşı təmin olunacaqlar.

– Lap yaxşı, – deyir, – elə yaxşı ki, aradan çıxıblar. Onsuz da, çox qan tökülüb. Əlavəsinə ehtiyac yoxdur.

Mən başımı yelləyib:

– Yox, – dedim, – düz demirsən. Onları asmaq lazım idi... amma çox təəssüf... onlar öz cəzalarını almalydılar... Yaxşı ki, – deyirəm – biz elə belə də elədik. Onları tutsaydılar, mən heç əsəbiləşməzdim... amma istəmirəm kiminsə – istər müqəssirin, ya günahsızın – qanı mənim vicdanımı ağrıtsın.

– Hə, – deyir, – düz deyirsən.

– Amma sən ki, – deyirəm, – məndən yaxşı bilir-sən hər şeyi...

...elə belə də dedim, bala... bəs necə?! Axı bunu məhkəmədə də danışdılar, necə onlar şənbə günü... maaş verilən gün nahardan sonra şaxtaya girib orada dava-dalaş salıblar... özü də elə-belə... kef üçün...

– ...Yaxşı, əgər puldan ötrü girmiş olsaydılar, – atana deyirəm, – kassanı yarmaq istəsəydilər, bunu yenə başa düşmək olardı. Yox axı?! Bunlar şuluqluq salmaq istəyiblər... ora da elə bunun üçün giriblər.

...ikisi də təbii ki, kefli olub... çaxır içəndə onlar həmişə vəhşiləşirdilər... gəlib kassirə... – o cür abırlı, sakit adama sataşmağa başlayıblar... ona işləməyə imkan verməyiblər... Elə bu vaxt kontora Con Bercin daxil olub...

– Qulaq asın, – deyib, – uşaqlar, özünüzü heç yaxşı aparmırsınız a...a. Nə qədər ki sağ-salamatsınız, çıxın gedin buradan.

...başlarına ağıl qoymaq istəyib, başa düşürsən?.. Lourens Ueyn isə ona:

– Sənin nəyinə gərəkdir, lənət şeytana, biz özümüzü necə aparırıq?.. – deyib.

– Şəxsən mənim heç nəyimə gərək deyil, – Con Bercin deyib. – Özünüzü aparmağınız heç xoşuma gəlmir. İstəmirəm ki, oturduğunuz yerdə başınız ağrısın. Mən bilirəm ki, – deyir, – sabah səhər yuxudan oyananda bugünkü hərəkətinizə görə peşman olacaqsınız.

– Bizim sabah nə fikrə gələcəyimizə görə, – Lourens Ueyn ona deyib, – sən heç narahat olma. Özünə görə narahat ol. Sənin kimilər, – deyib, – bir də görürsən heç səhərə sağ çıxmır. Sifətinsə, – deyib, – çoxdan xoşuma gəlmir. Bura gəl, görüm, – deyib, – nə qədər ki əlim-ayağım sənə dəyməyib...

– Yaxşı, – Con deyib, – mən gedirəm. Sizə qoşulub burada hay-küy salmaq istəmirəm. Sizi başa salmaq istədim ki, heç olmasa, öz arvad-uşağınızın xətrinə özünüzü abırlı aparasınız... indi ki belədir, mən gedirəm.

...deyirlər ki, o çıxanda Ed Mirs arxadan ona güllə atıb... Lourensə sarı çönərək, sərxoş bir təbəssümlə:

– Sən necə bilirsən, Lourens, gülləm dəyəcək ona?.. – deyib... və ona heç bir pisliyi dəyməyən ada-

mın peysərinə atıb... sonra da, təbii ki, kassirlə köməkçinin üstünə cumublar... hər ikisini öldürüb aradan çıxıblar...

– Sən bir buna bax!.. – atana deyirəm. – Elə bil, bu qədər qan tökmək üçün ortada nə bir səbəb, nə bir məqsəd var idi... Könüllərinə, elə-belə, kimisə öldürmək düşüb... Ona görə deyirəm ki, dar ağacından asmaq da az idi onları!..

– Düzdür, – deyir, – amma yaxşı ki, elə belə elədik.

...bax belə, mənim balam, sənə onu demək istəyirəm ki... hə, demək, bir səs – “İki... iki”, – deyir, o birisi isə: “İyirmi, iyirmi”... bu, nə vaxt oldu, dəqiq yadımdadır... indi deyim sənə, bala... sentyabrın iyirmi yeddisində... axşam saat ona iyirmi dəqiqə qalmış... niyə yadımdadır, elə bunu sənə demək istəyirdim... Ambroz Reydikerlə söhbətimiz bundan düz iki gün qabaq – ayın iyirmi beşində olmuşdu... mən hələ onda fikirləşirdim ki, daha dözə bilməyəcəyəm... gücüm çatmayacaq... qurtardı... bəsdir daha dözədim... onunla üz-üzə, göz-gözə söhbət eləyəcəyəm... gördüm Ambroz da mənə düzünü deyir... bu, elə həmin məqam baş verdi... Ambroz atanın dəli olub özündən çıxanacan içməyindən, çinlilərlə vuruşmağından danışan məqam... amma haqqına demək lazımdır... qəlyanaltıxana sahibi olsa da, görünür, hər şeyi olduğu kimi, düzünü deyirmiş...

– Bax, – deyir, – mən əlimdən gələni elədim, amma əgər yenə bir şey eləmək mümkündürsə, – deyir, – onu o zəhrimar içkidən uzaqlaşdırmaq üçün nə lazımdırsa, deyin, eləyim!..

...həqiqətən də... o, bir axşam yolüstü bizə dəydi... biz şam eləyib oturmuşduq... atan da mənə qəzet oxuyurdu... o isə içəri girib atana:

– Bill, söz ver ki, içkinin daşını atacaqsan, – dedi. – Sənin kimi ağıllı, gözəl danışmaq qabiliyyəti olan adamın içməyinə, – deyir, – baxa bilmərəm. Axı sən istəsən, hər şey eləyə bilərsən.

– Bəs nə?! – deyirəm. – Onun başı saat kimi işləyir. Elə bilirəm, şəhərdə bunun ayağı biləni başı bilən adam tapılmaz. Tapılırsa belə, o andır çaxırın ucba-tından o da uzağa gedə bilməz. Mən onu da bilirəm ki, – deyirəm, – onu içkiyə mənim qohumlarım öyrət-məyib... siz ki bilirsiniz, atam – mayor Pentland spirt-li içkini dilinə də vurmurdu. İçən adamları isə kandar-dan içəri buraxmazdı.

– Hə, tanıyırdım... – Ambroz deyir, – gözəl adam idi... biz həmişə onunla fəxr eləyirik, – və yenə atana sarı çönüb, – Bill, – deyir, – insanın xoşbəxtliyi üçün sənin hər şeyin var. Gözəl arvadın, balaların, əlində yaxşı sənətin... bütүн bunlara görə, – deyir, – Bill, sən belə eləməməlisən, bu əyyaşlığa son qoymalısən.

...atan da boynuna aldı ki, şüşəyə tərəf əl uzatma-yacaq... Ambroz da çıxıb evinə getdi... bu elə həmin gecə oldu... hə, sentyabrın iyirmi yeddisində... budur ha, eşidirəm! “İki... iki”, – biri deyir, o birisi isə “İyir-mi... iyirmi” – deyir...

– Pərvərdigara?!. Ay arvad!.. – mister Qant deyir, – o, sənə elə gəlir!.. Vallah, orada heç kim yoxdur!.. – deyir, özü isə pəncərəyə yaxınlaşdı, başa düşür-sən?.. Başını çölə çıxarıb baxır və deyir: – Sənin gözü-nə görünür, qulağına səs gəlir...

– Yox axı, eşidirəm, – deyirəm... doğrudan da, elə aydın eşidilirdi, elə bil, nədir... – Odur, bax, yenə!.. – deyirəm...

...özümsə, həqiqətən də, eşidirəm... “İki... iki” – birinci səs pəncərənin önündə deyir... o birisi isə lap qulağımın dibində: “İyirmi... iyirmi” – deyir... və elə həmin dəqiqə də kilsə zəngləri çalınmağa başladı... lap məhkəmədəki kimi... yadıncadır?.. Özü də elə bərk... var gücü ilə... tez- tez...

– Ay Allah! – deyirəm. – Yəqin, nə isə olub. Səncə, bu, nə ola bilər, hə?..

...meydandan camaatın qışqırtısı eşidilir... hamı ulaşır... Küertis Blekin dükəninin pəncərələrini sındırır-

dılar ki, silahları götürsünlər... sən demə, kilsə zəngləri buna görə çalınırmış... atan da ki... belə məqamda kişi xeylağı yerində otura bilər?.. Yerindən ayağa sıçradı... papağını götürüb: “Gedib baxmaq lazımdır”, – dedi.

– Of, sən Allah, getmə, – deyirəm, – getmə!.. Məni bu vəziyyətdə tək qoyma!...

– Ay Allah! – o deyir. – Qorxma, – deyir, – yarımca saata buradayam. Hər şey öz qaydasındadır. Sənə heç bir şey ola bilməz.

...mən başımı yellədim... mən hiss eləyirdim... bil-mirəm buna nə deyirlər, amma hiss eləyirəm, nə isə qorxulu bir şey, bədbəxtlik yaxınlaşmaqdadır...

– Xahiş eləyirəm, getmə... – deyirəm... bir də baxıram ki, izi-tozu da qalmayıb...

...o, evdən çıxanda saata baxdım... əqrəblər düz ona iyirmi dəqiqə qalmış göstərirdi... mənsə gözləyirəm... özüm də hiss eləyirəm ki, yaxınlaşır... başa düşürsən?.. Sobanın üstündəki o köhnə taxta saat necə çıqıldayırdı, ilahi?! Çıq-çıq-çıq, çıq-çıq-çıq... dəqiqə dəqiqə dalınca vurur... sənə deyim ki, heç vaxt bu qədər gözlədiyim olmamışdı... hər dəqiqə mənə bir saat gəlirdi... sonra saat onu vurdu... elə bu məqam eşidirəm... evin qabağındakı döngə ilə qısıla-qısıla gəlir... sonra eşidirəm, pəncərənin dalındakı məftil hasar cırıldadı... və həyətdə ləkin üstünə nə isə düşdü... sonra budur ha, eşidirəm... artıq bura gəlir... qonaq otağının qapısının o üzündə artırmayla sakitcə, ehtiyatla sürünür...

– İlahi! – deyirəm... bax burada qəfildən ağıma gəldi, bütün bunlar nə deməkdir... – Gəldilər!.. Onlar buradadırlar!.. Mən indi neyləyəcəyəm?.. – deyirəm. – Uşaqlarla təkbəşinə bu vəhşilərlə...

...təbii ki, bunun xəbərdarlıq olduğunu da həmin dəqiqə anladım... “İki... iki”, “İyirmi... iyirmi...” ...onlar atanla məni xəbərdar eləmək istəyirdilər ki, Edlə Lourens iyirmi dəqiqədən sonra burada olacaqlar...

– Axı o, niyə getdi?.. Niyə sözə qulaq asmadı?..
– deyirəm. – Axı bayaqdan onlar ona bunu demək istəyirdilər!

...qapıya yaxınlaşdım... bilmirəm o boyda cəsərət, o güc o vəziyyətdə mənə haradan gəldi, buna necə iradəm çatdı... Yox, bala, yox!.. Elə bilirəm, onları qarşılamaq üçün mənə yuxarıdan cəsərət və qüvvə verildi... qapını açdım... qapının ağzı qaranlıq idi... payız təzə-təzə girirdi... yağış yenicə kəsmişdi... İlahi! Elə qaranlıq idi, elə bil, qaranlığı bıçaqla kəsmək olardı... ətrafda da hər şey, elə bil, ağırlaşmışdı, sakitləşmişdi, donuxmuşdu... odur ki meydanda baş verənlərin hamısı burada yaxşı eşidilirdi... elə sakitlik idi... yarpaq belə tərpənmirdi...

– Hə, di bəsdir!.. – qaranlığa qışqırdım... bilirsən, özümü elə aparıram, guya, heç nədən qorxmuram. – Bilirəm, buradasan, Ed!.. Keç içəri.

...o dinmir, susur... mən sakitliyə şəklənmişəm... və eşidirəm: haradasa, yaxınlıqda nəfəs alır... belə ağır-ağır...

– Yəni doğrudan, – deyirəm, – məndən qorxursan?.. Mən lap təkəm, – deyirəm. – Köməksiz bir qadının nəyindən qorxursan?..

...bilirdim, bu söz onu qıcıqlandıracaq... təbii ki, bu sözlüm ona toxundu və o, həmin dəqiqə ayağa qalxıb otağa girdi...

– Mən heç kimdən qorxmuram!.. – deyir. – Nə kişidən, nə arvaddan.

– Hə, – deyirəm, – doğrudan qorxmursan. Deyirlər ki, Con Bercinin kürəyinə güllə atanda da heç kimdən qorxmadın. Yəqin ki, – deyirəm, – sənənin qədər adam başı yeyən bir kişi müdafiəsiz bir ev qadınından qorxmaz. Doğrudan da... – deyirəm, – niyə bayaqdan heç ağılıma gəlməyib ki, sən məndən qorxa bilməzsən?!

– Hə, Eliza, – deyir, – səndən qorxmuram. Ona görə də bura gəldim. Sən də, – deyir, – məndən qorxma.

Mən bura ona görə gəldim ki, bilirəm, – deyir, – sənə inanmaq olar. Məni satmazsan. Sən mənə kömək eləməlisən, – deyir.

...ona baxmaq olmurdu... elə bil, yaralı heyvan idi... sənə bir şey deyim ki, bir də heç vaxt onun ogecəki gözləri kimi göz görmək istəməzdim. Desəydilər ki, o, cəhənnəmə gedib-qayıdıb, inanardım... hər nə eləmişdisə də, onu satmaq əlimdən gəlməzdi...

– Yaxşı, – deyirəm, – Ed, məndən qorxmaya bilərsən, səni satmaram. Lourensə də de, qoy o da gəlsin. Bilirəm, o da buradadır.

...o da o dəqiqə dişlərini ağartdı.

– Niyə belə deyirsən?.. – soruşur. – Lourens burada deyil.

– Yox, – deyirəm, – bilirəm, buradadır. Dəqiq bilirəm. Ona elə belə də deyə bilərsən. Sənə deyim ki, məni bu barədə xəbərdar eləyiblər, – deyirəm və görürəm ki, həyəcanlanmağa başlayır.

– Səni kim xəbərdar eləyib?.. – soruşur. – Bura kimsə gəlmişdi?..

– Hə, – deyirəm, – burada bəzi-bəzi adamlar vardı... onlar mənə xəbərdarlıq elədilər ki, Lourenslə siz bura gəlirsiniz... Amma sən o adamlardan bu dünyada qorxmaya bilərsən. O dünyada, əlbəttə, başqa məsələ, – deyirəm, – onu deyə bilmərəm. Sən özün də onlarla, vaxt gələcək, görüşməli olacaqsan...

O, mənə baxdı-baxdı, gözləri bərəldi.

– Ruhlar?.. – deyir.

– Hə, – deyirəm – bu, onlar idi! Bilmirəm bu, kimin ruhlarıydı, amma məni xəbərdar eləməyə gəlmişdilər... Qulağıma pıçıldadılar ki, siz Lourenslə bura gəlirsiniz və iyirmi dəqiqədən sonra burada olacaqsınız.

...onun üzü... nə deyim, vallah... Axır, bir qədərən sonra dili söz tutdu.

– Yox, Eliza, sən səhv eləyirsən. Səni həyəcanlandırmaq istəmirəm, – deyir, – amma onlar bura gəliblərsə də, sənə ayrı bir şeyə görə xəbərdarlıq eləmək

istəyiblər. Mənimlə Lourensin barəsində yox. Sənə and içirəm, – deyir.

– Bunu necə başa düşək?.. – soruşuram.

– Mən sənə düzünü dedim, – cavab verir. – Lourens mənimlə deyil. Onunla biz dustaqxananın yanında ayrıldıq... fikirləşdik ki, belə yaxşıdır. O, Cənubi Karolinaya qaçdı. “Dağlarla gedəcəyəm, – dedi, – əgər bizi tutmasalar, Qərbdə görüşməyə ümid var”.

– Gözümün içinə bax!.. – əmr eləyirəm. – Düzünü deyirsən?..

O, gözümə baxıb:

– Yalan deyirəmsə, cabaha sağ çıxmayım!.. – dedi.

...mən onun gözlərinin içinə baxdım və gördüm ki, o, düzünü deyir...

– Onda, yəqin, – deyirəm, – nə isə ayrı bir şeyi xəbərdarlıq edirmişlər. İndi isə, – deyirəm, – de görüm, niyə mənim evimə girdin?.. Sənə nə lazımdır?.. – soruşuram.

– Eliza, – deyir, – bu gecə dağlardan keçməliyəm, çəkməm isə yoxdur, ayaqyalınam.

...onda baxıb gördüm, doğrudan da... görünür, həyəcanlı olduğumdan əvvəl-əvvəl seçməmişəm... baxıram ki, cır-cındır, ayağı yalın, qan içində dayanıb... baxmaq da olmur... gözünü cəkə də bilmirsən... nə çəkməsi, nə pencəyi var... köhnə, ağarmış tumandan, qalstukunun altında aşığıyacan cırılmış çirkli flanel köynəkdən savayı əynində heç nə yoxdur... onlar da elə kökdədir, elə bil, dustaqxanada qaldığı vaxtdan bəri əynindən çıxarmayıb... saçları da bir-birinə yapışmış... quş kəkili kimi, gözünün üstünə töküüb... saqqalı, Allah bilir, iki aydır ülgüc üzü görmür... yəqin, türmədə bir dəfə də üzünü qırxdırmayıb... bir sözlə, ayı ilə görüşəsi olsa, ayının qorxudan bağrı yanlar... belə haldadır...

“...vay dədəm!.. – ürəyimdə deyirəm... işə bax bir... bunun qaçmağı üçün hər şeyi fikirləşiblər, ən vacib olanından başqa... gör bir, əlinə güllə ilə dolu

tapança veriblər ki, adam öldürsün... guya, bu vaxtadan az öldürüb... amma ayağına ayaqqabı, əyninə pencək vermək ağıllarına da gəlməyib”.

– Ömrümdə belə şey görməmişəm! – dedim.

O isə:

– Ayağıma bir şey lazımdır, – deyir, – yoxsa dağlarda ayaqlarımı kəsik-kəsik eləyəyəm... onda da, – deyir, – yeriyyə bilməsəm, işim bitdi. Özüm ölüm, tutacaqlar.

– Məlum məsələdir. – deyirəm.

– Odur ki, – deyir, – sənın yanına gəldim, Eliza. Çünki tək cə sənə arxayın ola bilərəm. Özün görürsən, – deyir, – ayağım nə boydadır... Olsa-olsa, – deyir, – mister Qantın çəkmələri yararar. Əgər onun köhnə çəkmələrindən birini, hansı olur-olsun, mənə versəydin, onların xərcini, onsuz da, verəcəyəm. Pulum çoxdur, – deyir və harasındansa qalın bağlama çıxardır... görünür, yaxşı yola salıblarmış onu... – çəkmələr üçün nə qədər desən, verərəm.

Mən başımı yelləyib:

– Yox, Ed, – dedim, – sənın pulların mənə lazım deyil, – onlara əlimi belə vura bilməzdim... onlar, elə bil, qana bulaşmışdı... – Çəkməni isə verərəm, – dedim... zirzəmiyə gedib oradan onun üçün gözəl ştiblet gətirdim, atam balası... atan onu iki ay bundan əvvəl almışdı... bir də ona görə təzə qalmışdı ki, atan hər şeyi səliqəylə geyirdi. – Hə, – deyirəm, – yəqin, bunlar ayağına olar.

...o, çəkməni o dəqiqə ayağına keçirtdi... çəkmə ona elə oldu, elə bil, ayağına tikilmişdi... bilirsən, canı də olsa, görünür, içində hələ nə isə qalıbmış... əlimdən tutub ağlaya-ağlaya:

– Mən bunu ölənəcən unutmayacağam... – dedi. – Əgər sənə bir yaxşılıq eləyə bilərəmsə, – deyir, – bütün dünyanı alt-üst eləməyə hazırım.

– Hə, bir yaxşılıq eləyə bilirsən, – deyirəm. – Özü də elə bu dəqiqə, bax buradaca.

– Nə?.. – soruşur.

– Sənin pulunu istəmirəm, – deyirəm, – onlara əl vurmayaçağam, çəkmələri götürə bilərsən. Ed, ümidvaram ki, onlar sənə xilas olmağa kömək eləyəcək. Çəkmələr sənə lazımdır, – deyirəm, – amma bax arxa cibindəki tapança isə sənə lazım deyil, – deyirəm... mən tapançanı görməmişdim, başa düşürsən, sadəcə, o hər addımbaşı armud kimi onun arxa cibindən pırtlayıb çıxırdı... – Çox adamın qanını tökmüsən, – deyirəm, – başına nə iş gəlsə də, tutulsan da, tutulmasan da, Allah eləməsin qulağıma çatsın ki, sən yenə kiməsə ilişmişən. Tapançanı mənə ver, – deyirəm, – sonra get. Onsuz da, tapança sənə kömək eləməyəcək.

...o, mənə baxdı, baxdı... elə bil, qərara gələ bilirdi... sonra nə fikirləşdisə, tapançanı cibindən çıxarıb mənə uzatdı...

– Yaxşı, – deyir, – olsun ki, sən haqlısan. Bundan mənə bir xeyir gəlməyəcək... bir də tutsalar da, daha mənim üçün fərqi yoxdur. Ömrüm boyu o qədər cinayət eləmişəm ki, indi, – deyir, – daha fərqi yoxdur... harada qırıldı, qırıldı... Axırım çatıbsa, demək, çatıb, Allaha çox şükür!..

– Yox, – deyirəm, – bu danışığı heç xoşuma gəlmədi. Sənin arxanda dağ kimi dayanan arvadın var, körpə balaların var... onların haqqında, – deyirəm, – fikirləşməyin vaxtı çatıb. Çıx elə bir yerə get ki, orada səni heç kim tanımasın. Təzə həyata başla... hər şey öz qaydasına düşəndən sonra arvadını da yanına çağır... Mən onu tanıyıram, – deyirəm... özüm də onun gözünün içinə baxıram, – ... tanıyıram onu, gələcək...

...burada o daha dözə bilmədi... danışa bilmədi... üzünü çevirib:

– Yaxşı, – dedi, – çalışaram...

Mən isə ona:

– İndi isə get. İstəmirəm səni burada yaxalasinlar... – deyirəm, – ümidvaram ki, hər şey yaxşı olacaq...

– Əlvida, – o dedi, – söz verirəm... bu gündən çalışacağam ayrı cür yaşayım.

– Hə, sən çalışmalısan, – deyirəm. – Elədiyən bütün pis əməlləri özün yumalısan. Get, – deyirəm, – bir də günaha batma...

...o da getdi... eşitdim – darvazanın məfilləri cınladı... sonra baxdım ki, o, küçə ilə dağlara tərəf gedir... axır ki, yenə aradan çıxdı... bir daha onu görmədim... hə, onca dəqiqə keçmişdi ki, bu biri peyda oldu... atanı deyirəm... təzə xəbərlərlə həyəcanlı halda içəri girib:

– Hə, – deyir, – beşi də aradan çıxdı. Hensli bir yığın adamla Blekin mağazasının şüşələrini qırdı ki, silahları götürsün... indi öz dəstəsiylə onların dalınca gedir...

– Hə?.. – deyirəm. – Elə bir bunun üçün buradan ora yüyürdün?.. Bir də belə yüyürsən, elə tez xəbər gətir ki, mən bilməmiş olum, – deyirəm.

– Hə?.. – deyir. – Sən haradan bilirsən?..

– Eşitmişəm, – deyirəm. – Mən eşitdiklərimi sən ömrün boyu eşidə bilməzsən. O xəbəri hamıdan qabaq mən eşitdim, – deyirəm, – özü də bunun üçün heç yerə də yüyürmədim.

– Hə?.. Necə yəni?! – deyir. – Bu, nə deməkdir?

– Sən burada olmayanda, – deyirəm, – qonağım gəlmişdi.

– Kim?.. – soruşur.

Mənsə onun üzünə baxa-baxa:

– Ed Mirs burada idi, – deyirəm.

– İlahi, pərvərdigara! – deyir. – Sən demək istəyirsən ki, canı burada – mənim evimdə idi?.. Bəs sən hay-küy salmadın?.. – soruşur. – Qonşuları yığıb bura tökmədin?..

– Yox, – deyirəm.

– Onda mən hay-küy salaram, – deyir, – bu dəqiqə, – özü də qarıya cumur... onu güclə saxladım...

– Yox, – dedim, – onu eləməyəcəksən. Sən bura-

da qalacaqsan. Mən ona söz verdim. Söz verdim ki, onu satmayacağam. Biz də sözüümüzün üstündə duracağıq. Sakit otur.

O, bir dəqiqəliyə fikrə getdi... sonra:

– Nolar, bəlkə də, sən haqlısan, – dedi, – yəqin, elə hamısından yaxşısı budur. Amma yüz il qala, yat-sam, yuxuma da girməzdə, – deyir. – Allah haqqı!..

...bir sözlə, onlar aradan çıxdılar... heç birini də tuta bilmədilər... sonralar isə... uzun illərdən sonra atan Kaliforniyaya gedəndə Trumen ona demişdi ki, onların ikisi də – Ed də, Lourens də onun Koloradodakı evinə gəlib və təbii ki, hər ikisinin arvadı yarım ildən sonra onların yanına köçməli olub... Meri Trumen bir, ya iki ildən sonra vərəmədən vəfat elədi... Lourensin başına nə gəldiyini isə dəqiq bilmirəm... belə şeyə gəzirdi ki, o, Kanzasa köçüb, orada ikinci dəfə ailə qurub, bir yığın uşağı olub, bu günəcən də elə orada yaşayır... oranın ən hörmətli, varlı adamlarından biri sayılır... Ed Mirsin başına gələnələr isə bizə məlumdur... onun haqqında Dok Henslidən eşitdim... Trumen atana demişdi ki, Ed onun yanına Koloradoya gəlibmiş... sonradan o, dağlara – hansı saxta qəsəbə-sində isə işləməyə yollanıbmış... orada bir ay özünü tutandan sonra Adanı çağırtdırıb... o da, təbii ki, gəlib... Trumen danışdı ki, Ada orada, təxminən, bir iləcən yaşadı... geriye döndü, sonra yenə onun yanına qayıtdı... Ox!.. Nələr danışdı yazıq!.. Dəhşət!..

– Dözə bilmirəm, – deyirdi, – Edin başına hava gəlir... axırda, doğrudan, dəli olacaq...

...o elə hey sayıqlayır... öldürdüyü adamların ruhlarının onun gününü qara eləyib çərlətmək üçün qəbirlərdən xortlayıb çıxdığını deyib dad eləyirmiş...

– İndi görürsən?.. – atana dedim. – Görürsən də, nələr baş verir. Mən deyirdim axı! – deyirəm, – yaxşı deyiblər: “Soğan yeməmişən, için niyə göynəyir?..”

– Hə, – atan deyir, – yəqin, elədir. Vicdan əzabı!.. Burada daha başqa söz ola bilməz!..

– Mən də qızımı ondan ayırdım, – Trumen deyib.
– Onu geriyyə çağırtırıb şərqə – ondan tam uzaq bir səmtə göndərdim. Düzdür, o, məni hədələyirdi, – deyir, – qorxudurdu ki, öldürəcək məni... qorxudurdu, amma mən görürdüm ki, onun başına hava gəlir, qızımı onun yanına qayıtmağa qoya bilməzdim”.

...uzun sözün qıyası, Ada evlərinə qayıdıb ondan boşandı... onun işini Keş Çeter aparırdı... bu, hələ o, senata seçilməmişdən qabaq olmuşdu... onda o ən adi vəkil idi... deyilənə görə, işi apara-apara Adaya vuruldu və cəmi bir neçə aydan sonra Ada öz kağızkuğuzunu alıb, necədir sənincün, ona ərə getdi...

– Çox gözləməyə səbirləri çatmadı da, hə?.. – atana dedim. – Amma, – deyirəm, – gərək bir az gözləyəydilər, vaxt keçsin.

– Ay Allah!.. – atan dedi. – Yas üçün bişirilən piroq toy süfrəsinə qoyuldu!..

– Özüdür ki var, – deyirəm, – belə çıxır da.

...indi, demək, Dok Henslini Qərbə – kimisə həbs eləməyə göndəriblər... oradan qayıdıandan sonra o, Meksikada Ed Mirsə rast gəlməyindən danışdı... Texasdan Meksikaya gedən hansısa gəmidə üzdüüyü yerdə... görünür, axtardığı adamın iziylə gedirmiş... Ed Mirslə lap burun-buruna dəyir... Dok deyirdi: – “O, saqqal buraxıb, amma onu o dəqiqə tanıdım”.

– Onu deyim ki, – deyirdi. – Ed çox dəyişib. Gördüyünüz adamdan əsər-əlamət qalmayıb. Lap meyitə oxşayır. Əvvəlki Edin quruca nəfəsi qalıb. Bir dəri, bir sümükdür. Əti də dələninkindən çox deyil, – deyirdi.

– Bəs o necə, – soruşuram, – sizi tanıdı?.. Onlarla danışa bildiniz?..

...onun taleyi məni həmişə maraqlandırır, başa düşürsən?..

– Bəs necə?! – Hensli deyir. – Dörd gün biz onunla bir otaqda can bir qəlbə yaşadıq. Necə olsa, köhnə dostuq... o qədər yeyib-içmişdik... Düzdür, – deyir,

– o, məni gəmidə görəndə əvvəl elə bildi, onun dalınca gəlmişəm, o dəqiqə, – deyir, – təslim olmaq üçün çıxdı.

– Dok, – deyib, – bilirəm, məni tutmağa gəlmişən, mən hazır.

O isə:

– Yox, əşi, – deyib, – Ed, səhv eləyirsən. Mən bura ayrı birisi üçün gəlmişəm. Sən mənim axtardığım deyilsən. Bir də, – deyib, – səni tutmaq üçün mənə əmr verilməyib, buna orderim yoxdur.

– Onsuz da, – Ed deyib, – əvvəl-axır bir gün özüm gələcəyəm. Ölməmişdən bircə gün qabaq. Hələ bir adamı da öldürməliyəm... sonra isə, – deyib, – qoy məni tutub nə istəyirlər eləsinlər.

– O kimdir elə?.. – Dok ondan soruşub. – Sən kimi belə öldürmək istəyirsən?..

– Keş Çeteri, – o deyib sonra Doka, Keşin arvadını ondan boşatdırıb özünə almağını danışıdı.

...Dok danışırdı ki, evə gedən gün Ed ona məktub verib xahiş eləyib ki, qayıdanda onu Çeterə versin... o, məktubu öz gözləriylə oxumuşdu... deyirdi, hələ ömründə belə bir şey görməyib...

“...Mən cani də olsam, – Ed yazmışdı, – vicdanimda saysız-hesabsız insan qanı da olsa, hələ həyatımda kiminsə arvadını oğurlamaq kimi alçaq hərəkətə yol verməmişəm. İndi, – yazır, – ev-eşiyi sahmana salıb məni qarşılamağa hazırlaş. Mən qayıdacağam. Bir aydan sonra, axır ki, qayıdacağam, – yazır. – Səninlə haqq-hesabı çürütməliyəm, buna hazır ol”.

Dok danışırdı ki, məktubu Çeterə verəndə Çeter onu açıb oxudu, ağappaq ağardı, əsim-əsim əsməyə başladı... deyirəm, Allah bilir, onun ölüm xəbəri gələncən Çeterin həyatı cəhənnəm əzabı olub... Ed isə qayıda bilmədi... deyilənə görə, kimlər tərəfindənsə Meksikada – salonda öldürüldü...

...bir sözlə, hər şey bax belə olmuşdu, belə baş vermişdi... amma mən yenə də heç cür başa düşə bil-

mirəm, bu “İki... iki...”, “İyirmi... iyirmi” nə deməkdir axı?..

– Sən Allah, bəsdir, – atan deyir, – bu, heç nə demək deyil. Heç belə bir şey olmayıb da, – deyir. – Hər şey sənin gözüünə görünüb.

“...eybi yox, dayan bir, – özlüyümdə deyirəm, – dayan-dayan, indi görərsən...” ...biz çox gözləmədik... lap azca... nahardan əvvəl, təqribən, saat birdə başladı... İlahi! Elə bil, içimdə hər şey qırılıb tökülürdü... yaxşı ki, o, evdə idi... o gün tez gəlməmişdi... yaxındakı həyətdən donuz almışdı, onun piyini əridirdi...

– Axı bu nədir düşüb başına?.. – qışqırıram. – Nəyinə lazım idi onu alırdın?!

Bala-bala-bala!.. Atan kimi bədxərc adam dünyasında tapılmaz!.. Mən olmasaydım ha, o, qazandığını son qəpiyinəcən qəssabların, fermerlərin cibinə, bir də salona tökəkəydi... onları görəndə özünü saxlaya bilirdi ki?! Başa düşürsən?..

– Görüm səni lənətə gələsən!.. – deyirəm. – Axı bu, haradan ağılına gəldi sənin?.. Axı anbar ətlə, qaxacla doludur!.. – düz altı ədəd donuz qaxacımız vardı... onları da özü alıb gətirmişdi... – Vallah, bu donuz ətini gəvələməkdən hamımız öləcəyik!.. – deyirəm. – Cücəmizə nə gəlib?.. – on iki girvənkə qızardılmış ətimiz də vardı... özü bazardan göndərmişdi... – Yazıgıç axı! – deyirəm. – Vallah, uşaqları yorğan-döşəyə salacaqsan!.. Bu qədər də ət yemək olar?..

...nə vecinədir?! Pulu da bir belə çölə tökərlər?! Bala-bala-bala!.. Bilirsən, onun o pulu belə səpələməyinə görə nə qədər ağlamışam?!

– İlahi! – deyirdim. – Ömrümdə belə qarınqulu görməmişəm!.. – qəsdən elə deyirdim ki, bəlkə, toxuna ona. – Ancaq öz qarının haqqında fikirləşirsən!.. Bir özün fikirləş, bütün qazandığını qarına xərcləyirsənsə, dar gününə pul yığmaqımı olar?.. Bu nə müsibətdir, hə?.. Sənin, Allah bilir, beynin qarınıdadır. Vallah da!..

Bir də görürdün, bəli, yolda arabası yer-yeməklə dolu fermerə rast gəldi... o birisi evə tez getmək üçün bütün arabanı birdəfəlik boşaldıb canını qurtarmaq istəyir, o da hamısını alır... Hamısını birdən, təsəvvür eliyirsən?.. Bunu heç danışmışdım sənə? Necədir səninçün?.. Gərək nə qədər səfeh olasan ki, evində toyuqların hər gün maşın kimi bir ucudan yumurtladığı yerdə, təzədən qırx düjün də yumurta alasan!.. İlahi! O qədər əsəbiləşmişdim, az qaldım yumurtaları onun başına çıxıram!..

– Axı hansı şeytan səni yolundan azdırdı ki, belə hoqqa çıxartdın?.. – deyirəm.

– Bilirsən, – müqəssir adamlar kimi deyir, – o, hamısını birdəfəlik, düjününü cəmi yeddi sentə verir-di. O qədər ucuz idi ki, – deyir, – ürəyimdən gəlmədi əldən buraxam.

– Əşi, fərqi nədir, – deyirəm, – bu yumurtalar bizə lazım deyil axı!..

– Eybi yox, lazım olar, – o deyir. – Biz onları uşaqlara yedirdərik.

– Nə danışırısan, ay kişi, Allahdan qorx!.. – qışqırıram. – Sən onlara o qədər yumurtanı necə yedirdəcəksən?.. Onu istəyirsən ki, sonra ömürləri boyu yumurtaya tərəf baxa bilməsinlər?.. Onlar o qədər yumurtanı heç vaxt yeməyəcəklər!.. – deyirəm. – O yumurtalar qalib iylənəcək!..

...bu sözlərdən sonra o elə yazıqlaşdı...

– Nə bilim, – deyir, – mən istədim yaxşı olsun. Yəqin, səhv eləmişəm, – deyir.

...sonra noldu?.. Sonra da bir maşın qarpız-yemişlə gəldi... iyirmi yeddi qarpız!.. İstəyirsən inan, istəyirsən yox, Allah bilir, nə qədər də yemiş!.. Olsun ki, yüzlərcə...

– Sənin başın işləyir?.. – deyirəm. – Bunları kim yeyəcək?..

– Biz yeyəcəyik!.. – deyir. – Uşaqlar bunun hamısını yeyəcək!..

...o qarpız-qovunu yeyəndən sonra Lyuk yorğan-döşəyə düşdü...

– İndi də həkiminin xərcini ver, – deyirəm ona...
– Axı nə qədər olar?!

...evimizin arxasında bostanımız ola-ola, orada ürəyin istəyən hər bir şey bitə-bitə, bir də görürdün bir yığın qarğıdalı, pomidor, sütün lobya, şirin kartof, soğan, turp, çuğundur, cürbəcür meyvə-tərəvəz, şaftalı, alma, armud, gavalı, daha nə bilim nələr alıb gəlirdi... hə, gəl indi başını sındır görüm, necə eləyəsən ki, bunlar xarab olmasın... Deyirəm ona: “Bu qədər şeyi gətirib tökürsən üstümə, bəs uşaqlarınla nə vaxt məşğul olum?..” Özüm boylu... təsəvvür eləyirsən?.. Burada dəli kimi konserv bağlayıram... o isə həyətdə piy əridir... bir cür iyi də gəlir... bilirsən, belə piy iyi... lap axırıncı dəqiqəyəcən, ölüncə işlədim... dörd yüz otuz yeddi banka şaftalı, gilana, üzüm, alma, gavalı cemi, heyva mürəbbəsi, armud kompotu, pomidor sousu, şor xiyar, daha nə bilim nələr, nələr bağladım... anbarda tərənəməyə yer yox idi... hər yan tavana qədər dolmuşdu... amma sənə deyim, yeməyi də bacarırdı... mən həyatımda yaxşı yeyənləri çox görmüşəm, amma beləsini yox... olsun ki, bu da nəsilədən keçmədir, bilirsən?.. O danışırdı ki, uşaqılıqda çöldən qayıdandan sonra elə yeyirmiş ki... öküz qədər... bir dəfə onlarda olanda öz gözlərimlə gördüm ki, necə bütöv bir toyuq-qa üç dilim piroqu qarı aşırıb, Avqustaya:

– Qızım, mənə bir qab da çək, – deyir.

...səksən yaşı vardı arvadın... qarının güdazına da getdi... o öləndə “Sən bir buna bax! – dedim. – Doxsan altı yaşında kreslodan yıxılıb qıçını sındırıb, özü də gör bir nə üstə!..” Əlini qarğıdalı saçağına uzadanda sürüşüb... təbii ki, öldü... çox qocaydı deyər əmələ gəlmədi... sümükləri bitişmirdi... “Adamın heç inanmağı gəlmir!” – dedim.

...vallah, düz sözümdür!.. Lap möcüzə idi... bu qədər yeməyə bədən dözər?! Səhər yeməyinə

cürbəcür yumurta, bifşteks, çovdar sıyığı, isti kökələr, kolbasa və iki-üç fincan qəhvə... hələ nahar, hələ şam?.. Tikə – beləsindən, eləsindən, ciyər, rostbif, donuz əti, balıq, toyuq, beş cür müxtəlif tərəvəz, əzilmiş kartof, adi lobya, donuz ətiylə lobya, turp, şaftalı kompotu, piroq, hələ daha nələr, nələr...

– Əcəb olur! – bir dəfə Ueyd Eliota dedim. – Odur ki elə bədbəxtlik basıb onu. Öz dişiyə özünə qəbir qazır.

– Ola bilər, – deyir, – amma sənə deyim ki, qazmağı yaman uzun çəkir a...a?..

...düz sözə nə deyəsən?.. Amma vallah, mənə hərdən elə gəlir ki, özünü adam kimi aparsaydı, bəlkə, hələ də sağ-salamat idi... odur ki...

...nə deyirdim?.. Hə, sancım tutdu... dəhşətli, kəsi-ci sancılar... pəncərəyə yaxınlaşıb atanı çağırıram...

– Gəl! Tez gəl!.. – deyirəm. O da, adamın Allahı var, uzatmadı, qaça-qaça gəldi... – Yox, ola bilməz!.. – dedim. – Vaxtına hələ var axı!

– Mənə elə gəlir ki, vaxtdır, – atan deyir, – gedim həkim gətirim.

...bu, çayırtkə gələn il idi... elə bil, o vaxtdan nə qədər illər keçib... çayırtkələr bütün torpağı tərtəmiz yemişdilər... o vaxtdan nə qədər sular axıb... Amma, yox... fikirləşdim... başa düşürsən, heç cür ağıma sığışdıra bilmirdim... ola bilməz axı?! Gör bir nə qədər vaxt keçib... cəmi bir il bundan əvvəl, yanvarda... İlahi! Pərvərdigara! Deyirəm, mənim bu bəlalı başım daha nələr çəkməyib?! Təəccüblüdür ki, hələ burada – səninlə üzbəüz oturub danışırım... düz sözümdür, vallah... ilahidən nə isə böyük bir qüvvə verilib mənə... düz sözümdür!.. Taxıl yetişdirmək bundan asandır... o qədər uşaq... axı səkkizi sağ qalanlardır... bəs o birlər?.. Onlardan heç xəbər var?.. O qədər uşaq... tanıdığım bütün qadınlardan ən qısa müddətdə ərdə olanı mən idim... sən hələ bir görəydin... of... görəydin, onun haqqında nələr eşidirdim... arvadlarla oturub

dura-dura, günahlar içində bata-bata məni söyürdü, ələ salırdı... Allah-Allah... çətin adam idi... vəhşinin, kobudun biri idi... hərdən deyirdim, bəlkə, mən onu başa düşmürəm?.. İçində, elə bil, bizim heç vaxt görmədiyimiz, tanımadığımız vəhşi heyvan var idi... nələr eləmir, nə söyüşlər söymürdü?! Onunla bacara bilmirdim... o qədər bezirdim, Allaha yalvarırdım onun cəzasını versin... Amma ay Allah! O vaxtlardan... o çəyirtkə gələn ildən gör bir neçə illər keçib... o portaqal ağacları, şamağacılar, o mahnılar... yaşadığım yerlərdə illər ərzində gördüyüm hər bir şey!.. Həm ən yaxşı günlərim, həm ən çətin vaxtlarım... həm sevinc, həm göz yaşları... burada nə isə elə bir şey var ki, onu sözlə demək olmur... ona nifrət eləmək də istəmişəm... amma indi, ondan bir qətrə də olsun incikliyim qalmayıb... qəribə adam idi... harada olsaydı, orada heç kim aclığın nə olduğunu bilmirdi, heç kim soyuğun nə olduğunu bilmirdi... hamıya hər şey çatırdı... indi də yadıma düşəndə... elə bil, çəyirtkə gələn o ildən nə qədər vaxt keçib... elə bil, yenə də danışmaları nə isə var... söz çatdırı bilmirsən...

...o il... o il uşaqlar tifa tutulmuşdular... Stivlə Deyzi təzə-təzə sağalmağa başlayanda... ay Allah, hərdən fikirləşirəm ki, bütün bunların öhdəsindən necə gələ bilmişəm?.. Onları Sen-Oqastənə gətirdim... o da ora gəlmişdi... sakit otura bilməyib ardımca gəlmişdi... yenə içməyə başladı... mən yenə şüşəni axtarmağa başladım... o, Stivi məcbur eləmişdi ki, arağı evin altında – qumun içində gizlətsin... elə ki gördü axtarıram, özündən çıxdı... söyüb biabır elədi məni...

– Səni görüm lənətə gələsən!.. – qışqırırdı. – Onu da götürsən, hər ikinizi öldürəcəyəm!..

...sən bir özün fikirləş, bala, arvad-uşağa da belə söz deyirlər?! Acığım tutdu... amma inadımdan dönmədim... evin içində ora-bura vurnuxa-vurnuxa qaldım... sonra həyəətə çıxıb divara söykəndim... o, o bağı şimaldan gələn bir adamdan almışdı... orada pilləkə-

nin məhəccəri yox idi və ümumiyyətlə, teyxa qumdan başqa orada heç nə yox idi... odur ki, arxayın idim: uşaqlar yıxılısalar da, əzilməyəcəklər və... hə...

“...İlahi! – fikirləşirəm... indi mən neyləyim?..” Səhəri gün o ayılıb özünə gəldi və biz axşamtərəfi uşaqları götürüb Merion qalasına – Pon-se-de Leondakı qədim ispan qalasına getdik... orada camaat əlindən tərpənmək olmurdu... hamı da bərbəzəkli... hərbi orkestr çalırdı... və budur ha, top atıldı... şeypur çalındı və bayrağı endirildilər... “E-vi-ni-zə-ə!.. E-vi-ni-zə-ə!..” – bax beləcə çalib-oxuyurlar... uşaqlar da ovucalarını ağızlarına qoyub şeypur kimi çalırlar... quşlar uçur... palmalar, musiqi... suyun iyi gəlir... portağalın rəngi... və qədim, qara qala.. İlahi! Divarları bəzi yerlərdən on dörd fut qalınlığında... gün də böyük portağal kimi arxada gizlənib... camaatsa musiqiyə qulaq asır... bax həmin o qışın yanvarında bizim yerlərə çəyirtkə gəldi... bir də gördüm, elə bil, içimdə nə isə qırıldı...

– Gedək, – deyirəm. – Getdik!..

O isə:

– Nədir yenə, nolub?.. – deyir.

– Ay Allah!.. – deyirəm. – Yanıb-tökülürəm... ay Allah!.. Gedib çata bilməyəcəyik!.. Tez ol!.. və biz tərpəndik... uşaqlarla bir yerdə... ayaqlarım qumun içinə bata-bata, gedə-gedə fikirləşirəm ki, çətin çataq... məni qucağına alıb düz evəcən apardı...

– Görürsən bir neyləmişən? – deyirəm ona. – Bu, sənin işindir!..

O da mənə baxıb qorxdı, ağappaq ağarıb əsim-əsim əsdi...

– İlahi! İlahi! – deyir. – Mən neyləmişəm axı?!

...evin içində vurnuxa-vurnuxa qaldı... hava da qaraldı... mən uzanmışam, uşaqlar yan-yörəmdə yatıblar... o, həyəət çıxdı... bizim orada şamağacımız vardı... mənə qulaq asıram, necə adamlar yanımızdan ötüb-keçirlər... haradasa musiqi səslənir...

cürbəcür səslər eşidilir... kimsə oxuyur, kimsə gülür... qızılgülün, yasəməninin, qərənfilin, o tərəflərdə bitən bütün ayrı güllərin, portağal ağaclarının ətri gəlir... Of!.. Sən bir təsəvvür elə... uşaqlar evdə yatıb, göy ulduzla dolu... İlahi, pərvərdigara!.. fikirləşirəm: “İndi mən neyləyim?.. Neyləyim?”

...hə, həmin o il idi... çayırtkə gələn il... hər şey də, elə bil, lap çoxdan olub... yox, düz sözümdür... mən heç nəyi özümdən toqquşdurmuram... Nelson onda düz demişdi... “Məlum şeydir, – demişdi, – sizə ilahidən nə isə qeyri-adi qüvvə verilib. Mən ömrümdə belə şey görməmişəm” – demişdi... doğrudan da!.. Yəni bütün bunları mən eləmişəm?! Bu, uşaqlıqdan mənim qanımda idi... pomidorlar da, güllər də, qarğıdalı da, tərəvəz də, müxtəlif meyvələr də... Allah haqqı!.. Elə barmağımı torpağa batırmağım bəs idi, nə istəsən bitirdi.

– Vay, – qoca Şumeyker deyirdi... bir də görürdün ki, bütün günü bağında əlləşirdi... hər şeyi şahmat taxtası kimi dübbəddüz kəsməsə, oradan çıxan deyildi... Almaniyada belə öyrənmişdi... – Vay, – deyir, – siz bağı belə başlı-başına buraxa bilməzsiniz. Alaq eləməlisiz, yoxsa heç nə bitməyəcək.

– Dayanın bir, – deyirəm, – dayanın, görərsiniz. Hər şey bitəcək, deyirəm, – mənim bağı mən heç də sizin əziyyət və qayğınızla əkdiklərinizdən pis bar verməyəcək.

...necədir səninçün?.. O il o qədər soğan, kəhı, turp, pomidor bitdi ki, Şumeykerin bağı kölgədə qaldı... o bir Allaha and olsun, hər şey göz görə-görə öz-özünə yerdən pırtlayıb çıxdı!.. Bir də sənə deyim, mən heç vaxt acından ölmərəm, qəpiksiz qalaram, amma batmaram... torpağı məcbur eləyəyəm yedirtsin məni... əvvəllər bacarırdım, elə indi də bacarıram...

...hə, ötən qış Katobanın kömür kompaniyasına gedib, vergi ilə bağlı Miller Raytla söhbətə girişmişdim... demə, yazığın ölümünə ikicə gün qalbmış...

yetmiş yaşı təzəcə tamam olmuşdu... görürəm meyit kimi ağappaq ağarıb, yarpaq tək əsım-əsım əsir...

– Nolub sənə, Miller?.. – soruşuram. – Halın heç xoşuma gəlmir. Niyə beləsən?..

– Oh, Eliza... – deyir, özü də elə əsir... – elə bir bədbəxtlik üz verib mənə, elə bir pis bədbəxtlik... gecələri yatmıram, elə hey fikirləşirəm...

– Nə baş verib axı?.. – soruşuram.

O isə elə:

– Oh, Eliza... – deyir, – hər şey məhv oldu!.. Bircə qəpiyim də qalmadı... Bütün pulumu mülkiyyətə keçirdim, – deyir, – bu andıra qalmış bank isə müflis oldu... indi neyləyəcəyəm, bilmirəm...

– Neyləyəcəksən?.. – deyirəm. – Mənim elədiyimi eləyəcəksən. Səhvlərindən nəticə çıxarıb hər şeyi təzədən başlayacaqsan.

– Of, Eliza, yox-yox, Eliza... – o, başı əsə-əsə deyir, – gecdir daha... ikimiz də yetmiş adlanmışıq... çox qocayıq... – deyir.

– Qocayıq?.. – deyirəm. – Allahü-əkbər!.. Günə sabah hamıdan yaxşı qazanıb özümü dolandıra bilərəm!..

– Hə?.. – deyir. – Neyləyərsən axı?..

– Neyləyərim?.. – deyirəm. – İndi deyim. Səksən yaşınacan özümü at əvəzinə arabaya qoşub gücüm gəldikcə çəkəcəyəm, sonra da, – deyirəm, özüm də göz vururam ona, – elə kef eləyəcəyəm ki, şeytanın gözü kəlləsinə çıxacaq!..

...elə belə də dedim ona... fikirləşdim ki, qoy bir az kefini açım...

O isə gülür...

– Nolar, – deyir, – gözəl plandır.

Deyirəm:

– Qulaq as, Miller, kim də olsa, gərək sən təslim olmayasan. Biz sənənlə dünyanın hər üzünü görmüşük... Allah bir də o günləri bizlərə göstərməsin... başımız çox bəlalər çəkib...

...indikilər nə bilirlər ki?.. Bilmirlər ağır gün nə olan şeydir... biz onunla qonşuluqda – beşcə mil aralı böyümüşük... bunu heç yaddan çıxarmaq olar?.. Hə?.. Hər şey dəqiqəsinəcən yadımdadır... elə bil, dünən olub... kişilər cərgəylə gedirdi... arvadlar ağlaşırdı... toz göyə qalxırdı... nələr çəkirdik, necə işləyirdik... yun, çit, iplik... hər şeyi özümüz əkib-becəirdik... öz əllərimizlə düzəldirdik... sənin, haqqında eşitmədiyin, yuxunda belə görmədiyin daha nələr və nələr, oğul... o yay vaxtını da, o çayı da, o mahnıları da, ehtiyacı da, kədəri də, bədbəxtliyi də... hər şeyi görmüşük, hər şeyin içindən keçib çıxmışıq...

– Sən özün də!.. – Miller Rayta dedim. – Sən də hər şeyin içindən keçmişən, – deyirəm, – yadımdadır!..

...hə, belə deyəndə o razılaşmaya bilərdi məgər?..

– Hə, sən, – deyir, – haqlısan, yadımdadır... Bəs, – deyir... bir balaca, elə bil, sevincək olmuşdu... – indi də o cür bacararsan?..

– Bacararam?.. – deyirəm. – Çala-çala, oynaya-oynaya!..

– Qulaq as, Miller, – deyirəm, – tutaq ki, bizim kitabımız bağlanıb. Axı tək biz yox, hamımız elə bilirdik, düz eləyirik.

– Olsun ki, onda biz hamımız başımızı itirmişdik, – deyirəm. – Özümüz öz başımızı xarab eləyirik, əsl şeylər isə qalıb bir kənardadır.

...bunu fikirləşəndə... Tfu!.. Mən qəti qərara gəlmişəm... adam bilir bəyəm başına nələr gələcək?! Hə də, fikirləşirdim ki, bir-iki iş vardı, onu da qurtararam, vəsalam. Tfu!.. Allah haqqı, əgər o köpəkbalığılar, o Nyu-York cuhudları, o bir yığın almanpərəst dolu kimimizə yağmasaydılar... başımız işləsəydi... tufan bizi böyrümüz üstə yıxmasaydı, Kaliforniya ərəbləri Florida sahillərinin yırtıcı balıqlarla dolması barədə şayiələr yaymasaydılar, hər şey öz qaydasında olardı... əslinə qalanda, yırtıcı balıqlar orada Şimal qütbündəkindən çox deyildi... onlar qəsdən bu gəpü yaydılar ki, Flori-

danı iflasa sürükləsinlər... çünki bizim inkişafımıza laqeyd baxa bilmədilər... Quver də qardaşlarıyla onların tərəfinə keçib bütün bu mərəkəni altdan-altdan qızışdırırdı... axı onların özləri də kaliforniyalı idi! Bu da sənə bütün haqq-hesab... amma kim də neyləsə, Florida həmişə ucalacaq... Floridanı əzmək olmaz!..

– Miller, – deyirəm, – banklar hələ ki hər şeyi yeyib qurtarmayıb. Bəlkə də, onlar elə bilirlər hər şeyin sonudur, amma gəl, – deyirəm, özüm də göz vururam ona, – bir sirr var, onu sənə açım. Mənim şəhərdən kənar da bir ovuc torpağım var... bu haqda hələ heç kim bilmir... əgər işlər xarablaşsa, – deyirəm, – acından ölməyəcəyəm... ora gedib, ürəyim istəyəni əkəcəyəm... görsən ki, müflisləşirsən, sən də ora gəl... ac qalmazsan, əlim yüngüldür, hər şey təzədən bitəcək...

– Of, of, Eliza, – deyir, – gecdir. Hər şeyi təzədən başlamağa gücümüz çatmaz, çox qocayıq.

– Yox, – deyirəm, – nə qədər qocalsaq da, hələ nə isə qalıb...

– Hə?.. – soruşur. – Nə?..

– Torpaq qalıb bizə, – deyirəm, – torpaq həmişə bizə qalır. Biz həmişə onun üstündəyik... bizi o xilas edəcək... O, hələ heç kəsi aldatmayıb.

* * *

...hə, demək, bir də görürəm ki, budur ha, başıalovlu qaçıb gəlirlər... – atanla qoca həkim Nelson... mən də uzanmışam, o dəhşətli ağrı da yandırıb-tökür məni, az qala, dörd yerə bölür...

– Yox, əşi, – həkim Nelsona deyirəm, – ola bilməz. Vaxtına hələ var axı! Düz iki həftə qalıb.

– Vaxtın bura dəxli yoxdur, – o deyir. – Siz indi azad olmalısınız. Vaxtınız da gəlib çatıb, – deyir. – Çatıb, çatıb, görmürəm bəyəm?!

...doğrudan, elə onun dediyi kimi də oldu... hə də, təbii ki... mən də bunu deyirdim də, oğul... bax burada da hər şey aydınlaşdı...

“İki... iki...” – bir səs deyirdi, o birisi isə “İyirmi... iyirmi”...

...Ed Mirs bizə gələndən iyirmi gün sonra – oktyabrın 17-də... əqrəb əqrəb üstündə axşam ona iyirmi dəqiqə qalmış əkiz doğuldu... Ben və Qrover anadan oldular... o biri gün yerimdə uzana-uzana fikirləşdiyim yerdə birdən anladım... başa düşdüm, bu, nə demək imiş belə... Tilsim qırıldı... bax beləcə... bu da bütün əhvalat, atam... bax hər şey belə olmuşdu...

“İki... iki...” – bir səs deyirdi, o birisi isə deyirdi: “İyirmi... iyirmi...”

...sənə hər şeyi danışdım...

– Sən buna nə deyirsən?.. – mister Qanta deyirəm.
– İndi başa düşdün?.. Hə!..

...sən onda bir onun üzünü görəydin...

– Dərindən fikirləşəndə, doğrudan, çox qərībədir, – deyir. – Allah haqqı, qərībədir...

– Ay Allah, bu nədir, a bala?! Bu nə səslərdir belə, hə?.. Nə deyirsən?.. Gəmi?.. Hə, aprele daha lap az qalıb... mən evə qayıtmalıyam, əkib-becərdiyim bağda bir azdan güllər açacaq... ağaclar çiçəkləyəcək, şaftalılar, gilənar, zoğal, dəfnə, yasəmən... alma ağacım da var, iyunda onun üstü cürbəcür quşlarla dolu olur... uşaqlıqda əkmışdin o ağacı... elə əkdüyün yerdəcə, mənim pəncərəmin qabağında çiçəkləyir... qurban olum, bala, yeməyinə fikir ver... canını qoru, ürəyim çox narahatdır... sən burada yad adamların arasında... təksən... indi yamaclar elə gözəldir... bahara az qalıb... ürəyim sənə üçün narahatdır, oğul... sən həm təksən, həm də uzaqdasan... evə qayıt, bala... bala, evə qayıt!..

A-a-a, qulaq as bir...

Hə?.. Bu nədir belə?..

Hə?.. Nə deyirsən?..

İlahi, pərvərdigara! Köçəri qəbilə...

Bala-bala!.. Bu nədir belə orada?..

Hə, gəmilər... yenə gəmilər!..

ÖLÜM - MƏĞRUR BACI

Gecənin siması, zülmətin qəlbi, odun dili – mən onun taleyində yaşayanların, qurdalananların, hərəkətə gələnlərin hamısını bilirdim. Mən gecənin övladı, onun böyük ailəsinin uşaqlarından biri idim, mənə gecənin sirri, sevən adamların ürəklərində baş verən hər şeydə tanış idi. Mən onlara minlərlə yerdə rast gəlirdim, bir sözləri də, bir hərəkətləri də mənə yad deyildi. Uşaq vaxtı, səhər qəzetlərini paylayanda onları – gecələr dolaşan bu qəribə əlaqəsiz insan tayfasını şəhərimizin küçələrində görürdüm. Onlar bəzən tək, bəzən cüt, bəzən üçlükdə dəyişməz gecə gözətçiləri kimi şəhərlərin baş səkilərində, adamsız küçələrində üzürlər, hazır paltar dükanlarının vitrinlərindəki solğun, donmuş manekenlərin yanından ötürlər, işıqlı dünyanın bərk qabarcıqlarının salxımları altından, yüzlərcə tutqun dükanın yanından keçirlər, uğuldamaq, astadan qeybət eləmək, burunlarını, dodaqlarını, tüklü çənələrini qəhvə parçının ətirli oyuğuna soxmaq, yaxud bezgin sükutla zamanın tənbel boz külünü tər-pətmək üçün bir qəlyanaltıxanada batıb qalırlar.

Onların üzləri, bir vaxtlar adi və bəlli yorulmaz gecə gəzintiləri indi yaddaşından yuxu qəribəliyi ilə üzə çıxır. Onlar nə istəyirdilər? Bu bomboş soyuq şəhərciklərdə minlərlə qapının yanından ötüb nəyi tapmağa ümid bəsləyirdilər.

Onların ümidi, onların vəhşi təvəkkülü, onları gecələr oyadan tutqun nəğmələr – adamlar ləzzət ala-ala, gizlicə sevinə-sevinə yatdığı vaxtda zülmətdə yaşayan, qitəni dolduran hər şey – mənim qəlbimə həkk olunurdu. Amerikanın sirrini, əzəmətini, ölməz gözəlliyini kəskin səmimiyyət cəsarəti ilə dan yerinin saflığında və zərifliyində, səhərin işgüzar gündüz işi-

ğında, qarğıdalının günorta sükut dolu duruşunda, saat üçdə çöllərin yuxulu vızıltısı-cırıltısında, meşə diyarının sehrli qızılı rəngində, həm yaşıllığında, həm ibtidai lirikasında, hətta günün son istisinin və qızğınlığının dibsiz dərinliyində, toranlıqların düşüncəli sakitliyində – həmin məqamlar, həmin işıqlar nə qədər gözəl, dəbdəbəli olsa da – duyur, görürdüm.

Mən tutqun ölkəni gecənin – qaranlıq, vüqarlı, mübhəm gecənin qəlbində tapdım: məndən ötrü gecənin beynində ucsuz-bucaqsız bomboş ölkə yaşayırdı. Onun düzənləri, çayları, dağları qarşımda özlərinin bütün tutqun gözəllikləri ilə, gözişləməz ənginliklərinin bütün sərbəstliyi, sevinci ilə, bütün kimsəsizliyi, qəddarlığı, qorxunluğuyla, bütün dəhşətli, cılız məhsuldarlığıyla uzanıb gedirdi. Mənim ürəyim də onların – vəhşi torpağın sevinc dolu, qorxunc nəğməsinə, tən-tənəyə, səmimiyyətə, sevginin və ölümün acı tutqun peyğəmbərliyinə çevrilən naməlum ahənglərlə, anlaşılmaz mindilli fəryadlarıyla dolu cəfəng vəhşi musiqisini eşidən bütün kəslərin ürəyi ilə birgə döyünürdü.

Çünki gecə yer üzündə nəsə yaşayırdı. Tutqun axın adamların qəlblərini doldururdu. O axın dəlisov, bayramsayağı tərzdə nəhəng yatmış ölkəni gözə görünmədən doldurur, gecə oyaqlıqlarım zamanı mənimlə danışırdı, onun sirlə, tutqun danışıqlarının dili də mənim qəlbimə yazılıb. O, nəhəng qanadlarının ahəngdar çırpınışıyla başımın üzərindən süzüb keçirdi, qış küləyinin şeytani ulartısı içində güllə vıyılmasıyla şığıyırdı, qar yağan ərəfədə qurğuşunsayaq yorğun səmada quduz səs-küyün xəbərçisi kimi asanlıqla, çaşqınlıqla asılıb qalırdı, tutqun, vəhşi, gizli halda gecə torpağının, şəhərin heyrətamiz dinamik səssizliyi üzərində donurdu, zamanın anlaşılmaz, uzaq, güclü uğultusundan elə hey titrəyə-titrəyə onun yuxusunun milyonlarla hüceyrəsində donub-qalırdı.

Bu biliyi, bu həyatı da mən gecələr yaşayan, onun sirlərini bilib sevən böyük insan yığınyı açıq-aşkar,

cidd-cəhdlə bölüşürdüm. Həmin adamlara tanış olan bütün sevincləri, zəhmətləri, niyyətləri mənə bəlliydi. Gecə yer üzündə yaşayan hər şey mənə bəlliydi, nəhayət, həyatımın ən yaxşı hissəsini keçirdiyim kəslərin – sərt Tənhaliğin, onun vüqarlı bacısı Ölümün, onların böyük qardaşı Yuxunun – mühitini gecə tanıdım. Mən dostum Tənhalıqla yaşayır, işləyir, çalışırdım, qaranlıqda gecə yerin yuxulu sükutundan min dəfələrlə Yuxunun üzünə baxırdım, yaxınlaşanda da onun qara atlarının ayaq tappılığını eşidirdim. Gecələr oyaq qalıb qardaşımın və atamın necə öldüklerini görürdüm, yaxınlaşanda vüqarlı Ölümün obrazını tanıyır, sevirdim.

* * *

Böyük şəhərdə ölümün üzünü artıq üç dəfə görmüşdüm, ötən yaz da onu yenidən görməli oldum. Bir dəfə gecə – həmin il zülmətin nəhəng küçəsi ilə sürünə-sürünə yaşadığım dəlisov, sərxoş, heydən düşmüş gecələrin səhərdən-axşamacan, axşamdan-səhərəcən sürən dəyişikliyəndə – metroda insanın necə öldüyünü gördüm.

O, elə səssiz-səmirsiz ölürdü ki, ölü olduğu fikiriylə razılaşa bilmədik – elə sakit ölürdü, ölüm həyat hərəkətinin yalnız ani, səssiz, o qədər təbii, dinc dayanacağıydı ki, ona gözlərimizə inanmadan heyrətlənmiş kimi baxırdıq: ölümünü elə dərhal, qorxunc tanıma duyğusuyla tanıdıq, o duyğu dedi ki, ölüm bizə lap qədim zamanlardan tanışdır, amma bütün qorxumuza, çaşqınlığımıza baxmayaraq, bunun ölüm olduğunu qəbul eləmək istəmirdik.

Buna görə də şəhərdə gördüyüm qalan üç ölüm daha həyasız, daha dəhşətli olsa da, yaddaşıma o ölümlər yox, öz qorxunluğu, şahanə əzəmətiylə yalnız bu ölüm həkk olundu.

Birinci ölümü dörd il qabaq, apreldə, ilk Nyu-York yazımda müşahidə eləmişdim. Həmin ölüm Yuxarı İst-Saydın qələbəlik, çirklili küçəsində baş vermişdi, baş

verənin qəddar, etinasız təsadüfiləyi də hər hansı qəsdən, ölçülüb-biçilmiş vəhşilikdən yüzqat dəhşətliydi; onun qorxunc kölgəsi bir anda yaxındakı adamların qəlbindəki bütün ümidləri, sevincləri öldürüb havanı, yazın sehrli havasını tutqunlaşdırdı.

Yuxarı İst-Saydın hisdən qaralmış küçələrindən biriylə – əvvəllər varlı adamların evləri olan, indisə çoxillik his-pasdan qaralmış, indiyədək köhnə daş evlərin qaba, yöndəmsiz girişlərinin sıralandığı küçəylə təkcə gedirdim. Həmin küçələrdə qaraşın, qaragöz, yaddilli adamların nizamsız həyatı qaynayır, o saysız-hesabsız, adsız-sansız adamlar tündrəngli qanlara, irqlərə xas aramsız, bütöv, arı qərarlılığıyla ora-bura elə gedirlər ki, şimallıların cılız dəqiqliyi, uyğunluğu, ciddi həyat tərzləri tənha, xırda, miskin, bununla yanaşı, özünə əzəmətli dərəcədə sadıqlığı – bu tutqun ləpə-döyəndə dərhal yox olub gedir. Saysız-hesabsız, əbədi insan qaynaşması qəfildən özünün bütün dİbsiz dəhşətiylə qarşınızda açılır, hətta əgər küçədə həmin qara sİfətlərdən cəmi onunu görsəniz də, sonra sizi yuxuda da izləyir.

Həmin küçənin tinində, o küçənin başqa küçəyə endiyi yerdə – şəhəri başdan-başa kəsib keçən, daim yerüstü dəmiryolun qəzəbi, aramsız gurultusuyla həmişə elə qan qaraldır ki, təkcə fermaların paslı hörümçək torundan sızan işıq yox, onun altındakı hər bir hərəkət, hər bir canlı da sərtləşmiş, yorulmuş, heydən düşmüş, qəzəblənmiş, çaşmış, xarablaşmış görünür – belə bir küçədə adam həlak oldu. O, üzərində kasıbyana, cürbəcür mallar – siqaretlər, ucuz şirniyyatlar, içkilər, əzik şirli silindrin altında başısağğı çevrilmiş, içində naringi şirəsi olan sürüşkən şüşələr, həmişə yeməklə – makaronla, sosiska ilə dolu bir neçə qazanın qızdığı balaca kerosin sobası olan davamsız arabacığıyla yolun qırağında duran çəlimsiz, ortayaşlı italyan idi.

Bədbəxtlik məhz mən onun üzbəüzündəki tina çatanda baş verdi. Maşınlar estakadanın altından nərİl-

dəyə-nərildəyə cənuba-şimala şütüyürdü. Elə bu zaman da böyük furqon – parovoz kimi iri, güclüydü, elə bil, tamam küçəni tutub ətrafdakı bütün maşınları udmuşdu, ona görə də o maşını sürməyi bacaran sürücünün ustalığına, dəqiqliyinə heyrətlənmək lazım gəlirdi – nəriltilə estakadanın altından çıxdı. O, xeyli kiçik yük maşınının yanından keçmək üçün sükanı sola burdu, amma ötəndə maşına dəyib onu səkiyə, alverçinin arabacığı üzərinə elə dəhşətli qüvvəylə tulla ki, arabacıq talaşa kimi ətrafa səpələndi, yük maşınisa onun üzərindən aşıb sınıq şüşə, əzilmiş metal tullantısı kimi dağıldı.

Yük maşınının sürücüsü ağlagəlməz möcüzə sayəsində sağ qaldı, amma çalimsiz italyan tanınmaz hala düşdü. Yük maşını onu əzəndə başından gözqamaşdırıcı fəvvarəylə qan sıçradı – belə balaca bir adamda bu cür qıpqırmızı qan fəvvarəsinin haradan olduğu anlaşılmaz idi; o, “təcili yardım” özünü yetirməzdən bir neçə dəqiqə qabaq səkidə öldü. Dərhal ölən ətrafında qarasifət adamların böyük çığırğan dəstəsi yığışdı; elə həmin an da ağlagəlməz sayda polis nəfərləri yığışıb camaatın arasına soxuldu:

– Dağılışın! Dağılışın görək! Buradan keçib-gedin!.. Hara soxulursan? – qışqıra-qışqıra, dəyənəklərlə hədələyə-hədələyə, söyüb itələyə-itələyə qızışmış adamların arasında kobudluqla itələşməyə başladılar, qəfil-dən biri bağırdı, adamlardan birinin paltosunun yaxasından yapışib havaya qaldırdı, elə bil, nəcis parçası kimi camaatın içinə tulladı. – Dağılin! Hə, dağılin! Dağılin görək, tərəninin!

Polislər italyanı səkidən qırağa çəkib irəli soxulan camaatdan təcrid elədilər. Sonra sanitar maşını zəngini yanıqlı-yanıqlı, qorxunc halda cingildədə-cingildədə gəlib çıxdı, amma o adam artıq ölmüşdü. Meyiti götürdülər, polislər sınıqların ətrafını tamam boşaldanacan adamları inadkar küt heyvan kimi qabaqlarına qatıb döyə-döyə, təpikləyə-təpikləyə qovdular.

Bu zaman iki polis nəfəri maşınların ardı-arası kəsilməyən axınına yolu təmizləmək üçün ətrafa səpilmiş malları – qutuları, sınımış fincanları, boşqabları, ucuz çəngəl-biçaqları, qalaylı makaron qazanlarını yığmağa, onları bir-birinin üstünə atmağa başladı. Makaronlar, beyin parçaları, kəllə tikələri qorxunc qanlı doğramaca çevrilmişdi. Polislərdən biri o yığına baxdı, ayaq-qabısının küt burnunu, elə bil, suyu yoxlayırmış kimi içinə soxdu, qaba qırmızı sifətini turşutdu, geri dönüb dilləndi:

– İlahi!

Bu zaman uçuq-sökük dərzi emalatxanasından həyəcanlandığına görə fisıldaya-fisıldaya uzunburun, qıvrım yağlı saçları artıq qaşqabaqlı ensiz meymunsa-yaq alnından tökülmüş məyus solğun bir adam çıxdı. O, qıçlarını qəribə tərzdə gen ata-ata tələm-tələsik səkiyə qaçıb suyu qanlı horranın üstünə tökdü, o cür tələsik də geri qaçdı. Sonra başqa bir dükandan əlində taxta kəpəyi ilə dolu vedrə olan kişi çıxdı, tamamilə üstünü örtənəcən kəpəyi qırmızı gölməçənin üstünə səpməyə başladı. Budur, artıq kiçik yük maşınıyla arabanın sınıqlarından, əllərində dəftərçə astadan məsləhətləşən iki polis nəfərindən, küt-küt, heyranlıqla qanlı ləkələrə baxan bir neçə boş-bikardan, bir də tinlərdə yığışib boğuc, həyəcan dolu səslə danışan adamlardan başqa kimsə qalmadı:

“Hə də! Mən özüm gördüm! Özüm gördüm!” – “Bəs mən sənə nə deyirəm? Mən özüm onunla bu baş verməzdən iki dəqiqə qabaq danışmışdım!” – “Maşın vuranda mən onun beş addımlığındaydım!” – həmin qanlı məqamı acgöz, doyumsuz hərisliklə dönə-dönə təzədən dirildirdilər.

Şəhərdə gördüyüm ilk ölüm beləydi, sonralar – qorxunc qan, beyin və parça-parça olmuş insan cismi yaddaşımda az-çox solanda italyanın makaron bişirdiyi qanlı əzik qazanları məndən ötrü ən parlaq təfərrüatlarıyla qaldı: o qazanlar səkidə necə düşüb qal-

mışdı, polis nəfəri onları necə yığıb tığ vururdu. Çünki sonralar mənə elə gəlirdi ki, bu miskin, cansız əşyalar insan həyatının bütün tarixçəsini böyük rıqqətlə çatdırmağa, onun daxili hərərəti, şən dostsevərliyi – onu dəfələrlə görmüşdüm – sayəsində həyatdan öz xırımxırdasını qopardığı, amma daimi ümidlə, qüvvəsinə qızırqalanmadan yad səmalar altında, nəhəng, etinasız şəhərin ortasında özünün acı əməyinə, dözümlünə, mətanətinə görə xırdaca mükafat aldığı, yer üzündə bütün adamların uğrunda işlədikləri rahatlıq, azadlıq, sığınacaq, istirahət barədə – kiçik, amma işıqlı arzularını barədə çarpışdığı miskin işi haqqında söz açmağa qadirdir.

Nəhəng, qorxunc şəhərin bərq vuran havasını, günlərinin bütün əzəmətini qana bulayıb həmin kiçik həyatı vurub-yıxdığı dəhşətli etinasızlıq da, onun zərbəsinin qorxulu, başdansovdu istehzası da – çünki balaca yük maşınını əzmiş, adamı öldürmüş iri furqon gurultuyla həmin əzik tənəkə qazanları xatırlayan kimi yaddaşımda mərhəmət, kədər, taleyin korluğu qarşısında diksintiyə amansızcasına canlanır. Şəhərdə ilk ölümü belə gördüm.

* * *

Şəhərdə ölümü ikinci dəfə gecə, qışda, başqa şəraitdə gördüm.

Sakit, şaxtalı fevral gecəsində, saat on ikiyə yaxın, soyuq ay şəfəqli, soyuq, açıq-mavi səmada bərq vuran Şeridan-skver yaxınlığında Yeddinci avenyuya çıxan dolaşmaq, əyri-üyrü küçələrin birinin səkisində camaat yığılmışdı. Onlar tikilməkdə olan evin qarşısında, qəhvəyi işıq, tünd-göy kölgələrlə necə gəldi cızıqlanmış çıpaq, suvanmamış girişinin bir neçə addımlığında dayanmışdılar. Gözətçi səkinin qırağındakı paslı zibil yeşiyində tonqal qalamışdı; çatıldayan alov şaxtalı havada şölələnilib oynayır, adamlardan gah biri, gah o biri əllərini qızdırmaq üçün ora yaxınlaşırdılar.

Buz bağlamış səkidə bir adam arxası üstə yığılmışdı, onun qarşısında cavan həkim dizləri üstündə çöküb açıq enli sinəsinə stetoskop qoymuşdu. Küçənin qırağında mühərrikin təmkinli gücündən titrəyə-titrəyə, donqultusunda xoşagəlməz bir şey duyulan sanitariya maşını gözləyirdi.

Səkidə yığılmış adamın qırx yaşı, yöndəmsiz, möhkəm bədəni, peşəkar sərgərdanın qüdrətli xarici görünüşü var idi. Adama elə gəlirdi ki, pis havayla, kasıblıqla, cismani xəstəliklərlə hər bir çarpışma, ölkədəki bütün sərgərdanlıq illər ərzində bu əzik, çarıqlarla dolu sifətdə silinməz izlər buraxmışdı, indi onun cizgilərinin epik qabalığında bomboş səmələr, gözişləməz uzaqlar, çarxların taqqıltısı, relslərin parıltısı barədə, pas, polad, qanlı davalar, vəhşi, qəddar torpaq haqqında dastan həkk olunmuşdu.

Hərəkətsiz, qaya parçası kimi möhkəm adam arxası üstə yerə sərilmişdi, gözləri yumuluydu, qaba, qüvvətli sifəti sərt, sakit ölüm vəziyyətində geri dərtilmişdi. O, hələ yaşayırdı, amma gicgahı əzilmişdi, ucuz araqdan, yaxud “yanıqdan” əməlli-başlı içib bu evə girəndə polad dirəklər yığınınə ilişmiş, başını o dirəklərdən birinə vurub əzəndə aldığı qorxunc yara görünürdü. Yarasından axan enli qan şırnağı qulağının üstüylə yerə axırdı, amma qan artıq, demək olar, dayanmışdı, soyuqda sürətlə laxtalanırdı.

Onun çirkli köhnə köynəyi cırılmış, açılmışdı, elə bil, elə həmin hərəkətsiz vəziyyətdə sinəsini qabartmışdı. Nəfəsi duyulmurdu; o, sanki, daşdan yonulmuş halda yığılmışdı, amma tutqun, qızdırmalı qızartı hələ yanaqlarında közəriridi, yumruqları da böyürlərinə sıxılmışdı. Köhnə şlyapası başından düşmüşdü, daz başı açıq idi. Yağlı saç dəstəsi olan həmin dazlıq onun anlaşılmaz qorxu təlqin eləyən kobud sifətinin gücünü, ləyaqətini qabardırdı. Onda idman nömrəsində güc tələb eləyən işləri görəndə, adətən, dazbaş olan qüvvətli adamların gücündən, sərt vüqarından nəsə var idi.

Başına yığışmış adamlar hissələrini qəti üzə vurmurdular, ona sakitcə, kəskin, amma soyuq maraqla baxırdılar, elə bil, sərgərdanın ölümü adi, az qala, qabaqcadan məlum idi, o qədər adiydi ki, onlarda nə mərhəmət, nə kədər, nə təəccüb doğururdu. Adamlardan biri yanındakına tərəf döndü, altdan, amma əminliklə, yüngül təbəssümlə dedi:

– Onların hamısı ömürlərini belə başa vurur. Gec-tez yolları birdir. Bir dəfə eşitməmişəm ki, başqa cür olsun.

Bu müddət ərzində cavan həkim stetoskopunu gah bura, gah ora qoyub sakitcə, diqqətlə, amma etinasızlıqla onun ürəyinə qulaq asırdı. Ağır, tutqun üzü çopurlu, sərt qırıqlı polis nəfəri onların başının üstündə dayanıb dəyənəyini azacıq yellədə-yellədə, saqqızını süst halda çeynəyə-çeynəyə soyuqqanlılıqla həmin səhnəyə baxırdı. Bir neçə adam – onların arasında gecə gözətçisiylə tindəki köşkün qəzətsatanı – dinməzcə durub baxırdı. Nəhayət, hər ikisi yaxşı geyinmiş, az qala, açıq-açığına həyasız, təhsilinə, təminatına, vəziyyətinə görə yüksək cinslər kimi hərəkətləri, danışiq tərzləriylə başqalarından seçilən – universitet gəncləri, paytaxt gəncləri, artist, rəssam, yazıçı, studiya gəncləri – oğlanla qız sərgərdana baxırdılar, əgər qarşılarında gəbərmiş vəhşi heyvan uzansaydı, daha diqqətlə, daha mərhəmətlə göz qoyardılar, onların gülüşlərindən, hərəkətlərindən, danışiqlarından elə murdar, nifrətəməz mərhəmətsizlik yağırı ki, ağız-burunlarını əzişdirmək istədim.

İcməyə macal tapmışdılar, amma kefli deyildilər; nəşə qəddar, murdar bir şey onlardan həyasızcasına tökülürdü, amma qəsdən, qərəzli deyildi – sadəcə, donuq gözlər, yekəxanılıq, quruluq, saxtılıq, qurama, dəb kimi əyinə geyilən bir şey var idi. Onlarda heyrətəməz quramalıq vardı, elə bil, kitab səhifələrindən düşmüşdülər, sanki, elə doğrudan da, indiyəcən yer üzərində məlum olmayan yeni, mənasız qəbilə – kif-

lənmiş, bəhrəsiz, xəstə qəbiləydidilər, onlar özlərinin məhvedici yekəxanalıqları və s. təşəxxüsləri nifrət, qəddarlıq havasıyla nəfəs almağa üstünlük verməkdə, öz yadlıqlarını əzizləməkdə bu fəhmli cılız varlıqlar üçün saxta duyğulu, köhnəlmiş bir şey kimi qədim insani mərhəmət, kədər, ramedilməz şənlik bətnini kəsib çıxarmışdılar.

Onların danışığında sui-qəsdə oxşar incə, şirin bir şey var idi. Qız ötəri eyhamlar, him-cimlər, qıvrılıtlar, ədalar, incə hərəkətlər eləyirdi, bunları yalnız özləri başa düşürdülər, o vaxt bu cür adamlar arasında hörmətli olan, “qəşəng”, “gözəl”, “həddən artıq”, “çox gözəl” qaba, sadə dilin bütün qəlibləriylə doluydu.

– Görəsən, hara gedək? – qız soruşurdu. – Luinin işlədiyi yer hələ açıq olacaq? Məncə, onlar saat onda bağlayırlar.

Qız gözəl, yaraşıqlıydı, amma nə sifətində, nə bədənində rəvanlıq, yetkin girdəlik vardı – bədəni, qəlbi, ruhu kasad, quru, bəhrəsiz idi, xırda döşləri, çənəsi irəli çıxmış üzü vardı.

– Əgər o bağlayıbsa, – cavan oğlan cavab verdi, – özümüzü Stivin yanına verək, yaxındadır. Ora bütün gecəni açıq olur. – Oğlanın sifəti qaraşın, həyasız, gözləri yağlıtəhər, ağız yumşaq, incə, işvəli, abırsız idi. Onun rixəndli, bədxahcasına özünə əmin gülüşündə nəm lıqqıltı duyulurdu.

– Ah, qəşəng! – qız özünün rüsvayçı intonasiyasıyla dilləndi. – O yeri sevirəm! Gəl yenə dəstəni yığaq! Kimi çağıra bilərik? Necə fikirləşirsən, Bobla Meri evdədirlər?

– Bob – ola bilər, Merinisə çətin evdə taparsan, – cavan oğlan hiyləgər günahsızlıqla dilləndi.

– Yox! – qız lap qulaqlarına inanmayıb səsləndi. – Yoxsa, demək istəyirsən ki, o...

Bu zaman onların səsi asta, qızğın, yaltaqtəhər, gülməli oldu, sonrasa cavan oğlanın sözləri nəm lıqqıltılı gülüşlə birgə eşidildi:

– Ah, bilmirəm, adi əhvalatdır! Bilirsən, hətta ən yaxşı ailələrdə də baş verir.

– Yox! – qız heyrət dolu qaqqılıyla səsləndi. – Bu lap inanılmazdır. Bu da – Merinin onun barəsində danışdığından sonra!.. Yox... məncə... bu... lap... möhtəşəmdir! – Sonra asta-asta təkrar elədi: – Ah, məncə, bu... lap... gözəldir! Bundan xəbər tutanda Bobun sifətini görmək istərdim! – Qız səsləndi, onlar bir dəqiqəyəcən gizlin-gizlin pıçıldaşıb güldülər, bundan sonra qız təzədən heyrət dolu qaqqılıyla səsləndi: – Yox, bu, elə gözəldir ki, hətta inana bilmirəm! Bilirsən, bu lap heyrətamizdir! – Sonra səbirsiz halda üdüləyib-tökdü: – Yaxşı, hər halda, kimi götürək axı? Daha kimi çağıra bilərik?

– Heç bilmirəm, – cavan oğlan cavab verdi, – hər halda, bir qədər gecdir. Bilmirəm kimi götürək, təkcə... – Bu zaman onun tutqun, yumşaq ağzı gülüm-səməyə başladı, boğazında gülüş lıqqıldadı, sonra başıyla yıxılmış adamı göstərdi. – ...bu dostdan dəstə-mizə qoşulmağı xahiş elə!

– Ah, bu çox gözəl olardı! – qız vəcd dolu səslə dilləndi. O, ciddi halda hərəkətsiz bədənə baxırdı. – Bu, həddən artıq yaxşı olardı! – qız dedi. – Təsəvvür eləyirsən, özünlə kimisə aparmaq necə gözəldir!

– Hə... – cavan oğlan qeyri-müəyyən tərzdə dilləndi. Sonra sərgərdana baxıb nəm lıqqıltılı gülüşlə uğundu, hiyləgərcəsinə dedi: – Sənin ümidini qırmaq məndən ötrü çox xoşagəlməz şeydir, amma qorxuram dostumuzu özümüzlə apara bilməyək. Deyəsən, o, sabah başı ağırlaşmış halda oyanacaq. – Sonra yəni-dən tutqun ağzı gülümsəməyə başladı, boğazında da gülüş boğuş, asta halda lıqqıldadı.

– Dayan! – qız astadan ciyildədi. – Tfu, əclafa bir bax! – o, tənəylə dilləndi. – Məncə, o sevimlidir. Məncə, bu həddən artıq yaxşı olardı – belə bir adamı məclisimizə aparmaq. O, çox yaraşılıqdır, – qız maraqla sərgərdana baxa-baxa davam eləyirdi. – Yox, doğrudur.

– Neyləyəsen, həyat belədir, – cavan oğlan dilləndi. – Nə qədər ki ayaqları yer tuturdu, o gəzirdi. – Sonra xəzli boğazında tünd laqqıltı eşidildi.

– Gedək, – oğlan dedi. – Günahdan uzaqlaşaq. Məncə, sən onu yapışdırmaq istəyirsən. – Sonra həyasız, abırsız gənc səsləriylə gülə-gülə, danışa-danışa çıxıb getdilər.

Nəhayət, həkim ayağa durdu, stetoskopun borucuqlarını qulaqlarından çıxardı, polis nəfərinə astadan, işgüzar görkəmlə bir neçə kəlmə dedi, o da dəftərçəsinə nəsə yazdı. Həkim küçənin qırağına çıxdı, sanitar maşınının arxa bölməsinə mindi, ayaqlarını üzbəüzdəki oturacaqların üstünə qoyub oturdu, sürücüyə dedi: “Vəssalam, Mayk, getdik!” Maşın rəvan halda yerindən tərpənib tini buruldu, zəngini cingildədəcingildədə yox oldu.

Bu zaman polis nəfəri dəftərçəsini qatlayıb cibinə qoydu, qəfildən bizə sarı dönüb, tutqun sifətindəki gecəyarısı adamının yorğun ifadəsi ilə qollarını geniş açdı, bezgin, səbirli təzcdə danışa-danışa yüngülcə itələməyə başladı:

– Yaxşı, uşaqlar. Tərpənin görək. Keçin gedin. Hər şey qurtardı.

Biz də onun şəfqət dolu yorğun əmrinə tabe olub dağılışıyıdıq. Qaya parçası kimi iri ölüsə arxası üstə yığılmışdı, onun güc, dəyanət ifadə eləyən iri sifətişə ayın nurlu girdəsinə qorxunc sakitliklə, ləyaqətlə baxırdı.

Şəhərdə ölümü ikinci dəfə belə gördüm.

* * *

Şəhərdə üçüncü dəfə gördüyüm ölüm belə peyda oldu.

Bir dəfə səhər, ötən ilin may ayında Beşinci avenyu ilə üzüyuxarı gedirdim. Hava gözəl, aydın, qığılcımlıydı; əngin açıq-mavi səmanın zərif işığı, demək olar, dərk olunan rəng idi. Adama elə gəlirdi ki, o nəfəs alır,

yerini dəyişir, uçub gəlirdi, sevinc dolu, büllursayaq hörümçək toru kimi şığıyır, nəhəng, bərq vuran qüllələrin başında, onların ağlasığmaz fasadlarının gözqamaşdırıcı səthlərində, böyük insan kütləsinin üzərində oynayır, alışıb-yanırdı, elə bil, işıq sapfir gölündə xırdalanmışdı, yorulub-usanmış minlərlə parlaq, cürbəcür rəngli nöqtələr, parıltılar şəklində ətrafa səpələnirdi.

Camaat göz gördüyü qədər nəhəng, parlaq rənglərə boyanmış ilan kimi asta-asta, burula-burula, sıxlaşa-sıxlaşa geniş küçəylə aşağı-yuxarı gedirdi. Burada kütlə sürünür, tərənir, donur, dalğalanır, qıvrılırdı, orada – nəhəng dalğavari ahəngdə, sonsuz mürəkkəb və bütöv, amma müəyyən amansız mərkəzi niyyətdə, güc mənbəyinə tabe halda hərəkətsiz dururdu. Həmin nəhəng insan axını uzaqdan belə görünürdü, amma sən onun böyründən ötəndə kütlə milyonlarla gözəl, məlahətli, parlaq mənzərəyə, həyat hekayətlərinə parçalanırdı, o mənzərələr və hekayətlər o qədər, o qədər aydın idi ki, mənə elə gəlirdi, sanki, hər bir adamı tanıyıram, onun həyatının hərətli, dərk olunan maddəsini əlimdə tuturam – bu küçəni tanıyır, bürüyürəm, sanki, onu özüm yaratmışam.

Budur, xüsusi geyimli sürücüsü olan güclü bir maşın səkiyə şığıyır, bahalı mağazanın güləbətın bərbəzəkli qapıçısı yüksək cəmiyyətdən olan gözəl xanım qapını açmaq üçün yaltaq cəldliklə irəli atılır. Qadın asanlıqla düşür, cəld, kəskin hərəkətlə gözəl baldırlı, dəbdəbəli ayaqqabılı ayağını səkiyə qoyur, itaətəkar sürücüsünə bir neçə söz atır, gözəl, amma elə bil, kişi dərzisinin biçdiyi yançaqlarını bərk oynada oynada, yaraşlıqlı, etinasız sifətində soyuq səbirsizliklə səkidən keçib dükana yönəlir. Ondən ötrü bu – yoldan çıxarmaq, tamahlandırmaq, özünü bəzəmək – yaşadığı böyük işdir; bu – yaraşlıqlı qıçlarını ən uduşlu təzədə geyindirmək, düzgün biçimli dimdik qasığını ən cəlbedici şəkildə təqdim eləmək, əzilib-büzülmək,

qaş-göz almaq, dırnaqlarını uzatmaq, qəribə gül kimi qoxuyanacan ətirlənmək, nadir, bahalı daş təki parıldaayanacan sürtülmək – daimi işidir, eynilə kişinin zara-fatla, yüngülfikirliyə tablamayan pul qazanmaq fəaliyyəti kimi sərt əməkdir.

Budur, hələ yaraşıqlı, amma daha yumşaq, mehriban qız qayğısız, bayramsayağı ovqatda, paltarındaki müəyyən bir parlaq rəngli ləkəylə – qırmızı, yaxud mavi şərfə, gözəl şlyapasıyla səkidən keçib-gedir, meh onun saçlarının xırdaca dəstələrini oynadır, qızın dərin, işıqsacaq gözlərində pişik gücü və sağlamlığı var, incə beli yırgalanır, bərk döşləri hər sərbəst, geniş addımda diksinir, dodaqlarının küncələrində mehriban təbəssüm gizlənib.

Ətrafdasa qaragöz, qaraşın, solğun, üzgün, arğaz, əsəbi, çaşqın kişilər və qadınlar qaynaşırlar, amma dünyanın üstünə düşən işıq, sehrlı gün, sanki, öz seyrini onlara da toxundurub, ona görə də adama elə gəlir ki, onlar da ümid, xeyirxahlıq, sevinclə doludurlar, hansı çeşmədənsə günün coşqun enerjisini, sər-xoşedici sevincini içirlər.

Küçəylə havaya buxar buraxa-buraxa parlaq işıldan böcəklər kimi maşınlar ötüb-keçir, qırmızısıfət, yekəpər polis nəfərləri də küçənin ortasında qüllə kimi dayanıblar, maşınları yelkən ağaclarına oxşayan əllərinin hökmlü hərəkətləriylə dayandırır, buraxır, tələsdirir, döndərir.

Axırda da hətta qaynar küçənin göyümtül səthi üzərində üzən qızmış mexanizmlərin isti qoxusu, yağın, benzinin, sürtülmüş rezinin iyi qonşu parkdan gələn ağacların, çiçəklərin, otların incə əbədi qoxusuna qarışib xoşagələn olur. Bir anda bütün küçə məndən ötrü canlandı – dünyadakı bütün cavan oğlanlar üçün belə gündə küçə bu cür canlanırdı. Küçənin zənginliyinin sərt, lovğa parlısından, gücündən, qələbəliyindən özümü onda itib-batmış adsız atom kimi hiss eləmədim – küçə mənə gözəl yürüş, dəlisov

həyat karnavalı, dünyanın böyük, dəbdəbəli yarmarkası təki göründü, mən orayla ən hörmətli və fəxri qonaqlardan biri kimi inamla addımlayıram.

Mən həmin – təzəcə yarpaqlanmış ağaclarıyla birgə parkın, parkın qarşısındakı meydanın qızgın hərəkətlərinin, rənglərinin, maşınlarının görüldüyü – yerdə ayaq saxlayıb, küçənin o biri tərəfində ev ucaldan adamlara xüsusi maraqla baxmağa başladım. Ev o qədər də böyük deyildi, nə çox hündür, nə də çox uzun idi, polad dirəklərin on mərtəbəsi ilə cılız, demək olar, cisimsiz yüngüllüklə şəffaf havaya dikələrdi, elə bil, bu ilkin skeletdə gələcək binanın gözəlliyi özünü göstərirdi. Çünki bu binada məşhur “Steyn və Rozen” firmasının yerləşəcəyini bilirdim, ona baxanda əl sıxmaq¹ xoşbəxtliyi nəsb olunan adam kimi sevinc, qürur, əlaqə hissi duyurdum. Çünki sevdiyim qadının bacısı həmin nəhəng mağazanın direktoru – vəziyyətinə görə ikinci, istedadına, biliyinə görə də birinci şəxs idi, o qadının sevinc dolu dilindən də tez-tez hər gün bu mağazada baş verən ağlagəlməz əhvalatlar eşidirdim. O, bir-birinin ardınca bura geyim-kecim üçün gələn zəngin qadınlar barədə, aktrisalər, rəqqasələr, milyonçu arvadları, kinoulduzlar barədə, nağd ödəyən, şinşilla² xəzindən kürklərə min dollarlarla ağlagəlməz məbləğlər verən məşhur yüngüləxlaqlı qadınlar barədə, həmin əfsanəvi varlıqların ağlagəlməz sözləri barədə danışırdı.

Bu məbədin tağları altından gündüzlər ən zəngin qadınlar, ölkənin ən məşhur əxlaqsız qadınları keçib-gedirlər. Qovulmuş knyaginya onlara alt paltar, kasıblaşmış hersoginya ətriyyat satacaq, mister Rozenin özü də qadınları salamlamağa çıxacaq. O, iki qatlanıb təzim eləyəcək, enli, bərk ovcunu onlara doğru uzadacaq, elə hey möhkəm mirvari dişlərini göstərə-

¹ Söhbət 1882–1892-ci illər ərzində ABŞ-ın boks üzrə çempionundan gedir.

² *Şinşilla* – Cənubi Amerikada yaşayan, qiymətli dərisi olan heyvan

göstərə gülümsəyəcək, gözlərisə qərar tutmadan öz mülkünü dolaşacaq. Onun əynində zolaqlı şalvar var, yumşaq xalılardan üstüylə var-gəl eləyir, yaxşı bordanmış cöngə kimi möhtəşəm, güclüdür, həm də onda dırnaqlarıyla torpağı eşən, şeypur səsi gələndə “qu! qu!” səsi çıxaran qüdrətli İova atlarından nəsə var.

Bütün gün ərzində də mağaza boyunca azdanışan, nadir hallarda gülümsəyən bacısını səsləyəcəklər. Müştərilər onsuz ötüşə bilmirlər, onlar qadını hər yerdə soruşacaqlar, məşhur yüngüləxlaqlı qadın deyəcək ki, onunla məsləhətləşmək istəyir. O gələndə də deyəcəklər: “Mən sizin fikrinizi bilmək istəyirdim, çünki qalanların heç başı çıxmır. Məni yalnız siz başa düşürsünüz. Yalnız sizinlə danışa bilərəm!” Amma müştərilər onunla danışa bilməzlər, çünki qadın heç vaxt danışmır. Bununla belə, gələnlər ona yaxın olmaq, günahlarını etiraf eləmək, öz sözlərini onun sükutuna tökmək istəyirlər: qadının iri, sakit gözləri onlara baxır, buna görə də danışmaq istəyirlər. Həmin müddətdə Rozenlər gülümsəyirlər.

Beləcə, dinclik bilməyən insan qaynaşmasının ortasında dayanıb həmin adamlar, həmin mövzular barəsində düşünürdüm. Mən mister Rozen barədə, həmin qadınla onun bacısı barədə, həyatımızın minlərlə qəribə, gizli anları barədə düşünürdüm. Böyük Sezarın cəsədiylə divar ucaltmağın¹ mümkünlüyü barədə, ömrümüzün nə vaxtsa bu dünyada yaşanmış hər bir başqa ömürlə necə təmasda olduğu barədə, hər naməlum anın, hər naməlum ömrün, hər susmuş səsin, unudulmuş adamın ətrafımızdakı havanın harasında əks-səda verdiyi barədə düşünürdüm. “Şeylərə bu cür nəzər salmaq həddən artıq işgəncəylə baxmaq demək olardı”. “Yox, qətiyyə, düz sözümdür”². Bu səkilərdə səslənən addım İtaliyadakı tozda əks-səda yaradır, Rozenlərsə elə hey gülümsəyirlər.

¹ U.Şekspirin «Hamlet» əsərindən

² U.Şekspirin «Hamlet» əsərindən

Həm də mənə elə gəlirdi ki, dünyamızın bir yerə yığılmış ala-bəzək həyatı yarmarkaya oxşayır. Həmin yarmarkanın tikililəri budur: dükanlar, çadırlar, mey-xanalar, məzhəkələr. Adamların satdığı, aldığı, yediyi, içdiyi, nifrət elədiyi, sevdiyi, öldüyü yer oradır. Onlara sarsılmaz kimi görünən milyonlarla adət budur; bu gün gecə adamsız, boş, tək edilmiş, sabah onun künc-bucaqlarını dolduran adamların, burada doğulan, qocalan, əldən düşən adamların təzədən yığınyığın və tək-tək doldurduğu qədim əbədi yarmarka budur.

Onlar havada başları üzərində çırpınan tutqun qanadı görmürlər, fikirləşirlər ki, əbədiyyət uzun sürür, onlar o qədər diqqətliyərlər, necə ilişdiklərini, qocaldıqlarını güclə seziirlər. Onlar nəzərlərini əbədi yarmarka üzərindəki əbədi ulduzlara qaldırmırlar, adamlar necə yaşayıb-ölsələr də, zamanın ucalıqlarda səslənən, bir anlığa da susmayan rəddedilməz səsinə eşitmirlər. Zamanın səsi uzaq, ahəstədir, amma bununla belə, onda milyonçillik həyatın bütün səş-küyü var, zaman həyatla qidalanır, amma özü, elə bil, yarmarkanı dövrələyən cərəyan çayı kimi ahəstə, düşüncəli halda onun fəvqündə və ondan ayırıdır.

İndi budur, mən girişin kürsülüyünü artıq bürüyən, özü bənzərsiz yaraşığıyla burada bəzənib-düzənəcək qadınların böyürlərini xatırladan bu nazik metal təbəqələrin, bu bahalı əhəng plitələrin möcüzəli şəkildə Paris tualetlərinin çəkisiz maddəsindən götürüldüyünü, dünyanın ən zərif ətiqlərindən kondensə edildiyini, insan uydurmalarından, qadın əllərinin seyrindən yarandığını bilə-bilə həmin gündə metal gövdənin hava hörüyünə baxanda hər şey mənə doğma, gözəl görünürdü.

Çünki bu polad naxışın üzərində və arxasında, küçə həyatının guruldayan axını üzərində, böyük yarmarkanın bütün qığılcım saçan burulğanı üzərində qəfildən sevgilimin sifətinin sevincə bürünmüş incə,

gümrah, nəcib gözəlliklə dolu gözəlliyini gözqamaşdıran aydınlıqla gördüm. Bu xəyal, elə bil, mənim duyduğum gücə, xoşbəxtliyə sevinc dili, inam verirdi, sanki, çiçəyin ləçəyindəki kimi, özümün kiçik çevrəmdə həyatın, küçənin bütün zənginliyinin parlaqlığını, müxtəlifliyini cəmləşdirib elə təntənə, ümid qabarması hiss elədim ki, mənə elə gəldi, sanki, şəhəri yeməyə, içməyə, torpaqları ələ keçirməyə qadirəm.

İndi budur, mən tərtəmiz səmanın ucalığında qaynaşan, dirəklərin üzəriylə becid-becid irəli-geri gedən inşaatçı fiqurlarına baxdığım müddətdə qorxunc yuxudakı kimi, təsadüfən elə-belə qətl baş verdi. Doqquzuncu mərtəbədə balaca bir adam vedrəylə əlində qısqac olan adamın kürədən götürüb atdığı yivləri, bərkidiciləri məharətlə tuturdu. Kürəçi bir anlığa söhbətinə ara verdi, qısqacı əlindən buraxmadan qonşu tirin üstündəki fəhləylə bir neçə kəlmə kəsmək üçün geri çevrildi. Tutan adam nəfəs dərəcəyinə sevindi, vedrəni yerə qoyub dişlərinin arasında siqaret, ovuclarıyla kibrit alovunu qoruya-qoruya dikəldi. Kürəçisə hələ də polada dəxli olmayan duzlu bir zarafata gülə-gülə kürəyə sarı döndü, qısqaqlarla tutqun-qırmızı bərkidicini götürdü, hələ də qəhqəhədən titrəyə-titrəyə həmin odlu mismarı həmişəki qövsüylə başdansovdu, çevikliklə tulladı. Onun fəryadı aşağıdakı dəqiq, günahsız maşın yığınının insan səhvi barədə dəhşətli xəbəri aparıb soxdu.

Onun fəryadı “İlahi!” idi, sevgi, mərhəmət üçün çox nadir hallarda işlənən bu sözlə yanaşı, birinci adamın qorxu dolu nəzəri kibrit işığından ona doğru şığıyan ölümün üzərinə sıçradı. Hətta ona qalan həyatın iki metrliyində bədəni bir neçə hərəkət eləməyə imkan tapdı. O yarıçevrildi, elə bil, havaya atılacaq kimi dizləri qatlanmış vəziyyətdə çiyinini aşağı əydi, iri qəhvəyi barmaqları əbəs, gecikmiş hərəkətlə vedrəyə uzandı. Gərgin halda çöküb, ovuclarını acı, qorxunc yalvarış şəklində açıb, bir ayağıyla havada dayaq axta-

nib ölümlə üz-üzə gəldi. Mismar ona dəyəndə bədəni bir anlığa yarıbükülü, sarsaq-gərgin vəziyyətdə dondu; yalnız ayağı yöndəmsiz, qorxunc halda havada oynayırdı, bir də belindən tüstü burumu qalxırdı. Sonra cırıq-cırıq olmuş paltarını alışıdı, adam kor-koranə, ürəkbulandırıcı biganəliklə boşluğa addım atıb, gur bir fəryadla od tutan məşəl kimi yıxıldı.

Həmin gur fəryad da alovlanma-aloqlana aydın səmadən düşdü. Mənə elə gəldi ki, o, bütun dünyanı bürüdü, həmin fəryaddan başqa bütun həyat hərəkətsiz, lal idi. Ola bilsin, elə beləydi. Ən azı, tikintidə bütun həyat dayandı; bir an qabaq pərçim maşınlarının guruldadığı, bucurqadların uğuldadığı, xarratların çəkiçlərinin taqqıldadığı yerdə indi sükut, bayğın hərəkətsizlik var idi.

Mavi səmada nazik cizgiləri görünən binanın üstündəki burazın ilgəyində iki tir yırğalanırdı, amma bütun mexanizmlər dayanmışdı. Siqnalçı əllərini dirəyin üstündən uzadıb hələ də maşinistə işarə verə-verə əyildi. Kürəci tirin üstündə paçaşırma, əlləri ilə bərk-bərk yapışıb, dəhşət çasqınlığı içində boynunu irəli uzadıb oturmuşdu. Bədən yanan qatran pıxtası kimi səkinin üzərindəki taxta talvarın üstünə düşüb küçəyə sıçradı.

Sonra bütun aləmi buxovlayan soyuq sükut illüziyası yoxa çıxdı. Hər cür bədbəxtlik zamanı yerin altından çıxan camaat meduza qanı damcıları kimi artıq ölmüş adamın ətrafına yığışırdılar. Bir neçə polis nəfəri ölümlərin, yaxud şirin şeylərin üzərinə yığışan ət milçəklərini qorxunc halda xatırladan sıxlaşmış dairəni söyüşlərlə, dəyənlərlə geri itələyirdi. Küçədə parıldayan işıqforun dayandırdığı maşınlar təzədən hərəkətə gəldi.

Daha uzunmüddətli dayanma, arxadan gələn axının çoxalması təhlükəsi var idi, çünki maşınların qabaq dəstəsində bəzi insan elementləri dəhşətin təsiri altında donmuşdular, yaxşı mexanizmlərin eləyəcəyi kimi dərhal “işə düşə” bilmədilər. Amma küçənin ortasında dayanıb iri əlini zəncir kimi yellədən, meymunsa-

yağı iri üst dodağının altından çıxdığına görə xüsusi-lə dadlı səslənən tünd söyüşlər yağdıran nəhəng tənzimləyici onları buraxdı. Budur, işıqforların yaşıl işığı təzədən yandı, küçənin boğazı əridi, maşınların qızğın dəstələri qorillanın rəhbərliyi altındakı qorxunc böcəklər ordusu kimi ora-bura süründülər. Pərçim çəkiləri təzədən guruldadı, mavi səmanın ənginliyində kranın qolu döndü, müvazinətli yükü olan zəncir titrəyib aşağı getdi.

Cəsədi artıq binanın içinə aparmışdılar, polislər də öküz kimi inadkar camaatın üstünə atılırdılar. Parlaq, şəhər yaraşığının əsiri olan cavan qadın əlcəkli əlini şüşəyə dayayıb sifətindəki kosmetik əzabla qarısı bağlı maşının pəncərəsindən baxırdı. O, sürücüyə yeknəsəq, incik səslə pıçıldadı: “Tez ol! Tez ol! Tez ol də!” Sürücü cəld sükanın üzərinə əyildi. Onun ovqatı korlanmışdı, amma bunu üzə vura bilmirdi. Ola bilsin, düşünürdü: “Lənət şeytana. Onu buradan mümkün qədər tez aparmaq lazımdır. Ondan öyrənəndə kişi nə deyəcək? Bəs mənim günahım nədir axı? Mən ki onun elədiklərinə görə cavabdeh deyiləm. Fikirləşmək lazım idi. Heç bilmirsən başına nə gələcək. Burada hər şeyə hazır olmaq lazımdır”.

O, risk elədi. Üç maşını cəld, bacarıqla ötdü, sürücülərin söyüşü altında düz yaşıl işıq yananda ön sıraya sıçradı. Qadın arxayınlıqla geri söykəndi. Allaha şükür! Afərin, Corc. Hamını qabaqladı: hətta bunu necə bacardığı aydın deyil. Aradan yaxşı çıxdı.

* * *

Divara söykəndim. Başım fırlanırdı, sinəmdə boşluq var idi. Qəfildən mənə elə gəldi ki, yalnız iki ölçüdə yaşayıram: ətrafda hər şey, elə bil, bərk kağızdan kəsilib, qalınlığı yoxdur.

“İşıq səmanı tərk edir”¹. Hə, işıq qəfildən səmanı

¹ İngilis yazıçısı T.Neşin əsərindən

tərk elədi, aləm də mehvərini itirdi. Dünyanın adamları və səmanı ağzınacan doldurmuş həyat qüvvəsi yox oldu. Bayaqqı hərərətdə, rənglərdə yalnız ölgün eskizlər qaldı, dərhal da yorğun gözlər ona darıxdarıxa, şübhəylə baxdı. Küçədə hər şey ora-bura hərəkət eləyirdi. Mənə elə gəlirdi ki, bütün bunlar yastı, ikiölçülü, cismi, qalınlığı olmayan şeylərdir. Küçələr, adamlar, uca, ensiz binalar – hər yerdə düz xətlər və küncələr var idi. Küçədə bir dənə də olsun girdə şey yox idi – yeganə girdələnən həmin ahəngdar fəryad idi.

Eynilə günortanın söndüyü kimi də, həmin qadının obrazı ağuşunda yaşadığı dünyanın yetişdirdiyi təsadüfi, qorxunc ölümün zərbəsi altında təhrif olundu, kədərli çevrilməyə məruz qaldı.

Çünki həmin işıqlı, mehriban sifətin bayaq mən-dən ötrü sehrlı inam, bütöv sevinc hazırladığı yerdə möcüzəli sağlamlıq həyatı bilinməz ölümlə partladılmışdı, bilinməz qanda batırılmışdı, mən də artıq onun üzünü günorta gördüyüm kimi görə bilməzdim.

Daha doğrusu, həmin adamın ölümü qəlbimdəki bütün tutqun küllüyü qarışdırdı, həyatda – ölümlərin qorxunc aləmi də dəliliyin, ümitsizliyin minlərlə boz kölgələriylə dərhal sevginin, ölümün ağıllaşmaz sirri kimi əzabla, izah olunmaz təzədə qımıldandı, həmin sifətin acı tapmacası ölüm obrazları arasından çıxdaş edildi, öz həlledilməzliyi ilə də ağılımı başımdan çıxarmağa başladı.

Çünki həmin sifətdə ölməli olan, amma əbədi sevgi barədə, qocalıqda korun-korun işaran, quru toz xışması kimi xırdalanan, amma poladdan, daşdan möhkəm, çay təki zamansız olan gözəllik haqqında – kainatın bütün gözsüz dəhşəti altında əyilmədiyi, adamların tikdikləri ən uca qüllələrdən yuxarı qalxmadığı barədə bütün təəssüf, hiddət dolu kədər yerləşmişdi.

Budur, ölümün kölgələri onun ətrafında da oyan-dı, qımıldanmağa başladı, indi də mən o qadını yalnız

təmin olunmuş, abırsız lovğa qüdrətin bayrağı altında dişbatmaz görə bilərdim, ona qarşı hər bir insan gücsüz idi, mən özümşə cinlənmiş heyvandan başqa bir şey deyiləm, öz həyatımı və başımı həmin adam kimi səkiyə çırpmaqdan, insan kütləsinin başqa simasız, adsız atomları arasında qəzəbli ölümə ağılımı itirməkdən başqa çıxış yolum yoxdur.

Qadın mənə şəhər həyatının – zəhərli, əxlaqsız, bəhrəsiz həyatın dərinliklərində möhkəm müdafiə olunmuş kimi göründü – həmin həyat sözün həmişə nəzakətli, yarınan, gözlərinə həmişə qoca, axmaq olduğu, iyrenc alver tamahıyla yağlandığı, bədxahcasına ədəbli nifrətlə, şöhrətpərəstliklə işiqlənmiş ədəbi gecənin imarətlərində rəvan halda axır.

Bu həyat murdar, mənasızdır, özünün nisbi zənginliyi ilə, özünün çürüməyə, xəyanətə vurğun pozğunluğuyla, özünün boğazdanyuxarı, ürəkbulanıran həyasızlığıyla, özünün yığın-yığın rəqəmləri, saylarıyla silahlanmış halda o qədər qüdrətlidir ki, kiçik insan həyatını şaxələnen təzyiqlə sarsıdır, təkə qəlbi yox, ümidləri, vüqarı və əzablarıyla, amma hətta adını bilmədiyi, ölümündən xəbər tutmadığı, özünün qalın istehkamına görə təəssüflənməyən sadə fəhlənin cəsədiylə də birgə gənclik ruhunun da qidalandığı bütün canlı şeyləri şikəst, məhv eləyir.

Bu kölgələrin, xəyalların sürüşkən dünyasında öz nifrətim üçün hədəf axtarmağa başladım, amma bacarmadım. Bir faktı da onun dəqiq ilkin səbəbindən izləyə, onu nəhs zərurətdən çıxara bilmədim. Sözlər, pıçiltı, gülüş, hətta cismın xəyanətəkar dəlil-sübutları – bu xəyanət aləminin ucsuz-bucaqsız mənzərəsi dərk olunan deyildi – qarşımda süqutun, nifrətin dözülməz düyünçəsi kimi görünüb yox olurdu.

* * *

Sonra – hətta yerimdən tərپәнməyə macal tapmadım – vəsvəsə həmişə peyda və yox olduğu sehrlil gözlənilməzliklə yoxa çıxdı; adamlar yenidən ətrafımda yaşayır, hərəkət eləyirdilər, təzədən günortaydı, mən də əvvəlki təkli onun üzünü gördüm, fikirləşdim: bu sima dünyada ən gözəl simadır, bilirdim ki, başqa belə bir sima yoxdur.

Seyrələn camaatın arasından iki adam cəld küçəni keçirdi, biri də o birinə asta ciddi səslə deyirdi:

– İlahi! – deyirdi. – Qız idi ki? Gördün? O, az qala, düz onun başına düşmüşdü!... Hə, də! Bəs mən sənə nə deyirəm?.. Əlbəttə, özündən getmişdi!.. Onu hətta mağazaya apardılar!.. İlahi! – sözünü bitirdi. Bir saniyədən sonrasa asta, etibarlı tərzdə əlavə elədi: – Bəs sən bilirsən ki, o hadisə həmin evdə artıq dördüncü dəfədir baş verir? Eşitmişən?

Sonra yanımda qırıq-qırıq, ifadəli, qürurlu sifəti olan, elə bil, nəzərlərini başqalarından gizli olan nəyəsə dikib adamların arasından gözləri yol çəkə-çəkə baxan kişini gördüm. O qımıldandı, başını yavaş-yavaş çevirdi, həşiş çəkmiş adamın sönük səsi ilə dilləndi:

– Nə? Dördüncü? Dördüncü? – Bununla belə, ona kimsə müraciət eləmirdi. Sonra fikirli-fikirli, yavaş-yavaş arıq əlini alınına, gözlərinə çəkdi, yorğun-yorğun, asta-asta köks ötürdü, sonra, elə bil, hipnozdan, güclü narkotikdən ayılıb inamsız halda uzaqlaşdı.

Şəhərdə ölümü üçüncü dəfə belə gördüm.

* * *

Həmin üç ölümdə dördüncüylə müqayisədə hər şeydən aydın bax bu, yaddaşımda qaldı: baxmayaraq ki birinci üç ölüm zorakılıqla baş vermişdi, tamaşaçılının ürəyi sıxılısın, ürəyi ağzına gəlsin, tükləri biz-biz olsun deyə qorxunc, qəfil, ətürpədən, iyrenc ölümün bütün ləvazimatlarıyla təchiz olunmuşdu – şahidlər, şəhərlilər, ilk təəccübdən özlərinə gəlib, ölümün dəli-

sovluğunu, qanlı qəddarlığını, dəhşətini gündəlik həyatın təbii nəticələrindən biri kimi qəbul eləyib onun səsinə dərhal səs verdilər. Amma mən ölümü dördüncü dəfə görəndə şəhərlilər heç vaxt olmamış kimi çaşmış, qorxmuş, özlərini itirmiş, dəhşətə düşmüşdülər; bununla belə, həmin ölüm elə sakit, elə asan, elə təbii baş verdi ki, hətta uşaq da ona qorxusuz, təəccübsüz baxa bilərdi.

* * *

Həmin ölüm görün necə baş verdi.

Şəhər həyatının ən qaynar mərkəzində – Brodveydə, Tayms-skverdə, gecə saat ikidə, məqsədsiz, çaşqın halda neyləyəcəyimi, hara gedəcəyimi bilmədim, qəlbimdə narahatlıq, qarmaqarışlıq hökm sürən vəziyyətdə axşamayaxın elə həmin hiddətli tələskənliklə öz yuvalarına can atan atomların axınında ağzınacan dolmuş küçədən yerin altına girdim.

Biz gecənin genişliyindən tunelin boğanaq, üfunətli havasına girdik, biz boz sement döşəmələrin üzərində bir-birimizi itələyir, qaynaşırdıq, biz quduzlaşmış halda irəli soxulur, harasa can atırdıq, elə bil, zamanı qabaqlamağa çalışırdıq, elə bil, qənaət edilən iki dəqiqəyə görə bizi böyük mükafat gözləyirdi, elə bil, var-gücmüzlə zövq-səfa dolu müəyyən bir görüşə, müəyyən bir xoşbəxtlik, sevinc dolu hadisəyə, müəyyən bir gözəl məqsədə, parıltılarından heyrətlənmiş halda zənginliyə, yaxud sevgiyə doğru tələsirdik.

Dəmir pulu dəliyə salıb taxta turniketdən keçəndə ölən adamı gördüm. Səhnə döşəmənin bir parçası, platformadan bir pilləyə ayrılan beton meydançaydı, adam da düz qatarlara doğru enişin solunda qoyulmuş taxta oturacaqda əyləşmişdi.

O, oturacağın qırağından azacıq sağa meyillənib, dirsəyini dəstəyin üstünə qoyub oturmuşdu, şlyapası azacıq alına sürüşmüşdü, sifəti yarısallaq idi. Yalnız sinəsinin asta, rahat, güclə sezilən hərəkətini – əsinti,

zəif nəfəs – gördüm, sonra adam öldü. Bir saniyədən sonra ona uzaqdan fikirli-fikirli göz qoyan polis oturaçağa yaxınlaşdı, əyildi, ona nəsə deyib çiyindən silkələdi. Silkələnmədən ölünün dirsəyi oturacağıın qırağından sürüşdü, özü azacıq çöküb eləcə də – qolu salanlı, əzik şlyapası alnına düşmüş, azacıq yana əyilmiş, paltosunun yaxası açılmış, qısa ayaqları gərgin halda oturacağıın altına qatlanmış vəziyyətdə qaldı. Bu müddət ərzində arasıkəsilmədən meydançadan axışan camaatdan bir neçə adam ayaq saxlayıb maraqla, narahatlıqla baxdı, yollarına davam eləmək istədi, sonrasa geri qayıtdı; dinməzəcə, aradabir bir-birinə çəkingən, həyəcan dolu nəzər salıb baxışdırlar.

Amma həm də, mənəcə, hamımız artıq anlayırdıq ki, adam ölüb. Başqa bir polis gəlib birinciylə astadan danışdı; sonra o da gözlərini maraqla ölüyə dikdi, yaxınlaşıb birinci polis kimi çiyini silkələdi, yoldaşına bir neçə kəlmə deyib cəld uzaqlaşdı. Bir neçə dəqiqədən sonra o daha bir polislə qayıtdı. Hər üçü astadan nəsə müzakirə eləməyə başladı. Biri əyildi, ölünün ciblərini axtarmağa başladı, çirkli zərf, portmanat, ləkəli kartoçka çıxardı. Onlar portmanatı eşələyib, tapdıqlarını qeyd eləyib qədlərini düzəltdilər, gözləməyə başladılar.

Mərhum solğun görkəmi, qeyri-müəyyən yaşı olan kişiydi – amma çox güman ki, yaşı əllidən yuxarı, çətin ki əlli beşdən artıq olardı. Həm də əgər kimsə səki adamının tipik portretini, şəhər atomunun ümumiləşdirilmiş fotosunu axtarsaydı, bundan yaxşı nümunə tapa bilməzdi. Ölən adamın yeganə əlaməti bu idi ki, onu milyonlarla başqa adamlardan fərqləndirmək olmazdı. Sifəti gün ərzində şəhər küçələrində on min dəfələrlə gördüyün, amma sonra xatırlaya bilmədiyin sifətlərdən idi.

Həmin sifət hələ sağlığında sarı, süst, şişkin, xəstəhal əlamətliydi, bununla yanaşı da açıq-aydın, qeydşərtsiz irland sifətiydi – incə, batıq, azacıq əyri şəhərli

İrlandın sifətiydi, o ağızda hiyləgər, azğın, bic, iyrenc istehza gizlənmişdi. Onda müəyyən bir sərt, bununla yanaşı da alçaldılmış, öcəşkən, yaltaq – teatrda, yaxud ucqar univermaqda qarıçı, ucuz çoxmərtəbəli evdə dalandar, idarədə gözətçi, polisin qayınatası, sahədə qeydiyyatçı serjantın uzaq qohumu, siyasətbaz əlaltısı, arvadının dayısı, təqaüdə çıxarılmış məktubdaşıyan, kontor mühafizəçisi, qapılar açan, müəyyən bir İrland xadiminin qonaqlarını qarşılayıb yola salanlardan biri, seçki günlərində “bizimkilərə” kamali-səliqəylə səs verməyə, qulluğunu eləyib dilini dinməz saxladığına görə qabağına atılan tikələri qapmağa öyrədilmiş, üzərlərində hakimiyyət, mövqe möhürləri olan, nərildəməyi, gəmirməyi bacaranların, hakimiyyətdən, mövqedən məhrum olanların yaxın adamları onların gözələrində ucaldan uğurla, rütbəylə fərqlənməyənlərə səbəbsiz-filansız qabaranların qabağında itaətkarlıqda, quyruq bulamaqda püxtələşmiş xırda adam vardı.

Həmin adamın adı legiondur, onların sayı-hesabı yoxdur. Onun boz sifətində, ölü, batıq ağzında bir qədər əvvəlki həyatın kölgəsi, bir qədər əvvəlki danışıqların əks-sədası yuva qurmuşdu, mənə elə gəlirdi səsini eşidirik, tanış səs çalarına qulaq asırıq, hər hərəkətini, hər həyat həqiqətini elə aydın bilir ki, əgər o, hələ sağ olsaydı, kiməsə: “Heç nəylə kömək eləyə bilmərəm, heç nə bilmirəm, möhtərəm cənab. Ancaq onu bilirəm ki, əmr almışam, aldığım əmr mister Qroqanın sizə görüş təyin elədiyini sübut eləyəncən kiməsəni buraxmamaqdır. Mən haradan bilim axı siz kimsiniz? Haradan bilim ki, hansı iş üçün gəlmisiniz? Bunun mənə dəxli yoxdur... Yox, ser. Əgər mister Qroqanın dəvət elədiyini sübuta yetirməsəniz, sizi buraxmayacağam... Bəlkə də, elədir... bəlkə də, elə deyil – sizə cavab verirəm... Sizcə, mən kiməm, hə? Falabaxanam, yoxsa kiməm?.. Yox, möhtərəm cənab! Siz keçməyəcəksiniz! Mən əmr almışam, heç nə də bilmirəm”, – nərildəsəydi, belə bilməzdik.

Elə həmin səs də bir saniyədən sonra elə həmin, ya da başqa adamın qarşısında etiraz edəcəsinə quyruq bulaya-bulaya, kədərlə özünə bəraət qazandıraqazandıra zingildəyəcək: “Niyə dərhal demədiniz ki, mister Qroqanın dostusunuz?.. Niyə mənə əvvəl demədiniz ki, onun qaynısınız? Əgər desəydiniz, sizi elə dərhal buraxardım. Özünüz başa düşürsünüz, – burada onun səsi gəda məhrəmliyinəcən alçalır, – bura hər gün nə qədər adam gəlir, hamı da hər cür mənasız şeylə mister Qroqanın yanına soxulmağa can atır... Elə ona görə də sayıq olmaq lazım gəlir... Amma indi artıq mister Qroqanın yaxın adamı olduğunuzu bilirəm, – o, yaltaqcasına deyəcək, – istədiyiniz vaxt gəlin... Kim mister Qroqanın yaxın adamıdırsa, gözümüz üstə yeri var, – səs yaltaq sevinclə dillənəcək. – Özünüz bilirsiniz, – o, solğun barmaqlarıyla yad adamın paltarının qolundan nəyisə götürəcək, – burada mənlilik bir iş yoxdur, amma məqamında olan adam ayıq-sayıq durmalıdır”.

Bəli, səs beləydi, adam gerçəklikdə beləydi, elə bil, bu ölü dodaqlar indicə aralanmışdı, bu ölü dil qımıldanmışdı, bizə öz sözlərini söyləyirdi. Budur, o, simasında bütün həyatının gözlərimiz önündə ölümün qorxunc külrəngiyə dəyişilən sarımtıl çalarıyla qarşımızda oturur. Milyon yığını şəhərin yazıq, əldən salınmış, alçaldılmış, hiyləgər, çevik, həddən artıq itaətkar atomu olan davamlı, miskin, yaltaq, quyruq bulayan, cəncəl, pozğun xırda adamı. Sənin tük kimi iti söyüşlərin, qışqırıqlarınla, zəif, boğulmuş sözlərinlə, sənin cılız planların, qüسسə dolu ümidlərin, cılız məqsədlərinlə, sənin ağılnın pıçıltılarıyla, azacıq cəsurluğuyla, eybəcər, sarsaq qərəzlərinin ağır yüküylə siz, boş, sürtülmüş adam. Ey piydən, ət-sümükdən bədbəxt varlıq, yaramaz yeməyi gövşəyən, murdar horranı udan adam! Sevinci, şöhrəti, əzəməti sənə bu torpaq təklif eləyirdi, sənə onlarla sürtülmüş sözləri xırda daş kimi boğazında şıqqıldada-şıqqıldada bu səkiləri cır-

maqlayırdın, – həm də onları qəbul eləmədin, çünki sahibin qorxusu, keşşin sözü, Mayk, Meri, Molli, Patın mənasız bəyənmələri onları müqəddəsləşdirmədi; bu gün də ulduzlar bərq vurur, iri gəmilər limanlarda fit çalır, milyonlarla sənə oxşayanlar da başın üzərində tappılı salırlar, sənə bomboz tuneldə ölmüş halda oturubsan!

Ölü simaya dəhşət, mərhəmət, ehtiram dolu həyəcan içində baxırdıq, çünki bilirdik ki, elə eyni xəmirdən yoğrulmuşuq. İpə-sapa yatmayan şəhərin ölü bətinə hər birimizdən nəsə – uca, alçaq, yaramaz, fədakar, nadir, murdar, gözəl nəsə var, bütün sağ adamların qisməti də – həm də Yer üzünün çalarlarının, ağıl cəngavərlərinin, dil və ölməz şeir hökmdarlarının – bütün ümid, yanğı, Yer üzünü udan, ağlagəlməz şəkildə kəllənin dar hücrələrinə sığışan, özünün çürük damarlarını silkələyib dağdan ehtiras iylənməyə başlamış cismin kasıb görkəmində həkk olunub.

* * *

Ölmüş adam necə gəldi geyinmişdi, həmin bu köhnə paltoda da onun həyatının bütün biçimi, bütün güc düzülüşü özünü göstərirdi – elə bil, paltar öz görünüşü, öz nitqi, öz xüsusi diliydi. O paltar danışırdı ki, bütün həyatını kasıblıq, alababat rifah içində keçirib, əlbəttə, bu, sərgərdanın, yaxud dilənçinin dəqiqəbaşı ümitsizliyi ilə müqayisə olunmur, amma əsl təminatdan, etibarlılıqdan, rahatlıqdan çox uzaqdır. Onun paltarı deyirdi ki, günlə yox, ayla, həmişə də özüylə aləm arasına qoyduğu cüzi ehtiyatları bir dəfəyə məhv eləyəcək qəza təhlükəsi – xəstəliklər, iş yerini itirmə, qocalığın özünü yetirməsi – altında yaşayırdı; bu fəlakətlər qarşısında bir an da qorxusuz olmurdu, amma hər dəfə o fəlakətlərdən yayınırdı.

Onun əynində köhnə, boz, bununla belə, əyninə kip oturan, bədəninin şişman, sallaq, yaygın cizgilərini almış kostyum var idi. Balaca qarnı, orta köklüyü

müəyyən bolluqla tanış olduğunu, acından ölmədiyini göstərirdi. Əynində köhnə, qəhvəyi rəngli şlyapa, sürtülmüş boz palto, süzülmüş qırmızı şərf vardı, bütün bu əşyalardakı nimdəşliq, baxımsızlıq təkrarsız idi: ən yaxşı geyim rəssamı bilərəkdən o paltarı təsvir eləyə bilməzdi.

Həmin əşyaların üzərində milyonlarla adamın taleyi çəkilmışdi. Onların sürtülmüş, sallaq, dartılı simasında milyonlarla yararsız səki adamının kasıb həyatı üzə çıxırdı; o ifadə də elə açıq-aşkar idi ki, hələ oturmuş ölünün sifətinin ölü bozluğu aldığı, bədənininsə, elə bil, büzüşdüyü, soğulduğu müddətdə gözlərimiz önündə həyatla son bağını qırırdı – paltarısa, əksinə, bədəninə örtəndən daha canlı görünməyə başlayırdı.

Bu arada mərhumun sifəti xəyalatla gerçəkliyin qorxunc istehza doğurub çulğaşdığı ölüm maskasına çevrildi, çünki deyəsən, ölmüş adamın simasında, bədənində muzeydəki mum fiqurlarda olandan artıq canlı bir şey qalmadı, həm də o, eynilə ancaq özünün bacardığı qorxunc, qeyri-təbii tərzdə istehzayla gülür, gözlərini çevirir, həyatı cırnadır.

Turniketlər elə hey özünün küt taxtasayaq notuyla şaqqıldayır, adamların axını beton divarlar arasında elə hey qaynaşırdı, qatarlar xırçılıyla, gurultuyla platformaya şığıyır, uzaqlaşırı, aradabir də camaatın basırığından kimsə maraqla gözlərini oturmuş adama dikib addımlarını yavaşdır, geri qalırdı. Ölünün oturacağını artıq tamaşaçıların geniş dairəsi əhatə eləmişdi, maraq onların getməyinə imkan verməsə də, dirənmir, qanlı qəzada olduğu kimi daha irəli soxulmağa cəhd eləmərdilər.

Yox, onlar, sadəcə, geniş yarım dairə halında, bir addım da yaxınlaşmadan donub-qalmışdılar, yalnız hərdənbir utancaq baxışlarla, yaxud adətən, cavabsız qalan çəkingən sualla bir-birinə müraciət eləyirdilər, çünki müraciət olunan özünü itirmiş, çaşmış halda

soruşan adama baxır, “Bilmirəm”, – mızıldayıb çiyinlərini çəkir, yanı-yanı qırağa çəkilir, ya da uzaqlaşmış gedir. Aradabirsə sayı artıq dörd nəfərəcən artmış polis nəfərləri – ölünün ətrafında intizarlı, əlacsız vəziyyətdə dayananlar – nədənsə qəfildən tamaşaçıların dairəsinə soxulub dəlisov, az qala, gülməli fəaliyyətə başlayır, səbirsiz, əsəbi səsləriylə qışqıra-qışqıra onları qovmağa, itələməyə başlayırdılar:

– Yaxşı, tamam, tamam, tamam! Dağılışın! Dağılışın! Keçin! Keçin! Keçin! Keçidə mane olursunuz! Keçin! Keçin! Dağılışın! Dağılışın!

Camaat da itətkarcasına ayaqlarını tappıldada-tappıldada dalı-dalı geri çəkiliirdi, sonrasa rezin bağ, yaxud civə kürəcikləri kimi irigözlü, həyəcanlı, pıçıl-daşan dairə yaradıb geri qayıdırdı.

Turniketlərsə elə həmin küt, boğuş ahənglə şaq-qıldayırdı, adamlar qatarlara doğru axışırdılar, onlar tamaşaçıların dairəsinə, oturacaqdakı mərhumu görəndə baxışlarında, duruşlarında, hərəkətlərində ölüm mənzərəsinə insan münasibətinin bütün müxtəliflikləri aşkar olurdu.

Bəziləri ayaq saxlayır, ölüyə baxır, sakit, narahat halda pıçıl-daşmağa başlayırdılar:

– Ona nə olub? Özünü pis hiss eləyir? Özündən gedib? Sərxoşdurmu-nədir?

Bir adam da cavabında mərhumun üzünə diqqətlə baxıb nifrətəməz tərzdə əlini yelləyir, səşində narahatlıq, inamsızlıq duyulsa da, incik halda qışqırırdı:

– Yaxşı görək! Özündən getmək-filan nədir? Keflidir! Başqa cür də ola bilməz! Aydın dır ki! Hə, doyunca vurub... Niyə durub baxırlar, – o kinayə eləyirdi. – Elə bil, heç vaxt kefli görməyiblər. – Rədd olsun, əşi, – qışqırırdı. – Getdik. – Sonra camaatı kinayəli gülüşlə yaralaya-yaralaya yoldaşlarıyla çıxıb gedirdi.

Doğrudan da, ölünün oturuşu, görkəmi – oturacaqda oturuş təzi, alnına sürüşmüş köhnə şlyapa, yöndəmsizcəsinə qatlanmış qıç, oturacağın qırağın-

dan sallanmış qol, nazik, batıq, iyrenc, elə bil, sərxoş, istehzalı gülüş gizləyən irland ağzı – bütün bunlar kefli donuqluğuna o qədər oxşayırdı ki, çoxları onun ölüsayaq boz sifətini görəndə müəyyən naümid yüngüllüklə səslənirdilər:

– Hə! Sadəcə, kefidir! Getdik, getdik! Baxmalı bir şey yoxdur! – Sonra qəlblərinin dərinliklərində adamın ölü olduğunu dərk eləyib tələsik yollarına davam eləyirdilər.

Başqaları yaxınlaşır, ölünü görəndə incik halda sil-kələyib camaatı hiddətli nəzərlərlə süzür, tənəli, hirsli tərzdə başlarını yırğalayır dılar, elə bil, camaat onların ədəbli, əxlaqlı təbiətlərinə yad olan müəyyən ədəbsiz, əxlaqsız hərəkətlərdə günahkar idi.

Üç yəhudi qız yəhudi oğlan uşağıyla birgə yaxınlaşıb tamaşaçı kütləsinin arasından irəli soxuldu. Qızlar bir-birinə sığınıb dondular, oğlansa gözlərini çaşqın, küt halda ölüyə dikdi, sonra əsəbi, cır səsiylə diləndi:

– Ona nə olub belə? Bəs “təcili yardım” çağırıblar?

Tamaşaçıların dairəsi ona sükutla cavab verdi, amma bir dəqiqədən sonra taksi sürücüsü – iri, qaba, qırmızısisifət, qaraşın, ancaq gecə işləməkdən solğun dərili, qaragöz, qarasaç, furajkalı, dəri gödəkçəli, qarayun köynəkli adam geri çevrildi, başını nifrətamiz tərzdə oğlana tərəf dartdı, ona baxmadan, əksinə, camaata müraciət eləyib kinayəli-istehzal tərzdə dilləndi:

– “Təcili yardım!”, “Təcili yardım!” – dedi. – O “təcili yardım” onun nəyinə lazımdır! İlahi! O, çoxdan ölüb, bu isə soruşur ki, bir kəs “təcili yardım” çağırıbmı, – sürücü yenidən başını oğlana sarı dartıb, görünür, öz kinayəsindən müəyyən inam, təhlükəsizlik duyğusu alıb davam eləyirdi. – Gördünüz? – o fırxırırdı. – Adam çoxdan ölüb, o isə niyə burada “təcili yardım” çağırılmadığını öyrənmək istəyir. – Sonra fırxırmağına davam eləyib, “İlahi!” təkrarlaya-təkrarlaya, elə bil, adamların kütlüyü, qanmazlığı ağlına yerləş-

mədiyindən başını bulaya-bulaya öz-özünə məzələ-nirdi.

Oğlan ölüyə dəhşət, heyrət dolu məftun nəzərlərlə baxırdı. Nəhayət, qurquru qurumuş dodaqlarını yalayıb, küt heyrətlə dilləndi:

– Mən onun heç ümumiyyətlə, nəfəs aldığıni da görmürəm. O heç qımıldanmır.

Sonra daim onun əlindən tutan, cılız, sarışın, incə, arıq üzlü, bütün sifətinə kölgə salan iriburunlu qız onun qolundan hirsələ, az qala, əsəbi halda darta-darta pıçıldadı:

– Gedək! Gedək buradan!.. Oy! Mən tamam əsirəm! Oy! Bax, az qala, uçunuram! – O, bərk əsən əlini irəli uzadıb pıçıldadı.

– Mən onun, ümumiyyətlə, nəfəs aldığıni da görmürəm, – oğlan ölüdən gözlərini çəkmədən küt-küt donquldandı.

– Oy, gəlin gedək də, – qız yalvarış dolu səslə pıçıldadı. – Elə həyəcanlanıram ki, tərədən-dırnağacan əsirəm – yarpaq kimi əsirəm! Gedək! Gəlin də! – Sonra hər üçü də – üç qorxudulmuş qız və çaşdırılmış oğlan aralanıb sıx dəstəylə platformanın enişinə doğru tələsdilər.

İndi bu vaxtacan naqolay halda baxışa-baxışa, sadəcə, durmuş, həyəcanlı çaşqınlıq içində bir-birinə havadan asılı qalan suallar verən başqa adamlar astadan danışmağa, pıçıldaşmağa başladılar, artıq bir neçə dəfə “ölüb” sözü səsləndi. Həmin sözü kimsə söylədi, hamı da eşidib susdu, sakitləşdi, üzlərini asta-asta ölüyə çevirdilər, maraqlı, hərislik dolu nəzərlərini ona dikdilər.

Bu zaman, elə bil, özlərinə etiraf eləməkdən qorxduqları o sözü inamla, inandırıcı tərzdə söyləyən asta kişi səsi eşidildi:

– Əlbəttə, ölüb. Adam ölüb, – o, astadan, qəti tərzdə dilləndi. – Mən dərhal anladım ki, ölüb.

Elə həmin məqamda da uzun illər orduda xidmət

eləmiş adamın – qırıqlı, sərt sifətli ucaboy əsgər, yanındakına – alçaqboy, yastısifət irlandada sarı döndü, adi bir şey barədə danışmış kimi sakit, inamlı halda dilləndi:

– İnsan harada əyilir-əyilsin, həmişə bu qara qeydciyəzi qoyur, düz deyil? – O, bu sözləri təmkinli, quru, etinasız tərzdə söyləyib başıyla yöndəmsiz halda oturacağıın altına qatlanmış ayaqların yanında, döşəmə üzərindəki xırdaca gölməçyəyə işarə elədi.

Yastısifət irland tələsik başını tərpedib qızgın razılıq ifadəsi ilə dilləndi:

– Nə sözün var!

Bu zaman turniketlər tərəfdə camaatın arasında azacıq qarmaqarışıqlıq, yerdəyişmə başladı, ayaqlar tappıladı, adamlar hörmətlə aralandılar, “təcili yarıdım”ın həkiminin biri qatlanmış xəbəyi gətirən iki sanitarın müşayiəti ilə gəlib çıxdı.

Həkim şiş dodlaqlı, azacıq əyri çənəli, ipək bıqlı, yetərincə yekəxana, sifətində darıxan-etinasız ifadə olan cavan yəhudiydi. O, əynində göy rəngli mundir pencəyi, peysərinə itələnmiş yastı mavi furajka gəlib asta-asta, laqeyd halda skamyaya yaxınlaşanda stetoskopu artıq hazır idi, borucuqlarını da qulaqlarına taxmışdı.

Həkimin hər hərəkətində darıxma, vərdiş, hətta yorğunluq hiss olunurdu, elə bil, onu bu cür hadisələrə o qədər tez-tez çağırırdılar ki, artıq heç bir hissini göstərməyə qadir deyildi. O, polislərə yaxınlaşanda aralanıb yol verdilər. Həkim onlarla kəlmə kəsmədən ölünün yanına getdi, əynindəki köynəyin düymələrini açıb qatladi, əyildi, ustalıqla, hər yerdə bir neçə saniyə dayana-dayana stetoskopla tüksüz, yumşaq, boz rəngli sinəsinə qulaq asmağa başladı.

Bu zaman onun sifəti heç şey – nə təəccüb, nə mərhəmət, nə elmi maraq – ifadə eləmirdi. O, əlbəttə, ilk baxışdan anladı ki, adam ölüb, indi də həkimlik borcu yalnız qanunun, adətin müəyyən elədiyi formallığın bir hissəsiydi. Amma tamaşaçılar həmişə

asta-asta yaxınlaşırdılar, baxışları da maraqla, hörmətlə, mövhumat dolu qorxuyla həkimin üzünə dikilmişdi, elə bil, o üzdə artıq özləri bildiklərinin təsdiqini axtarırdılar – ya da artıb-çoxalan dəhşətin, mərhəmətin, kədərin inam möhürüylə onların sezdiklərini təsdiqləyəcəyini gözləyirdilər.

O, müayinəni başa vurub, qəddini düzəltdi, borucuqları qulaqlarından çıxardı, sonra laqeyd halda mərhəmətin göz qapaqlarını araladı. Gözlərdə mavitəhər ağımtıl parıltı donub-qalmışdı. Əli dəftərçəli həkim onu əhatə eləyən polislərə doğru döndü, elə eyni cür səbirli, adi, etinasız halda astadan onlara bir neçə söz dedi, polislərsə söylədiyi həmin sözləri yazmağa başladılar. Biri həkimdən nəsə soruşdu, cavabı da yazdı, sonra həkim yavaş-yavaş, etinasızlıqla uzaqlaşdı, arxasınca bir dəfə də olsun nə maraqlarını, nə təəccüblərini bildirən sanitarlar getdilər. Doğrudan da, mərhəmət, deyəsən, qəti boyun qaçırmaq, dəyişmək mümkün olmayan rejimin – qəddar dəqiqliklə fəaliyyət göstərən, öz nöqərlərinə – həkimlərə, sanitarlara, polislərə, hətta ruhanilərə bütün təfərrüatlarıyla, darıxdırıcı tərzdə məlum olan rejimin hökmü altına düşdü.

Polislər dəftərçələrində yazmağı tamamlayıb, dəftərçələrini də ciblərinə qoyub geri çevrildilər, bayaqkı “Keçin! Keçin! Bu dəqiqə dağılışın!” qışqırıqlarıyla adamları qısnaya-qısnaya, itələyə-itələyə camaata hücum elədilər – amma bu hərəkətlərdə də elə həmin ətalət, yorğunluq, bezginlik ruhu nəzərə çarpırdı, adamlar əsəb doğuran civə inadkarlığıyla əvvəlki yerlərinə axışanda polislər nə hiddət, nə təəssüf ifadə eləyib susdular. Onlar təzədən ölünün ətrafında mövqə tutdular, özlərinin sarsılmaz proqramlarının növbəti nömrəsini gözləməyə başladılar.

Həm də indi, elə bil, sükut, ciddiyyət, çəkingənlik maneəsi aradan götürülmüşdü, son sübutla, nəhayət, ucadan söylənmiş sadə “ölüb” sözüylə ürəklərindəki çaşqınlıq, şübhə dağılmışdı – adamlar sərbəstcə, təbii

ki, dost, yaxud köhnə həmkarlar kimi danışmağa başladılar.

Bir qədər kənarı, tamaşaçıların qıraq çevrəsinin arxasında bir-birində sanbalı, səriştəliliyi, kübarlığı görüb çığıllı üç varlıq, gecə məxluqları, başımızın üzərində guruldayan prospektin hər üçü də çıxıran Brodvey üslubunda modabazcasına geyinmiş sakinləri kimi boz şlyapasını lotuyana gözüünün üstünə endirmiş, bədənində dar gələn nazik yaz paltosu geymiş cavan, qəşəng brodveyli, yekəburun, təcavüzkar səslə, əjdaha təbəssümlü lovğa yəhudi ilə balacaboy, tülkü görkəmli, solğun sarıtəhər dərisi, yağlı gözləri, saçları olan italyalı yığışdılar. Onlar sanballı bilicilər görkəmiylə həyatdan, ölümdən, insan həyatının faniyindən, insan ümidlərinin əbəsiyindən öz təcrübələrinin yetkin meyvələrindən bəhrələmə-bəhrələmə filosofluq eləməyə başladılar. Həmin qrupda söhbətin əsas yükünü çiyinlərinə götürmüş yəhudi üstün vəziyyətdəydi. Qalan ikisi mahiyyətcə, onun mülahizələrini (nəfəsini dərmək üçün fasilə verəndə başlarını bərk-bərk tərpətməklə “Haqlısan!”, “Düz sözə nə deyəsən!”, yaxud “Bu günlərdə bir nəfərə dediyim kimi...” sayaq atmacalarla müşayiət eləyə-eləyə xor rolunu oynayırdı, atmacalar hər dəfə yarımçıq qalırdı, çünki protoqonçu nəfəsini dərməyə macal tapır, irəli cumurdu:

– Bizəsə hələ deyirlər, lənət şeytana, qara gün üçün pul yığın! – o, istehzal qaqqılıyla deyirdi. – Qara gün üçün! – Burada o, ara verib acı-acı güldü. – Bax bu cür şeyləri görəndə soruşmaq istəyirsən – nəyə görə? Nədir, belə deyil?

– Tamamilə haqlısan, – italyalı vəcdlə başını tərpətdi.

– Bu günlərdə bir nəfərə dediyim kimi... – cavan oğlan sözə başladı.

– İlahi! – yəhudi qışqırırdı. – Qara gün üçün pul yığmaq! – Bəs nəyə görə qara gün üçün pul yığmalıyam? – o, sinəsinə döyüb, elə bil, kimsə bu iyrenc işi

ona sırmaq istəyirmiş kimi, yığışanları öcəşkən nəzərlərlə süzüb qalibənə təcavüzkar tərzdə soruşurdu. – Bundan nə xeyrim olacaq? Bəlkə, sabah heç olmayacağam! Allah xatirinə, deyin görüm, nəyə görə yığmalıyam? Biz bu dünyada gəldi-gedərik. Ona görə də kef içində yaşayaq! Mən haqlıyam? – o, ətrafındakılara baxıb soruşurdu, qalanları da təsdiqləyirdilər ki, haqlıdır.

– Bu günlərdə bir nəfərə dediyim kimi, – cavan oğlan sözə qarışdı, – bu yalnız onu göstərir ki, siz...

– Sığorta! – bu zaman yəhudi ucadan nifrətamiz gülüşlə səsləndi. – İlahi, sığorta şirkətləri! Nəyə görə öz qəpik-quruşumuzu sığortaya sərf eləməliyik? – o soruşdu.

– Hə, hə, hə, – italyalı nifrət dolu tülküsayaq gülüşüylə onun səsinə səs verdi. – Bütün bunların hamısı boş şeydir.

– Mənasız işdir, – cavan oğlan razılaşdı, – bu günlərdə bir nəfərə dediyim kimi...

– Sığorta! – yəhudi dilləndi. – Əgər o yaramazlara qulaq assan, əbədi yaşayacaqsan! Qara gün üçün pul yığın, onları lənətə gəlsinlər. Qocalığınıza – öz qocalığınıza pul yığın, lənət şeytana! – O, istehza eləyirdi. – Hər an başına bax elə bunun kimi bir şey gələcəyi bir vaxtda! Mən haqlıyam?

– Tamamilə haqlısan!

– Cürbəcür yangın təsadüfləri üçün əmanət qoyun. Gəbərəndə uşaqlarınıza bir şey qoyun! Bəs, lənət şeytana, uşaqlarıma niyə pul qoymalıyam? – Elə bil, təşkil olunmuş cəmiyyətin bütün məşını, özünün on beş törəməsi onu bu addımı atmağa məcbur eləyirmiş kimi hiddətlənirdi. – Yox, əzizlərim! – yəhudi dedi. – Qoy uşaqlarım mənim tək öz qayğılarına qalsınlar! Mənə kimsə kömək eləməyib. Ona görə də həyatımı həтта “sağ ol” deməyəcək avaralar üçün pul yığmağa həsr eləməliyəm? Mən haqlıyam?

– Tamamilə haqlısan, – italyalı başını tərpətdi. – Bütün bunlar boş şeydir.

– Bir oğlana dediyim kimi... – cavan oğlan sözə başladı.

– Yox, əzizlərim, – yəhudi acı, rişxənd dolu təbəssümlə sərt, inamlı tərzdə davam eləyirdi. – Yox, möhtərəm dostlarım! Üzr istəyirəm! Mən gəbərəndə onlar iri tabutun başına yığısacaqlar, – o, sözlərini əllərinin əhatəli hərəkətləriylə tamamlaya-tamamlaya deyirdi, – qoy hamısı mənə doyunca baxsın, qoy mənə uzun-uzadı baxıb desinlər: “Nə olar, o, lüt gəldi, lüt də gedir. Amma o, – ucadan, təlqinedici tərzdə dilləndi, – qazandığını xərcləyən, həyatdan bacardığı hər şeyi alan adam idi”.

O susdu, dəbli paltosunun yaxasından yapışdı, ayaqlarının ucunda azacıq yırğalana-yırğalana acı, müdrikanə təbəssümlə gülümsündü.

– Bəs belə! – o, nəhayət, lovğa-lovğa dilləndi. – Bəs belə! Qəbiristanlıqda olanda, yaddaşçıçəyini gübrələyəndə çeksiz keçinərəm. Payıma düşəni buradaca, elə indi almaq istəyirəm. Mən haqlıyam?

– Düz sözə nə deyəsən! – italyalı cavab verdi.

– Bu günlərdə bir nəfərə dediyim kimi, – cavan brodveyli qalibanə görkəmlə sözüünə yekun vurdu, – heç nə məlum deyil. Heç nə. Heç vaxt başına nə gələcəyini bilmirsən. Bu gün varsan, sabah yoxsan, ona görə də hamısı boş şeydir, – o dilləndi. – İtirməli nəyimiz var?

Hamısı da razılaşdı ki, o haqlıdır, sonra tutqun, acgöz, valeh nəzərlərini ölünün üzünə dikdilər.

* * *

Artıq hər yerdə camaat kiçik qruplarla yığışmışdı, filosofluq eləyir, mühakimə yürüdür, söhbətləşir, hətta diqqətli, vəcd dolu görkəmlə gülür, gülümsünürdülər. Kimsə adamların acgözlüklə qulaq asan dəstəsinə yorulmadan ölünü görəndə nə duyduğunu, nə düşündüyünü, neylədiyini yüzüncü dəfə danışırdı.

– Hə də! Hə də! – o dillənirdi. – Bəs nədən danışırdım. Mən onun necə öldüyünü gördüm. Ondan üç addım aralıda dayanmışdım! Hə də! Görürəm, ağzını açıb nəfəs almaq istəyir. Mənsə burada dururam. Hə, onu da deyim ki, polisə dönüb deyirəm: “Siz o kişiyyə fikir verin. Nəsə, – deyirəm, – halı xarabdır”. Hə də! Hər şey elə buradaca baş verdi. Mən də elə bunu deyirəm. Mən bax burada durmuşdum, – o qışqırdı.

Bu zaman iki kişi, iki qadın yaxınlaşdı. Onların tökmə, yöndəmsiz bədənləri, yanmış kərpic rəngində dəriləri, qalın sarışın saçları, slavyanlarda və litvalılarda olduğu kimi tutqun baxışlı, qeyri-müəyyən, qaba cizgili enli sifətləri var idi; bir dəqiqəliyə mənasız nəzərlərlə ölüyə baxdılar, sonrasa naməlum, kələkötür dildə nəsə danışdılar.

Camaatın evə tələsən axını adamları az-az qoparıb tunelə aparırdı, mərhumun ətrafındakı tamaşaçılar kütləsi bir qədər seyrəlib azaldı, yalnız meyiti aparacaq qonub əl çəkməyən ət milçəklərinə oxşayanlar qaldılar.

Gənc zənci fahişə qız göründü, nazik, boyalı dodaqlarındakı qorxunc, mənasız təbəssümlə gözlərini hər tərəfə gəzdirə-gəzdirə meydançıdan keçdi. O, avaralar dairəsini gördü, yaxınlaşıb etinasız baxışlarını ölünnün oturduğu oturacağın üzərində gəzdirdi, görünüşü ilə incə ağ dişlərini ağarda-ağarda cəld nəzərlərlə ətrafa göz qoymağa başladı.

Gənc zənci qızın mis rəngli üzü ənlik-kirşan qatıyla elə örtülmüşdü ki, qorxunc sarı-qırmızı maskaya çevrilmişdi; müəyyən yağlı maddəylə yağlanmış kirpikləri bir-birinə yapışmış iri qara gözlərinin ətrafından yağlı tikanlar kimi sallanmışdı; qara saçları da dalğadalğa düzəldilib yağlanmışdı.

Qız qıpqırmızı don, həddən artıq hündür dabanlı qırmızı ayaqqabı geyinmişdi, iri gündəyməzi, zəncisayağı uzun, nazik, eybəcər çıqları var idi. O görkəmdə ətsiz, damarlı baldırlarda, enli böyürlərdə, iyrenc

rəngli, arıq, mənasız fahişə sifətində, nazik qıpqırmızı dodaqlarda, dişlərinin bəmbəyaz kövrəkliyində nəse iyrendirici, eyni zamanda cəlbedici bir şey vardı, elə bil, çatıldaayan ağlının son qırıntıları xəstə, acgöz hissiyyatına qurban getmiş, ona yalnız sifətinin nazik, rənglənmiş qabığını, tamaşaçıların geniş dairəsi üzərində həyasızcasına, şən-şən sürüşən axmaq, şəhvətli gülüşünün qorxunluğunu qoymuşdu.

Həmsöhbətləri – yəhudiylə cavan dəbbaz brodeyveli artıq çıxıb gedəndən sonra tülkü-sifət italyalı sürünən heyvanın durğun baxışları təki, gözlərini zənci qıza dikdi, düz arxasına gəlib çatanacan gizlicə ona yaxınlaşmağa başladı. O, qızğın nəfəsini qızın boynunun ardına verə-verə asanlıqla ona sıxıldı. Zənci qız heç nə demədi, yalnız şəhvətlik sarsağın gümrəh, mənasız təbəssümüylə gülümsünüb hündür dabanlı qırmızı ayaqqabıları olan uzun, damarlı ayaqlarını yerə bərk vura-vura, tez-tez italyalıya baxa-baxa, onu şirin təbəssümü, boyalı dodaqlarının nəm parıltısıyla cəlb eləyə-eləyə uzaqlaşdı. Kişi boynunu yaxalığının arasından gizlicə irəli uzatdı, çiyini üzərindən parıldayan tülkü gözləri ilə oğrun-oğrun baxınıb, cəld qadının dalınca getdi. O, qadını turniketlərin o tərəfindəki dəhlizdə haqladı, yanaşı getməyə başladılar.

Turniketlər hey küt, boğuş taxta taqqıltısıyla fırlanırdı, gecikmiş sənişinlər eyni cür beton döşəmələrdə taqqıltı salırdılar, köşkün qəzətsatanı aradabir ölüyə, onun mühafizəçilərinə yorğun, etinasız nəzər salarsala qalan qəzətlərini satırdı, oturacağın ətrafındakı boşluqdasə polis nəfərləri nəyisə dinc, xoşagəlməz sakit görkəmlə gözləyə-gözləyə dayanmışdılar. Bir adam gəldi, meydançanı keçib polis nəfərlərindən biriylə danışdı. Polis nəfəri cavan, atletik boyunlu, qırmızıyanaq oğlan idi. Ağzını əyib dişlərinin arasından sual verən adama nəse deyir, onun dediklərini dəftərçəsinə yazırdı. Həmin adamın sarımtıl süst sifəti, bezgin baxışı, yumşaq ikiqat buxağı var idi.

Qalan tamaşaçılar söhbətdən son həyatverici damcıları acgözlüklə sorub indi görkəmində tutqun, doyumsuz, sürüşkən, az qala, maddi bir şey olan, elə bil, müşahidə edilən əşyaya yapışan ölünü baxışlarıyla yeyə-yeyə dayanmışdılar.

Bu zaman heyrətamiz bir şey baş verdi. Ölünün cismi əvvəlcə, sanki, öz paltarının içində soğulub balacalaşdığı, gözümlüğün qabağında hər cür əlaqəsini itirdiyi həyatdan uzaqlaşdığı kimi, indi meyiti əhatə eləyən mühitdə məkanın bütün xassələri, uzunluq, en, uzaqlıq ölçüləri ağlagəlməz dərəcədə təhrif olunmuşdu.

Həm də mənə elə gəlirdi ki, bu dəyişikliklər arasıkəsilmədən gözlərimin qabağında baş verir, sıxıldığı qədər ölünün cismini kiçildir, onun ətrafındakı döşəmənənin boz səthi həddən artıq dartılıb uzanır. Onu polislərdən ayıran məkanla polisləri bizdən ayıran boz məkan – arxadakı divarın bəzəkli plitələri ilə birlikdə – mən baxdığım müddətdə elə hey geniş, hündür, uzun olur, qorxunc dərəcədə böyüyürdü. Hamımız onu, elə bil, nəhəng, bomboş uzaqlıqdan görürdük. Mərhum ucsuz-bucaqsız səhnədə balaca, tənha adam idi, sonsuz boz məkandakı həmin kiçikliyin, tənhalığın özü də onu heyrətamiz ləyaqətlə, əzəmətlə bürümüşdü.

Həm də adama artıq elə gəlirdi ki, onu acgöz zülmət gözləri ilə təkə gecənin canlı qansız qulyabanısı soruşmur, üstəlik, o qansoranın baxışlarına əbədi dinc istehzayla, qorxunc kinayəylə, nifrətlə – eynilə öz zülmət baxışları kimi canlı, çürüməyə məruz qalmayan baxışlarına cavab verir.

* * *

Sonra həmin görmə çatışmazlığı peyda olduğu kimi də qəfildən yoxa çıxdı, əşyalar, formalar, məsələlər də təzədən fokusa düşdü. Mən ölünü boz boşluqda, tamaşaçıları da olduqları kimi gördüm. Polis də təzədən bizə hücum eləyir, ətrafımdakı adamları itələyirdi.

Amma adamlar gərgin vəziyyətdə, axmaq sərxoş ləyaqətlə, sifətindəki zəif təbəssümlə oturmuş bu tənha ölüm heykəlini tək qoymaq iqtidarında deyildilər, çünki insanlar cansız bədənə sadıqdirlər, qara torpaq qoynuna alıb gizlədənəcən onu gözətləyir, qoruyur, tərkləməzlər. Adamlar onu tək qoya bilməzdilər, çünki məğrur ölüm, qara ölüm, ölümün tənha ləyaqəti həmin miskin simaya kölgə salmışdı, onlar gördülər ki, yer üzündəki heç bir yaramazlıq, alçaqlıq, miskinlik, nə də öz genişliyi, basqısı, sayıyla bu çoxmilyonlu şəhər hətta ən miskin küçə avarasına bəxş olunsa belə, məğrur ölümün ləyaqətini bir anlığa da əlindən almağa qadir deyil.

Adamlar buna görə də onu tək qoya bilməzdilər, çünki bir növ, sevgi, sədaqət onları yerlərindən tər-pən-məyə qoymurdu, çünki məğrur ölüm burada əyləşmişdi, onlarla danışıq, onları lüt-lüt soyundururdu, çünki onlar ölümə qarşı nəhəng qüllələr ucaldır, ondan boz deşiklərdə gizlənir, onun səsinə küçənin qışqırıq dolu məstliyi ilə boğmağa çalışırdılar, amma məğrur ölüm, keçilməz ölüm, məğrur ölüm bacı onların şəhərinə qədəm basmışdı, hətta cəsədin ən yarar-sız qisminəcən alçalıb ən uca qüllələrdən ucaydı, məğlubedilməz idi, o danışıqda da şəhərin bütün küçələri susurdu.

Həm də adamlar ölüyə qorxuyla, həyəcanla, ita-ətlə – üstəlik, sevgilə baxırdılar, çünki ölüm, məğrur ölüm isti, abad yerlərinə gəlib çıxmışdı, siması da üf-nətli, boz havada qorxunc halda bərq vururdu, öz danışığını, öz hərəkətini, öz mənəbini də on milyonlarla adamın qaba, düşünülüb-daşınılmamış adətine qarşı qoymuşdu, adamların özlərinisə lümlüt soyundurmuş, istehzalılıq dillərini kəsmişdi, ən miskin qardaşlarının simasında da qarşılarında duran bütün yolu, bürüdükləri qorxunu göstərmişdi – buna görə də ölümün qabağında tənha, dinməz, qorxmş vəziyyətdə dayanmışdılar.

Sonra qanunun, kilsənin son mərasimləri yerinə yetirildi, ölünü göz önündən götürdülər. Polis idarəsinin meyit furqonu gəldi. Formalı iki nəfər bükülü xərəklə cəld pilləkənlə enib oturaçağa yaxınlaşdı. Xərəyi beton döşəmənin üstündə açdılar, ölünü cəld oturacaqdan götürüb xərəyə qoydular, elə bu vaxt keşiş də camaatın arasından çıxıb meyitin qarşısında diz çökdü.

Keşiş dolubədənli, səliqəli, bəmbəyaz dərili, dünyəvi, hətta kübar görkəmli, donuzsayaq sifətli, qırılmış yanaqlarında tünd-mavilik olan cavan adam idi. Onun əynində məxmər yaxalılıq qəşəng qara palto, ağ ipəkdən yüngül şərf, başında diz çökən vaxt ehtiyatla götürüb qırağa qoyduğu kotelok vardı. Keşişin ipək, qatran kimi qara saçları gicgahlarında ağarmışdı. O, cəld xərəyin qarşısında diz çöküb ağ, tüklü əllərini yuxarı qaldırdı. Bu zaman beş polis cəld qəddini dikəldib hərbi hərəkətlə furajkalarını başlarından götürdü, sinələrinə sıxıb bir neçə an farağat dayandılar. Camaatın arasında bəzi adamlar da bir qədər tərəddüd keçirib yöndəmsiz halda şlyapalarını çıxardılar. Az sonra keşiş ayağa qalxdı, kotelokunu səliqəylə başına qoydu, paltosunu, şərfini düzəldib tamaşaçılara qarışdı. Hər şey bir dəqiqədə başa çatmış, həkim gələn vaxtda olduğu kimi, demək olar, yorğun formallıqla yerinə yetirilmişdi.

Sonra sanitarlar xərəyin üzərinə əyilib dəstəyindən yapışdılar, astadan danışa-danışa qaldırdılar. Onlar ehtiyatla yerlərindən tərpendilər, amma elə birinci addımda mərhumun yağlı-boz əli xərəkdən düşüb gülməli təzədə dartınmağa, xərəkçilərin hərəkətinə uyğun yırğalanmağa başladı.

Biri kəskin təzədə o birini səslədi:

– Dayan! Yerə qoy! Bir nəfər onun əlini geri qoy-sun!

Xərəyi təzədən döşəməyə qoydular, polis də ölünün yanında çömbəlib hələ həkim gələndə açılmış

qalstukunu, latun boğaz düyməsini boğazın solğun-sarımtıl dərində girdə yaşıltəhər turşu ləkəsi qoymuş yaxalığının altından dartdı. Polis nəfəri yağlı fitilə oxşayan qırmızı-ağ zolaqlı qalstuku götürdü, cəld ölünün biləyini qarnına bağladı.

Sonra xərəkçilər onu yenə götürüb, çıxışa doğru apardılar, polislərsə adamları itələyə-itələyə irəlidə addımlayır, qışqırırdılar:

– Aralanın! Aralanın da! Yol verin! Yol verin! Yol verin!

İndi ölünün qarnına bağlanmış qolu hərəkətsiz idi, amma xərəkçilərin hər addımında onun nimdaş paltarını yellənir, sarı-boz yanaqları tərpanirdi. Açılmış yaxalığının ucları titrəyirdi, düymələri yarıyacaq açılmış çirkli ağ köynəkdən solğun, sümük rəngli sinəsi görünürdü, artıq düz burnunacan sürüşmüş köhnə boz şlyapası, batıq nazikdodaqlı təbəssümə gülməli sərxoşa qorxunc oxşarlığı daha da artırır.

Ondakı bütün qalan şeylərsə – əvvəlcə cisim olan dağılmağa başlamış maddə – sanki, soğulub yoxa çıxmışdı. Bədəni öz mövcudluğunu heç şeylə xatırlatmırdı. O bədən yox olmuşdu, itib-batmışdı, miskin, köhnə paltar yığınınnda – köhnə boz palto, köhnə gen şalvar, köhnə şlyapa, bir cüt altı yeyilmiş, cırlmış ayaqqabı – ayırdedilməz olmuşdu. Adama elə gəlirdi ki, bu adamda daha başqa bir şey yoxdur: yalnız şlyapa, dodaqsız istehzalı-sərxoş təbəssüm, iki titrəyən yanaq, yaxalığın iki yırğalanan ucu, qalstuk bağıyla bağlanmış iki çirkli-boz pəncə, bir də xərəklərin hər addımında zəif-zəif dartınıb yellənən süzölmüş, kasıb, görkəmsiz paltarının miskin yığını var idi.

Onlar ehtiyatlı, cəld addımlarla turniketlərin arxasından keçib pilləkənlə yuxarı, qaranlıq yan tərəfində “Çıxış” yazısı olan səmtə yönəldilər. Xərəkçilər qara dəmir pilləkənlə qalxanda cəsəd, az qala, xərəkdən düşəcəkdə, köhnə qəhvəyi şlyapa da ölünün dolaşığı çirkli-ağ saçlarını açıqda qoyub düşdü. Polislərdən biri

şlyapanı götürdü, xərəkçiyə: “Hər şey qaydasındadır, mən götürdüm”, – deyib onların arxasınca yuxarı getdi.

* * *

Təxminən, saat dördün yarısıydı, səhərə az qalırdı, səmada ucsuz-bucaqsız yasəmənli zülmətdə parlaq zərif ulduzlar parıldayırdı. Gecə daha sərin, az qala soyuq idi, amma artıq yaz sevinci, yaz əzginliyi duyulurdu. Uzaqlarda gəmi güclə eşidiləcək tərzdə, vəhşi kədər və sevincə fit verirdi – körfəzin boğazındakı əjdaha yanıqlı-yanıqlı böyürdü.

Ən sakit saatında küçə qaranlıq, dinc, demək olar, bomboş idi, adama elə gəlirdi ki, onun dəlisov səsküyü, hərəkəti bir anlığa nəfəsini içinə çəkib, sabahkı günə hazırlaş-a-hazırlaş qısa fasilə götürüb. Taksilər atış mərmiləri kimi boş, aradabir ötüb-keçirdi, adamların ayaqqabılarının altı seyrək, ehtiyatlı səs çıxarırdı; işıqlar tənha qatı şəfəqlərdə sarı, qırmızı, yaşıltəhər yanırdı, bu da adamın ürəyini güclü sevinc, zəfər duyğusuyla doldurur, az qala, gecəyə, bahara, gəmilərə uyğun gəlirdi. Küçənin yuxarısında, gecənin xırdalanmış barmaqşəkili parlaq alovla nəhəng buxurdan kimi tüstülənən bir neçə məhəlləsində onun abırsız göz vurması solğunlaşmış sönmüşdü, hələ də solğun-bəyaz rəngdəydi, qızğınlığını itirmişdi.

Adamlar xərəklə metrodan çıxanda yaşıl rəngli polis furqonu küçənin kənarında gözləyirdi, səkidəsə bir neçə tutqun, əzgin sifətli taksici dayanmışdı. Xərəkçilər öz yükləri ilə səkidən keçdikləri müddətdə taksicilərdən biri irəli çıxdı, ölünün qarşısında furajkasını başından yaltaqcasına götürüb vəcdlə təklif elədi:

– Taksi var, ser! Taksi!

Mərhumun şlyapasını aparan polis qəhqəhə çəkib güldü, taksiciyə sarı döndü, dəyənəyini zarafatyana qolaylayıb dilləndi:

– Köpək oğlu, əzişdirərəm səni!

Sonra gülməkdə davam eləyə-eləyə, “Ay şeytan!” – təkrarlaya-təkrarlaya şlyapanı xərkçilərin cəsədi itələdikləri furqona tulladı. Onlardan biri qapını örtüdü, artıq digərinin oturduğu kabinəyə yaxınlaşdı, siqaret çıxardı, sərt, bükülü ovcuyla daldalayıb yandırdı, sürücünün yanında oturub dedi: “Hər şey qaydasındadır”, – furqon da sürətlə uzaqlaşdı. Polislər onun arxasınca baxırdılar. Sonra onlar bir qədər danışib-güldülər, astadan işlərini, əyləncələrini, gələcək planlarını müzakirə elədilər, vidalaşdıb dağılışdılar; ikisi küçəyuxarı – solğun-solğun közərən solğun dan yerinə doğru, üçü isə qaranlıq, sakitlik, adamsız olan, işıqların dəyişib gah qırmızı, gah sarı, gah yaşıl rəngdə yandığı digər tərəfə getdi.

Mərhumə öz xidmətini təklif eləyən zarafatçı taksici yoldaşlarına sarı elə kəskin tərzdə döndü ki, elə bil, nəşə başa çatdı, sonra gülməli tərzdə: “Hə, gəl görək, oğlan! Gəl!” – deyə-deyə digər sürücüylə sərt, sürətli hərəkətlə bokslaşmağa başladı. Sonra taksici ilə əl-qollarını oynada-oynada, danışa-danışa, mübahisə eləyə-eləyə, kəskin boğaz səsləri ilə gülə-gülə gözəl, səssiz maşınlarının sırasına doğru getdilər.

Yenə də yuxarı baxıb ölməz səmanı, gecənin ulduzlu ənginliyini gördüm, çaydakı gəmilərin səsini eşitdim. Dərhal da böyük sağlamlıq qabarması, güclü sevinc dolu ümid duydum, susuzluqdan ağlını itirdiyini anlayan, amma əsl çayı səhranın qurtaracağında görən adam kimi, tunelin qaranlığındakı qudurmuş köpək tək boğulmayacağam, gəbərməyəcəyəm. Anladım ki, işığı yenidən görəcəyəm, yeni sahillərə bələd olacağam, naməlum limanlara girəcəyəm, əvvəlki tək yenidən yeni torpaqlar, yeni səhərlər görəcəyəm.

* * *

Buna görə də əbədi müşayiətçilər – ömrümün axırınacan birgə yaşayacağım məğrur Ölüm, sərt Tənha-

lıq – həyatımın ehtirası, mahiyyəti üzündən sizə belə bir tərif qoşdum.

Sənə, balaca insanın alnında əzəmətlə əyləşmiş məğrur Ölüm, birinci sənə! Məğrur Ölüm, mənim gecələr də, başqa vaxtlar da gördüyüm məğrur Ölüm, hər dəfə də sən adsız-sansız adamlara gələndə bəyəm sevgisiz, mərhəmətsiz nəyəsə toxunurdunmu, Ölüm! Məğrur Ölüm, sənın simanı harada görsək də, sevgiyə, mərhəmətlə, şəfqətlə gəlirdin, bizə öz yüngül hökmünü verirdin – bizi bağışlayıb azad eləyirdin. Heç harada yer tapmamış adamların çıxılmaz həyatını sürgünlərdən sən qaytarmırsanmı? Qarşılarında qapılar açılmayan kəslərə öz qara qapılarını sən açıb, sığınacaqsız, evsiz, dinclik tapmayan, elə hey küçələrdə vurnuxan ömürlərə sığınacaq vermirsənmi? Bizə içmək yangısından doğulan dəlisov yangımızı söndürmək üçün doldurulan acı piyaləni sən təklif eləmirsənmi, Ölüm, bizə axtarıb tapmadığımız hədəf, dolub-daşan qəlbimizin əlləşdiyi inam, dinclik verirsen, özünün qaranlıq xanəndə bizi mozalan kimi qovan sərgərdanlıqlara, narahatlıqlara son qoyursan. Məğrur Ölüm, məğrur Ölüm, kralların şöhrətinə çatdığın şöhrətə görə yox, böyük adamların rəşadətini süsləndirdiyin şərəfə görə yox, dahinin dilinə bəxş elədiyən sehri qüvvəyə görə yox, amma Ölüm, ona görə ki, bizi – şöhrətin dadını bilməyənləri belə şöhrətlə aparırsan, adsız-sansız, gözdən-könüldən qıraq ömür sürmüşlərə – adsız, simasız, səssiz yer atomlarına öz qorxunc xeyir-dualarını əzəmətlə verirsen, ona görə ki, mən səni yaxından görüb-tanımışdım, sənın qardaşın Tənhalıqla təkliddə çox uzun müddət yaşamışdım, mən daha səndən qorxmuram, rəfiqəm, sənə tərif deyirəm.

Hələsə – yenə torpaq və əbədi Tənhalıq! Həyatımın yarısını keçirdiyim, ömrümün axırınacan sədaqətə and içdiyim zülmət qardaş, sərt Dost, zülmətin və gecənin gözişləməz siması – hələ sən mənəmləsən, kimdən qorxmalıyam? Qəhrəman dost, məğrur

Ölümün eyniqanlı qardaşı, zülmət yoldaş – bəyəm biz milyonlarla küçədən eyni vaxtda çıxmamışıqımı, gecənin enli, dəlisov prospektləri ilə eyni vaxtda addımlamamışıqımı, coşqun dənizləri üzüb keçməmişikmi, naməlum torpaqlara ayaq basmamışıqımı, torpağın sükutuna qulaq asa-asa təzədən qitəni dolaşmamışıqımı?

Dostum, bəyəm biz tək qalanda igid, namuslu olmamışıqımı, bəyəm bu torpaqda şöhrət, təntənə, sevinc dadmamışıqımı – əgər yanıma qayıtsan, yenedən dadmayacağammı? Dostum, gecə sayıqlamalarımnda yanıma gəl, mübhəm, zülmət qaranlıqda həmişə gəldiyin kimi gəl, həm də mənə əvvəlki sarsılmaz gücümü, sönməz ümidimi, dəlisov sevincimi, özümə inamımı qaytar ki, yer üzünün qalalarına yenedən hücum eləyim.

Gecə çölləri ilə yanıma gəl, dostum, qardaşın Yuxunun atlarıyla çapa-çapa gəl, biz yenedən torpağın sükutuna qulaq asacağıq, Yuxu atlarının qara dırnaqları yer üzülə asta tappılıyla şığıyanda yatanların ürəyinin necə döyündüyünü eşidəcəyik.

Onlar uçurlar! Gəmilər səsləyirlər. Gecənin böyük yuxusunun dırnaqlı atları zülmətin altında şığıyırlar. Çaylar da əbədi axır. Yuxu axınları kimi dərin çaylar axır. Biz çağıırıq!

* * *

Uçurlar! Nəhəng qara atlar uçurlar. Dırnaqlarının asta tappılısıyla yaxınlaşırlar, Yuxunun qara atları yer üzəriylə elə hey çapırlar.

Ah, nəhəng Yuxu atları lap asta-asta çapırlar. İri yarasalar başımız üzərində qaynaşır. Yuxunun axınları ölkəni basır, Yuxunun və zamanın axınlarında görünməmiş balıqlar üzür.

Çünki Yuxu günün heydən düşmüş sifətlərini sürüyüb apardı, şəhərlərin yuxulu sükutunda on milyonlarla adamın cizgisi zaman kimi qəribə və sirlidir.

Biz yuxuda çılpaq və tənha yatırıq, biz zülmətin və gecənin lap qəlbində birləşmişik, biz yuxuda qəribə və gözəl, çünki biz qaranlıqda ölür, ölümü tanıyırdıq, yer üzündə ölüm yoxdur, həyat yoxdur, sevinc yoxdur, şöhrət yoxdur, yalnız Yuxu var.

Çəkingən, gözəl Yuxu, gəl, ölkəni öz qabarmalarıyla bürü. Ey əzəl arzuların övladı, Ölümün və mənim sərt dostum Tənhalığın qardaşı, dinclik, qaranlıq, huş gətirən, loğman, xilaskar, böyük sehrbaz, səsimizi eşit: həmişə quru torpaqların düzənliklərindən, çaylarından keçib, gecənin çölləriylə yanımıza gəl, dünyanın iltihablı maddələrinin, hiddətin, ömrümüzün ağrılarının, dəliliyinin üzərinə öz xilasedici sərin məlhəmini sür. Yaddaşımızın pəncərələrini qapa, həyatımızı sakitcə, mehribanasına əlimizdən al, ötən sevginin, ötən günlərin görüntüsünü yox elə, əsl yangımızı söndür – böyük İslahçı, bizi sağalt!

Ah, Yuxunun iri qara atları yer üzüylə asta-asta çapırlar. Yuxunun axınları adamların qəlbini yuyur, onlar çaylar kimi şırıldayır, gecə öz zülmət, dərin güclərinin tamlığında, bolluğunda qurunun, bütün torpağın sahillərini doldurur. Yuxu daşqınları bütün insanların qəlbi öz qəddar yükünü boşaldanacan, əzab-əziyyətlə nəfəs alan hər sinə zülmət, lal, hər şeyi bürüyən Yuxunun sehrinə məğlub olub rahatlanacan, sağalanacan gecə qitəsini, əbədi torpağın ucsuz-bucaqsız düzənliklərini əməlli-başlı basacaq.

Yuxu qaranlıq təki yer üzərinə enir, o, doxsan milyon adamın qəlbini ovsun kimi doldurur, o, dağlarda dolaşır, gecə və zülmət təki düzənliklərlə, çaylarla addımlayır – indi budur, artıq dərələrin dibində, təpələrin başında mehriban Yuxu, asta-asta sürünən Yuxu şırıldayır... Yuxu... Yuxu... Yuxu...

HEKAYƏLƏR

AZĞIN OĞULUN QAYITMASI

1. TƏXƏYYÜLÜN TƏLQİN ELƏDİYİ KİMİ

Yucin Qant yazıçı idi və kitabları ilə gen dünyada müəyyən qədər tanınmışdı. Zaman keçdikcə hətta şöhrət də qazanmışdı. Kitabını oxuyurdular, hara gedirdisə, məlum olurdu ki, adını artıq orada tanıyırlar. Daha düzünü desək, şöhrətlənməyi daha artıq istədiyi bir yerdən – vətəmindən, evindən başqa hər yerdə tanıyırdılar.

Bunun səbəbini anlamaq çətin deyildi. Onun ilk romanı daha çox hələ uşaq vaxtı kiçik şəhərcikdə qazandığı adamları tanımasına əsaslanırdı. Kitab çapdan çıxanda həmin yerin sakinləri oxudular və onlara elə gəlirdi ki, kitabda yazılmış simalarda özlərini tanıyırlar, bundan sonra bütün şəhər, demək olar, istisnasız ona qarşı qalxdı.

O, hədə dolu çoxlu məktub aldı. Adamlar yazırdılar: qoy doğulduğun o yerlərə bir də gəlsin, onda görər.

Bu, ondan ötrü tamam gözlənilməzlikdi, uzun müddət özünə gələ bilmədiyi zərbəydi. O çox əzab çəkirdi və düz yeddi il idi evə qayıtmırdı. Sürgün olunmuş, sərgərdan adama çevrilmişdi.

Evə dönmədiyi bütün o yeddi ildə də düşüncələri elə hey ora can atırdı. Gecələr – uzaq şəhərlərin küçələri iləmi addımlayırdı, yoxsa yad diyarlarda yatağında yuxusuzmu çevrilirdi – o, doğma evi barədə düşünürdü, şəhərciyin tanış simasındakı hər cizgini xatırlayırdı və əgər, nəhayət, yenidən doğma yerlərə baş çəkmək qərarına gəlsə, onu necə qarşılayacaqlarını təxmin eləməyə çalışırdı.

O, bu barədə tez-tez və elə həsrət dolu düşünürdü ki, axırda təxəyyülü nə vaxtsa əslində yaşadığından

daha inandırıcı görünən mənzərə yaratmağa başladı. O, evə qayıtsa, baş verəcək həmin mənzərə gözlərinin qabağında min dəfələrlə canlanırdı.

* * *

Bir dəfə oktyabrın axırında yağışlı axşamda bir kişi dağlıq Köhnə Katobanın¹ Altamont şəhərinin küçələrilə cəld addımlayırdı. Axşamdan xeyli keçmişdi, külək həmlələrinin qovduğu xırda yağış yağırdı. Həmin tənha piyadadan başqa küçədə ins-cins yox idi.

Dekorların tez-tez dəyişdirildiyi və keçmiş əzəmətin izlərinin xüsusilə aydın göründüyü ən sürtülmiş və simasız küçələrdən biri idi. Hətta ilin bu ölgün və axır vaxtında anlamaq olardı ki, küçənin çox yaxşı günləri olub, bir vaxtlar bu küçədə yaşamaq ləzzət verirmiş. Evlərin əksəri karkaslı, qırx-əlli il bundan qabaq çiçəklənən eybəcər, dolaşq, iddialı memarlıq üslubunda idi və indi işıqları yanmadığından bomboş görünürdü. O evlərin çoxu küçədən qıraqda, geniş həyətlərdə tikilmişdi, ortabab var-dövlət və firavanlıq görüntüsü yaradırdı; həmin evlərə çılpaq budaqlarında küləyin şikayət dolu səslə uladığı qoca ağaclar kölgə salırdı. Amma hətta qaranlıqda da evlər və küçələr üçün hansı pis günlərin yetişdiyi görünürdü. Soyuq küləyin və yağışın qamçılacağı nazik, çoxfrontonlu tikililər, elə bil, yerə çökmüşdü, qocalıqdan və baxımsızlıqdan əyilmişdi, onları əhatə eləyən zülmət gecənin və pis havanın çılpaqlığında xəstə qocalar kimi öz aralarında kədərlə söhbət eləyirdilər. Zülmətin cansıxıcı gizliliyində instinkt səhvsiz olaraq xəbər verirdi ki, köhnə evlər axır vaxtlara qədər tab gətirib, çox illərdir rənglənməyib; hətta intuisiya sussa da, küçənin özünün qarışıq, gözlənilməz xarakteri onu haqlayan taledən xəbər verə bilərdi. Orada-burada qazonların naxışları kərpic və betondan olan xırda, düşünülob-daşınılma-

¹ T.Vulf doğulduğu Şimali Karolina ştatını belə adlandırır.

miş, eybəcər tikililərin biabırçı təcavüzüylə kobudcasına korlanmışdı. Həmin tikililərdə cürbəcür müəssisələr – bir-iki baqqal dükanı, qaraj, hər cür avtomobil zirzibilinin satıldığı xırda köşklər var idi, hamısından daha iddialı olan evcikərin birindəsə hansısa avtomobil şirkətinin sərgi salonu yerləşirdi. Küçə fənərinin çılpaq, bir-birini doğrayan budaqların kölgələri ilə zolaq-zolaq olan aydın işığında təzə maşınların əzəmətli və yaraşılıq formaları dəbdəbəli tərzdə parıldayırdı, amma nədənsə, o dəbdəbədə qorxunc, soyuq və təsəllisiz zülmət sezilirdi, həmin zülmət köhnə, qaranlıq küçənin bütün qalan zülmətindən daha qəddar və kədərliyi.

Bu vaxt küçədə yeganə həyat əlaməti olan piyada adam, deyəsən, bütün bunlara xüsusi maraq göstərmirdi. Onun əlində iri çamadan vardı, zahiri görkəminə görə yad adam sayıla bilərdi, amma hərəkəti – inamlı addımları, aradabir qarşılaşdığı şeylərə saldıqı cəld, hətta tənqidi baxışları onu göstərirdi ki, mənzərə ondan ötrü yeni deyil, amma nə vaxtsa, həyatının hansı dövründəsə ona yaxşı tanış imiş.

Nəhayət, küçənin, təxminən, yarısını addımlayıb hansısa bir köhnə evin qabağında dayandı, çamadanı səkiyə qoydu və yalnız indi şübhə və qətiyyətsizlik əlamətlərini büruzə verdi. Qaranlıq evə, elə bil, onun laqeyd, qəmgin görkəmindən orada həyatın necə keçdiyindən xəbər tutmaq üçün hər şeyi bilmək istəyən narahat nəzərlərlə baxa-baxa, yaxud eybəcər, əzgin cizgilərindən özünü məşğul eləyən suallara cavab axtara-axtara bir neçə dəqiqə yerində dayandı. Bir müddət beləcə durdu, amma sonra səbirsiz hərəkətlə çamadanı qapdı, bir neçə beton pilləylə həyəətə qalxdı, cığırla cəld irəli getdi, artırmaya çıxdı, yenə çamadanı qarının lap ağzında yerə qoydu, bir dəqiqə də narahat tərəddüdlərin ötməsini gözləyib əsəbi halda, az qala, hiddətlə başını buladı və zəngin düyməsini basdı.

Lap o başındakı yeganə zəif lampayla solğun işıqlandırılmış köhnə, tutqun dəhlizdə zəng kəskin və qulaqbatırıcı səslə cingildədi, adamda qəfil qorxu, daha doğrusu, təəccüb, narahatlıq ifadə eləyən hərəkət doğurdu. Onun cəhəngləri titrəyə-titrəyə sıxıldı; sonra inadla əllərini su keçirməyən paltosunun cibinə soxub başını aşağı saldı və gözləməyə başladı.

* * *

...Onlar bizdən qaçırılar, əvvəllərsə bizi axtarırdılar, ümitsiz fasilələri də dincliyimiz arasında, cırıltıyla çökən, həm ötüb-keçən, həm təzədən qayıdan çoxdankı gecə söhbətlərində səslənir. Onlar bizdən qaçırılar, əvvəllərsə bizi axtarırdılar. İndi də köhnə həyat evində tutqun fasilələrə və gecə sayıqlığına məhkum olmuş tənhalıq içində oturub gözləyirik.

Bu nə əşyalar, örtüklər, adi həyatın əks-sədalarıdır, bu nə çoxdankı, unudulmuş zamanların yadigarlarıdır? Ciyə sarğıları, sap yumaqları, həm düymələrlə dolu qutular, həm ölmüş adamların qarmaqarışlıq, rəngi solğun yazıları ilə cızıq-cızıq edilmiş köhnə məktub dəstləri, sınımış və yapışdırılmış qab-qacaqla dolu, köhnə, çat-çat olmuş bufetdə bitib-tükənməyən sükutda köhnə həyat evinin tirləri tökülənəcən zamanın bütün gecə ərzində özünün faciəvi və sarsılmaz hesabını apardığı qədimi taxta saat var.

Burada, bütün bu qəribə şeylərin arasında da artıq yaşı çoxdan ötmüş, keçmişə bağlı olan qadın oturub, ev küləkdən silkələndiyi, ciyə sarğılarının astaca yırğalandığı, stəkanların da cingildədiyi müddətdə xatirələrə cumub, unudulmaz bir gündə tozun havaya necə qalxdığını, indi ölü olan çoxlu səslərin də necə eşidildiyini, bəzən də bu yuxusuz gecəyarılarında sözlərin necə yarandığını, qulağına gah yaxın, gah da uzaq addım səsləri gəldiyini, köhnə qapıların cırıltıyla çökdüyünü, tək-tənha gözlədiyi köhnə həyat və zaman evində nəyinsə baş verdiyini də xatırlayır.

Zəngin çılpaq, qəfil zərbəsi onun xəyallarına partlayış kimi soxuldu. Qadın diksindi, elə bil, kimsə onun arxa tərəfində dilə gəlmişdi. Şişmiş, eybəcər hala düşmüş ayaqları qızdırdığı ocağın qırağından cəld yox oldu; o, ürkmüş quş kimi ətrafa və yuxarı boylanıb, otaqda kimsə olmasa da, qeyri-iradi səsləndi:

– Hay? Orada kim var?

Sonra gözlüklərinin ardından taxta saata baxıb asta-asta qalxdı, enli, işdən kobudlaşmış əllərini böyürlərinə dayayıb dəhlizə çıxdı, inamsızlıqla, fikirli-fikirli, həyəcanlı halda baxa-baxa bağlı giriş qapısına doğru getdi. Qapının önündə yenə dayandı, hələ də əllərini yançaqlarının üstündə saxlaya-saxlaya inamsız, çaşqın düşüncə içində bir dəqiqə gözlədi. Sonra ağır tunc dəstəkdən yapışıb qapını bir az araladı, maraqlı və qorxu içində diqqətlə qaranlığa baxa-baxa iki dəqiqə əvvəl tək-tənha öz-özünə söylədiyi elə həmin sözləri gördüyü adama təkrar elədi.

– Hay? Orada kim var?

Dərhal da artıq açıq-aşkar inamsız tərzdə əlavə elədi:

– Sizə nə lazımdır?

Adam dərhal cavab vermədi, amma üzünə yaxşı-yaxşı baxmaq üçün işıq bəs eləsəydi, qadın görərdi ki, o diksindi və az qala, dillənəcəkdi, amma özünü, demək olar, əsə-əsə zorla saxladı. Sonrasa sakitcə cavab verdi:

– Otaq lazımdır.

– Nə danışırsınız? – qadın ona inamsızlıqla, hətta günahlandırılmış kimi baxıb dilləndi. – Otaq lazımdır deyirsiniz? – Qısa fasilədən sonra da kəskin tərzdə soruşdu. – Sizi kim göndərdi?

Adam tərəddüd elədi, sonra cavab verdi:

– Şəhərdə rastlaşdığım bir kişi göndərdi. Kafedə rast gəldim. Ona dedim ki, gecəni burada keçirməliyəm, o da sizin ünvanınızı verdi.

Qadın yenə adamın sözlərini təkrar elədi, amma

indi onun səsindən ani sərhesablıq da duyulurdu, elə bil, soruşmaqdan çox, sözlərini götür-qoy eləyirdi:

– Kişi... kafe... Deyirsiniz, sizə söylədi? – Dərhal da, sanki, bu gecə gəlişinin mənasını, axır ki, anlayıb və etiraz bildirməyib əlavə elədi. – Hə də! Makdonald. O, tez-tez yanıma kirayənişinlər göndərir. Yaxşı, nə olar, keçin. – Sonra qadın qarını aralayıb kənara çəkildi və adamı içəri buraxdı. – Deyirsiniz ki, sizə otaq lazımdır, – o, artıq daha yumşaq tərzdə davam elədi. – Burada nə qədər qalmaq fikrindəsiniz?

– Ancaq səhərəcən, – adam dilləndi. – Sabah səhər yoluma davam eləyəcəyəm.

Adamın səsindəki nəsə qadında ötəri, dumanlı xatirələr oyatdı. O, dəhlizin solğun işığında adamı diq-qətlə, kədərlə və az qala, çaşqın halda süzdü, əvvəlcə danışıdığı kimi, eyni cür kəskin, demək olar, meydan oxuyan kimi, amma indi artıq şübhəsini gizləmədən soruşdu:

– Belə deyirsiniz ki, burada kimsəni tanımırınsınız, – amma adam belə bir şey deməmişdi. – Deməli, bura iş dalınca gəlmisiniz?

– H-hə, tamam yox, – o, qətiyyətsiz halda cavab verdi. – Ümumiyyətlə, demək olar, mən burada kimsəni tanımıram. Burada lap çoxdan olmamışam. Amma bura yaxın yerdə doğulmuşam.

– Mən də bax bunu düşünürdüm, – qadın bir qədər daha inamla sözə başladı. – Səsinizdə nəsə bir şey vardı. Bilmirəm nə idi, amma... – o, utancaq, az qala, dostyana təbəssümlə davam elədi, – mənə elə gəldi ki, o səsi artıq haradasa eşitmişəm. Elə buna görə də qət elədim, yəqin, uzaqdan deyilsiniz. Qət elədim ki, Şimaldan gəlməmişiniz – şimallılar belə danışırlar... Yaxşı, içəri girin görək, – qadın barışdırıcı tərzdə, elə bil, sorğu-sualının nəticəsindən razı qalmış kimi dilləndi, – bir halda ki otaq sizə yalnız bir gecəliyə lazımdır, yəqin, sizə yer düzəldə bilərəm. Amma siz də bundan artığını istəməyin, – o, sadə-

lövhcəsinə əlavə elədi. – Bir vaxtlar pansion saxlayırdım, ancaq indi həm o yaşım deyil, həm də əvvəlki kimi – hamının qayğısını çəkməyə gücüm qalmayıb. Ev köhnədir, uçub-dağılır. Bu ev məndən ötrü həddən artıq iridir. Evə əvvəlki qədər diqqət göstərə bilmirəm. Çalışıram ki, hər yer təmiz olsun, bu da sizə münasibdirsə, nə olar... – o, düşüncəli, dalğın hərəkətlə əllərini qoynuna qoyub bir dəqiqəliyə fikrində nəyisə götür-qoy elədi. – Nə olar, – qadın dilləndi, – sizdən otaq üçün əlli sent ala bilərəm.

“Əlbəttə, azdır, – o fikirləşdi, – amma çətin ki onda bundan artıq pul olsun, həm də indi elə zamandır, ya ala bildiyin qədər al, onda da, heç olmasa, nəşə alarsan, ya heç nə alma, onda da hər şeyi itirərsən. Elə kirayənişinə də həsəd aparmaq olmaz – səfildən çox da yaxşı deyil. Ancaq onu da demək lazımdır, Makdonald onu yaxşıca tanıya bilərdi, bir halda ki Makdonald göndərib, deməli, yola vermək olar. Elə zəmanəmizdə də başqalarına rast gəlməzsən. Daha təmiz olanlar hamısı maşını olan kəslərin yanındadır, onlar aza qane olmazlar. Bir də ki əgər mehmanxanaya verməyə pul varsa, belə köhnə, soyuq, baxımsız evdə yaşamaq kimə xoş gələr. Buna görə də onu, deyəsən, evə buraxacağam, verə bildiyi qədər də pul alacağam. Heç olmamaqdansa, az olsa yaxşıdır”.

Bu fikirlər onun beynindən keçdiyi müddətdə gözlüyünün arxasından adama diqqətlə və sayıqlıqla baxırdı, sifətində təəccüb və yüngül narahatlıq ifadəsi var idi. Qocafəndi, yorğun və zəifləmiş gözlərinin tutqun işıqlandırılmış dəhlizdə seçdiyi fiqur, doğrudan da, xüsusi etibar doğurmurdu. Adam çox hündürboyluydu, iribədənlidi, elə əzik paltar geyinmişdi, qadın fikrən müəyyənləşdirdi ki, elə görünürdü, elə bil, bütün ölkəni ən ucuz vaqonda keçib gəlmişdi. Üzündə qara birhəftəlik tük bitmişdi, kobud, ağır olmasa da, sifətinin cizgiləri nə vaxtsa ziyan çəkmişdi. Qısa, dik və görünüşünə görə davakar burnu bir vaxtlar üst his-

səsindən sınımış, pis bitişmişdi, ondan aşağıdasa çəpəki çapıq uzanırdı. Bu, onun bütün sifətinə vəhşisayağı görkəm verirdi, belə təəssürat həm də gözlərinin ifadəsi ilə təsdiqlənirdi. Gözləri qəhvəyi rəngdəydi, o gözlərdə naməlum tutqun inciklik gizlənmişdi, elə bil, həyat ona dərin yara vurmağa macal tapmışdı və o, bunu kobud danışığından da az əsəbiləşdirməyən quduzluq görkəmi altında gizləməyə çalışırdı.

Amma hər halda, gözlərdə gizlənmiş bu soyuq hiddət, nədənsə, qadını sakitləşdirdi. Diqqətli nəzərlərinə adamın birbaşa və hiddətli baxışlarla cavab verdiyini görüb, elə bil, gümrəhləşdi və fikirləşdi: “Hə, onun quldursayağı görkəmi var, amma namuslu adamdır, onda heç bir yaramazlıq yoxdur, deməli – hər şey qaydasındadır”.

Ucadansa təkrar elədi:

– Onda keçin. Bura xoşunuza gəlicə, sizə bu otağı təklif eləyə bilərəm.

Sonra geri dönüb onun qabağıyla dəhlizdən sağ tərəfdəki otağa girdi və zəif işığı yandırdı. Otaq iriydi, pəncərəsi küçəyə açılırdı, bütün ev kimi kasıb döşənmişdi, tavanı hündür, divarları ağardılmış, cansıxıcı, çılpaq, təmiz və soyuq idi. Otaqda təzə rənglənmiş, yandırılmamış köhnə qara rəngli buxarı vardı, buxarı otağın bəyaz çılpaqlığını tutqun halda bürüzə verirdi. Sürtülmüş ayaqaltılar təmiz, amma üzülmüş xalçanın üzərini örtürdü. Bir küncdə girdə güzgülü ucuz dolab, digərində bərdəq və tasla kiçik əlüzyuyan, üstündə dəsmal olan altlıq, pəncərənin qabağında üzərində ağ örtük olan yöndəmsiz masa yerləşdirilmişdi. Divarla üz bəzəndə ağ metaldan təmiz çarpayı qoyulmuşdu, amma adam onun üstündə uzanmaq istəmirdi.

Qadın dayandı, otağa düşüncəli nəzər saldı, nəhəyət, sakit və etinasız halda dilləndi:

– Bu otaqdır. Yəqin, bura sizə soyuq olacaq, amma evdə heç kəs yoxdur, mən, bir də bir kirayənişin var, kimsənin pul vermədiyi bir vaxtda evin bütün buxarı-

larını yandıрмаğa vəsaitim yoxdur. Ancaq hər şey təmizdir, – o, sakitcə əlavə elədi, – çarpayının üstündəsə yaxşı isti adyal var. Üşüməyəcəksiniz, bir halda ki sabah erkən durmalısınız, bu gün siz çətin ki çox oturmaq istəyirsiniz.

– Əlbəttə, mem, – o həm kəskin, həm incik tərzdə cavab verdi. – Mən burada çox yaxşı yerləşəcəyəm. Sizin pulunuzsa elə indi verəcəyəm, yoxsa ola bilər, sabah görüşməyə.

Kişi cibindən dəmir pul çıxarıb, ev sahibəsinə verdi. Qadın pulu qoca, dözümlü, sakit adamların etinasız sakitliyi ilə götürdü, kirayənişini tək qoymazdan qabaq otaqla vidalaşmaq üçün baxa-baxa bir dəqiqə də dayandı.

– Bəs belə, – qadın dilləndi. – Sizə lazım olan hər şey burada var. Təmiz dəsmal əlüzyuyanın yanındakı altlıqda, vanna otağı yuxarıda, birinci dəhlizin axırında, sol tərəfdədir.

– Təşəkkür eləyirəm, mem, – o elə həmin tərzdə cavab verdi. – Kimsəni narahat eləməməyə çalışaram.

– Narahat eləməli bir kəs yoxdur ki, – qadın sakitcə cavab verdi. – Mən otağın o biri başında, hər şeydən uzaqda yatıram, mister Gilmora gələndəsə – o, indi mənim yeganə kirayənişimdir, – burada artıq uzun illərdir yaşayır, həm də o qədlər sakit adamdır, evdə nə vaxt olub-olmadığını mən özüm də bilmirəm. Həm də elə bərk yatır ki, heç sizdən xəbəri də olmayacaq. İndi hələ yoxdur, indicə gələcək. Buna görə də siz bizi qətiyyənlə narahat eləmirsiniz. Sizi də kimsə narahat eləməyəcək, – qadın əlavə elədi, qəfildən onun gözlərinin içinə baxıb taxma dişli qoca qadının solğun, utancaq təbəssümüylə gülümsündü. – Sizə bir şeyi qəti deyə bilərəm – ikinci belə bir sakit ev tapa bilməzsiniz. Beləliklə, əgər kiminsə evə girdiyini eşitsəniz, narahat olmayın, yalnız öz otağına gedən mister Gilmordur.

– Sağ olun, – kirayənişin soyuq tərzdə dilləndi, – hər şey aydındır. İndisə, – o, geri çevrilib, elə bil, bunun-

la uzanan söhbəti bitirmək üçün əlavə elədi, – mən yatacağam. Siz də çoxdan yatmalıydınız, mem, daha sizi ləngitməyəcəyəm.

– Hə, – qadın tələsik dillənib qarıya doğru addımladı, amma hələ də cəsarətsiz, çaşqın nəzərlərini ondan ayırmırdı. – Bir şey lazım olsa...

– Yox, mem. Daha heç nə lazım deyil. Gecəniz xeyrə qalsın.

– Gecəniz xeyrə qalsın, – qadın son dəfə otağın soyuq divarlarına nəzər salıb sakitcə çıxdı, qapını arxasınca örtüdü.

* * *

O gedəndən sonra kişi yerində hərəkətsiz, səssiz donub-qaldı. Sonra asta-asta ətrafa nəzər salıb əlini düşüncəli-düşüncəli tüklü üzünə çəkdi. Nəhayət, çaşqın nəzərləri güzgüdəki əksinin üzərində dayandı; o, özünə dik-dik, anlaşılmaz küt təəccüblə baxdı. Qəfil-dən də cizgiləri əldən düşmüş vəhşi heyvanın cizgiləri kimi sövq-təbii, əzablı görkəmlə əyildi.

Bununla belə, ifadə, demək olar, dərhal yoxa çıxdı. O, əlləri ilə pırtlaşmış saçlarını sığalladı, incik halda, elə bil, ağrıyırımış kimi başını buladı. Sonra cəld, səbirsizliklə paltosunu soyunub stulun üstünə atdı, çarpayıda əyləşdi, əyilib palçıqlı botinkalarının qaytanını açdı, botinkaları kənara atdı, gözlərini divara zilləyib bir neçə dəqiqə beləcə oturdu. Otağın soyuq, bəyaz çılpaqlığı onu bürüyür, sanki, ruhunu ovsunlayırdı.

Amma budur, o qımıldandı. Dodaqları tərpəndi. O, elə bil, nəyisə tanıya-tanıya və inanmaya-inanmaya bəyaz divarları nəzərdən keçirdi. Sonra başını bulaya-bulaya, sanki, qeyri-iradi əsintini silkələyib tökə-tökə, iri çiyinlərini çəkə-çəkə ayağa sıçradı, işığı söndürdü, elə paltarlıca yatağa girib sırımış adyalı üstünə örtüdü.

Qasırğa evə soxulmağa cəhd elədiyi, soyuq sükut onu bürüdüyü müddətdə kişi qara zülmətə baxa-baxa

arxası üstə hərəkətsiz uzanmışdı. Amma axır ki, tutqun sükut onu tamam-kamal doldurdu, gözləri yumuldu: o yuxuladı.

Gecələr zamanın və sükutun köhnə evində nəse cırıldayır, hərəkət eləyir, həm cırıldayır, həm də sakitləşmək bilmir.

Adam nəse sancmış kimi, elə bir hisslə oyandı ki, elə bil, heç yatmamışdı. Elə bir hisslə oyandı, sanki, heç bu evdən çıxıb getməmişdi, doğma divarların arasını heç vaxt tərk eləməmişdi. Onu qeyri-iradi qorxu bürümüşdü, lal dəhşət nəfəsini daraldırdı, sükut əlini onun ürəyinin üstünə qoymuşdu. Çünki onun beynində, elə bil, çoxdan unudulmuş bir səs cingildəyir, qəlbində söz əks-səda verir, qulaqlarında asta addımlar səslənir, dərhal da kəsilirdi.

– Burada kimsə var? – o soruşdu.

Tufan evə çırpılır, zülmət də onu bürüyürdü. Yalnız soyuq sükut var idi, xırda yağış tökülürdü.

“Amma mən bunu eşitdim, – nəse onun içində təkrar eləyirdi. – Mən adını indi çox az-az xatırladıqları adamın səsini eşitdim. Addım səsləri eşitdim, o səslər, xəyalın və dostun addım səsləri bax buradan keçdi, səs də onunlaydı, o, mənimlə danışdı, mənə yalnız bircə söz dedi: “Qardaş!”

Yoxsa, tufan milyonlarla səsle danışır? – o, özündən soruşdu. – Yoxsa, yağışdır? Yoxsa, köhnə həyat evini dolduran zülmətdir, sükuta dil verir, gecələr elə hey hərəkət eləyən, mırıldayan nəyəsə səs verir? Yoxsa, qorxu soyuq sükut qarşısında elə eləyib ki, mən qayıtmışam, dönüşsə yoxdur, mən bu evdə yadam, burada hətta doğma anam da məni unudub? Ah, doğrudanmı, gecələr evdə hərəkət eləyən qorxunun canlı soyuq sükutu canlı insan ürəyini keçmiş zamanların və yaddaşın şəffaf xəncərləri ilə yaralayır. Sükutun və zülmətin dili varmı?”

Yağış kimi yüngül, çəkisiz addımlar onun üzərindən ötüb-keçdi.

– Burada kim var? – o soruşdu.

Tufan evə çırpılır, sükut da onu bürüyürdü. Bayırda zülmət dolaşır, çılpaq budaqlar da cırıldıyır, evə də zülmət kimi gözişləməz bir şey soxulmuşdu, qəfil-dən də kişi yenidən onun səsinə eşitdi: bilirdi ki, o buradadır.

O, başının üstündə, artıq çox-çox illər bundan əvvəl ölmüş, onun kimi unudulmuş qardaşı Benin köhnə otağında quş hərəkəti tək çəkisiz, kül kimi yumşaq və yağış kimi şıdırğı olan qəribə yerləşmişdi.

Yerişlə birgə də yenə astadan söyləyən tanış səs gəlirdi:

– Qardaş, qardaş! Niyə qayıtdın?.. Axı sən bilirsən ki, evə dönmüşün yoxdur!

2. ƏSLİNDƏ, BU, NECƏ OLMUŞDU

Yucin Qant yeddi il idi evdə olmamışdı, bütün bu uzun illər ərzində dəfələrlə öz-özünü mübahisə etməyə başlamış, mülahizə yürütmüşdü: “Mən mütləq evə qayıdacağam. Kitabımın niyyətiylə bağlı hər şeyi izah eləyəcəyəm, elə danışacağam ki, bir nəfər də sözlərimə şübhəylə yanaşmayacaq. Evə qayıdacağam, onlarla hər şey gün kimi aydın olancaq danışacağam”.

O bilirdi ki, şəhərlə çoxdankı amansız dava-dalaşı barədə çox şey söyləmək lazımdır, söyləmək də olar. Onu da bilirdi ki, çoxlu elə şeyləri söyləmək olar ki, o sözləri söyləmək olmaz. Amma zaman tez ötür, hər cür mübahisələrə də son qoyur. Bir dəfə də yeddi ildən sonra o, çamadanını yığışdırıb evə yola düşdü.

* * *

Hər birimizin, artıq hər şeyin anamızın üzünü kimi tanış olduğu öz torpaq parçamızdan başlayaraq, hər birimizin öz Amerikası var. Yucin Gettisberqdən, atasının vətənindən başladı: sonra Hagerstaundan keçdi, Virciniya vadisiylə aşağı gedib cənuba üz tutdu.

Əvvəlcə – iri anbarlar, geniş düzənlər, Pensilvaniya çöllərinin ucsuz-bucaqsız dalğaları, yaxşı baxılan evlər. Aşağıda – eynilə geniş düzənlər, eynilə yaxşı baxılan evlər, ağ hasarlar, rənglənmiş anbarlar, indiyəcən Virciniya vadisinə xas olan zəriflik və gözəllik. Amma budur, ancaq indi həm də zəncisayağı bozluq – boz samanlıqlar, boz talvarlar, boz anbarlar, bu boz basqının rənglər çatışmazlığının əvəzini çıxmaq üçün onlara bəxş elədiyi soyuqdan qorxmayan tikililər. İndisə – adi gilin tanış, kəsik-kəsik qırmızılığı. Evə qayıdan Yucin Qanta yad gözlərlə bütün bu gördükləri təsəvvüredilməz dərəcədə gözəl görünürdü.

Bütün Virciniyada bol yaz yağışları yağmışdı, torpaq qabarmışdı, hər yerdə də gölməçələr parıldaırdı. Alma ağaclarının çiçəkləməsinə az qalmışdı, havadan da azacıq alma çiçəyi və yağış qoxusu gəlirdi.

O, Virciniya vadisini çox asta-asta keçdi. Yağış da asta-asta qalxırdı, bir dəfəsə günəşdən və işıqdan uca mavi dağ silsiləsinin sipər çiyinlərini bürüyən mavi örtük peyda oldu.

Bunun ardında da ucsuz-bucaqsız vadidən təpələr cəld dikəlməyə, əvvəlki yaxşı qulluq edilmiş düzənliklərin əlamətlərisə mavi dumanda yox olmağa başladı. Burada başqa həyat gedirdi, başqa dil – çayların, təpələrin, yarğanların, dərələrin, dağ silsilələrinin, qollarının, hərəsi özünün bir parça torpağına yapışmış komaların həyatı və dili səslənirdi.

Qəfildən də Yucin anladı ki, öz hüduqlarının daxilinə, öz rənglərinə və vaxtına qayıdıb; onu uşaqlığının havası bürüyürdü: o, yenə evdəydi.

* * *

Vaxtı uzatmaqla, öz dönüşünün faciəsinin möhlətini uzatmaqla bağlı anlaşılmaz dərin, mühakimə olunmayan arzusunun ardınca düşüb cənub-qərbə doğru çətin yol seçdi, həmin yol onu Virciniyadan Tennesseyə, sonra yenə Noksvilldəki uca dağ silsiləsindən keçdi-

rib cənuba apardı. Oradan Altamonta gedən yol uzun, enişli-yoxuşludur. Demək olar, dərhal Böyük Tutqun dağlara doğru yoxuş başlayır. Yol dolanır, gah sıldırım qayaların dibində coşub-daşan iti çayın üstündə burulur, sonra elə hey yuxarı qalxır. May ayı bu dağ meşələrində soyuq olur, gec gəlir. Dumanın qırıq-qırıq sapları asta-asta dağların çiyinlərini bürüyür. Burada şabalıd ağaclarının xəstəliyə tutulduğu görünür: tufanın məhv elədiyi bu nəhəng saatdarlar dağ zirvələrinin keşiyində durur.

Yolsa indi artıq son yalın üstünə çox dik qalxır. Nəhəng şabalıd ağaclarının yarıçürümüş budaqları ətrafa uzanmışdı. Hündürdəki küləktutan, bitkisiz yamaclarda qazıqların kobud çapıqları görünürdü. O tərəfdə məhv olmuş, unudulmuş aləmin mavi cırıq parçaları gözişləməz uzaqlara gədirdi. Qəfildən də yol işarəsi peyda oldu – Yucin Köhnə Katobaya qayıtmışdı, buradan o tərəfə yol aşağı – Zebulona gədirdi.

Zebulon – məhv olmuş aləmdir. Zebulon – onun ana tərəfdən doğmalarının əbədi mülklərinin qırmızı torpağa düzülmüş hecalarıdır.

Dərhal da illərin arxasından anasının səsi gəlib qulaqlarına çatdı: “Oğlum, oğlum! Haradasan, ay oğlan?.. O, hara yox oldu axı?” Onunla birgəsə yamaclardan ötüb-keçən buludların kölgələri kimi, qohumlarının lap çoxdan dağlarda susmuş səsləri təkiz qırıqrovların ahəstə əks-sədaları eşidilir. Onunla anasının öz qohumları barədə, çoxdankı yaz ayları barədə, soyuq toranlıqlar, dizəcən çıxan palçıq barədə, qürub çağında, qırmızı qərb səması solğunlaşıb cırıq-cırıq, soyuq, çarəsiz olanda, palıd ağaclarında qış ulayanda dağlarda baş verən hadisələrlə bağlı bitib-tükənməyən söhbətləri barədə xatirələr qayıtdı.

Elə bil, özünün aramsız təkrar olunan notuyla onun uşaqlığının bütün günlərini dolduran ana səsinin əks-sədasiyla da bir vaxtlar tanıdığı hər şey – nə vaxtsa Altamontda yaşadığı köhnə evin qabağındakı artır-

manın, evin arxasındakı döngədə, dal həyətin ətrafına çəkilməmiş çəpərin dibində gövşəyən sarı inəyin kobud, soyuq böyürtüsü, yayda bürkülü küçədən gələn mişarlanan buz səsi, günortayacan daranmamış başlarını yaylıqla örtən yaxşı ev sahiblərinin ovulmuş ayıpənçəsi qoxusu, bir az o tərəfdə, tindəsə tramvay çarxlarının dayanacaqda kəskin xırçılısı, tramvay çıxıb gəndəndən sonra boşluğun səsi, sonra dərinin səki üzərindəki şappılısı – bunlar günorta evə nahar eləməyə qayıdan kişilərdir – qapıların tappılısı, asta salamlamalar duyğusu yaddaşına qayıtdı; içəridə, evdəsə köhnə qonaq otağının durğun sərin qoxusu, fortepianonun örtülü yasaq qoxusu, çilçıraqların cingildəyən şüşələri, üzərində Gettisberq yaxınlığındakı döyüşün rəsmi olan sehrlı fənər, buxarının rəfində şüşə qapaqlar altındakı mum meyvələr var, o özü isə atasının divanında oturub kitab oxuyur, xəyalı da Qrım qardaşlarının nağıl aləminə, ovsunçular, gözəl prinseslər, hurilər, pərilər, həm cırtanlar, həm də uca sıldırım üzərindəki sehrlı qəsrlər barədə fikirlərə doğru qanadlanır.

Sonra yaddaşından ayrıca bir gün, yenə anasının səsi boy verdi:

– Oğlum, oğlum... Axı indicə buradaydı... bu uşaq haradadır axı? Ay oğlan, haradsan?.. Ah, budur, buradadır! Ay oğlan, əmin Vakx gəlib, Zebulondan, sən qohumlarının, mən qohumlarımdan çıxdığı yerdən gəlib. Atam neçə illər Zebulonda yaşayıb, yüz il qabaq elə orada da doğulub, Vakx əmisə onun qardaşı idi.

Dərhal da Vakx əminin yeknəsəq təmkinli səsi eşidilir, elə bil, qış külü səpilir, o səsdə həmişə çoxdan ölmüş qohumlarımdan bütün yaddaşı əlavə səs çalarları ilə qorunub saxlanır: “Liza, mən onu görəni kimi tanıdım. O, sənə oxşayır?” Səs şəfqətli, özünəinamlı, qalibanə, adamlar batanacan nəsihətəməz sözlər pıçıldayan həmin riyakar səslər kimi unudulmaz – nifrətəməz idi. O səs, doğrudan da, xəstənin yatağı yanındakı

baxıcının səsi, başqaları öləndə sevinə-sevinə keşik çəkən, gözləyən, sonrasa dağ komasında ölümlərin yanında növbə çəkən, bu mənasız şeyi ocaqda çırtacıyla yanan şamağacı budaqlarının, asta-asta səpələ-nən külün müşayiətilə uzadan adamın səsi idi.

– Sənin əmindir, oğlum, Zebulondandır...

Yucin Qantın dönüşüylə yaddaşı beləcə qayıdırdı. Bax bu da Zebulon. Sonra yolun bir hissəsi aşağı gedir – onun evə yoludur. Sağda və solda Şimali Amerikanın şərq hissəsindəki ən hündür dağlar ucalırdı. Yol xəstə şabalıd ağaclarının, qədim Zebulonun daşlıq dağlarındakı səs-küylü suların böyrü ilə sərt enişə uzanırdı.

Yenə də Vaxx əmisinin səsi gəlirdi:

– Oğlum, sənin baban mənim doğma qardaşım idi. O, hamımız kimi Zebulondakı Cənub talasında anadan olub. Orada sənin nənənlə evlənib, ailəsini saxlayıb. Onun – mənim də – atasına ora hələ bunlar baş verəndən çox-çox illər əvvəl gəlib. Yadımdadır, o danışırdı ki, onda oralar vəhşi yerlər imiş. Sənin ulu baban gələndə orada çerokilər yaşayırdılar. Hə, bəs belə. O da ov eləyib, balıq tutub, aylara tələ qurub. Yediyinin hamısını ya özü yetişdirmişdi, ya özü tutmuşdu. Məşhur ovçu idi, deyirlər ki, bir vaxt itlərlə ov eləyə-eləyə düz Tennessiyəcən gəlibmiş.

Yenə də anasının səsi:

– Doğrudur, elə belə də olub. Atam mənə bu barədə min dəfə danışmışdı. Bir vaxt ora get, oğlum. Mən orada uzun illər olmamışam, amma Zebulonda qohumlarımla kifayət qədərdir. Con dayın, Ted də, Sid də, Bern də, Lyük də, Ceyms də – hamısı ailələri ilə orada yaşayır... Sənə bax bunu da deyim, Vaxx əmin tamamilə haqlıdır. O vaxtlar həmin yerlərdə adam yaşamırdı. Hə, atan danışırdı ki, hələ onun vaxtında orada cürbəcür qəribə şeylər var idi. İndisə – bu günlərdə haradasa oxudum – bilirsən, bir məqalə oxudum, həmin məqalədə də deyilir ki, orada qəribəlik heç qalmayıb.

* * *

Zebulon dairəsinin mərkəzi kiçik şəhərdir. Yucin gecəni orada keçirmək, ana qohumlarından kimisə axtarıb tapmağa cəhd etmək qərarına gəldi. Mehmanxana yox idi, amma mebellə döşənmiş otaqlar tapıldı. Sonra elə Pentlandlar, onun ailəsi barədə soruşub-öyrənməyə təzəcə başlamışdı ki, elə bil, qəsdən hər addımda qohum olduqlarını iddia eləyən adamlar rast gəlməyə başladı. O, çoxlarını əvvəllər heç vaxt görməmişdi, hətta haqlarında da eşitməmişdi, amma elə özünü nişan verməyə bənd idi, məlum olurdu ki, sən demə, kim olduğunu bilirlər, onun “Eliza Pentlandın oğlu” olması aşkara çıxan kimi yadlığını düşünüb qarşılıqları hər cür şəkkaklıq, dağlı qapalılığı tez bir zamanda yerini mehribanlığa, marağa verirdi. Bir adam xüsusi hörmət göstərdi.

– Lənət şeytana, – o dedi, – biz qohumun Teddən sənə barəndə hər şeyi eşitmişik. O, şəhərin bir milliyində yaşayır. Dayıların Conni də, Bern də, Sid də. Onların hamısı orada – Paltsdadır. Onlar sənə görmək istəyirlər. Sabah sənə ora apara bilərəm. Mən – Co Pentlandam, sənənlə uzaq qohumuq. Burada hamı hamının qohumudur. Zebulon dairəsində cəmi on beş min əhali var, hamı da qohumdur... Deməli, evə qayıdırsan? Hə, nə olar, indi bu, keçmiş işdir. Sənənin kitablarından ötrü şkaflara soxulanlar onu unudublar. Onlar sənə görməyə şad olacaqlar... Bizim şəhərdir, Allah bilir, nəyə oxşayır, sən elə paytaxtlar görübsən ki. Altı yüz nəfər əhali. Baş küçə, bir neçə mağaza və bank, iki-üç kilsə, bundan artıq da heç nə yoxdur. Hə, siqareti əczaxanadan ala bilərsən. Ora hələ açıqdır, axı bu gün şənbə günüdür. Paltonu geyinməyini məsləhət görürəm. Biz dəniz səviyyəsindən üç min yeddi yüz fut hündürdəyik, Altamontdan min fut hündürdür, bura oradan daha sərin, özün görəcəksən... Mən də sənənlə gedirəm.

Axşam dağlarda may ayının gümrahlaşdırıcı soyuğuyla dolurdu, indi, onlar ikilikdə küçəylə gedəndə də

Yucinin qanında, elə bil, uca ruhi yüksəlişi bildirən anlaşılmaz əsəb cingildəməyə başladı. Küçəyə eynicürlüyünü yalnız eybəcər baptist kilsənin pozduğu bir neçə kərpic mağaza baxırdı. Kilsədə işıq yanırdı, bayıra baxan yeganə eybəcər naxışlı pəncərə də günahları bağışlayan İsanı kobud şüşənin soyuq rənglərində təsvir eləyirdi. Əczaxana tində, küçələrin kəşişməsindəydi. Böyründə kafe yerləşirdi. Əczaxananın qarşısında uç, ya dörd köhnə, çox çirkli “ford” çəpəki, üzü səkiyə saxlanmışdı. Bir az aralıda, kafenin qarşısında tamaşaçılar kart oyununa baxan kimi, bir neçə kombinezonlu kişi yığışib diqqətlə nəyəsə baxırdı. Həmin qrupdan uğultulu, dağlısayağı sakit, nədənsə qəzəbli səslər gəlirdi. Yucinin yol yoldaşı kişilərdən birinə elə-belə üz tutdu.

– Orada nə olub, Bob?

Cavab səpdirici, başdansovdu, həm də dağlısayağı sakit idi:

– Mən bilmirəm, əşi. Deyəsən, dalaşırlar.

– Bu kimdir? – Yucin əczaxanaya girə-girə soruşdu.

– Bu, Bob Krismendir. Deyir ki, kimsə kiminləsə dalaşib. Ted Rid də oradadır – o, mənim əmioğlumun oğludur – yenə də keflidir. Hər şənbə günü axşama doğru belə olur. Onlarsa bu gün gündüz dəstəylə karxanaya gedib, doyunca qarğıdalı arağı içiblər... Sən nə içəcəksən? *Coca-cola?*.. Bizə iki kola, iki qutu da “Çesterfild” siqareti ver.

Beş dəqiqə sonra onlar aptekdən çıxanda küçədəki müşahidəçilər dəstəsində bir qədər canlanma əmələ gəldi.

– Bir dəqiqə gözlə, – Co Pentland dilləndi. – Görək burada nə baş verir.

Hər şey elə əvvəlki kimi sakit idi, amma gözləyənlər indi kafenin pəncərəsinə doğru geri çəkildilər, onların qarşılındasa iki nəfər üzbəüz dayanmışdı. Onlardan biri, kombinezonlusu dilləndi:

– Bura bax, Ted...

O biri daha zövqlə – qara şalvar və yaxalıqsız ağ köynək geyinmişdi. Şlyapası peysərinə sürüşdürülmüşdü, elə bil, yarıyuxulu gözləri olan qaşqabaqlı sifəti ilə kəllələşmək istəyirmiş kimi ağır nəzərlərini irəli dikib dayanmışdı, susur, gözləyirdi.

– Bura bax, Ted, – kombinezonda olan təkrar elədi. – Mən sənə yaxşılıqla deyirəm... Sən artıq mənə cana doydurdun... Məndən əl çək...

Yarıyuxulu gözləri olan qaraşın, susqun, cəhəngi bir az sallanmış, əzizlənmiş uşaq kimi bir qədər şıltaq, tutqun, kobud gözəlliyi olan oğlan rəqibi qaşqabaqlı halda dinlədiyi, qalanlarınsa diqqətlə və acgözlüklə gözlədikləri müddətdə, elə bil, kəllələşir.

– Məndən əl çək, Ted. Mən dalaşmaq istəmirəm, ona görə də məndən əl çək.

Qaraşın şəxs hələ də tutqun sükutla gözləyir.

– Ted, kimə deyirəm... Altı il qabaq sən mənə hərifləyəndə qohumların xahiş eləmişdilər ki, mənə unudasan... Ona görə də, heç olmasa, indi əl çək... Mən sənənlə dalaşmaq istəmirəm, Ted, amma sən artıq ağ eləmisən... məndən əl çək.

– Bunlar Ted Rid və Emmet Rocersdir, – Co Yucin qulağına xırıltılı səslə məlumat verir. – Təzə tutaşiblar. Altı il qabaq aralarında dava vardı. Ted Emmeti hərifləmişdi, o vaxtdan da hər şənbə günü belə mərəkə düzəldirlər. Ted bərk içir, dalaşmaq istəyir, amma baş tutmur, o, milçəyi də incidən deyil. Onda elə güc yoxdur ki, əsl yaramazlıq törətsin. Üstəlik də, Uill Seqs buradadır, odur, bax, ağköynəklidir, o polisdır. Uill qorxur – bu, dərhal görünür. Amma o, Teddən qorxmur. Görürsən, Uillin arxasında ucaboy bir adam durur, o, Luis Bleykdir. Tedin qohumudur, Uill bax ondan qorxur. Luis elə adamlardandır ki, kimsənin bir hərəkətinə dözmür, o, burada olmasaydı, Uill tez qayda yaradardı... Bircə dəqiqə! Nəsə başlayır!

Cəld qaçış, sonra:

– Lənətə gələsən, Ted, əl çək!

İndi o ikisi başqalarından aralandı. Ted Emmetin ətrafında fırlanır, əli budunun üstüylə geri sürüşür.

Camaatın arasından qışqırtı:

– Özünü qoru, onun tapançası var!

Tedin əlində göyümtül metal tutqun-tutqun parıldadı, bütün bikar adamlar daldalanacağıın arxasına atıldılar. Rəqiblər tək qaldılar.

– Vur görüm, səni lənətə gələsən! Mən səndən qorxmuram!

Yucin əczaxananın qapısına doğru atıldı, amma kimsə onun qulağına pıçıldadı:

– Maşının daldasında gizlənsən, daha yaxşı olar, burada heç kəs sənə kömək eləyə bilməz.

Bərk qorxuya düşmüş Yucin iki sıçrayışda açıq səkinin bir hissəsini keçir, həmin anda da birinci atəş havanı dağdır. Güllə düz burnunun ucundan vıyiltıyla keçdi, o, maşınların birinin daldasında yumağa döndü. Ehtiyatla başını uzadıb gördü ki, Emmet yavaş-yavaş, dodaqlarında qəribə təbəssümlə, rəqibini açılmış ovuclarının hərəkəti ilə çağırılıb təhrik eləyə-eləyə dövrə vurur:

– Vur, lənətə gəlmiş! Yaramaz bədbəxt, mən səndən qorxmuram!

İkinci güllə Yucin daldasında gizləndiyi maşının şinini dağdır. O, aşağı sürünür – daha bir güllə başqa şindən vıyiltıyla havaya qalxır, Emmetin kinayəli, nifrət dolu səsi gəlir:

– Vur görüm, səni lənətə gələsən!

Dördüncü atəş.

– Vur, vur, mən səndən...

Beşinci atəş və sükut.

Bu zaman Ted Rid tələsmədən maşınlar sırasının böyründən keçir. Adamlar da maşınların arxasından çıxıb sakitcə soruşurlar:

– Nə olub, Ted?

Qaşqabaqlı halda, revolveri budu səviyyəsində lüləsi aşağıya tutub cavab verir:

– Görmürsən, mənimlə zarafat eləmək istəyirdi.
Digər səslər bir-birinə cavab verir:
– Güllə harasından dəydi?
– Düz gözünün altından. O, heç nəyin dəydiyini
də bilmədi.

– Yaxşısı budur, çıxıb gedəsən, Ted. İndi səni axtaracaqlar.

Elə eyni qaşqabaqlı görkəmlə:

– İstəmirəm ki, o burnufırtıqlı uşaq mənimlə zarafat eləsin... Bu kimdir? – Sonra Yucini tərədən-dırnağacan süzə-süzə ayaq saxladı.

Co Pentland tələsə-tələsə:

– Sənin qohumundan başqa bir kəs deyil, Ted... Mənə, doğrudan da, qohumdur. Hə, bilirsən, həmin kitabı yazandır.

Ted tutqun kinayəli təbəssümlə revolveri sol əlinə ötürüb, sağ əlini uzatdı. Qatilin əli ətli, güclü, azacıq yapışqanlı, sərin, nəmliydi.

– Hə, necə ola bilər onu tanımayım. Mən sənin bütün ailəni tanıyıram. Amma yaxşısı budur, bu barədə kitablarında yazma, çünki yoxsa...

O biri səslər qılığına girir:

– Ted, yaxşısı budur, şerif gəlib çıxmamış buradan tərən görüm. Çıx get, qanmaz, çıx get.

– ...çünki yoxsa, – başını bulayıb xırıltılı gülüşlə əlavə eləyir, – səninlə ensiz cığırdə rastlaşacağıq.

Sonra yenə səslər eşidilir:

– Bu dəfə işin içindən çıxma bilməzsən, Ted. Bu dəfə sən ağ elədin.

– Lənət şeytana, siz cəmi Zebulonda elə hakimlər tapa bilərsiniz ki, Ridi günahkar saysınlar?

– Çıx get, əşi. Səni axtaracaqlar.

– Elə bir türmə yoxdur ki, Ted oradan qaça bilməsin.

– Tərən, tərən.

Sonra o, mavi kombinezonlu kişilər dəstəsini və iki dəqiqə bundan qabaq elə onların cinsindən olan bir

şeyi səkidə qoyub təkcə, əlində revolver, yarıyuxulu gözlərlə, çənəsi sallanmış halda çıxıb getdi.

Yucin bütün bunları görüb üzünü çevirdi. Ürəyinə qurğuşunsayağı ağırlıq çökdü. Sonra yenə də anasının səsinin əks-sədasını eşitdi:

“İndi orada əcaib şeylər heç qalmayıb”.

* * *

Axır ki, Yucin təzədən evdə, Altamonda idi, əvvəlcə evdə olmaq da yaxşıydı. Bu yeddi il ərzində neçə dəfə evə qayıtmağı arzulamışdı, bu qayıdışı xəyalında canlandırmağa cəhd eləmişdi. İndi o qayıtmışdı, bunun, əslində, necə olduğunu görmüş, duymuş, bilmişdi. Hətta yaddaşın təhrif eləmədən saxladığı şeylər çox az idi.

Əlbəttə, hər şey dəyişməmişdi, bəzi şeylər əvvəlki kimi qalmışdı. O, öz uşaqlığının bütün xırda, tanış səslərini – axşam səslərini, vidalaşma səslərini – örtülən qapıların taqçılısı altında “Gecəniz xeyrə qalsın!” vidalaşmasını, uzaqlarda “Gecəniz xeyrə qalsın!” və mühərrikin susan səsinə, “Gecəniz xeyrə qalsın!” – sonra sonuncu tramvay tərənib uzaqlaşır, “Gecəniz xeyrə qalsın!” – tindəki küçə fənərinin ətrafında da dəfnə ağacının yarpaqları xışıldayır – eşidirdi. Təzədən gecənin sükutunda itlərin hürüşünü eşidirdi, depoda parovozların necə manevr elədiklərini, çayın kənarında çarxların gurultusunu, səs-küyü, uzun yük qatarlarının fitini, lap uzaqlarda kilsə zənglərinin, küləyin dağıdıcı zəif matəm zingiltisini eşidirdi. Səhərin mavi parıltılarının şərqdəki dağların cizgilərini necə aydınlatdığını görürdü və xoruzların eynilə uşaqlıqda min dəfələrlə eşitdiyi ilk banını eşidirdi.

Zənci məhəlləsi də qətiyyənlə dəyişməmişdi: sarı, iyrənc tullantılarla dolu su arxı məhəllənin dərinliklərində həmişəki kimi axıb gedirdi. Qoxu da həmişəkiydi – bu qoxu su arxının üfunəti və zənci komalarından qalxan acı tüstü ilə qarışmış dəmir paltaryuyan çənlə-

rin turş buğuru idi. Şübhəsiz, həmin komaların içi də eynilə donuz əti, sidik, zənci qoxusu və zülmət iyi verirdi. O, bütün bunları xatırlayırdı – iyirmi beş il qabaq brezent ilgəyi boynuna keçirib poçt sumkasının ağırlığı altında əyilə-əyilə zənci məhəlləsinə qəzet paylamaq üçün gedəndə, səhər ərzində hələ rəngi qurumamış son xəbərlərin komaların qarışmasına necə şappıldadığını yüz dəfələrlə eşidəndə, yatmış cəngəlliklərin dərinliklərində üfunət qoxulu qızların yuxuda necə inildədiklərini eşidəndə minlərlə qış səhərinin qravürası kimi yadda saxlamışdı.

Bütün bunlar olduğu kimi qalmışdı. Bu, heç vaxt dəyişməyəcək. Qalanlarına gəldikdə isə – neyləmək olar...

* * *

– Ey, Cim, salam! Görürəm, kökəlmisən. İşlər necədir?

– Əla. Səni görməyimə şadam. Sən ki heç dəyişməmişən.

– Sən artıq Cimi görübsən?

– Yox. O, dünən gəlibmiş, amma mən evdə yox idim.

– Axı Cim Orton hər yerdə səni axtarır – o, Ed Sleyden də, Gerşel Bay da, Holms Benson da, Bredi Çalmers də, Ervin Hayns da. E, bu da o, Cim, yanında da bütün dəstəsi.

Səslərin, gülüşlərin, salamların xoru, hamısı da səkinin qırağında dayanan maşından tökülür.

– Bu da o yaramaz! Ura, budur, onu yaxaladıq?.. Deməli, evə qayıtmağı qərara aldın? O nədir, kitabında mənim barəmdə yazmışsan ki, özümün bayağı mahiyyətimi səmimi gülüşümün arxasında gizlədirəm?

– Amma sən bura bax, Cim, mən... mən...

– “Mən... mən...”, səni lənətə gələsən görüm.

– Mən onu nəzərdə tutmurdum...

– Nəzərdə tutmurdun? Doğrudanmı, nəzərdə tutmurdun?

– İmkan ver, izah eləyim...

– Cəhənnəm ol, burada nə izah eləmək olar? Sən o kitabda ilk sözləri də yazmamısan. Bir halda ki belə bir kitab yazmaq fikrindəydin, mənə niyə söyləmədin? Mən bəzi həmvətənlərimiz haqqında sənə elə şeylər danışardım ki, o barədə heç ömründə eşitməmişən... Siz onun sifətinə baxın! İndi ələ keçdin, dostum. Əşi, qaşqabağını sallama görək. İndi bütün bunları unutmusuq. Düzdür, əvvəlcə çoxları inciyirdilər. Bəziləri səni tapmaqla hədələyirdilər. Ola bilər, doğrudan, zarafat eləyirdilər...

Gülüş, sonra hiyləgər səs:

– Sən Den Feyqanı gördün?

– Yox, nədir ki?

– Əşi, heç nə, elə-belə, ağılıma gəldi. Yalnız o...

– Əşi, o, heç nə eləməyəcək. Kimsə heç nə eləməyəcək. Bu gün haqqında yazmadıqların inciyirlər.

Yenə gülüş.

– Lənət şeytana, doğrudan da! Qalanları fəxr eləyirlər. Biz hamımız səninlə fəxr eləyirik, oğlum. Şadıq ki, evə qayıtmısan. Həddən artıq uzun müddət uzaq düşdük. İndi bizimlə qal.

* * *

– A-a, oğlum, salam... Səni görməyimə şadam... Bizdə xeyli dəyişiklik var. Sən olmadığın müddətdə şəhər əməlli-başlı yaxşılaşıb. Yeni məhkəmə binası da, yeni dairə şurası binası da tikdilər, dörd milyon dollara guruldatdılar. Gördünmü, yeni yoldan ötrü dağın altından necə tunel salıblar? İki milyon da buna getdi. Bəs orta məktəb, bəs kiçik kollec, təzə küçələr, digər yeniliklər? Bəs bu meydan? Onu qaydaya salan kimi – çiçək ləkləri, dincəlmək üçün oturacaqqlar – buralar gözəlləşdi. Şəhərə ən çox lazım olan şey parklar, yeni ayləncələrdir. Əgər turistləri bura cəlb eləmək, bu

şəhəri turizm şəhərinə çevirmək istəyiriksə, əyləncələr barədə fikirləşmək lazımdır. Mən bunu həmişə demişəm. Amma bələdiyyədə təkəcə ağılkəmlər otururlar, onlar bunu anlamırlar. Buna görə də turistlər burada heç dayanmırlar. Əvvəllər gəlib bir ay qalırdılar. Sən ki bunu bilirsən, onların pansionların eyvanlarında necə oturduqlarını özün yazmısan. Gəlirdilər, həm otururdular, həm eyvanlardakı yelləncəklərdə yellənirdilər, hərəsi bir ay yaşayırdı, haralardan gəlmirdilər – Memfisdən, Ceksonvilldən, Atlantadan, Yeni Orleandan. İndisə onlar artıq yoxdurlar. Hamısı maşın alıb, hər yerdə də çoxlu gözəl yol var, ona görə də gecə qalırlar, şəhərisə yollarına davam eləyib dağlara gedirlər. Onları qınamaq da olmur, bizdə əyləncə yoxdur... Hə, hələ burada idman mərkəzinin olduğu da yadımdadır. Bütün varlılar – milyonçular, atbazlar bura gəlirdilər. On yeddi salon da var idi – Malonun da, Krismenin də, Tom O'Konnelin də, Bleykin də, Karlton Lederqudun da – sənin atan ora gədirdi, Lederquddla dostluq eləyirdilər. Yadındadır, Lederqudun belə uzundraz, çiçəkdamğalı sarı zəncisi, ala iti vardı? İndi bunlardan heç nə qalmayıb – hamısı ölüb, unudulub... Bax, burada sənin atanın emalatxanası vardı. Artırmadakı mələklər yadında olar, pillələrdəsə arabaçılar otururlar, qarının arasındasa atan durur, arada, küçənin o tərəfində də köhnə qazamat yerləşir. İndi qazamatın olduğu yer gözəldir, orada ot, çiçək ləkləri var, amma meydan başdan-başa, az qala, lümək, bir tərəfdən boş oldu. Bu da qərībədir – əvvəllər atanın emalatxanası olan yerdə onaltımərtəbəli ev dikəldi. Amma nə deyirsən de, hər halda, çox şeylər yaxşı oldu... Hə, yaxşı, hələlik, salamat qal. Səni bütün şəhər görmək istəyir, ləngitməyəcəyəm. Mənə baş çək. Kontorum düz atanın dəzğahının durduğu yerin üstündə, on birinci mərtəbədədir. Sənə elə mənzərə göstərəcəyəm ki, atan burada tabut düzəldəndə heç yuxuna da girməyib.

* * *

Azğın oğul qayıdıb, bütün şəhəri də salamlamalar başına götürüb, yeni, həmişə yeni kiçik nəsilə ağzını açıb, gözlərini bərəldir:

– Qayıtdı... Artıq onu görmüsən? Hansıdır?

– Doğrudanmı görmürsən, o, hamıyla söhbət eləyir... Bax, odur, orada, ayaqqabıtəmizləyənin olduğu yerdə.

Qız səsi çox məyusdur:

– Ah, bu, doğrudan, odur? O, qocadır ki!

– Elə demə, Yucin o qədər də qoca deyil, otuz altı yaşı var. Əzizim, o, sənə qoca görünür. Mənsə onu findıqburun oğlan kimi xatırlayıram: küçələrdə qaçır, yerli qəzetlərdən olan “Saterdey ivninq post” satır, zənci məhəlləsinə “Kuryer” daşıyırdı.

– Amma... yox, əşi, onun qarnı yoğundur... Həm də, budur, şlyapasını götürdü, hələ dazı da var! Ah, bax, heç ağılıma gəlməzdi ki...

– Bəs sən nə fikirləşirdin. Adamın otuz altı yaşı var, heç vaxt gözəl olmayıb. Sadəcə, Yucin Qant, findıqburun oğlan bir vaxtlar zənci məhəlləsinə qəzetlərlə təchiz eləyirdi, anası da pansion, atasısa meydanda tabut emalatxanası işlədirdi. İndisə ona bax bir! Findıqburun oğlan harasa çıxıb getdi, bir cüt kitab yazdı – budur, baxın! Onu buraxmaq istəmirlər! Bir vaxtlar ağızlarına gələni deyirdilər, indisə ancaq əlini sıxmaq üçün bir-birinin başına dırmaşırlar.

* * *

Orada, küçənin o tərəfindəsə:

– Hello, Cin!

– Hello... oy, hello, oy...

– Hə də, görək hello kimdir?

– Hə, hello, hə...

– Əgər məni adımla çağırmasan, öldürərəm. Mənə bax görüm, hə kimdir? Hello – kimdir?

– Əşi, mən...

– Hə, de görək! Sən mənə bax, bunu söylə: o kitabda səni kim “Coko” adlandırdı?

– Hə-ə, Sid! Sidni Pertl!

– Ah, lənət şeytana, axır ki!

– Sid, necəsən? Lənət şeytana, mənimlə danışan kimi səni dərhal tanıdım.

– Danış!

– Sadəcə, əvvəlcə tanıya bilmədim... Ah, hello, Karl. Hello, Vik. Hello, Harri, Dok, Ayk...

Kimsə paltosunun qolundan çəkdi, o, geri çevrildi.

– Bəli, mem?

Qadın süni dişlərinin arasından, az qala, dodaqlarını aralamadan, saxta ciddiyyətlə, çox tələsik dilləndi:

– Yucin məni əlbəttə xatırlamırsınız mən Lonq Uilsonun anasıyam siz onunla Plam-stritdəki məktəbdə oxumusunuz müəlliminiz miss Lizi Mudi idi və siz...

– Hə, əlbəttə, miss Uilson. Lonq necədir?

– Çox yaxşıdır təşəkkür eləyirəm mən sizi indi ləngitməyəcəyəm görürəm burada dostlarınızlasınız əlbəttə sizi hamı görmək istəyir dincəlməyə macalınız yoxdur amma boş olduğunuz bir vaxtda sizinlə söhbətləşmək istərdim gəlinim çox istedadlıdır o heykəlləri bəzəyir pyeslər yazır o sizinlə tanış olmaq istəyir kitab yazıb deyir həyat təcrübəsi sizinkinə çox oxşayır şübhəsiz onunla çoxlu oxşar şeyləriniz var siz görüşməli bunu müzakirə eləməlisiniz...

– Ah, mən məmnuniyyətlə, miss Uilson, məmnuniyyətlə.

– O əmindir ki əgər siz onunla söhbət eləsəniz kitabıyla bağlı bəzi şeylər məsləhət verə nəşir tapmaqda kömək eləyə bilərsiniz bilirəm başınıza bu qədər adam yığılıb bir dəqiqə boş vaxtınız yoxdur amma bircə onunla söhbət eləsəydiniz...

– Əşi, mən məmnuniyyətlə...

– O çox maraqlı xanımdır əgər imkan tapıb bizə gəlsəydiniz bilirəm...

– Hə, mütləq. Çox sağ olun, miss Uilson. Mütləq,

* * *

Evdə də:

– Ana, mənə zəng eləmişdilər?

– Ah, oğlum, bütün günü zəng eləyiblər. Mən heç belə şey xatırlamıram. Syü Blek zəng vurdu, xahiş elədi ki, gələn kimi ona zəng eləyəsən, Roy Hiçbrand da, Heyvord Bartlet də, bir də Biç Hominqdən bir qadın da. Deyir ki, kitab yazıb, səninlə görüşməyə gələcək. İstəyir onun kitabını oxuyasan, tənqid eləyəsən, həm də dedi, kitabı necə düzəltsin ki, satılsın. Bir də – düz sözümdür – İşgüzar klubdan Fred Patton zəng elədi, öyrənmək istəyirdi ki, gələn çərşənbə axşamı onların səhər yeməyində çıxış eləməyə razısanmı. Məncə, oğlum, boyun qaçırma. Oradakıların hamısı yaxşı, hərtərəfli adamlardır, hörmətə malikdirlər. Əgər bundan sonra da kitab yazmaq fikrindəsənsə, bu cür adamlarla yaxın olmağa dəyər... Bir də – ah, hə! – kimsə veteranlar üçün hospitaldan zəng vurmuşdu, bir qız idi, soyadı Leykmi, Leypmi idi, buna oxşar bir şey idi, o, səninlə Plam-stridə eyni məktəbdə oxuyub, oradasa veteranların istirahət bölməsinin müdiridir, deyir ki, onların çoxu sənin kitablarını oxuyub; səni görmək istəyirlər, şənbə günü axşam fəxri qonaqları olmağa dəvət eləyirlər. Getsəydin, yaxşı olardı, oğul. O veteranlar orada hamısı, demək olar, evdən uzaqda yaşayır, çoxları getdikləri yerə bir daha dönməyəcəklər. Bu, onları əyləndirərdi... Daha sonra, doğru sözümdür! – universitetin şagirdlər klubundan Sem Kolton zəng vurmuşdu, onlar istəyirdilər ki, sən üzümüzdə gələn həftə şəhərətrafı klubda şagirdlərin toplanışında çıxış eləyəsən. Hə, az qala, unutmuşdum. Sən “bizim Diklə” eyni proqramda çıxış eləməyə dəvət olunmusan – bu, başqa biri yox, Riçard A.Uilyams, Birləşmiş Ştatlar Senatının üzvüdür! Sem deyir ki, siz onunla şəhərimizin yetişdirdiyi iki ən məşhur adamsınız. Hm... Bir də Cimmi Stivenson, o zəng vurmuşdu, səni Hadjertondan doqquz mil uzaqda, Bitri

çayı üzərindəki Şarpın komasında Biznesmenlər Assosiasiyasının keçirdiyi ovçu naharına dəvət eləyir. Mən mütləq gedərdim. Orada heç vaxt olmamışam, amma deyirlər ki, Ed Şarpın koması gözəldir, bütün dairədə ən yaxşı komadır, möcüzələr diyarının lap köksündə, əcaib dağların arasındadır. Həmin diyar barədə eşitmişəm, valideynlərim ora doxsan il qabaq – evlənən kimi dərhal çıxıb gediblər – Zebulondan köçüblər, amma orada çox yaşamayıblar, nə cür olsa da, Zebulona, öz doğma yurdlarına dönmək istəyiblər, amma nə qədər axtarsan, ondan yaxşı yer tapmazsan, təbiətin lap qəlbindədir, yanında da Köhnə Kraqi meyxanası. Əgər yazıçı olsaydım, ilham almaq istəsəydim, bax ora gedərdim. Necə deyərlər, təbiətə yaxın olan – Allaha yaxındır... Belə, bir də Tennesidən iki cavan oğlan zəng eləmişdi, dedilər ki, Bleklinin oğludurlar. Ola bilsin, Bleklinin konserv zavodları barədə eşitmişən, deyirlər onlara, az qala, üç dairədəki bütün fermalar, bütün Tennesidəki zavodlar, ondan o tərəfdə cənubdakı və Orta Qərbdəki zavodlar da məxsusdur. Onların qiyməti milyonlarla dollardır. Deyir – səsindən hələ lap uşaqdır, amma elə hiyləgərcəsinə danışır ki: “Bu, miss Deliyadır?” – Məni sən öz kitabında adlandırdığın kimi çağırır. Hə, mən onu doladım. Bu barədə, deyirəm, bilmirəm, adım Elizadır. Eşitmişəm ki, məni Deliya adlandırırlar, deyirəm, oxuduğun hər şeyə inanma. Nə bilirsən, bəlkə, mən də hamı kimi adamam: bax, heç olmasa, bu səhər, deyirəm, güzgüdə özümə çox diqqətlə baxdım, əgər buynuzum çıxırsa, deməli, onları görərəm, mən buynuz görmədim. Əlbəttə, qocalıram, gözlərim də, ola bilsin, əvvəlki tək deyil, amma siz ki cavansınız, gözləriniz də sağlamdır, ona görə də gəlib baxar, fikrinizi mənə söyləyər-diniz. O isə, başa düşürsən, telefonda qəhqəhə çəkib gülüb deyir: “Hə, yaman dediniz. Mən bu fikirdəyəm ki, sizə afərin. Mənsə yazıçı olmağa çalışacağam – atam mənim pomidorlarımı əbəs yerə konservləşdir-

mir – həm də belə hesab eləyirəm ki, sizin oğlunuz ən yaxşı yazıçılarımızdan biridir”. Hə, mən, əlbəttə, qaşımı da tərpətmədim. Atam həmişə bizi öyrədirdi ki, səndə olan şeylərlə qürrələnmək bayağılıq, tərbiyəsizlikdir, ona görə mən də dedim ki, bu barədə bilmirəm. Amma siz, deyirəm, gəlin, onu görün. On iki yaşına qədər, deyirəm, hamı kimi yaxşı normal oğlan idi. Elə bundan sonrasa – bilirsən, onunla zarafat etmək istədim – bundan sonra bilmirəm nə baş verdi, mən buna cavabdeh deyiləm. Amma siz gəlin, deyirəm, özünüz görərsiniz. Ola bilsin, təəccüblənəcəksiniz. Bəlkə, görəcəksiniz ki, onun da buynuzları yoxdur. O, bərkdən qəhqəhə çəkib gülür, deyir: “Hə, sizə afərin. Mən indi sizi sözlünüzdə tutacağam. Sabah qarışıqla sizin tərəflərdə olacağıq, onu da özümüzə aparacağıq. Əgər ona koma lazımdırsa, mən belə bir şey eşitdim, mənim artıq komam var, ona güzəştə gedə bilərəm, çünki sonra onu geri gətirəcəyik”. Hə, əlbəttə, sən bunu rəva görməzsən, oğlum, amma ümumiyyətləsə, onlarla daha mehriban ol. O, yaxşı tərbiyə görmüş cavan kimi danışır, həmin Bleklilərsə elə adamlardandırlar ki, onlarla tanış olmağa dəyər... Sonra da cürbəcür qızlar zəng vurmuşdular, guya, eşidiblər ki, sənə makinaçı lazımmış, öz xidmətlərini təklif eləyirdilər, inandırirdilər ki, çox yaxşı yazırlar. Biri dedi ki, havayı işləməyə hazırdır, deyir, yazıçı olmaq istəyir, səndən çox şey öyrənə bilər, bu, ondan ötrü ilham kimi bir şeydir. Hə, mən onunla haqq-hesabı tez kəsdim, bir buna bax, gör havayı işləmək istəyir, üstəlik də, ilham barədə danışır. Aydınır ki, beləsinə nə lazımdır, ehtiyatlı ol, oğul, yoxsa bir sarsaq qız səni də tora salar... Bir də bilirsən, kim gəlmişdi? Keş Hopkins, sənə barəndə soruşurdu. O, əlbəttə, sadə fəhlə adamdır. Bir vaxtlar atanın yanında işləyirdi, amma atan ona yaxşı münasibət bəsləyirdi, o da həmişə bizim dostumuz idi, hamınızla maraqlanırdı. Mister Higgenon da gəlmişdi, o, yepiskopal keşişdir, bura bir neçə il qabaq

iqlimə görə gəlib – özüsə öküz tək sağlamdır, lap başdan sənin tərəfini saxladı. Bütün vaizlərimiz səni söyəndə, deyəndə ki, hələ bir qayıt, gör səni öldürürük, ya yox, o, səni *müdafifə eləyirdi!* Sənə tərəf çıxırdı! Bütün yazdıqlarını oxuyub dedi: “Bu oğlan keşiş olmalı idi. Onun kitablarında cəmi vaizlərimizdə olandan daha çox həqiqi etiqad var”. Hə, arxanda dağ kimi dayanmışdı. Deyir ki, günah işlədən o deyil, bizik! Ona görə də, oğul, onunla yaxşı davran, o lap əvvəldən sənə dost deyildi, o, necə deyərlər, savadlı adam, xeyirxah xristiandır... Bir də, ilahi, necə unuttum axı, təəssüf ki, sən yox idin, mənə, doğru sözümdür, qəhqəhə çəkib gülməmək üçün üzümü çevirməli oldum... Kim? Ernest Peqramın şəxsən özü, yepyekə avtomobildə, təptəzə “kadillak”da donuz kimi kök görkəmlə oturub, ağzındansa bax, bu cür siqar sallanır. Hə də, o, indi çox varlıdır axı. O, bütün Peqramlar kimi təmin olunub. Bilirsən, Uill Peqram iki il qabaq haradasa, Şimalda öldü, o, varlı adamdı, hansısa nüfuzlu korporasiyada böyük məmur idi. Bütün Peqramlardan biriydi, buradan çıxıb getmişdi. Amma yazıq Uill! Mən axı onun buradan necə çıxıb getdiyini xatırlayıram, qırx il əvvəl elə həmin korporasiya ona ştatın şərq hissəsində işləməyi təklif elədi, o isə, necə deyərlər, şahin kimi lümlüt idi. İki il əvvəl də ölür, iki milyon dollar kapital qoyur. Elə buna görə də onlar təmin olunublar. Uillin uşağı yox idi, hamısı qardaş-bacılarına qaldı. O, Ernest dəp dəyirmi yüz min dollar vəsiyyət elədi – bu, gop deyil, qəzetlərdə oxumuşam, üstəlik, Ernestin özü də mənə söyləmişdi. Qalanların könlünü də qırmayıb. Bax, hamımız paxlaya möhtac qalmışıq, bütün şəhər müflis olub, hamı hər şeyini itirib, Bibliyada da belə deyilib: “Güclülər süqut eləyən kimi!”, Peqramlarınsa daha heç bir qayğısı yoxdur. Hə, budur, deməli, Ernest bu gün özünün iri, təzə avtomobilində evə gəlir, əla siqar çəkir. Ona deyirəm: “Ernest, görkəmindən işinin yaxşı getdiyini görünür, hər şeyi lehimləmə işiyləmi

qazandın?” Mən axı bilirdim ki, yox, sadəcə, nə deyəcəyi maraqlı idi. Yox, deyir, Eliza. Sonra siqaretini fısıldadır, hə, yaman gözəldir. Yox, deyir, elə yaşa çatmışam ki, daha istirahətə getmək vaxtıdır. Eşidirsən? İstirahətə! Bilmək istərdim, əgər Uill olmasaydı, istirahətdə nəylə yaşayacaqdın? O isə – hə, hə, diqqətlə qulaq as, o, bunu da deyir: Cinə çatdır ki, deyir, mənim heç bir işim-gücüm yoxdur. Günlərlə boşam, əgər apara biləcəyim harasa getmək istəsə, bax, deyir, maşınım onun qulluğunda hazırdır. Bilirsən, o, həmişə xeyirxah qəlbli idi axı. Yəqin, bizimlə yanaşı Vudson-stritdə yaşadığı, sizin hamınızın, uşaqların onun gözləri qabağında böyüdüyü günləri xatırlayıb. Peqramlar həmişə dostumuz olublar, sənin karyerənlə çox maraqlanırdılar. Nə qədər ki buradasan, oğul, xahiş eləyirəm, onların hamısıyla görüş. Şad olacaqlar. Amma mən Ernesti maşınında oturduğunu, siqarını necə fısıldadığını, özü isə, necə deyərlər, eniylə uzununun bir olduğunu, mənə istirahətə çıxmasını aydınlaşdırdığını görəndə – hə, bu yerdə güldüyümü görməsin deyə üzümü çevirməli oldum... Hə, belə şey yadıma gəlmir. Beləcə, səhərdən həm piyada, həm maşınla arasıkəsilmədən gəlirdilər, telefon da qurulmuş kimi susmurdu. Düz sözümdür, indi mənə elə gəlir ki, şəhərin bütün camaatı bu gün bura ya gəlib, ya da zəng vurub. Sonra... ah, hə! Orada, qış eyvanında indi də iki nəfər – qoca kapitan Fitsceraldla tanımadığım tibb bacısı miss Morqan gözləyir. Nə istəyirlər – bilmirəm, artıq bir saat olar ki, gözləyirlər, heç olmasa, get, onlarla görüş... Qonaq otağında da adam var, üç nəfərdirlər – bir qadındır, deyir, Çarlstondandır, sənin kitablarını oxuyub, eşidib ki, evdəsən, əlini sıxmaq istəyib, bir də Tiptondur, sən onu bir vaxt tanıyırdın, bir də – doğru sözümdür, qəzetdən reportyor gəlib, o da buradadır. Yəqin, müsahibə götürməyi arzulayır, buna görə də dərhal onların yanına get... Ah, bəlalı başım, yenə telefon! Bir dəqiqə, oğul, indi gəlirəm.

ÇIKAMOQA

Min səkkiz yüz altmış birinci il avqustun yeddisində on doqquz yaşım var idi. Əgər bu ilin yeddi avqustunacan yaşaya bilsəm, doxsan beş yaşım tamam olacaq – bu günün səhərisə elədir ki, mövqelərimi əldən vermək niyyətində deyiləm. Məncə, indi sənə o vaxtdan çox sular axdığı aydındır.

Mən bir qədər şimalda, Toy-Riverdəki Çəşmələrdə min səkkiz yüz qırx ikinci ildə doğulmuşam. Sənin baban da, oğlan, elə orada doğulub – min səkkiz yüz iyirmi səkkizinci ildə. Atamız Bim Pentland – sənin baban düşür – həmin diyarlara çoxdan, inqilabdan dərhal sonra gedib və Toy-Riverdəki Çəşmələrdə məskən salıb. Ümumiyyətlə, hindular oranı Estatou, ağlasa qısalıq xətrinə, sadəcə, Tou adlandırırdılar; o ad bu günəcən eləcə də qalıb.

Aydın məsələdir, həmin vaxtlarda orada tamam yalnız hindular yaşayırdılar. Eşitmişəm ki, çerokilər atam Bill Pentlanda içində bizlərdən bəzilərinin dünyaya gəldiyi həmin o evi tikməkdə kömək eləyiblər. Hələ onu da eşitmişəm ki, Bill Pentlandın babası Amerikada inqilabdan əvvəl məskən salıb; o, Şotlandiyadan iki qardaşıyla gəlib. Bütün Amerika pentlandları bax buradan yaranıb. Ona görə də əgər haradasa Pentlanda rast gəlsək, əmin ol ki, o üçündən birinin varislərindəndir.

Hə, belə çıxır ki, min səkkiz yüz altmış birinci il avqustun yeddisində mənim on doqquz yaşım var idi. Avqustun yeddisində səhər saat səkkizin yarısında evdən çıxıb elə piyada düz Klinqmana yollandım. Cim Viver əvvəlki gün axşam Biq-Xikoridən gəlmişdi – orada yaşayırdı – mənim yanımda da gecələməyə qaldı. Səhərsə birgə getdik. O ən yaxşı dostum idi. Onunla

bir yerdə böyümüşdük, indisə birlikdə, Allah bilir, nə qədər sonsuz tozlu yolların birinə çıxmalıydıq – düzdür, o səhər hələ bundan xəbərimiz yox idi.

Klinqmanacan düz iyirmi mil idi – mənəcə, indiki cavanlara iyirmi mil çox yaxşı nəticə kimi görünə bilərdi. Amma onda hesab eləyirdik ki, bu tamamilə boş şeydir. Hamımız əla yolçu idik. Elə həmin Cim Viver bütün günü gedə, bir dəfə də olsun dincəlmək üçün dayanmaya bilərdi.

Cim uzunboy, mənəcə indiki kimi gödəkboy – düzdür, həmin vaxtdan bir az da balacalaşmışam – idim, amma ondan bir addım da geri qalmırdım. Klinqmana saat hələ on iki olmamış çatdıq, bununla belə, günəş əməlli-başlı bişirirdi, günortaya yaxın, saat üçdəsə ikimizi də artıq İyirmi doqquzuncu alaya yazdılar. Həmin alayda da düz müharibənin sonunacan xidmət elədim. Ümumiyyətlə, necə olur-olsun, həmin gün on doqquz yaşında əsgər oldum, sonra da doğma evimi düz dörd il görmədim.

Əmin Baxus, oğlan, artıq Virciniyadaydı: bundan xəbərimiz var idi, çünki ondan məktub almışdıq. O lap əvvəldən on dördüncü alayda döyüşürdü. Artıq Manessas altındaki ilk döyüşdə olmağa macal tapmışdı, həmin vaxtdan da, mənəcə, bütün dörd il ərzində Virciniyadakı bir iri döyüşü də buraxmamışdı – yalnız Anteyetemdəki döyüşdən başqa: həmin vaxt onu yaralamışdılar, dörd ay yatmalı olmuşdu.

Artıq həmin illərdə Baxus əminin din sarıdan qəribə inamı vardı – sən onlar barədə eşidibsən. Pentlandlar yaxşı camaatdırlar, amma kimdən istəyirsən soruş: məsələ dinə çatanda onlar bir qədər başdanxarabdırlar. Onların bu xasiyyəti çoxdan məlumdur. Elə Bak da beləydi. Artıq onda o, rasselit¹ olmuşdu; belə hesab eləyirdi ki, dünyanın sonu yaxındır, həmin məsuliyyətli məqamı əldən verməyə çox qorxurdu.

¹ “Yeçova şahidləri” cəmiyyətinin üzvü. Onlar İsayla İblis – Armageddon arasında gələcəkdə baş verəcək müharibəyə inanırlar.

Onun nəzəriyyəsi beləydi. Hələ müharibədən qabaq yorulmadan peyğəmbərlik eləyirdi və Məhşər günü vədi verirdi, nə vaxt ki müharibə başlandı – Bak dərhal anladı ki, bu elə həmin Məhşər gündür.

Nə demək olar! O, bu müharibəni heç bir vəchlə buraxa bilməzdi. Bak müharibəyə yankiləri öldürmək üçün getmədi. O, kimsəni öldürmək istəmirdi. Uşaq kimi yumşaqqəlblı, şir kimi də cəsur adam idi. Uşaqlar sonra Gettisberq yaxınlığında ona necə rast gəldiklərini danışdılar: o, daş daldalanacaq arxasından atəş açırdı, tūfəng də elə qızmışdı ki, Bak onu yerə qoyub əllərini şalvarına sürtməli oldu – ovucları başdan-başa suluqlamışdı. O, zəbur nəğmələri oxuyur, göz yaşları çay kimi axırdı – düzü, bilmirəm doğrudur, ya yox – hər atəşlə də yeni nəğmə başlayırdı. Sənə onu da deyim ki, çoxlu düşmən öldürmüşdü, çünki Bakın əlində tūfəng olanda gülləsi boşa çıxmırdı.

Amma xeyrixah adam idi. Heç milçəyi də incitməzdi. Məncə, o, müharibəyə yalnız Armageddona yetişmək üçün getmişdi. Neyləyəsən, onun nəzəriyyəsi beləydi. Müharibə özünü yetirəndə Bak dedi: “Hə, budur, başladı, daha burada fürsəti əldən vermə. Vaxt yetişdi, – o dedi, – tezliklə də yer üzərində Allahın səltənəti qurulacaq, Allah da, əvvəlcədən söyləndiyi kimi, qoyunları sağa, keçiləri sola ayıracaq – mən də bunu qətiyyənlə ötürmərim”.

Aydın məsələdir, özünün Allahın hansı tərəfində duracağını soruşmadıq, çünki bunu, onsuz da, bilirdik. Bak qoyunların arasında olacaq – ən azı, onun nəzəriyyəsi beləydi. Bu nəzəriyyəsinə düz ölənəcən sadıq qalmışdı, özü isə on il qabaq öldü. Ömrünün lap axırınacan da peyğəmbərlik elədi, Məhşər gününü vəd verdi. Ətrafında nə baş versə də, nə qədər yanılsa da, heç şey ona təsir göstərmirdi. Əvvəlcə deyirdi ki, bu müharibə elə onun Armageddonudur. Öncəgörməsi çin olmayanda danışmağa başladı ki, dünyanın axırı səksəninci illərdə yetişəcək. Bu da düz çıxmayandasa

həmin günü doxsanıncı illərə keçirdi. Min doqquz yüz on dördüncü ildə yeni müharibə başlayanda, bütün dünya o müharibəyə qoşulanda Bak, əlbəttə, əmin idi ki, nəhayət, bu baş verdi.

Axır nəticədə nə olur-olsun, Bak öz xəttini yeridirdi, səhvlərini də boynuna almırdı. Ancaq bunu deyərdi: bəs hesablamalarda səhv buraxmışam, indi hər şey aydındır, gələn dəfəsə yanılmaram. O, axıracan da belə qaldı.

Onun ölümündən xəbər tutanda gülməliydim: axı Bak fikirləşirdi ki, insan öləndən sonra başına min il də heç bir şey gəlmir. Deməli, qəbirdə özünçün uzanıb İsanın nə vaxt gələcəyini və səni dirildəcəyini gözləyə-gözləyə köpürsən. Bax buna görə gülməliydim. Bakın o biri gün səhər oyanıb özünün artıq göylərdə olduğunu görməsinə şahidlik eləmək üçün hər şeyimdən keçərdim. Heç nəyi əsirgəməzdim, tək onun sirsifətinə baxaydım. Bir qədər gözləmək lazım gələcək, amma onunla üz-üzə gələndə əməlli-başlı güləcəyəm. Ancaq elə onda öz xəttindən kənara çıxacaq. Bir səbəb tapıb deyəcək ki, müddətində bir azca səhv eləyib.

Amma Bak yaxşı adam idi – Baxus Pentland kimilərini hələ axtarmaq lazımdır. Çatışmazlığı da yalnız bircə şey idi: boş yerdən, Allah bilir, nəyəsə inanmışdı, özü də elə inanmışdı ki, fikrindən daşındırmaq mümkün deyildi.

Bəs belə, deməli, Bak On dördüncüdəydi. Səmlə Corc isə – sən hər ikisinin qardaşı oğlu düşürsən – On yeddiincidəydilər, hər üçü Linin komandanlığı altında Virciniyada döyüşürdü. Dörd il ərzində mən Bakla Semi bir dəfə də olsun görmədim, haqlarında da heç nə eşitmədim. Altmış beşdə evə qayıdanacan hətta onların sağ olub-olmadıqlarını bilmirdim. Əlbəttə, Çenselorsvilldən sonra mənə məktub yazanacan Corc barədə də heç nə eşitməmişdim. Elə onda xəbər tutdum ki, həlak olub. Sonra evdə mənə danışdılar ki, yeddisini öldürüb. Onu əsir götürmək istəyirlərmiş.

Amma təslim olmayıb, öldürmək məcburiyyətində qalır. Bak belə adam idi. Heç vəchlə təslim olmazdı. Danışdırlar ki, onu ölü halda bir yığın yanki meyitinin altından dartıb çıxarıblar. Orada Corcu dərhal tanıyıblar. Corc bax beləydi. Heç vəchlə məğlub olmazdı.

O, Virciniyada Riçmondadakı konfederatlar qəbiristanlığında dəfn olunub. İyirmi ildən artıq bir müddətdə Gettisberq yoluyla veteranların yubiley görüşlərinə gedəndə Baxus ora baş çəkirdi. O, Corcun qəbrini axtarıb tapdı, onun harada döyüşdüyünü də aydınlaşdırdı.

Cimlə mən də fikirləşdik ki, elə orada olacağıq. Yəni Virciniyada, Li ilə birgə. Bizi siyahıya salanda belə düşünürdük. Amma heç də fikirləşdiyimiz kimi olmadı – bax indi sənə danışaram.

Bölmə komandirimiz Bob Saunders idi, bölüyə L.S.Makintayr komandanlıq eləyirdi, polkovnikimizin adı Leander Briqs idi. Klinqmanda iki həftə qaldıq. Sonra bizi Altamonta göndərdilər, iki həftə də orada təlim keçdilər. İndi Parker-strit olan yerdə ora-bura qovurdular. Onda kümənin yerində boş düzənlik var idi. Parker-striti bir qədər sonra saldılar. İndi baxsan, heç deməzsən ki, ora dümdüz çöl imiş. Amma var idi axı!

Oktyabrın axırında təlim başa çatdı, biz də yürüşə başladıq. Həmin gün Marta Zebulondan piyada Cim Viverlə vidalaşmağa gəldi. Onlar cəmi iki ay idi tanış olmuşdular: o, qızla elə könüllü yazıldığı həftədə rastlaşmışdı, mən də həmin görüşün şahidi idim. Marta Keyn-Riverdən idi, Klinqmanasa rəfiqəsinə qonaq gəlmişdi: şəhərin yaxınlığında yevangelistlər düşərgə salmışdılar, qız da moizəyə qulaq asmaq istəmişdi – ona görə də Cimlə rastlaşmışdılar. Bir axşam bir evin böyründən keçirdik – günəş batırdı, biz də üzü qüruba gedirdik – o da artırmada başqa bir qızla dayanmışdı. Yadımdadır, onlar məhəccərə də dirsəklənmişdilər. O biri qız sarışın, Martasa qarasaçlıydı: qarasaçlı,

qaragözlüydü, gonbuldu, boyu balacaydı, amma mütənasib bədəni vardı, sifəti, dişlərində, az qala, dümağ idi – gülümsəyən kimi yanaqlarında batıqlar əmələ gəlirdi.

Onları tanımırdıq axı, ona görə də ayaq saxlayıb söhbətə girişə bilməzdik, amma Cim o boyca balacanı görəndə dərhal quruyub yerində qaldı, gözlərini qıza zillədi, qız həтта üzünü çevirməli oldu. Hə, yaxşı, yolumuza davam elədik, Cim yenə ona baxmaq üçün geri çevrildi, tərs kimi, baxışları rastlaşdı: qız onun ardınca baxırdı. Sonrasa təzədən üzünü çevirdi.

Elə o anda da tələyə düşdü. Hələ bu nədir! O, ağzını da açmadı, amma mən qarmaqdadakı balıq kimi necə dartındığını görürdüm, dərhal da anladım ki, qız onu tora saldı. Geri döndük, bir qədər getdik, sonra o dayandı, mənə baxıb deyir:

- Sən o qızı gördün?
- Hansını – sarışını, yoxsa qaraşını?
- Yaxşı bilirsən hansını, – Cim deyir.
- Hə, gördüm. Nolsun ki? – deyirəm.
- Heç nə, sadəcə, onunla evlənəcəyəm, – deyir.

Mən də anladım ki, Cim ilişib. Amma düzü, bunun uzun sürəcəyinə inanmırdım. Çünki Cimin çox qızı vardı – mənim əvvəllər bir qızım da yox idi, onunsa vardı!.. Üstəlik, hər həftə onları dəyişirdi. Dəstəməzdə yaraşılıq oğlanlar var idi, amma Cim Viverdən yaraşılıqsına həyatımda rast gəlməmişdim. Ucaboy, qamış kimi yaraşılıqıydı, əla görkəmi vardı, saçları da qaraydı, gözləri də kömür kimi qarqaraydı: sənə baxırdı, elə bil, tamam yandırırdı. Sənə onu da deyim ki, Marta Petonla rastlaşanacan Cimin baxışları çox qızın qəlbini yandırıb-yaxmışdı. O, həmişə qızların ən yaxşısını seçərdi – anadangəlmə könül ovçusuydu, ikinci beləsini tapa bilməzdin – mən də əmin idim ki, bu, uzun çəkməyəcək.

Yəqin, belə olsaydı, daha yaxşı olardı. Çünki Cim Viver Marta Petonu ilk dəfə gördüyü günəcən dünyada

ən qayğısız oğlan idi. Heç nə vecinə deyildi, tək əylənəydi: həmişə hər cür əmələ, hər cür səfəhliyə hazır idi. İndisə tamam dəyişdi. Mən də həmişə fikirləşirdim ki, ola bilsin, yersiz baş verdi: düzü, bunun heç vaxtı deyildi... Əgər bu, bir neçə il sonra baş versəydi! Əgər bu, müharibədən sonra baş versəydi! O, müharibəyə getməyi çox istəyirdi, fikirləşirdi: əcəb kef olacaq, amma indi!.. Cim qıza bağlandı, qız da ona; biz şəhəri tərk eləyəndə qızdan söz, həm də şəkli və balaca saç kəsiyi ilə medalyon aldı, dəstəməz yola düzələndə – Cim mənim yanımcə gədirdi – qız ona axırıncı kərə nəzər saldı, o da yenə dartındı, elə bil, bədəninə bıçaq yortmuşdular.

Həmin vaxtdan o, tamamilə dəyişdi: həmin vaxtdan o, elə bil, qorxulu yuxu içində yaşayırdı. Təəccüblüdür, sanki, hər şey baş-ayaq olmuşdu: sadəcə, bizim təsəvvür elədiyimizə uyğun gələn heç nə yox idi. Təəccüblüdür, müharibə və balaca qarasaç qız insanı necə dəyişə bilər, amma mən də sənə elə bu barədə danışmaq istəyirəm.

Ən yaxın dəmiryol stansiyası Lokast-Hep Altamontdan səksən mil uzaqda idi. Biz yolla Ferfildə üz tutduq – çay boyunca yuxarı, Krestvillin yanından – Blü-Ricdən aşılıb vadiyə endik. Elə birinci gün Old-Stokedə gəldik, gecələmək üçün orada dayandıq. Dağlarla iyirmi dörd mil ayaq döydük, yollarsa onda indi olduğu kimi deyildi. Sənə onu da deyim ki, cəmi iki ay xidmət eləmiş yeni əsgərlər üçün bu heç də pis deyil.

Lokast-Hepə üç gün yanıma gəlib çatdıq, bir görəydin orada bizi necə qarşıladılar! Əməlli-başlı şənlilik, səs-küy var idi. Bütün qadınlar və uşaqlar yol boyunca düzölmüşdülər, musiqi guruldayırdı, balaca oğlanlar ardımızca qaçırdılar – bizimsə çəkmələrimiz parıldayırdı, hərbi paltarımız təptəzədir, ümumiyyətlə, say-seçmə oğlanlardır, elə bil, kefə hazırlaşıblar. Uşaqların çoxunda da belə bir duyğu vardı. İstədiyimiz kimi şənlənmək fikrindəydik. Əgər bizi irəlidə nə gözlədi-

yini, dörd ildən sonra nəyə oxşayacağımızı – dirrik müqəvvaları dəstəsi, ayaqyalın, cır-cındır paltarda, ayaqlarını güclə sürüyürlər – bilsəydik, könüllü yazılmazdan qabaq dəfələrlə götür-qoy eləyərdik.

İlahi, işə bir bax! Bu barədə danışanda, sadəcə, söz tapmıram. Gör onda başlanğıcda necəydim, dörd ildən sonrasa nəyə çevrildim! Mühəribəyə pişiyə də barmağını vurmamış kənd uşağı kimi yola düşmüşdüüm. Mühəribədən sonrasa insanı necə öldürdüklerine sakitcə durub baxa bilərdim, heç gözümü də qırmazdım, elə bil, donuz boğazlayırlar. Məndən ötrü insan həyatı qarğa həyatından dəyərlı deyildi. Bəli, mən başdan-başa meyitlərlə dolu olan düz on akrılıq sahə görmüşdüüm – ayağını bir dəfə də olsun torpağa toxundurmadan həmin sahənin bu başından o başına getmək olardı.

Elə onda da böyük səhv buraxdım. Əgər həmin vaxt daha çox bilsəydim, əgər qayıdandan sonra, heç olmasa, bir qədər təxirə salsaydım – hər şey qaydasında olardı. Ömrüm boyu buna təəssüflənirəm. Heç bir təhsil almadım. Mühəribəyə qədər, sadəcə, imkanım yox idi. Qayıdanda oxumağa getmək olardı, amma mən getmədim. Ona görə belə oldu ki, ömrümdə öldürməkdən və döyüslərdən başqa heç nə görməmişdim, bax ona görə də heç nə vecimə deyildi. Özümdə qəribə boşluq, keylik duyurdum, elə bil, beynimi çıxarmışdılar. İstədiyim yeganə şey bu idi – mənə bir parça torpaq verib rahat buraxsınlar.

Bəli, mən böyük səhv buraxdım. Dözmək lazım idi. Çox erkən evləndim, sonrasa uşaqlar oldular, həm də acından ölməmək üçün torpaqla əlləşmək gərək idi. Amma əgər azacıq dözsəydim, daha yaxşı olardı. Axı heç bir il ötmədi ki, hər şey öz yerini aldı. Sağlamlığıım bərpa olundu, ayaqlarımın altında torpağı təzədən hiss elədim, onda dərrakəni və xeyirxahlığı məhz ona görə məşğul eləyə bilməzdım ki, çoxlu əzab-əziyyət görmüşdüüm. Başım heç vaxt olmadığı

kimi yaxşı işləyirdi, bu cür həyat təcrübəsi ilə hər şeyi çox asanlıqla öyrənərdim. Amma müharibədən sonra gözləyə bilmədim. Düşünürdüm ki, nə vaxtsa əvvəlki kimi olacaq. Sadəcə, əldən düşmüşdüm.

Artıq dediyim kimi, Lokast-Hep stansiyasına dörd gündən az müddətə çatdıq, oradan da bizi qatarla Riçmonda göndərdilər. Riçmonda hava ışıqlaşanda çatdıq, hələ də düşünürdük ki, bizi şimala yola salacaqlar – Linin ordusu orada idi. Amma səhəri gün qərbə doğru hərəkət etmək haqqında əmr aldıq. Kentukkidə döyüşlər gedirdi; orada bizimkilərin işi çətin idi, biz də şimalılardan ordusunu Kamberlend çayı yaxınlığında dayandırmalı idik. Elə onda da qoca Virciniyayla vıdalaşdım. Həmin vaxtdan yalnız qərbdə və cənubda döyüşürdük. İyirmi doqquzuncu alayımız əvvəldən axıracan orada qaldı.

Altmış ikinin yazınacan biz iri döyüşlərdə iştirak etməyirdik. Bunsuz isə əsl əsgər ola bilməzsən. Həmin vaxtanan yalnız Tennessi və Kentukkidə xırda toqquşmalar baş vermişdi. Qışda açıq çöldə soyuğun, küləyin, yağışın nə demək olduğunu öyrəndik; biz cüzi yürüş payı ilə kifayətlənib ac qalmağın nə olduğunu anladığımız, kəmərimizi daha bərk çəkməyə alışdıq. Bax onda müharibənin əyləncəli gəzinti olmadığını bildik. Vaxtımızı boş keçirməmişdik, amma hələ əsgər deyildik. Əsgər olmaq üçün əməlli-başlı iri döyüşdə iştirak etmək lazım gəlirdi, onusa görməmişdik. Altmış ikinin əvvəlində, az qala, kələyə düşmüşdük. Bizi Donelsonu mühasirədən qurtarmağa göndərdilər, amma gör başımıza nə gəldi: ora gedib çatmağa macal tapmamışdıq ki, Donelson artıq alınmışdı! İndi həmin əhvalatı sənə danışaram.

Donelsonu general Qrantın qoşunları mühasirə etmişdi, qoca qəssab səhərə girənəcən ora yetişmək lazım idi. Cəmi yeddi mil yolumuz qalmışdı, gün də axşama yaxınlaşırdı – keçid çətin idi. Dincəlməyə dayanmaq barədə əmr aldıq. Elə bu vaxt da atəş səs-

ləri eşitdim, anladım ki, Donelson süqut eləyib. Döyüş gurultusu yox idi. Kilsədəki kimi sükut hökm sürürdü. Yolun kənarında oturmuşduq, mən top mərmilərinin gurultusunu eşitdim. Beş dəfə, fasilələrlə, bax belə: bom! bom! bom! bom! bom! guruldadı. Mən də özümə gəldim. Cimə tərəf dönüb dedim:

– Vəssalam, gəlib çatdıq! Bu Donelsondur – alınıb! Kapitan Bob Saundersə mənə inanmayıb deyir:

– Yaxşı görək!

– Bilirsən, – Cim dilləndi, – ümidvaram ki, o haqlıdır. Mənə görə, lap bu lənətə gəlmiş müharibə altüst olsun. Mən evə qayıtmağa hazırım.

– O səhv eləyir, – kapitan Bob etirazını bildirdi, – mərc gəlirəm ki, səhv eləyir.

Nə olar, bu, mənə sərf eləyirdi. Onda, ümumiyyətlə, məndə qəribə bir şey – müharibənin lap əvvəldən axırınadək – baş verirdi. Əgər bizdə şən kələk qururdularsa, ya kart oyunu gedirdisə, ya mərc gəlirdilərsə, yaxud daha hər hansı səfehlik eləyirdilərsə, mən mütləq orada olurdum. Mərc gələrdim ki, qırmızı yaşıldır, gecə gündüzdür, hətta əgər hündür bir ağacın başında qız görsəydim, heç asqırmağa macal tapmazdı ki, artıq orada olardım! Bütün müharibəni də beləcə oldum. Həyatımda müharibəyəcən də, müharibədən sonra da nə mübahisə eləmişdim, nə kart oynamışdım, amma müharibə vaxtı hər şeyə hazır idim.

– Nə qədər qoyursan? – soruşdum.

– Dübbədüz yüz dollar qoyuram, – Bob Saunders dedi, sonra ağızını açmağa macal tapmadı ki, əl tutuşduq.

Pulları qoyduq, Cim də onları saxlamaq üçün götürdü. Ardınca heç yarım saat da keçmədi ki, o tərəfdən bir atlı çapa-çapa gəlib xəbər verdi: geri qayıtmaq olar, Donelson süqut eləyib.

– Mən nə demişdim? – kapitan Saundersə deyib pulları cibimə qoydum.

Oh, onu nə qədər ələ saldıq. Sir-sifətini bir görəydin – lap qoyuna oxşayırdı. Amma məğlubiyyətini boynuna aldı, neyləyə bilərdi axı?

– Sən haqlıydın, – o cavab verdi. – Uduş sənindir. – Amma qulaq as, gör sənə nə deyirəm, – sonra bir dəstə kağız pul çıxardı, – bu, axırncı yüz dollarımdır, daha pulum qalmadı. Bu pulları qoyub kart çəkməyi təklif eləyirəm, kimə böyük kart çıxsa, o udub!

Etiraz eləmədim. Öz yüzlüyümü banka şappıldadıb deyirəm:

– Kart dəstini ver görüm!

Bizə kart dəsti gətirdilər, Cim Viver dəsti qarışdırıb çəkməyi təklif elədi. Bob Saunders birinci çəkib qaratoxmaq səkkizlik çıxartdı. Mən öz kartımı çevirdim – qız çıxdı.

Hə, ser, Bob Saundersi bir görəydiniz! Uşaqlar onu elə ələ saldılar ki, yerə girməyə hazır idi. Hamımız ürəkdən şənəndik, sonra, əlbəttə, pulları qaytardım. Uduşları həmişə, son pennisinəcən¹ qaytarırdım.

Hə, onda mənimlə xoşagəlməz nəsə baş verirdi: hər hansı kələyə hazır idim. Bizdə macərə qoxusu gələn kimi – adını çək, qulağını bur – dərhal ara qarışdırınlardan biri oluram.

* * *

Bəs belə, Donelson uğrunda döyüş bütün müharibə ərzində ən maraqlısı idi: başdan-ayağa əyləncəydi, bir yerimiz də cızılmamışdı. Elə mənə lazım olan da bu idi. Stoun-Mauntindəki döyüşsə ən qeyri-adi-siydi, çünki... Yaxşı, mən sənə həmin təəccüblü döyüş barədə danışacağam, sənə götür-qoy elə, gör bu cür şey eşitmişəm.

Sən nə vaxtsa elə bir döyüş barədə eşitmişəm ki, həmin döyüşdə tərəflərdən biri bircə güllə də atmayıb qalib gəlsin, üstəlik, həm də düşməne elə sarsıdı-

¹ Penni – xırda pul, qəpik

cı zərbə vursun ki, elə bil, görünən-görünməyən topları varmış? Bu, elə Stoun-Mauntindəki döyüşdür. Mən çox döyüşdə olmuşam. Amma Stoun-Mauntindəki bütün müharibə ərzində ən qeyri-adisidir.

Bu bax belə olmuşdu.

Biz təpənin üstündə möhkəmlənmişdik, yankilər-sə aşağıdaydılar: onlar bizi oradan çıxarmaq, Stoun-Mauntin yüksəkliyini ələ keçirmək istəyirdilər. Biz topları yuxarı qaldıra bilməzdik, bunu heç sınaqdan da keçirməmişdik, sən demə, gərək də deyilmiş. Orada yalnız bir top – balaca latun haubitsa var idi, onu kanatla çəkib çıxarmışdıq, amma heç bir dəfə də atəş açmadıq. O topu çıxaran kimi mərmə partlayıb – mərmə içindəymiş – dağıtdı. Haubitsa yarı bölündü, həm də elə girt yarı bölündü ki, elə bil, ortasından mişarlanmışdılar. Həmin topu və düz girt yarısından parçalanmasını heç vaxt unutmayacağam.

Bizim əsas silahımızsa daşlar, qaya parçaları oldu. Bütün təpənin ətrafındakı iti daşlardan, qaya parçalarından böyük bir tığ düzəlttik, hücum başlayandasa yankiləri mümkün qədər yaxına buraxıb silahımızı işə saldıq.

Onlar bir-birinin arxasındakı üç cərgəylə hücum eləyirdilər. Biz sakitcə oturmuşduq, birinci cərgəyə otuz futdan az məsafə qalandasa – ən qeyrətliələrinin gözlərinin necə parıldadığı görünürdü – elə bu vaxt da onları qonaq elədik. Onların üzərinə bütöv bir uçqun tökdük, sənə onu da deyim ki, bu, dəhşətli mənzərəydi.

Onlar aşağıda ulayır, qışqırırdılar, az qala, damarlarımda qanım donurdu. Amma buna baxmayaraq, yuxarı dırmaşırdılar, biz də onları biçirdik. Bir güllə atmadan biçirdik. Onları darmadağın eləyirdik, onları məhv eləyirdik, hamısını da tək-cə daşlarla eləyirdik.

Hə, daha iri döyüşlər də görürdüm – amma belə qəribəsini daha xatırlamıram.

* * *

Donelson uğrunda döyüş müharibənin əvvəllində, Stoun-Mauntindəki döyüşə axırına yaxın baş verdi. Biri əyləncəli, o biri qeyri-adi idi; həmin döyüşlərin arasındasa tamamilə başqa cür döyüş vardı. Sənə o döyüş barədə danışım.

Donelson bizim ilk iri döyüşümüzdür: daha doğrusu, orada məsələ bizsiz ötüşdü, çünki gecikdik. Donelsondan sonra, altmış ikinin apreliyində Şaylo altında döyüş olmuşdu. Bax ora özümüzü vaxtında yetirdik, buna heç söz ola bilməz. İlahi, düz vaxtında çatdıq! Ola bilər, biz onda, doğrudan da, kəndçiydik, bəlkə, doğrudan da, hamı belə olduğunu düşünürdü, – amma Şaylo başımızdan kəndçi səfəhliyini çıxardı. Şaylodan sonra artıq zarafat eləmərdik. Şaylodan sonra hətta gülümsəməyi də yadırgadıq. Əvvəllər gənc əsgərlər idik – Şaylo bizi veteranlara çevirdi.

Həmin vaxtdan da döyüşlər ara vermirdi. Onda, Şaylo altında başımız əlhəq daşına dəydi. Elə onda da bizə aydın oldu ki, axıracan belə olacaq.

Cimi Şaylo altında yaralandılar. Yara yüngül idi, hər halda, o qədər ağır deyildi ki, Cimi istədiyi kimi, tamam buraxaydılar. Yara çıxının yumşaq yerindəydi, amma onu dərhal götürməmişdilər – çöldə yıxılıb qalmalı olmuşdu – Cim də xeyli qan itirmişdi. Onu tapan da şüuru özündə deyildi. Cimi kənara çəkib elə orada yarasına baxdılar. Deyəsən, ancaq yarasını yuyub çıxını bintlə sarıyırdılar: sanitarların işi yetərinçəydi, bundan artığına bel bağlamaq çətin idi. Bilirsənmi, çox az şeylə kömək eləyə bilirdilər. Mən açıq talvar altında həkimlərin necə işlədiklərini görmüşəm: onlar xloroformsuz, yaxud başqa bir şeysiz qolları-qıçları adi mişarlarla mişarlayır, onları taxta parçaları kimi üst-üstə atırdılar, adamlarsa elə inildəyir, qışqırırdılar ki, az qalırdı saçın ağarsın. Bax bütün kömək bundan ibarətdir. Ölməyin, ya da sağ qalmağın bəxtinin gətirməyindən asılıdır; çoxlarının yarası Cimin yarasından

ağır idi, onu, ümumiyyətlə, diqqət göstərdiklərinə görə ancaq xoşbəxt adam saymaq olar.

Mənə sonra danışdırlar ki, Cim orada köhnə çirkli adyalın üstündə yatırdı – adyal birbaşa quru torpağın üstünə atılmışdı – yuxarıdan aşağıyacan bintlə sarınmış qıçına baxırdı, həkimsə onu ürəkləndirmək istəyib dedi: “Boş şeydir, səni ayağa qaldırarıq: iki həftədən sonra yenə yankilərin quyruğunu-yalmanını çırpacaqsan”.

Cimsə bunu eşidən kimi dərhal dəlisayaq söyməyə başladı. Onun söyüşlərindən orada olan uşaqların, az qala, tükü biz-biz olmuşdu. Deyirlər, o lap ağlını itirdi, dartındı, sarğını qoparıb qışqırdı: “Rədd olun!” Deyirlər, qan əməlli-başlı fısqırdı, həkimsə yaman özündən çıxdı, Cimi arxası üstə yığıb üstündə oturdu, tamam qan içində olan biçarə sarğını götürüb qıçını təzədən sarıdı, dedi: “Səni lənətə gələsən, ona bir də əl vursan, qan itirib gəbərəcəksən”.

Cimsə, deyirlər, özündən əvvəlkindən də pis çıxdı – onun lənətləri bir mil uzaqda eşidilirdi. “Əşi, tüpürüm bura! – qışqırır. – Burada qalmaqdansa, gəbərmək daha yaxşıdır!”

Sonra, deyirlər, Cimin zəiflikdən dili tutulananca dilləşdilər. İki gündən sonra ona baş çəkmək üçün gedəndə məni oturmş halda qarşıladi, mən də soruşdum: “Cim, qıçın necədir? Babatdır?”

O isə deyir: “Təəssüf ki, babatdır. Mənə qalsa, yaxşı olardı bu lənətə gəlmiş qıçımı kəsib, burada, Şaylo altında basdıraydılar, tək evə çıxıb gedə, bir daha qayıtmayaydım. Martayla birtəhər yaşaya bilərdik, – dedi. – Bu lənətə gəlmiş müharibəyə bir də getməkdənsə, ömrünün axınıncan şikəst qalmaq daha yaxşıdır”.

Hə, mən onun evə necə qayıtmaq istədiyini bilirdim. Ona baxır, görürdüm ki, evə dönməyi yaman istəyir, bilirdim, heç nə eləyə bilmərəm. Adam bu cür söhbət eləməyə başlayanda çətin ki ona nəsə başa salmaq mümkün olsun. Hə, aydın məsələdir, həftə

yarımdan sonra ona iki ayılığa məzuniyyət verdilər, qoltuqağalarıyla çıxıb getdi. Ondan xoşbəxt adama rast gəlməmişəm. “Məni iki ayılığa buraxıblar, – dedi, – əgər birtəhər evə çatsam, Breqq ata məni geri qaytarmaq üçün özünün bütün sarsaq ordusunu göndərməli olacaq”.

Ümumiyyətlə, o, iki ay, ya da bir qədər artıq dincəldi, düzü, bilmirəm orada nə baş verdi: yarası tamam sağalandan sonra özümü utandı, Martamı dilə tutdu – ancaq iyulun axırında yaman tutqun, qaşqabaqlı halda yenə bizimləydi. O, mənimlə bu barədə danışmırdı, nə baş verdiyini söyləmirdi, amma anladım: ordudan çıxıb gedənəcən, birdəfəlik evə qayıdandan rahat nəfəs almayacaq.

Hə, bu, Şaylo idi, bu, əsl döyüş idi, həm dodlaqlarımızdan gülüş itdi, həm də başa düşdük ki, axıran belə olacaq.

Mən sənə üç döyüş barədə danışdım; biri əyləncəli, o biri qeyri-adi, üçüncüsü isə, bizə müharibənin və düşmənlə vuruşmağın nə olduğunu başa saldı. İndisə dördüncü – bütün qalanlara dəyər.

Biz əməlli-başlı tələyə düşdük. Qan da kifayət qədər axıdıldı. Amma girdiyimiz ən ağır döyüş Çikamoqa döyüşü idi. Ən qanlı döyüş Çikamoqa döyüşüdür. Hər cür şey olmuşdu, amma onacan da, ondan sonra da Çikamoqa döyüşüylə müqayisə oluna biləcək döyüş görmədim. İndi sənə Çikamoqa döyüşünün nə olduğunu danışacağam.

* * *

Həmin ilin yazında və yayında Qoca Rozi bütün Tennessidən keçib arxamızca gəlirdi.

Altmış ikinin axırında onu dayandıra bildik: Qoca Rozini Stounz-Riverdə əzişdirdik. Onu yaxşıca dağıtdıq, yıxılıb qalmalı oldu. Altı ay Merfrisboroda qaldı. Amma bilirdik ki, gələcək. Rozi iyunun əvvəlində hücum keçdi, bizi Şelbivilldən vurub çıxartdı. Selləmə

yağış altında – sən ömründə belə yağış görməmişən – Tallahomaya geri çəkildik. İyunun son həftəsindəki yağışlar dəhşətliydi. Amma buna baxmayaraq, Rozi bizi təqib eləyirdi.

O, bizi Tallahomadan da vurub çıxartdı. Kamberlendən keçib-getdik, dağların arxasına geri çəkildik, amma o, dabanbasma arxamızca gəlirdi.

Məncə, döyüşdə neyləmək lazım gəlirdi aydın olanda bəziləri daha çevik ola bilərlər. Amma məsələ planlara, haqq-hesablara çatanda – bu zaman Qoca Rozi, Rouzkrans bir nömrəliydi. Qoca Rozi əsl tülküydü. Fərasət cəhətdən heç kəs onunla bəhsə girə bilməzdi.

Breqq onun Tennesidən keçməsinə mane olmaq üçün Çattanuqada gözlədiyi müddətdə o, öz adamlarının bir hissəsini çay boyunca qırx mil yuxarı göndərdi. Onlar ora-bura gedirdilər, ətraf da təpələr idi, sonra yenə gözlərimizin qabağında geri qayıdırdılar – ümumiyyətlə, elə görünürdü ki, orada yankilər həm var, həm yoxdur. Amma, Allahım! Bütün bunlar yalnız tələydi! Rozi onlara mişarlaşmağı, çəkilərlə taqqıldatmağı, qayıqlar düzəltməyi, şeypur çalmağı, təbil döyməyi, qıyası, var gücləri ilə səs salmağı – hətta işin necə qaynadığı bizim mövqelərimizdə də eşidilirdi – tapşırılmışdı, özü isə bütün bu müddət ərzində oradan əlli mil uzaqda, Çattanuqadan on mil aşağıda dayanmışdı və çayı keçməyə hazırlaşırıdı. Bax o Rozi belə Rozi idi.

Biz Çattanuqaya iyulun əvvəlində gəldik və iki ay gözlədik. Rozi hələ bizi haqlamamışdı. Bizə yetişmək üçün hələ Kamberlendi keçməli, öz adamları, arabalarıyla təpələrin, yarğanların yanından ötməli idi. İyul başa çatdı, ondansa xəbər çıxmırdı. “İlahi, – Cim deyirdi, – bəlkə, gəlməyəcək!” Mən bilirdim ki, gələcək, amma Cimə etiraz eləməirdim.

Cimsə başqa məsələdir. Marta Petonla görüşdən sonra o, əməllicə dəyişmişdi. Məncə, Martanı görə

anda o, müharibəni, ordunun əzab-əziyyətini lənətləyirdi. Həmin vaxtdan yalnız bir fikirlə yaşayırdı: evə qayıdıb, o qızla evlənmək. Poçt gələndə o, məktub növbəsində birinci olurdu: əgər qızdan məktub alırdısa, Ay adamı kimi bir kənara çəkilirdi. Əgər məktub olmurdusa, harasa çıxıb gedir, orada tək-tənha otururdu: halı elə pisləşirdi ki, kimsəylə danışmaq istəmirdi. Uşaqlar onu elə hey, Allah bilir, nə haqdası düşünən, bir də narahat olan və ətrafdakıların tək qoymalarını istəyən qəribə, adamayovuşmaz adam sayırdılar. Hə, elə tezliklə də Cimi rahat buraxdılar. Uşaqlar ona o qədər də rəhm eləmirdilər – axı işin nə yerdə olduğunu axıracan bilmədiklər, heç xəbər tutmadılar ki, Cim, əslində, heç də onların güman elədikləri kimi deyil. Bütün bunların səbəbi yalnız bu idi ki, o, ümid-sizcəsinə vurulmuşdu – dünyada kimsə belə vurula bilməzdi. Başqa nə demək olar! Mən ki bilirdim! Məsələnin nə yerdə olduğunu ilk gündən bilirdim.

Təəccüblüdür, müharibə insanı necə dəyişir. Müharibəyəcən mən ciddi dim, Cimsə avaraydı.

Məncə, mən həddən çox işlədim. Biz çox kasıb idik. Müharibəyə qədər mən, deyərsən, ümumiyyətlə, boş vaxtın nə demək olduğunu bilmədim. Müharibə başlayandan yalnız qarşıda məni gözləyən kef və əyləncə barədə düşündüm; sonra, bunun nə demək olduğunu biləndə isə artıq dərhal alışdım, vecimə deyildi.

Mən həmişə uyğunlaşmağı bacarmışam. Ola bilsin, burada da elə buna görə oturmuşam. Mən baş sındırmağı sevmirdim, hansı çətinliklərlə üzləşməli olurdumsa, həmişə fikirləşirdim, bir halda ki başqaları dözürlər, mən dözərəm. Sabahsa qoy özü özünün qayğısına qalsın. Belə hesab eləyirəm ki, məni cəsərətlə nikbin adam saymaq olar. Əgər işlər pis gəldirdisə, həmişə fikirləşirdim, bundan da pis ola bilərdi, lap pis olandasa – nə olar, hesab eləyirdim ki, bu, həmişəlik deyil, nə vaxtsa hər şey mütləq düzələcək.

Orduya gələndəsə, mənə belə gəlir: işlər lap pis gedəndə, yaxşılaşacağına heç bir ümid qalmayanda məhz heç nəyi vecinə almamağın mümkün olduğu yerdə düşürdüm. Sabahkı gün barədə fikirləşmədən uzanıb sakitcə yuxuya gedirdim, çünki sabah nə olacağını bilmirdim, ona görə də boş yerə baş sındırmırdım. Yəqin, deyəcəksən ki, bu – taleyə inanmaq mənə Pentlandlardan keçib.

Hə, Cimplə isə hər şey tərsinə baş verirdi. Müharibəyəcən torağay kimi qayğısız idi: təkcə elə kef eləməyi bilirdi. Amma sonra müharibə başladı, o da başqa adam oldu.

Həm də, danışdığım kimi, bu, dərhal baş vermədi. Həmin səhər biz evdən çıxanda Cim, sadəcə, xoşbəxt idi. Məncə, o, hamımız kimi müharibədə mazaqlaşmaq istəyirdi. Biz buna altı ay vaxt sərf elədik. Hesab eləyirdik ki, sonra qayıdırıq, bu da Cimə sərf eləyirdi. Həm də yalnız ona sərf eləmirdi. Hərbi paltar geymək, dünyaya baxmaq, yankilərə güllə atmaq, onları şimala qovmaq, sonrasa evə qayıtmaq, qalanların qabağında qürrelənmək – həm özümüzü qəhrəman kimi göstərmək, həm də qızlarla gəzmək imkanımız yaranmışdı.

Biz Zebulondan çıxanda hər şey gözümüzdə bax belə görünürdü. Qış barədə düşünməyi də unutmuşduq. Palçıqlar, soyuqlar, yağışlar barədə fikirləşməyi də yaddan çıxarmışdıq. Mədəsi boş, ayaqları donmuş, şinelsiz-filansız getməyin, quru torpağın üstündə uzanmağın, üstüaçıq yatmağın, əgər quru yer rast gəlirdisə, buna həmişə sevinməyin, yorğunluqdan daha bir şey dərk eləməməyin nə demək olduğunu bilmirdik. Bütün bunlar barədə fikirləşmirdik və eşitmirdik. Çikamoqa çayı yaxınlığındakı sidr meşəsində bizi nə gözlədiyindən xəbərimiz yox idi. Əgər xəbər tutsaydıq, əgər kimsə danışsaydı, onsuz da, məncə, fikir verməzdik. Həddən artıq təcrübəsiz idik. Biliyə gələndə isə – danışmağa dəyməz! Burada bir şey pis-

dir – əvvəlcə nə baş verə biləcəyini öyrənirsən, yalnız sonra həqiqətən baş verəndən xəbər tutursan. Kimsə də səni öyrətmir. Bu səviyyəyə sən özün çatmalısan!

Hə, mən də elə bunu deyirəm: hamımız elə hey döyüşürdük, müharibəninə sonu görünmürdü. Qoca Rozi arxamızca gəlirdi. “İlahi, – Cim deyirdi, – bu, nə vaxt qurtaracaq axı?”

Mən özüm də bilmirdim. Düz iki il döyüşmüşdük, artıq çoxdan hər şeyə tüpürmüşdüm. Cim başqa məsələydi. O, dua eləməyə ara vermirdi, ümid eləyirdi ki, tezliklə hər şey sona çatacaq, evə qayıdıb bəyəndiyi qızı alacaq. Başlanğıcda da – bir il, ya da bir az artıq – mən ona ürək-dirək verirdim. Ona deyirdim ki, həmişə belə olmayacaq. Amma sonra deməyin mənası qalmadı. O artıq inanmırdı.

Ona görə ki, Qoca Rozi hücum elədi. Biz onu əzişdirdik, müvəqqəti dayandırdıq, amma o, dincini alıb bizi yenə izlədi, təzədən sıxışdırdı. “İlahi! – Cim deyirdi. – Bu, nə vaxt qurtaracaq axı?”

Həmin yay Rozi bizi Tennesinin aşağı hüduduna doğru sıxışdırdı. O, bizi Şelbivildən vurub çıxartdı, biz də Tallahomaya, aşırıma sarı geri çəkildik. Biz Kamberlendən keçəndə Cimə dedim: “İndi o, tələyə düşdü. Bizi haqlamaq üçün dağlardan keçməli olacaq. Bu addımı atan kimi də tələyə düşəcək. Breqq də ancaq elə bunu gözləyir. Bu dəfə biz ona göstəririk, – dedim, – bir salamat yerini qoyarıq. Milad bayramınacan evdə olacağıq, Cim, bax görərsən”.

Cimsə eləcə mənə baxdı, başını bulayıb deyir: “İlahi, ilahi, bu müharibənin bitəcəyinə inanmıram”.

Bunu yankilərdən qorxduğuna görə eləməirdi – bəlkə, elə buna görə də pələng kimi döyüşürdü. Cim döyüşdə, sanki, ağılı itirirdi. O, riskə gedir, elə oyunlar çıxarırdı ki, mən kiminsə belə riskə getdiyini görməmişdim. Amma mənə, bu, sadəcə, ümitsizlik idi. Axı o, müharibəyə nifrət eləyirdi. Cim başqaları kimi müharibəyə alışa bilməmişdi. Çətin ki ölməkdən çox

qorxaydı. Məncə, hələ də yaşamaq istəyirdi. Həm də çox istəyirdi, çünki sevirdi.

...Amma belə çıxır ki, Rozi, nəhayət, bizi Kamberlendin o tərəfinə sıxışdırdı. İyulda biz artıq Çattanuqada dayanmışdıq, bir neçə həftə də hər şey sakit idi. Amma Rozinin izimizlə gəldiyini yaddan çıxarmırdım. O, avqustun axırına yaxın peyda olub yenə sıxışdırmağa başladı. Rozi arabalarını Kamberlenddən keçirdi: yollar pis idi, üstəlik, yağış yağırdı, arabaları da çarxınacan palçıqğa batdı. Ancaq o, bunun öhdəsindən gəldi, vadiyə endi, təpələrdən aşdı, sentyabrın əvvəlində yenə arxadan hücum elədi.

Biz Çattanuqadan ayın səkkizində çıxdıq. Dəstələrimiz şəhəri hələ tərək eləməmişdi. Rozi isə şəhərə o biri tərəfdən girdi. Biz çayla aşağı dağın arxasına endik – cənuba doğru, Rozi də qət elədi ki, bizi yürüş zamanı yaxaladı. Amma bu dəfə onu aldatdıq. Qarşılaşma üçün hər şeyimiz hazır idi, yer seçib gizləndik. Qoca Rozi arxamızca gəlirdi. O, Makkuku çay boyunca bizi haqlamaq üçün cənuba göndərdi. Fikirləşdi ki, bizi qəfil yaxalayacaq, amma Makkuk kimsəni tapmadı. Biz şəhərin cənub tərəfində, Çikamoqa çayı üzərində dayanmışdıq. Makkuksa çox uzağa getdi. Tomas şimaldan sıxışdırırdı, Makkuk onun yanına qayıtmağa cəhd eləyəndəsə yol artıq kəsilmişdi. Onlar yalnız döyüşməyə məcbur idilər, yoxsa birləşə bilməzdilər.

Biz Çikamoqada ayın on yeddisində mövqe tutduq. Yankilər on səkkizində gəlib meşədə bizimlə üzbəüz yerləşdilər. Arxamızda Lukaut-Mauntin dağı və Çikamoqa çayı var idi. Yankilər qarşı tərəfimizdə, təpəlikdə, arxaları Mişneri-Ric təpələrinə – təpələr onların şərq tərəfindəydi – dururdular.

Çikamoqadakı döyüş sidr meşəliyində gedirdi. Bildiyimə görə, həmin meşəliyin uzunluğu üç mil, enisə iki mildir. İki gün bütün meşəlikdə gah burada, gah orada döyüşürdük. Döyüş başlayanda sidr meşəliyi elə qalın idi, əgər bir yerinə bıçaq saplasaydın, elə yerin-

dəcə qalardı. Döyüşün axırına yaxınsa güllələr və mərmilər meşəni elə biçmişdi ki, yüz addım aralıdakı qara əfi ilanı adı gözlə belə görmək olardı. Döyüşdən sonra həmin meşəyə baxırsan, sənə elə gəlir, əgər bir gün əvvəl bura uçub gəlsəydi, dırnaq böyüklüyündə milçəkquşu da tikə-tikə olardı. Bununla belə, sidr meşəliyinə girənlərin yarısından çoxu oradan salamat çıxdı, olub-keçənlər barədə də danışa bilərlər. İnanmaq olmur ki, bu həqiqətdir. Amma mən oradaydım, hər şeyi də öz gözlərimlə görmüşəm.

* * *

Gecəyarısından sonra – yəqin, saat ikiyə yaxın olardı, biz də sabahkı döyüşü gözləyə-gözləyə yuxuya getmişdik. Cim məni oyatdı. Dərhal oyandım – bu artıq vərdişə çevrilmişdi – hələ gözişləməz qaranlıq olmasına baxmayaraq, onu o dəqiqə tanıdım. Rəngi ağarmışdı, elə bil, xəyal idi; axırıncı kampaniya müddətində talaşa kimi qurumuşdu. Qaranlıqda sifəti kağız kimi ağarırdı. O, əlimə bərk vurdu. Mən, onsuz da, dik atılmışdım, sonrasa onu görüb dərhal tanıdım.

– Con, eşidirsən, – dilləndi, barmaqlarıyla əlimə bərk vurdu, əlim ağrıdan zoqquldadı. – Con! Mən onu gördüm! O, yenə buradaydı!

Sənə deyim, bunu elə söylədi ki, ürəyim qopdu. Deyirlər, biz – Pentland camaatı mövhumatçıyıq, bəlkə də, bu doğrudur. Söyləyirlər ki, bir dəfə qürub çağında bizimkilər qardaşım Corcu görüblər, o, tərənin üstünə qalxırdı, hamı da – qocalar da, cavanlar da artırmalara tökülüşüblər, onun tərənin üstünə necə qalxdığına, ağacın arxasına dönüb gözdən itdiyinə baxıblar, sanki, onu torpaq udub; on sutkadan sonra xəbər gəlib ki, qardaşımı Çenselorsvill altında elə həmin saatda öldürüblər. Mən o əhvalatları eşitmişdim, onlara heç bir əhəmiyyət verməmişdim, bununla belə, bilirəm ki, başqaları həmin əhvalatlara inanırlar. Amma gör sənə nə deyirəm: zülmətdəki o solğun

sifət, o alovlu qara gözlər, o sözləri söyləmə tərzı də, ətrafdakı hər şey də... Yanımızda adamlar yatırdılar, mən də meşəylə kiminsə necə keçdiyini eşıdirdim, qoşqunun necə cingildədiyini eşıdirdim, Allah haqqı, bu kifayətdır ki, ürəyin qopsun! Onun əlındən yapışıb silkələdim, daha heç bir söz eşıtmək istəmirdim, ona susmağı tapşırdım...

– Con, o buradaydı! – Cim dilləndi.

Söhbətin kimdən getdiyini soruşmadım: bunu çox yaxşı bilirdim. Son ay ərzində onu – naməlum atlını üçüncü dəfə görürdü. Heç nə eşıtmək istəmirdim, dedim, yuxusunda görüb, gedib yatsın.

– Con, sənə söz deyirəm, yuxuma girməmişdi! – o dilləndi. – Ah, Con, mən eşıdirdim... onun atının tap-pılıtısını eşıdirdim... mən onu gündüzkü kimi aydınca görürdüm... o, mənə bir söz də demədi – o, aşağı baxırdı, sonrasa dönüb meşədə gözədən itdi... Con, Con, mən onu eşıdirdim, bunun axırının necə olduğunu da bilmirəm!

O, doğrudanmı nəşə gördü, gözlərinəmi göründü, yuxusunamı girdi – bilmirəm. Amma onun yandırıp-yaxan, qaranlıqda alovlanan baxışları altında elə hiss elədim, sanki, bunu özüm də görmüşdüm. Ona yanımızda uzanmağı tapşırdım, gözləri alışıb-yanırdı. Bilirdim ki, artıq səhərəcən yuxuya getməyəcək. Gözlərimi yumub özümü yatmış kimi göstərdim – xeyri olmadı; heç birimiz yuxuya gedə bilmədik. Səhər açılarda ikimiz də sevinirdik.

Döyüş bizim sağı cinahımızda saat onda başladı. Nə baş verdiyini dərk eləyə bilmədik: cəngəllik elə qalın idi ki, düz iki gün vəziyyətin necə olduğundan xəbər tuta bilmədik, elə sonra da hər şey dərhal aydınlaşmadı. Rəqibin nə qədər adamı olduğunu bilmirdik, öz itkimizdən də xəbərimiz yox idi. Şayələr gəzirdi ki, hətta Rozinin özü də səhəri gün şəhərə qayıdanda işin nə yerdə olduğunu düz-əməlli bilmirdi, o bilmirdi ki, Tomas hələ də bir addım geri çəkilməyib. Əgər

Rozi az bilirdisə, adi əsgərdən nə soruşasan axı? İki gün bütün meşədə döyüş qaynadı, bəzən heç bunu gözləmədən də düz yankilərin burnunun ucuna gedib çıxırdıq. Həmin döyüş elə beləcə də baş verirdi – tarixdə ən qanlı müharibəydi – sidr meşəliyi də qandan qıpqırmızı olmuşdu, bir budaq da qalmamışdı ki, sığırcın qonsun.

Belə, deməli, saat onda eşitdik ki, döyüş sağ cinahda gedir və bizə yaxınlaşır. Döyüşün necə başladığını mənə sonra danışdılar: yankilər çaya eniblər, Forrestin düşərgəsinə hücum eləyib bizimkiləri geri çəkilmək məcburiyyətində qoyublar. Ardınca gah biz, gah onlar üstün gəlirdilər, yankilərin özlərini də geri sıxışdırdıq; bütün günü beləcə davam elədi. Biz hücum keçirdik, onlar da bizi geri atırdılar, sonra onlar hücum keçirdilər, biz hücumun qabağını alırdıq. Səhərdən axşamacan beləcə də davam elədi. Biz onları sol cinahda sıxışdırdıq; onlar bizi karteçlə biçirdilər, otlar qandan tamam qıpqırmızı idi, amma irəli cumurduq. Gün ərzində bizimkilər on dəfə hücum keçirdilər – mən özüm dördündə iştirak elədim. Gah burada, gah orada çarpışdıq, axşamayaxın da meşədə ovuc boyda salamat yer qalmamışdı. Biz günortayayaxın, saat üçün yarısında sağ cinahı yardıq, Rozinin yerləşdiyi Uidder Qlennin evinin böyründən irəli şığıdıq, onları düz Lafayet-Roud yolunacan qovub oranı tutduq. Sonra da onlar bizi oradan vurub çıxardılar. Biz də yenidən hücum eləməyə başladığımız, hətta hava qaralanda da döyüş kəsilmədi.

Yol uğrunda bütün günü çarpışdıq, həmin yol başdan-başa qana bulaşmayınca heç kəs üstün gələ bilmədi. O yolu Qanlı yol adlandırdıq – çox münasib addır.

Hava qaralandan sonra bir saat da, yaxud daha artıq çarpışmaqda davam elədik, meşədə də atəş alovları görünürdü, amma sonra atəş kəsildi. Sənə onu da deyim ki, həmin heyrətamiz gecə ilə bağlı xatirə-

lär ömrüm boyu bəs eləyər. Bəzi yerlərdə meşə mərmilərdən od tutmuşdu, tüstü və alov dilləri görünürdü, yaralıların necə qışqırdıqları, inildədikləri eşidilirdi, o iniltilərdən də damarlarımda qanım donurdu. Bacardığımız qədər götürdük, amma bəzilərini hətta axtarıb tapmağa da cəhd göstərmədik. Sadəcə, başını buraxdıq. Onların necə inildədiklərini eşitmək dəhşətliydi. Məncə, yaralıların çoxu yalnız ona görə öldü, yaxud diri-diri yandı ki, onları tapa bilmədik.

Meşədə sanitarlar xərəklərlə ora-bura vurnuxurdular, hər tərəf öz meyitlərini axtarırdı. Onların tüstü və alov içində necə tüyündükləri görünürdü, meyitlərsə biçilmiş çovdar kimi bir-birinin üstünə qalanıblar; donuq sifətlərdə və dodaqlarda qara barıt var idi, budaqların arasından solğun ay işığı düşürdü, bütün bunlar da, az qala, cəhənnəmə oxşayırdı.

Amma bizim bunluq halımız yox idi. Bütün gecəni baltaların necə taqıldadığını, mişarların necə qjildadığını eşidirdik; yankilər hücumumuza mane olmaq üçün ağacları doğrayırdılar. Bilirdik, döyüş təzəcə başlayıb. Üstünlüyün bizim tərəfimizdə olduğunu anlayırdıq, amma bilirdik ki, hələlik heç kəs qalib gəlməyib. Bilirdik ki, ikinci gün birincidən daha təmiz olacaq.

Cim də bunu bilirdi. Zavallı Cim həmin gecə qəti yatmadı, həmin gecə atlı-filan görmədi – o, dizlərini qucaqlayıb gözlərini qaranlığa dikib oturmuşdu, mızıldayırdı: “İlahi, ilahi, bu, nə vaxt qurtaracaq axı?”

Nəhayət, səhər açıldı. İndi harada və neyləməli olduğumuzu dəqiq bilirdik. Mövqelərimiz müəyyənleşmişdi. Breqq, axır ki, Rozinin harada olduğunu anladı, Rozi isə bizim harada yerləşdiyimizi başa düşdü. İki tərəf də səhərin açılmasını gözləyirdi. Səhər dumanlıydı, torpağın üzərinə tüstü çökmüşdü. Saat ona yaxın duman qalxmağa başlayanda əmr aldıq, yəni dən meşəyə hücumu keçdik.

Döyüşün sağ cinahda olacağını bilirdik – daha doğrusu, bizim üçün sağ, Rozi üçün sol cinah idi. Rozi-

nin sol cinahında Tomasın durduğunu da bilirdik. Hələ onu da bilirdik ki, qranit yarğanı dişlə gəmirmək qoca Toması yerindən tərpətməkdən asandır. Amma onun üzərinə getdik – sənə onu da deyim ki, bu, əsl döyüş idi! Onun müqabilində dünənki çarpışmalar uşaq əyləncəsiydi.

Saat on birin yarısında Tomasa sağ tərəfdən hücum elədik, Brekenric onu sol tərəfdən dövrələyib arxadan zərbə endirdi, həmin məqamda da əməlli-başlı cavab aldığımız. Tomas bir göz qırpımında adamlarını geri çevirdi, elə bil, qırmancını şaqqıldatdı, Brekenrici geri, əvvəlki yerinə atdı, amma ilk hücum heç başa çatmamışdı ki, biz artıq yenidən onun sıralarına soxulduq.

Qızğın döyüş Rozinin ordusunun cinahlarından mərkəzinə və geri dönə-dönə Tomasın bütün müdafiə xətti boyunca yayıldı. Ona soldan da, sağdan da, mərkəzdən də hücum eləyirdik, o isə hücumlarımızın qabağını alır, bizi geri atırdı. İki yaralı şir kimi dönüb-dönüb çarpışırdıq, sidr meşəsi isə həmin müddətdə elə darmadağın olub, qana boyanıb, meyitlərlə dolmuşdu ki, elə bil, burada şeytanlar zəncirlərdən qopmuşdular.

Rəzi isə hey adamlarını Tomasın bizi saxlaması üçün sağ cinahdan sol cinaha atırdı. Bu zaman da Tomasın sol cinahından hücum keçdik, ortadan yarıdığımız, sonra da soldan zərbə vurduq, o isə biz üzərinə gələndə ordusunu hissələrə parçalayanacan öz yankilərini sağdan ortaya və cinaha atırdı. Onları kenquru kimi ora-bura atılmağa məcbur elədik, axırda da bu, düşməni əldən saldı.

Ən qızğın döyüşlər sol cinahda, Tomasın durduğu yerdə gedirdi, amma yankilər bizi dayandırmaq üçün sol cinahı zəiflətdilər, mərkəzdə də birləşə bilmədilər. Gündüz saat ikidə də Lonqstrit sağda, Vudun durduğu yerdə boşluq gördü, beş dəstəmizi ora apardı, biz də onların mövqelərinə soxulduq. Bu, qələbə idi. Biz müdafiə xəttini yarıdığımız, sağ cinahı darmadağın elədik.

Onların üzərinə lap qudurmuş kimi atıldıq. Yankiləri öldürür, minlərlə əsir götürürdük, yerində öldürmədiyimiz, əsir götürmədiklərimizsə qayalardan aşıb qaçmağa başladılar, elə bil, onların arxasınca iblisin özü düşmüşdü.

Hə, bu, əsl darmadağın idi, mənə inana bilərsən. Onlar aşırımdan keçib geri çəkildilər: hər kəs öz canını qurtarırdı, qalanların dərdinə kimsə qalmırdı. Rozi at belində çapırdı; o, öz adamlarının arasına soxuldu, onları dayandıрмаğa, geri qaytarmağa, hücumu aparmağa çalışırdı – amma bu, yarığəbərmiş yabının belində Missisipi çayını axına qarşı üzmək kimi bir şey idi! Adamları Rozini özləri ilə talaşa kimi apardılar. Əldən düşmüş, darmadağın olmuş yankilər axınla Rossvillə töküldülər – dünyanın ən bədbəxt ordusu idi, Qoca Rozi də sağ qalanların arasındaydı!

Rozi bilirdi, daha doğrusu, belə fikirləşirdi ki, ondan ötrü hər şey bitib, axı ona hey deyirdilər ki, şimallıların ordusu məğlubiyyətə uğrayıb, döyüşsə həllediciydi. Qoca Rozi də geri dönüb Çattanuqaya çapdı, o, tükənmiş adam idi. Danışdı ki, o, Çattanuqadakı mənzil-qəragahına çapıb gəlib, ona atdan düşməkdə kömək eləyiblər, səndələyə-səndələyə evə girib; o sarsılmışdı, elə bil, nə baş verdiyini anlamırdı, orada da oturdu, lal kimi dinib-danışa bilmədi.

Bu, günortaüstü saat dördə olmuşdu, sonrasa ona xəbər çatdı ki, Tomas döyüş meydanını tərk etməyib, hətta yerindən də tərpənməyib. Qoca Tomas qaya kimi dayanmışdı. Biz sağ cinahı əzizdirib aşırımın o tərəfinə qovduq, biz sağ cinahı darmadağın elədik, yankilər canlarını qurtarmaq üçün Rossvillə cumdular. Sonra bizimkilər təzədən geri dönüb Tomasa sol cinahdan hücum elədilər. Fikirləşirdik ki, onu məğlub eləmişik, çıxıb getməkdən, ya da təslim olmaqdan başqa yolu yoxdur. Amma Tomas geri döndü, Mişneri-Ricə doğru çəkildi, arxasını təpəyə söykəyib yerindən tərpənmədi.

Lonqstrit saat üçdə, biz sağ cinahı əzişdirəndə geri çəkilməyi əmr elədi, onlar aşırımdan keçib qaçdılar. Onda qət elədik ki, hər şey bitib. Kor kimi, ayaqlarımız ilişə-ilişə geri qayıdırdıq. Mən də Cimə sarı döndüm, onu qucaqlayıb dedim: “Cim, nə deyirdim? Belə də bilirdim: onları əzişdirdik, indi də bunun sonu çatacaq!” Məni eşidib-eşitmədiyini anlamadım. O, səndələyə-səndələyə yanımcə gedirdi, sifəti kağız kimi ağappaq, dodaqları barıtdan qapqaraydı, yuxudaymış kimi burnunun altında öz-özünə nəşə mızıldayırdı. Öz mövqelərimizə qayıtdıq, sonra bizə dincəlməyi tapşırıdılar. Biz də tufənglərimizə söykənib dayanmışdıq, elə bil, bu cəhənnəmdən sağ, yoxsa ölü qurtulduğumuzu anlaya bilmirdik.

– Vəssalam, Cim, biz qalib gəldik, bu da sondur! – dedim.

O, tufənginə söykənib səndələyə-səndələyə dayanmışdı, meşəyə baxırdı. Ayaq üstə səndələyirdi, dinib-danışmırdı, iri gözləri alov saçır, meşəyə baxırdı.

– Eşidirsən, Cim! – Sonra qolundan dardıdım. – Hər şey bitdi, dostum. Biz onları əzişdirdik, döyüş sona çatdı!.. Sənə nə olub – başa düşmürsən?

Bu vaxt da sağ tərəfimizdən qışqırtı eşitdim – bu, bir-birinə ötürülən əmr idi – zavallı Cim də başını qaldırdı, qulaq asdı, sonra dilləndi:

– İlahi! Yenə getmək lazımdır!

Hə də, o haqlıydı. Sən demə, Tomas arxası təpəyə sarı dururmuş, biz də ona təzədən hücum eləmək əmri aldıq. Həmin andan mən artıq nə baş verdiyini pis dərk eləyirdim. Eynilə cəhənnəmdəki təkə hərəkat eləyirdik, dəhşətli yuxudakı kimi vuruşurduq, ancaq deyəsən, ölümün özü yuxumuza girmişdi. Lonqstrit hava qaralanacan bizi beş dəfə həmin təpəyə hücumu apardı. Biz qaça-qaça onların tufənglərinə lap yaxınlaşdıq, onlar da bizi ot kimi biçirdilər, biz də – daha doğrusu, sağ qalanlar da səndələyə-səndələyə geri çəkildik, sonra yenidən təpənin ətəyində düzülür,

təzədən hücum gedirdik. Düz təpənin başınacan gedib çatdıq, onları da təpənin o tərəfinə sıxışdırdıq, həm də süngülərlə döyüşürdük, onlarsa yenə üstümüzə gəlirdilər, biz də onların başını qundaqla əzirdik. Sonra bizi geri oturdurdular, təzədən düzülürdük, yenidən hücum keçirdik.

Axırıncı döyüş qaranlıqda başladı. Biz hücum eləyirdik, yol boyu meyitlərin silahlarını götürür, yaralıların əlindən alırdıq – özümüzün heç nəyimiz qalmamışdı. Sonra birinci müdafiə xəttinə rast gəlib, onları geri çəkilməyə məcbur elədik. İkincisinə rast gəldik – onu da silib-süpürdük. Biz yuxarıya, üçüncü, sonuncu müdafiə xəttinə doğru irəliləyirdik, onlar nə vaxt üzümzə gələcəyimizi gözləyib atəş açdılar. Elə bil, üstümüzə qaynar qurğuşun axını töküldü – dəstə qar kimi əriyirdi. Cim qəfildən titrədi, o, canavar kimi yerində qıvrıldı. Gözləri geniş açıldı, ağzından qan gəldi, az qala, üstümə yıxılacaqdı. Aşağı baxdım, üzərindən addımlayıb keçdim, elə bil, kötük idi. İndi o hüduddan başqa heç bir şey barədə düşünmək, heç bir şeyə baxmaq, heç şeyə can atmaq olmazdı. Onlara yaxınlaşdıq, onlar da atəş açdılar, biz də səndələyə-səndələyə geri çəkildik.

Amma bilirdik, qələbə bizimdir. Bizə bu barədə bir qədər sonra dedilər, amma bilirdik ki, elə belədir, çünki səhər yankilər artıq orada yox idilər. Hamısı şəhərə çəkilmişdi, biz də Çikamoqanın sahilində, döyüş meydanında tək qaldıq.

Öldürülənlərin nə qədər olduğunu bilmirəm. Kimin itkisinin daha çox olduğundan xəbərim yoxdur. Yalnız onu bilirəm ki, ayağını torpağa basmadan meyitlərin üstüylə getmək olardı. Təkcə onu bilirəm ki, iki gün qabaq, demək olar, keçilməz olan sidr meşəliyi – ona bıçaq sancsan, yerə düşməzdi – indi elə tikə-tikə edilmişdi ki, bazar ertəsi özündən yüz metr uzaqda olan qara əfi ilan adı gözlə görmək olardı.

Nə qədər adam itirdiyimizi, nə qədər yanki

öldürdüyümüzü bilmirəm. Qoy hər iki ordunun generaları sayıb rahatlınsınlar. Ancaq bunu bilirəm: sonra döyüş meydanına nəzər salanda inanmaq çətin idi ki, əgər milçəkquşu sidr meşəsinə uçub gəlsəydi, çətin geri qayıda biləydi. Amma bütün bunlar olmuşdu – milçəkquşu nədir, adamlar da oradan sağ çıxmışdılar.

Bazar ertəsi səhərsə mən Cimin yıxıldığı təpəyə gələndə onun yanında, didik-didik olmuş balaca budaqda sarıköynək ötürdü. Cimi arxası üstə çevirdim, saatını, bıçağını, bəzi sənədlərini, qalan başqa şeylərini, o cümlədən Marta Petondan aldığı məktubları götürüb cibimə qoydum.

Sonrasa dikəlib ətrafa boylandım. Qəribə duyğu idi, elə bil, bütün bunlar yuxuda baş vermişdi. Axı Cim həddən artıq yaşamaq istəyirdi, mən elə deyildim, indi budur, onun saati, Marta Petonun məktubları cibimdə dayanıb sarıköynəyin necə cəh-cəh vurduğuna qulaq asırdım. Qismətimdə də bütün müharibəni keçmək, evə qayıtmaq da, Martayla evlənmək də varmış – zavallı Cim kimi bədbəxtlərsə orada, Çikamoqa çayının qırağında yığılıb qaldılar.

İndi bunu xatırlamaq qəribədir. Hər şey heç də bizim fikirləşdiyimiz kimi olmadı. Həm də bu lap çoxdan baş verib, axı əgər bu ilin yeddi avqustunacan yaşasam, mənim doxsan beş yaşım olacaq. Həmin vaxtdan nə qədər sular axıb, düzdür? Amma hər şeyi elə aydın görürəm, elə bil, bu, dünən baş verib. Sonrasa qəfildən tutqunlaşır, elə qeyri-adi görünür ki, sanki, bu, yuxuda baş verib. Amma, sənə deyim, mən böyük döyüşlərdə olmuşam axı. Çox heyrətamiz şeylər görmüşəm, qanlı çarpışmalardan keçmişəm. Bununla belə, vuruşmalı olduğum ən böyük döyüş – insanlara məlum olan ən qanlı döyüş – həmin məşhur müharibədə Çikamoqa çayı boyundakı sidr ağacı meşəliyində, Çikamoqa çayında olmuşdu.

ŞİR SƏHƏRÇAĞI

Səhər nəşə saçan səhər idi, səhərin parlaq tozcuqları may ayının şəfəqlərində oynayırdı ki, Ceyms yuxudan oyandı. Mərkəzi parkın yanındakı Şərq Yetmişinciləri rayonunda nəhəng evin geniş otağındakı qoca. Qırx, yaxud əlli il qabaq hansısa bir varlığın, arvadına xoş gəlmək üçün dəridən-qabıqdan çıxdığı vaxtlarda çox tikilən ağ əhəng daşından ucaldılmış, mərmərdən üz çəkilməmiş, adi fransız qəsrlərinin artırma damları ilə örtülmüş binanın iyərəncəsinə dəbdəbəli, bayağı bəzədilmiş iri yataq otaqlarının birində balacaboy, damarlı, parlaq gözlü adam. Amma indi il – min doqquz yüz iyirmi doqquzuncu, ay – may ayı idi, səhər bərq vururdu, budur, Ceyms də oyandı.

O, eynilə hamının həmişə elədiyi kimi oyandı: çox aydın, qəfildən, inadkarcasına, müəyyən bərişməz təcavüzkarlıqla oyandı. Mürgüylə zarafat eləmək onun adəti deyildi: bir halda ki yuxuyla haqq-hesabı üzmüşdü, mürgüylə də haqq-hesabı kəsdi. O, rahatlığı, hər şeyin ən yaxşısını sevirdi, amma iradəsizliyə, tənbelliyə və miskin qətiyyətsizliyə nifrət eləyirdi. Hər şeyə lazımı vaxt, yer ayrılırdı – iş üçün vaxt, idman üçün, səyahət üçün, zövq və kübar həyatı üçün vaxt; yaxşı nahar üçün, brendi, yaxşı siqar üçün vaxt; hamısının yekunu kimi də yuxu üçün vaxt. Ceyms həmişə nə vaxt və nəyin vaxtının çatdığını bilirdi.

Çünki əgər nəşə başa çatıbsa, deməli, başa çatıb. Bu, Ceymsin həyatındakı başqa hər cür faydalı, gözəl işlər kimi eynilə yuxuya da aid idi. O, yuxuya və qararıya səkkizsaatlıq borcunu tamam-kamal verdi, məsələ də bitdi. Yuxuyla haqq-hesabı çəkə imza atan kimi üzdü: açıq, aydın, qətiyyətlə, qələminin qəti hərəkətiylə:

“Bunu təqdim eləyən *Yuxuya* ödəməli
8 (səkkiz) saat + 0 (sıfır) %%

Ceyms Uaymen – böyük (imza)”

Budur, buyurun, ser! Ümidvaram ki, hər şey qaydasındadır? Əla! Ola bilər, əlbəttə! Bəs bu nədir belə? Yox, axmaqlığı bir kənara qoy, bəsdir, bəsdir, zəhmət olmasa – heç bir mürgülü əsnəmə, heç bir bu rahat gərməşmələr, bu yanından o yanına çevrilmələr, “yaxşı, beşcə dəqiqə də”, yaxud boş bir şey kimi, hər cür mənasız donqultular gərək deyil! “Özümdən yuxunun hörümçək torunu silkələmək”lə, “yumulan gözlərini oxvalamaq”la, “mürgünün son bərk bağlarını qırmaq”la, oyanmaq, yuxudan çıxmaq, harada, nə olduğunu aydınlaşdırmaqla əlaqəli bu mənasız şeylər – yox, boş şeylərdir! Bir təkənla oyanmalı! Dəqiq surətdə üzə çıxmalı! Elə gözlərin açılan andaca bütün bunlarla haqq-hesabı üzməli! Qalxmalı, işə başlamalı: gün başlayır, gecə bitib, yuxu zamanı ötüb-keçib!

Ceyms məhz belə oyanırdı. O, boyca hündür deyildi, damarlıydı, yetmiş dörd yaşı, soyuq davakar üzü var idi. Onun sifəti qaba deyildi, qətiyyəq qəddar, hiddətli, qəzəbli deyildi – yox, bütövlükdə bu, kifayət qədər xoşagələq, açıq-aşkar qətiyyəqti, elə o qədər də aşkar davakar sifət idi.

Bu çox mənalı – canlı, kəskin cizgiləri olan, yetərincə sərt sifət idi. Gözləri çox mavi, baxışları ciddi, düz, polad kimi soyuq idi. Ağ saçları elə bığı kimi qısa vurulmuşdu. Burnu uzun, soyuq və yapma kimiydi, üzünün bütün quruluşu da azacıq batıq idi, sərt, düz dodaqlarının küncləri isə arasıkəsilmədən güclə sezi-lən, heç vaxt çəkilməyən istehza eyhamı – yetərincə kinsiz, ancaq bununla yanaşı, ehtiraslı, sərt, soyuq, ibtidadan acı təbəssüm gizlədirdi. Bu, qorxuya nifrət eləyən, qorxaqları görməyə gözü olmayan adamın, başqa bir kəsin – həmin baxışın əsintisiz-filansız, başından rədd eləmək arzusuyla – üzünə hörmətlə baxma-ğa qadir olan, bu soyuq poladın təzyiqi altında sifəti

titrəyən, nəzəri qaçanları heçə saymayan adamın sifəti idi; belə sifətin sahibi nifrət elədiyinə, görmək istəmədiyinə qarşı dəlisov, qəddar, rəhmsiz ola bilər; təkəbbürlü, mərhəmətsiz, hərdənbir ədalətsiz ola bilər; amma bu cür sifətin sahibi yaramaz ola bilməz.

Ceyms geniş açılmış, artıq yuxu-filan olmayan soyuq mavi gözlərini tavana zilləyib bir anlığa hərəkətsiz dayandı. Sonra saata baxdı. Səkkizə bir neçə dəqiqə qalırdı – qalxmaq üçün özünə bu vaxtı təyin eləmişdi, son əlli il ərzində əgər şəhərdə olurdusa, hər səhər hökmən qalxırdı. Şəhərdən kənarında iş günləri o, bir saat on beş dəqiqə tez dururdu. Gecə köynəyinin qoltuğunun altını əli ilə yoxlayıb fikirli-fikirli tükü sinəsini qaşdı. Həmişə, ömrü boyu əvvəllər, atasının vaxtında olduğu, hər bir normal adamın adət eləməli olduğu kimi gecə köynəyində yatmışdı. İş günü ərzində paltarın yaratdığı narahatlıq, onsuz da, ona bəs eləyirdi. Çarpayıya uzananda başdan-ayağa parlaq yaşıl zolaqlarla bəzənmiş sarsaq məzhəkəçi kostyumunu geyinməyəcək, özünü un kisəsi kimi qarnının üstündən kəndirlə bağlamayacaq, ayaqlarını şalvarına dürtməyəcək. Yox! Şalvarı küçədə, kontorda geyinmək olar. Çarpayıda insanın qarnı və çıqları üçün boş, həm də mümkün qədər geniş məkan lazımdır.

O, bir həmləyə qalxıb oturdu, ayaqlarının barmaqlarını çəkələklərə soxdu, durub otağa keçdi, bayıra baxa-baxa pəncərənin qabağında dayandı. Bir anlığa başgicəllənməsi hiss elədi, aydın şüuru yüngülcə dumana büründü, dizləri zəiflədi, səbirsizliklə silkinib dərindən nəfəs aldı; ağır, kəsikvari pərdələri mümkün qədər araladı, pəncərəni taybatay açdı. Ürəyi ağır-ağır çırpındı, qurumuş dodaqlarının künclərindəki incə, sərt istehzanı ifadə eləyən qırışlar dərinləşdi. Yetmiş dörd! Tutaq ki belədir, nə olsun axı? Elə beləcə də, ağır pərdədən damarları görünən qoca əli ilə yapışib bayıra baxa-baxa bir dəqiqəyəcən dayandı. Orada tanımadığı çoxlu adam hərəkət eləyirdi. Küçənin o tərəfindəki,

onun malikanəsinə oxşayan, iri, mərmər üzlük çəkilmiş malikanədə xidmətçi qadın dizləri üstə durub mərmər pillələri yuyurdu. Pırlaşmış yalmanlı at qoşulmuş sınıq-salxaq görkəmli furqon gurultu sala-sala ötüb-keçdi. Bir az uzaqda, altı giriş o tərəfdə Beşinci avenyunun səhər sükutuna şütüüb keçən taksinin fiti soxuldu, o yandasa qocanın baxışları Mərkəzi parkın təzəcə maysayağı yaşılmağa başlamış ağaclarına və kollarına sataşdı. Burada da, onun küçəsində, iyrəncəsinə bayağı dəbdəbəli evlərin qabağında da təzəcə göyərmiş bəzi ağaclar var idi. Səhərin parlaq şəfəqləri bütün küçə boyunca binaların fasadlarına çəpəki vururdu, böyüyen ağacların zərif, həyat dolu yaşillığından quş cəh-cəhi ucalırdı.

“Nə olar, gözəl səhərdir, – Ceyms fikirləşdi. – Üstəlik, təbiətdən, maydan və günəş şüalarından bu cür iyrənc küçə üçün hətta həddən artıq gözəl rəng borc alıb”. Bu, Şərq Yetmişinciləri rayonunda varlıların – iddialı memarlığın axmaq meşşanlığının tipik küçəsi idi. Qəhvəyi rəngli qumdaşından tikilmiş malikanələrin açıq-aşkar tutqunluğu və əməlli-başlı eybəcərliyi orada-burada adi fransız qəsrlərinin öz malikanəsi tək bayağı dəbdəbəsi ilə qarışırdı, məhəllənin ortasında, kərpicdən tikilmiş, hisəverilmiş somğa balığı rəngli fasadın yanındasa bu yaxınlarda ucaldılmış çoxmənzilli, vitrinləri yaşıl örtüklü binanın yeni dəbli düz divarı görünürdü.

Ceyms elə həmin tutquntəhər təbəssümlə də geri çevrildi. Səhərin sakitliyində holldan səkkizi vuran hündür, döşəməyə qoyulmuş saatin asta cingiltisi eşidildi, sonuncu cingiltiyə iri, qoz ağacından düzəldilmiş qapının dəstəyi buruldu, xidmətçi içəri girdi.

– Sabahınız xeyir, – içəri girən asta səsle dilləndi.

“Xeyir olsun, xeyir olsun”, – Ceyms xırıltılı səsle donquldandı, artıq söz söyləmədən vanna otağına getdi, orada dərhal da unitazdakı suyu ucadan şırılatmağa başladı, sonra əllərini köhnə, damarları görü-

nən mərmər əlüzyuyanda yudu, suyu sıçradan kranı axıracan açdı, köhnədəbli, fil dişinə oxşadılmış sarımtıl vanna dolanacan başını əyə-əyə, ovuclarıyla çənə-sindəki tikanlı məftil kimi iti, boz tükləri fikirli halda sığallaya-sığallaya güzgüdə özünə tamaşa elədi. Balaca şkafdan üz qırmaq üçün ləvazimatları çıxarıb sırayla düzdü, köhnə, iti ülgücünü qətiyyətlə düzəltdi, təhlükəli iti tiyəni razılıq hissiylə yoxladı, gecə köynəyini başından siyirib çıxardı, vannaya girdi və çox ehtiyatla, məmnun halda pıqqıldaya-pıqqıldaya suya daldı.

Onun vanna qəbul eləyib qurulanmağı dörd dəqiqə çəkdi, üzünü sabunlamağı, ülgücü ehtiyatla üzünə vurub sərt boz üzünü cilalanmış ağac kimi şumal eləməyi də altı dəqiqə sürmədi. Bunun öhdəsindən gəldikdən sonra qürurlu zərifliklə köhnə ülgücünü suya çəkib, üzqırma ləvazimatını yerinə qoyanda saat doqquza on dəqiqə işləmişdi.

O, əynində xalat yataq otağına qayıdanda xidmətçi elə ondan ötrü paltar hazırlayıb qurtarırdı. Qədim, yazı masasına oxşayan, qoz ağacından düzəldilmiş dolabın siyirməsindən corab, təzə alt paltarı, təmiz köynək, taxma düymələr və yaxalığ çıxardı; qoz ağacından düzəldilmiş iri qarderobdan tünd parçadan tikilmiş kostyum, qalstuk götürdü. Ceyms öz otağında mebel kimi, “hər cür modernə-filana” dözməzdi. Bunda onu nəzərdə tuturdu ki, nə yaxın illərdə kök salmış modernə, nə sevgiyə dirildilən kolonial üsluba dözəcək. Onun yataq otağının müxəlləfatı çox-çox illər əvvəl bura atasının yataq otağından köçmüş ağır viktorian üslubunda əşyalardan ibarət idi. Qorxunc dərəcədə böyük, yazı masasına oxşayan köhnə dolab, naxışlı, bəzəkli yuxarı qaldırılmış taxta çərçivədəki uzunsov güzgüylə, eyni zamanda boz damarlı mərmər plitəylə – onun cızıq-cızıq olmuş çökəyi sandıq formasında düzəldilmiş iki kiçik siyirmənin arasında (Allah bilir, o siyirmələr hansı zərurət üzündən düşünülmüşdü, amma çox güman ki, düymələr, yaxa-

lıqları bərkitmək üçün sancaqlar, taxma düymələr, yaxalıqlar, bir də Ceymsin dediyi kimi, “cındırzana” saxlamaq üçün idi) yerləşirdi; onlardan aşağıda mis dəstəkli, qoz ağacından düzəldilmiş bir neçə iri siyirmə vardı – ora onun corabları, köynəkləri, alt paltarları, gecə köynəkləri yığılmışdı. Qoz ağacından düzəldilmiş bu iri dolabın hündürlüyü, ən azı, üç metr idi; yanında yoğun, oyma ayaqları, elə dolabın plitəsi kimi qorxunc zolaqlı boz mərmərdən üstlüyü olan nəhəng, qoz ağacından düzəldilmiş yazı masası dururdu.

Ceyms otaqdan keçib çarpayının yanındakı kresloya yaxınlaşdı, xalatını atıb azacıq hıqqıldaya-hıqqıldaya, müvazinətini saxlamaq üçün xidmətçinin çiyinə söykənə-söykənə əvvəlcə bir, sonra o biri tüklü qıçını nazik flanel parçadan tikilmiş uzun trusa soxdu, tüklü sinəsində nazik flanel alt köynəyini düymələdi, nişastalı ağ köynəyini geyindi, düymələyib, nişastalı manjetləri taxma düymələrlə bərkidib, xidmətçinin artıq hazır saxladığı şalvarını axtara-axtara ətrafa boylandı, amma qəfildən fikrini dəyişib dilləndi.

– Dayan görək! O boz, ötən ildən qalan kostyum haradadır? Deyəsən, bu gün onu geyinəcəyəm.

Xidmətçinin gözlərində qorxu peyda oldu, alçaq səsində güclə sezilən təəccüb səsləndi:

– O bozu, ser?

– Dedim boz – yoxsa boz deyil? – Ceyms sərt halda dilləndi, soyuq mavi gözlərindəki açıq-aşkar meydan oxuyan ifadəylə xidmətçiyə baxdı.

– Çox yaxşı, ser, – xidmətçi cavab verdi, amma onların gözləri bir anlığa rastlaşdı, hər ikisinin sifəti ciddi olsa da – bununla belə, Ceyms öz sifətinə bir qədər daha tutqun, daha istehzal olmağı rəva görmüşdü – hər birinin baxışlarında müəyyən kəskin, yandırıcı parıltı, şiltaq, ancaq sözsüz keçinən bir şey parıldadı, çünki sözə ehtiyac yox idi.

Xidmətçi ciddi, sakit halda qoz ağacından düzəldilmiş iri qarderobun qapısına yanaşib açdı, açıq-boz

rəngli zərif, ikiyanlı kostyumu çıxardı – geyimi, adətən, tünd, ciddi rənglərdə olan Ceyms üçün açıq-aşkar məzəli, şit görünürdü. Xidmətçi hələ də sakit halda qayıtdı, pencəyi sərdi, şalvarı ağasına uzadıb ciddi tərzdə şalvarın başını tutdu, Ceyms də niq-qıldaya-niq-qıldaya çıxlarını onun içinə saldı. Xidmətçi aşırımları düz çiyinə şappıldadanacan, jiletinin düymələrini bağlayanacan ağzını açmadı.

– Bəs qalstuk, ser? – xidmətçi qayğılı halda dilləndi. – Məncə, qara qalstuku taxmayacaqsınız axı?

– Yox, – Ceyms cavab verdi, sonrasa bir anlığa tərəddüd eləyib, dalaşqancasına düz onun gözlərinin içinə baxıb dilləndi. – Mənə açıqrəngli birini verin ki, bu kostyuma uyğun gəlsin – daha açıqrəngli bir şey verin.

– Hə, ser, – xidmətçi sakitcə cavab verdi; sonra onların gözləri təzədən bir-birinə sataşdı – sifətləri ciddi, sərt idi, amma gözlərində yenə o gizli, yandırıcı anlama parıltısı vardı.

Yalnız Ceyms artıq dik, küncələri qatlanmış yaxalığın altında açıq-aşkar dəbli, açıq-boz rəngli, yaz rəngini şıq tərzdə qara zolaqların kəsdiyi qalstuku bağlayanda xidmətçi elə-belə söyləmək üçün fürsət tapdı:

– Gözəl səhədir, elə deyilmi, ser?

– Elədir! Düzdür! – Ceyms qətiyyətlə, tutqun halda onun sözünü kəsib yenə istehzayla xidmətçiyə baxdı; amma təzədən onların gözlərində yandırıcı qığılcımlar görünüb yox oldu, bəzənib-düzənmiş Ceyms otaqdan çıxanda o, ağasının arxasında dinməzcə gülümsündü.

* * *

Yataq otağının – yumşaq, addım səslərini boğan ayaqaltı döşənmiş – qapısının açıldığı holl ağır zülmətə bürünmüşdü; holda hər şey hərəkətsizdir, sükuta və yuxuya qərq olub, qoz ağacının parıltısı, saatın asta çıqkıltısıyla dolub.

Ceymsin nəzərləri arvadının yataq otağının qapısı olan yerə sürüşdü. Elə bil, qoz ağacından düzəldilmiş iri qapının özü də sükutun, pozulmaz rahatlığın açıq-aydın rəmzi idi. Ceyms tutqun halda gülümsünüb dəbdəbəli mərmər pilləkənlə aşağı getdi. Pillələr əzəmətli qövslə enirdi, sanki, hələ də onlara yaddaşın xəyali hərəkəti – ipəyin və atlasın xışiltısında, qiymətli baş bəzəklərinin, ciddi brilyant sinəbəndlərin, mirvari boyunbağlarının, enli qadın tumanlarının parıltısında, bərq vurmasında eşidilirdi.

O, yenə əsəbiləşdiyini duyub tutqun halda gülümsündü. *Lənətə gəlmiş köhnə anbar!* Geniş vestibüldən aşağı qəbul zalının dəbdəbəli əzəmətinə – ayaqları altında mərmərsayağı sıxılıb-açılan qırmızı rəngli xalına; söykənəcəkləri, qoltuqaltıları qızıl suyuna çəkilmiş gonbul plüš kreslolara; qızılı rəngli, bozarmış atlas üzlüyü olan eybəcər, həddən artıq narahat, düz söykənəcəkli cılız stulcıqazlara; qızıl suyuna çəkilmiş çərçivələrdəki eynilə azacıq tutqunlaşmış iri güzgülərə; başdan-ayağa qızıl suyuna çəkilmiş gonbul mələkləri, hörükləri, mənasız şeyləri olan masaüstü fransız saatlarına; həddən artıq eybəcər kiçik masalara, kiçik şkafalara, içərisində yenə bir yığın hər cür cır-cındır, mənasız şeylər, çini heykəlciklər, vazalar, qızıl suyuna çəkilmiş gonbul mələkləri olan şüşə mücrülərə nəzər saldı.

Zirzibildir!

Nə olar, bu, onlara məhz qırx il qabaq lazım idi – hər halda, *fikirləşirdilər* ki, bu, onlara – yəni qadınlara – *ona* lazımdır. Budur, onu bununla da təmin elədi! O isə bütün bunlara elə o vaxt da nifrət eləyirdi. Bəzən tez-tez təkrar eləyirdi ki, bütün bu lənətə gəlmiş evdə yeganə rahat yer – vanna otağı, yeganə rahat oturma yeri ayaqyolu oturacağıdır. Ötən il onlar *orada* da hər şeyi dəyişdirmək istəyirdilər, amma o imkan vermədi.

Bütün qalanlara gələndəsə – bəyəm bu evdir! Daha çox, bir vaxtlar “kübar cəmiyyət” adlandırılan şeyin cənazə qalıqlarını saxlamaq üçün soyuq məq-

bərəyə oxşayan bir şey idi. Qırx il qabaq, hələ hər yerdə bu oyunu oynayanda, hər kəs eybəcər bayağılıqda, iddialı dəbdəbədə – zorakı israfçılıqda, müflisedici xərclərin kor-koranə, təkəbbürlü qudurğanlığında qonşusunu ötüb-keçməyə can atdığı vaxt elə bu məqsədlə də tikilmişdi.

Şübhəsiz, o, bundan ötrü pis xidmət göstərmədi! Ev Ceymsə iki yüz əlli min dollara başa gəlmişdi, amma əgər sabah onu satışa qoysaydı, yüz min dollar ala biləcəyi şübhəliydə. Yeri gəlmişkən, bu lənətə gəlmiş sarayı qızdırmağa cəhd elə görüm! İndi nə olacaq? Sonra, gələcəkdə nə olacaq? Bununla belə, ev ondan çox yaşayacaq. Perratlar həmişə Uaymenlərdən çox yaşayıblar. Sonra nə olacaq? Burada cavab tapmaq üçün hətta ölmək və cənnətə getmək də lazım deyildi! Əvvəlcə arvadı hər şeyi öz istədiyi kimi çevirməyə çalışır; sonrasa ona çatacaq! Axı bu artıq *onun* pulu olacaq – hər şeyə o, sərəncam verməyə başlayacaq, bunlar ona çatacaq! Bir-iki dəfə qonaq çağıracaq, keçmişdəki kimi gen-bol qəbul düzəltməyə cəhd eləyəcək, bütün bu başlıqlara, boyunbağılara batmağı söylə diriltməyə çalışacaq, görəcək ki, başlıq taxmaq ədəbiyyətə qovuşub!

Nazik boyunları, sümüklü əlləri olan qotur daş-qaşlı üç-dörd qoca bədqıllığı, oynaqları cınıldayan, fısıltılı taxma dişləri olan bir neçə qoca, əsən qanmazı tovlayıb yanına çəkəcək – bütün bunları da təşəxxüslü missis Astorun xəyalını diriltmək üçün eləyəcək! Yeganə işiqli arzuları onları ələ salmalarına tezliklə son qoymaqdan, nəhayət, münasib bəhanəylə bu ölüxanadan musiqinin qanadlandığı yerə, səs-küyün olduğu yerə, adamların rəqs elədikləri, içki içdikləri yerə qaçmaq olan, nənələrinin rəddedilməz hökmüylə gəlmiş, həddən artıq darıxan cavan cütlükləri tovlayıb öz yanına çəkəcək – bax elə bu zaman anlayacaq!

Tutqun məmnunluqla hətta xəyalında canlandırdı ki, guya, arvadının hesabı görəndə, indi onun pulunu

xərcləmək lazım gəldiyini, pulun da ağacda bitmədiyini, əgər bitirsə, həmin ağacın indi öz ağacı, Perrotların ağacı olduğunu biləndə çıxardığı xəstəhal qışqırtı qulaqlarında səslənir.

Tamamilə özgə məsələdir, elə deyilmi? Axı dərhal da istehzal yaddaşının xatırlatdığı kimi, Perrotlar məhz məsələ onların nəsil ağacına – genealoji ağac olsun, yaxud pul ağacı olsun, fərqi yoxdur – toxunan kimi onları bürüyən o qayğıkeş mehribanlıqla məşhur idilər. Arvadının atası – təkəbbürlü qoca sarsaq! – həyatının son iyirmi ilini yeganə kitabını yazmağa sərf elədi. Həm də necə kitab! “Perrotlar ailəsinin və Yeni İngiltərə ənənələrinin tarixi”. Böyük Allah, indiyəcən bu cür iddialı hədərən-pədərən harada və nə vaxt eşidilib?! O – Ceyms Uaymen-böyük isə, üstəlik, öz nəşriyyat tanışlarının birindən bu lənətə gəlmiş cizmaqaranın çapını xahiş eləməli oldu, sonrasa, istədin, istəmədin, klub yoldaşlarından öz ünvanına kinayələrə, tikanlı sözlərə, cürbəcür atmacalara döz, yoxsa Perrotların ah-zarını eşitməli olacaqsan. O, deyəsən, daha asan yol seçdi. Öz-özünə qət elədiyi kimi, kinayələrin qısa anına tab gətirmək, hər halda, uzun-uzadı işgəncələrə dözməkdən daha asandır; mənasız kitabcığaz tezliklə unudulacaq, qadının dilinisə susdurmağa cəhd elə görüm.

“Nə olar, özü hər şeyi anlayır”, – o fikirləşdi, vestibülün mərmər plitələrinin üstündə ayaqlarını götürüb qoya-qoya, böyük zəlin rəngi solmuş dəbdəbəsinə baxa-baxa tutqun halda addımlarını yavaşıtıdı. Ona elə gəlirdi ki, artıq öz gözləri ilə hadisələrin əzab-əziyyətli, pozulmaz gedişini görür: hesabı, ən azı, oktyabrda may ayınacan bu lənətə gəlmiş sərdabədə soyuqdan məzar rütubətini saxlamaq üçün güclə bəs eləyən bütün o yüksək keyfiyyətli daş kömür dolu ontoluc yük maşınlarına, vaqonlara, barjlara, dəmiryol qatarlarına görə yalnız kömür hesabını, keçinmək mümkün olmayan – əgər hər şeyin sağ-salamat olmasını, toz

olmamasını istəyirsənsə, cürbəcür baxıcıları, gözətçiləri – xidmətçilər də lazımdır, bu isə artıq may ayından oktyabraca, ev sahiblərinin hətta evdə olmadıqları vaxtda gərəkdir – görəndə heyrət və ağrı qışqırtısını! Elə bil, kimsə birdən bütün bu məqbərəni cibinə soxmağa fürsət axtarır. Əslində, bir parlament – arxa həyətlərin ictimai firavanlıqdan narahat olan sakinlərindən, dinamitçilərdən, “ayıgəzdirənlər”dən, çardağ və zirzəmi cəngavərlərindən, sadələvh bağ-park soyğunçularından, ipək başlıq taxmış yaraşlıq basqıncılardan ibarət – təşkil eləmək yaxşı olmazdı, üstəlik, onlar gizli assambleyada mərhəmətlə, xeyirxahlıqla ev sahibləri səfərdə olduqları müddətdə basqın eləmək, axtarmaq, əllərinə keçəni aparmaq üçün ümumi qərar qəbul eləyərdilər; beləcə, gecə beştonluq yük maşınlarında, zirehli avtomobillərdə, zirək yüngül maşınlarda – hələ bu nədir, əllərinə düşən hər hansı təkərli nəqliyyatda – mebel arabalarında, yük arabalarında, üstüörtülü furqonlarda... – həmlə eləyərdilər, bütün bu murdar şeyləri: bütün bu lənətgəlməmiş plüslü kresloları, qızıl suyuna çəkilmiş masaüstü saatları; bütün bu vazaları, heykəlcikləri, mənasız şeyləri, bütün naxışlı çiniləri, qırqırmızı xalılarını, can verən stulcıqazları, qorxunc masacıqazları, bütün bu zirzibili, köhnə-kürüşü, oxunmamış kitabların iri rəflərini, lap Perrot-böyüyün, bədnam “Yeni İngiltərənin ənənələri”nin müəllifinin cızma-qara edilmiş portretinəcən əcdadların çox pis çəkilmiş portretlərini – axmağa bir bax! – gözdən uzağa daşıyaydılar, bütün bunlarla məşğul olduqları müddətdə də evi idarə eləyənlərlə, baxıcılarla, gözətçilərlə haqq-hesabı çürüdəydilər – ağızlarına tıxac, xloroform, efir – onları mümkün qədər uzağa, unutqanlığa aparaydılar və...

– Səhər yeməyi verilib, ser!

Ceyms sakit, astadan pıçıldayan, rıqqətli – nəcib, zeytun yağı, nişastalı maddə süzülən səsdən diksindi, elə bil, elektrik cərəyanı vurmuşdu. O səksəndi, geri

çevrilib qaşqabaqlı halda gözlərini öz eşikağası mister Uorrenin yaltaq, piyli sifətinə dikdi.

...daha nə? – ah, hə, əlbəttə ki, ilk növbədə, hər hansı nəzakətli – müdrik oğrular dəstəsi onun qulaqlarını, gözlərini, yaddaşını qəliz Qoca Podlizanın şişman fiquru hüdudlarında iyrenc mövcudluqdan tamam-kamal qurtarsaydılar, yaxşı olardı...

– Gəlirəm, – Ceyms kəsik-kəsik dilləndi.

– Çox minnətdaram, ser, – Podliza cansıxıcı yaltaqlıqla cavab verdi. Sonra eşikağası əzəmətlə geri dönüb dəhlizlə getdi; o, yançaqlarını yırğalaya-yırğalaya, iri, ətli sağrısını otərəf-butərəfə yelləyə-yelləyə, şişkin, abırsız heysiyyətli baldırlarını titrədə-titrədə təkəbbürlə, yayğın addımlayırdı; hər hansı iyrenc gonbul qarı kimi – eynilə onun yağlı yanaqları, naz-qəmzəli gözəllik ifadəsi ilə yumulmuş ətli dodaqları olan – gedirdi...

...hə, doğrudan da, bu Podlizanı mümkün qədər uzağa rədd eləmək lazımdır! Onu hər hansı genişürəkli, hər şeyi qəbul eləyən quldurlara sırmaç çox sevindirici olardı! Qoca Podliza, bu gonbul diş suiti həyatından yox olsaydı, o – Ceyms Uaymen-böyük özünü çox sərbəst, yüngül hesab eləyərdi, heç olmasa, bir dəqiqəliyə evində öz-özüylə, kimsə “çox minnətdaram, ser” demədən tək qala bilərdi, heç olmasa, bir anlığa “icazənizlə, sizi narahat eləyim, ser”siz dincələr, arxayınlaşardı, Qoca Podlizanın iyrenc-rütubətli nəfəsini boynunun ardında hiss eləmədən öz istəyi ilə masa arxasındakı əzəli yerində oturub sərbəst yeyə bilərdi, nəzakət qaydalarının incəliklərinə varmadan, o narazılıqla sorğu-sual eləyən balıqsayağı gözlərə baxmadan, arasıkəsilməz “icazənizlə, sizə kömək eləyim, ser”lərdən hiddətlənmədən öz zövqü, iştahasıyla yeyərdi.

Əgər o – Ceyms Uaymen-böyük – ağdərili, azad, artıq, doğrudan da, həddi-bülüğa çatmış (hər halda, yetmiş dörd yaş vardı! – tamhüquqlu Amerika vətən-

daşdır, Allah şahiddir!) adam – istədiyi hər yerdə gəzə, harada gəldi otura, nə istəsə yeyə, ümumiyyətlə, kefi istəyən, azad insana qadağan olunmayan hər şeyi eləyə bilərdi, bununla yanaşı, onun şəxsi, hətta intim həyatının bütün fəaliyyətləri, məşğuliyyətləri və göndərişləri axmağın daimi nəzarətinə məhkum olmasaydı, yaxşı olardı! O yoruldu; o, xəstədir, bunu da bilir; o, qaşqabaqlı, şiltaq olur, bəli, bütün bunların hamısını başa düşür, amma – ilahi, ey böyük Allah! – qoca adamdır, yaxşı, doğrudanmı onu rahat buraxmaq olmaz! O, hər şeyi görüb, hər şeydən də xəbərdar olub: bütün məsələlərə baş vurub, bütün cavabları da tapıb, görməli olduğu bütün işləri – həyatın, zamanın, arvadının, qohumlarının, dünyanın, hətta *bunun* ondan istədiklərini görüb, amma – ilahi! – nəyə görə, nəyə görə? Dəyərdimi? O, təzədən nəzərlərini böyük zalın rəngi solmuş əzəmətinə yönəltdi, soyuq mavi gözləri bir anlığa anlamazlıq, şübhələr örtüyünü dumanlandırdı. Ona içində yaşamaq üçün ev lazım idi – elə deyilmi? – yəni isti, işıqlı, özünü rahat, təhlükəsiz saydığı yer lazım idi və onun bunlara iddia eləmək üçün bütün əsasları – var-dövlət, ağıl, cəsarət, iradə... – vardı, düz deyildimi? Nəticədəsə olan budur? O, həyatda haradasa, nə cürsə səhv eləyib, nəyisə nəzərdən qaçırıb. Amma harada? Həm də nəyi? Nədə, harada uğursuzluğa düşər oldu?

O, öz dövründə, öz nəsində adi – təkçə çatdığı səviyyəyə görə adi yox, həm də xarakter qüvvəsinə, namusluluğuna, təbiətinin bütövlüyünə, dəyanətinə görə adi adam idi, bununla belə, ətrafında əlləri rüşvətخورluğa öyrəşmiş insafsız yankilər qaynaşırdılar. O, öz dövründə, öz nəsində ən yaxşılar arasındaydı. Bu gün Amerikada görkəmli – var-dövlət, hakimiyyət, qəddarlıq sayəsində başgicəlləndirici yüksəkliyə qalxmış görkəmli şəxslər – adamlar çoxdur. O, həmin adamların çoxunun hansı çirkab və rüsvayçılıqla ləkələndiklərini ki bilir, çünki həmin adları daşıyan şəxslər

mərhəmətsizcəsinə bütün insani şeyləri tapdalayırdılar, öz yaxınlarını məhv eləyirdilər, insanlığı, öz ölkələrini utanıb-çəkinmədən satırdılar. Həmin adlar gələcək nəsillərin burnunda üfunət qoxusuna çevriləcək, qismətlərinə onlardan miras almaq bədbəxtliyi düşmüş uşaqların və nəvələrin üzərinə rüsvayçılıq, söyüş kimi düşəcək; o vaxt onun adı – o, bunu bilir – sevinc dolu saflıqla bərq vuracaq, o adın üzərində rüsvayçı çürüntünün bir ləkəsini belə tapa bilməyəcəksən. Amma hər halda, nəşə düzgün deyil. Hara da? Nə?

O, daim şikayətlənən adam deyildi; cəsur kişi, döyüşkən idi, anlaşırdı ki, səhv nədə olur-olsun, ulduzlar yox, əziz Brut, biz özümüz günahkarıq!¹ Amma (Ceymsin baxışları elə eyni cür çaşqın, tutqun halda böyük zəlin rəngi solmuş dəbdəbəsi üzərində sürüşdü) həyatı gör gəlib hara çatdı! Bəs səbəbi nədir? Nədir? Nədir?

Nədir, bəyəm hər şey boşa getdi? Yox, əşi! Zəhmət ağır idi, amma onun meyvələri böyükdür. Dostluğu sədaqətli, könül bağlılığı da həqiqi idi; krallar, prezidentlər ona etibar, minnətdarlıq bildirirdilər, o, dövlət xadimlərinin və qələm adamlarının, iri sənayeçilərin və elə özü kimi aparıcı bankirlərin, maliyyəçilərin hörmətini qazanmışdı.

Kimsənin qarşısında öz şərəfsizliyinə doğru geri çəkilməmişdi; çoxlarının qarşısında sazişinin – mərhəmətli və səxavətli, üzüyola və genişürəkli – namusluluğu xətrinə geri addım atırdı. Hamı ona qarşı çıxanda rəhmsizcəsinə döyüşürdü, qələbə çalanda da rəhmli olurdu. Çarpışmada düşünüb-daşınmadan vururdu, amma heç vaxt başqasının məğlubıyyəti ondan ötrü qələbəyə çevrilmirdi.

Yox-yox, günahkar səhifəsi təmiz idi, aynası tutqunlaşmamışdı, amma hər halda, hər şeyin nəticəsi –

¹ U.Şekspir. “Yuli Sezar” (I şəkil, II səhnə). “Əziz Brut, qula çevrildiyimizə görə ulduzlar yox, biz özümüz günahkarıq”.

bax bu idi. Qocalmış arvadı olan qoca öz evinin qocalmış məzarında tək idi.

Ceyms qocafəndi düşüncəli halda səhərin qızılı rənginin necə solğunlaşdığına göz qoyurdu. Hər şey hara yox oldu – ehtiras haradadır, od-alov haradadır, gənc qəlbin sevinc dolu nəğməsi haradadır; səcdə elədiyi, inandığı, əlli il qabaq o cür əsə-əsə ümid bəslədiyi bütün o şeylər haradadır? Bütün bunlar – güc, inam, müdriklik, möhkəm cansağlığı, itirilmiş Amerikasının o ruhu haradadır? Doğrudanmı, bunlar yalnız yuxulu arzular idi? Amma yox, arzular deyildi: axı “o, gözlərini yuxulamağa, göz qapaqlarını yumulmağa qoymadı”, əgər arzular idisə, onda adamlar da uzun-uzadı əsrləri məhz bu cür arzular – görmək, arzulamaq, çatmaq xətrinə yaşayıblar. Amma indi bütün bunlar haradadır?

Tüstünün xəyali burumları kimi dağılıb getdi, budur, həmin ölməz arzuları gözqamaşdırıcı reallığın süqutu uddu. Ətrafındakı nəhəng dünya idi, qəfildən yalnız küt, məqsədsiz güclər qalığı doğuran tutqun qarmaqarışıqlıq oldu; tutqunlaşma yer üzünə yayıldı; yüzlərcə ləhcənin ağısı milyon hayqırımlarla göyə qalxır, amma bir-birinə oxşayırlar, bir-birindən – öyüdnəsihət qəbul eləmirlər; orada qanunsuzluq şöhrətə mindirilir, burada zülm taxta çıxarılır. Bir vaxtlar namuslu şübhənin əzab-əziyyətli işi getdiyi yerdə, həyəcan və çaşqınlıq içindən güclü inamın boy göstərdiyi yerdə indi hər şeyi itaətkarcasına qəbul eləyən kimi istehzayla gülümsəyirlər, iradəsiz dodaqlarını aciz kinayəylə eybəcərcəsinə əyirlər – süqut eləmiş, rüsvay olmuş adamlar öz əqidəsizliklərini və satqınlıqlarını – piy basmış, döyüş üçün yaramayan ürəklər, dumanlanmış, həqiqət üçün yaramayan beyinlər, bulanmış gözlərdə iyrenc rixşənd örtüyü – yaramazcasına ələ salırlar. Budur, masqaraçı çoxdillilik tərپəşdi, amma yalnız bir damcı zəif zəhər buraxdı: “Yaxşı, bəs siz nə təklif eləyirsiniz?” – yenə də hərəkətsizlik, öz rüsvay-

çılığını, qorxaqlığını müdafiə eləmək üçün pozğun yekdillik – hamı vəcd dolu alçaqlıqla öz xəyanətkarlarının qabağında diz üstə sürünür, bütün bellər öz bədhəybətləri qarşısında abırsız səcdəylə əyilir, hamı Allahlara itaətkar acgözlük, hər cür ləyaqətsizliklə yaltaqlıq eləyir, özlərinə silinməz möhürlə onun lənəti vurulduğu halda, hamı boyaqçının qanlı əlinə doğru əyilməyə meyillənir¹. Budur, bax, itirilmiş Amerika kökündən quruyub. İndi artıq hər şey – inam və gənclik, səhər və sevgi yox oldu; nə nəğmələr, nə qiymətli arzular var; tüstünün xəyali burumları kimi yoxa çıxdı – nəticədə qalan bax budur!

Amma bu nəticədə, əsasən, səbəb də var axı! Çünki bəyəm müəyyən bir məqamda öz-özünü satmadı? Amma nə vaxt? Nə vaxt? Nə zaman? O saat, o an, o böhranlı dönüş nöqtəsi haradadır – haradadır?

Bəyəm o özü – o gənc, həm cəsur, həm Amerika ideallarına sadıq, güclü nəğməni eşidən Ceyms Uaymen bu cür, əlli il qabaqki kimi deyildimi, o dağları və çayları görmüş, düzəngah otlalarını müşahidə eləmiş, muzdlu fermerin gözlərinin sakit maviliyinə baxmış, o qaranlıqda danışanların səslərini eşitməyə, torpağı və əşyaların formasını dərk eləməyə, arzuların yalnız arzu olduğunu anlamağa, böyük ümidin adı ümiddən artıq olduğunu başa düşməyə qabil olan adam belə deyildimi, bəyəm bir vaxtlar bu ölkədə bütün bilənlər kimi hamısını görən, eşidən, bilən Ceyms Uaymenin özü deyildimi, bəyəm o, özünə haradasa, yolda xəyanət eləməmişdimi? – başqalarından lazım olanı alıb, başqalarının ona dediyinə inanıb, başqalarının təklif elədikləri ilə razılaşıb özünə xəyanət eləməmişdimi? Axırda ona nə qaldı axı? Baş bəzəyinə, boyunbağıya batma, bayağı, mənasız tamaşa,

¹ U.Şekspirin III sonetindən alınmış ifadə: "...Boyaqçı sənətini gizlədə bilməz. // Lənətə gəlmiş məşğuliyyət mənə beləcə // silinməz möhürlə vuruldu. // Ah, mənə lənətimi yumaqda kömək elə". (sərbəst tərcümə)

kübarlarla sövdələşən təlxəklərin zəhlətökən iddiası, bir həftədən sonra ili tamam olur ki, əldə elədiyi nəsil gerbində görünən axta donuzun donuzsayağı qarınqululuğu qaldı, bir də, guya, puldan qoxu gəlmədiyi barədə nəsihət qaldı, masa arxasında yöndəmsiz hərəkətləri görəndə mütləq burunlarını diik tutan elə həmin təkəbbürlü adamlarda qəfildən, ovcunu mərhəmətlə hər hansı bir əclafın özünün dolu bank hesabından hıqcıldaya-hıqcıldaya, gücənə-gücənə sıxdığının altına tutmaq imkanı yarananda tərbiyə və incəliyin o qədər də çox olmadığı aşkara çıxır.

Bəli, o bax bununla razılaşdı, özünü yola gətirməyə imkan verdi, inandı; yaxud inandığına inanıb öz gəncliyinin yollarında özünə xəyanət elədi – sonra bax axırı nə oldu: qocalmış arvadıyla evin qocalmış məzarında qocalıb tək qaldı.

Sonra Ceyms böyük zalda səhərin solğunlaşan qızılı rənginə tutqun halda baxdı, düşündü ki, bax həttə səhər də kandan o tərəfdə qalacaq, içəri girə bilməyəcək. Yox, burada gənc və zərif, təzə-tər və canlı heç bir şey mövcud olmaq iqtidarında deyil. Həttə işıq, baharın, səhərin, may ayının büllursayağı parıltısı burada tutqun, ölgün olur. Tozun və xovlu məxmər pərdələrin ram olmayan qırıqlarının arasından güclə zəif, çökmüş cəsədlərlə dolu tutqun parıltılarla keçir, elə ona görə də artıq bura soxulmağa macal tapmamış yaşlı və ölüdür – bu xovlu məxmər kimi, qızılı rəng kimi, xalılar, stullar, masalar, xırım-xırdalar, sarğılar, bütün bu cındıraxana kimi – eynilə üzərinə düşdüüyü elə bütün o hər şey kimi üfunətli, tutqun, ölgündür.

Yox, e, bu otağa əzablı yolunu açana kimi səhərin təzə-tərliyindən onda heç nə qalmayacaq. Daha doğrusu, Ceyms düşündü, əgər, doğrudan da, səhərdirsə, onda Həlledici Xumarlıq Səhəri – Baldan sonrakı Xumarlıq kimi... onun kimi bir şeydir.

Bütün bu ev, Ceyms fikirləşdi, başdan-ayağa baldan sonrakı səhərdir. O, həmişə beləydi. “Baldan

sonra... – Ceyms fikirləşdi, – nə olar, bu lənətə gəlmiş sərdabə üçün gözəl devizdir: həmişə buranın havasında buna oxşar bir şey vurnuxurdu”. Bu ev ondan ötrü heç cür ev olmadı, axşamlar doğma ocağın rahatlığına və sakitliyinə, hərərətinə və dincliyinə qovuşmaq üçün qayıtdığı ev deyil. Yox, bu ev həmişə yalnız burada olub-gedənlərin dərdinin soyuq məqbərəsi olub; elə bil, birinin burada hələ dünən keçirməli olduğu, amma nədənsə baş tutmadığı dəbdəbəli kübar qəbulların xatirəsinə ucaldılmış nəhəng, laqeyd, əzəmətli, tamamilə ölgün heykəl idi. Nəticədəsə ev öz mənasızlığından təkəbbürlü, dəbdəbəli baş bəzəklərinə və boyunbağılara batmaq ruhunun sığınacağına çevrildi; amma ev rahatlığı, adi canlı hərərət, səmimi sevinc ruhunun ona rəhmi gəlirdimi? Yox, heç zaman! Enli mərmər pillələr, iri qövs cızan pilləkən, mərmər vestibül, böyük zal – bütün bunlar hər dəfə yasa batmış təki donuq, yavaş-yavaş təzədən süst, kədərli boşluğa, kifli üfunətə batmış kimi görünürdü; parçaların, ipəklərin xışıltısı kəsilən kimi, çilçıraqların parıltısı sönən kimi məxməri, nəzakətli boğuş səslər, gümüşü gülüş susdu, nə qədəhlərdə köpüklü şampan, nə baş bəzəkləri, nə mirvarilər, nə nişastalanmış köynəklər, nə dünənki kübar ziyafətindəkilərin açıq kürəklərinin, çiyinlərinin parıltısı qaldı, ev boşalıb kimsəsizləşdi.

Təəssüratların tamlığı üçün yalnız bayramları keçirməyə yardım göstərən şirkətin göndərdiyi köməkçi xidmətçilərin – sarsaq kamzollar geyinmiş iyirmi, yaxud otuz balacaboylunun ziyafətdən sonra qalan tullantını – şampan şüşələrini, məzələrin dəmir qutularını, siqaret kötüklərini, bir də ki ola bilsin, xalça tamam külə batıb, çilçıraqlardansa rəngli kağızın nazik spiralları, köhnə şənliyin cır-cındırı asılıb – yığışdırmaq üçün ora-bura dürtülən xidmətçilər cərgəsi çatışmır.

Ceyms qısaca köks ötürdü, sonra kəskin tərzdə geri dönüb, dəhlizlə yemək salonuna yönəldi.

* * *

Yemək salonu da dəbdəbəli, əzəmətli, həm də soyuq idi, ilahi, elə soyuq idi, elə bil, daş sərdabənin içində yemək yeyirsən. Bu otağın pəncərələri günbatan tərəfə açılırdı, səhər günəşi də hələ bura gəlməmişdi. İri masa tündrəngli ağacdan tutqun lövhəydi; tabut kimi əzəmətli, iri bufet – içində ağır gümüş qab-qacaq var. Gen masanın bir başında hündür söykənəcikli iri stul – zülmətin tutqun oyma təcəssümü, onun qarşısında iri boşqab, iri, ağır bıçaq, çəngəl-qasıq, gümüşü qəhvədanın yaraşığı zərifliyi, fincanın, nimçələrin kövrək qüsuruzluğu, soyumasın deyə qalın gümüş qapağın gen-bol qübbəsi ilə örtülmüş daha bir boşqab, bir qədər naringi şirəsi, qalın, qatlanmayan salfetlər – dərk olunmayan təmizliyi, bəyazlığı.

Ceyms – tənha balaca fiqur iri masanın nəhəngliyi qarşısında stulda yuva saldı, təklif olunan yeməkləri saf-çürük eləməyə başladı. Əvvəlcə o, naringi şirəsi ilə dolu qədəhə baxdı, dodaqlarına doğru qaldırdı, bütün bədəniylə dartınıb geri qoydu. Sonra qorxa-qorxa ağır gümüş qapağı qaldırıb altına baxdı: dərin qabın ağ rəngli dibində qızardılmış qara çörəyin üç napnazik dilimi qənaətkarcasına dururdu. Ceyms barmaqlarını araladı, qapaq göy gurultusuna oxşar tappılıyla düşdü. Podliza göründü. Ceyms fincana qəhvədandan qəhvəyi maye töküb yoxladı; yüngül əsinti onun dodaqlarını əydi.

– Oradakı nədir belə? – o soruşdu.

– Qəhvədir, ser, – Podliza cavab verdi.

– Qəhvədir? – Ceyms onun ardınca soyuq tərzdə təkrar elədi.

– Bu, təzə qəhvədir, – Podliza pıçıldadı, – içində kofein yoxdur.

Ceyms dillənmədi, amma onun mavi gözlərindən şimşəklər çaxırdı, qapaqla örtülmüş qaba tərəf başı ilə işarə eləyib, elə eyni cür həvəssiz halda soruşdu:

– Bəs orada?

– Sizin qızardılmış çörək dilimlərinizdir, ser, – Podliza pıçıldadı.

– Mənim nəyim? – Ceyms həmin soyuq, mətanətli tərzdə xəbər aldı.

– Bəli, ser, – Podliza pıçıldadı, – qızardılmış çörək tikələri, sizin qızardılmış çörək tikələriniz, yağsız, ser.

– Yox e, – Ceyms sərt halda dilləndi, – siz burada səhv eləyirsiniz, bunlar, bəlkə də, qızardılmış çörək tikələridir, amma mənim deyillər – ömrümdə mənə quru qabıq yedizdirməyi xahiş eləməmişəm!.. Bəs orada nə var? – O, eşikağasına özünə gəlməyə macal vermədi, başını naringi şirəsi dolu stəkana doğru uzadıb yenidən sözə başladı.

– Sizin meyvə şirəniz, ser, – Podliza güclə nəfəs ala-ala dilləndi.

– Yox, əşi, – Ceyms əvvəlkindən daha soyuq, sərt tonla dilləndi. – Bu şirə mənim deyil. Siz yenə nəyisə dolaşmaq salırsınız! Nə danışırırsınız – nə vaxtsa bax bunu içdiyimi görmüsünüz? – O, soyuq atəşlə yanan gözlərini iki saniyə eşikağasından ayırmadı. Soyuq hiddət onu boğurdu. – Bura baxın, – qəfildən Ceymsin səsinə cırtlıtlı hiddət notları eşidildi, – lənət şeytana, bütün bunlar nə deməkdir? Mənim səhər yeməyim haradadır? Deyəsən, siz mənə dediniz ki, yemək hazırdır?!

– Üzr istəyirəm, ser... – Podliza qalın yaş dodaqlarını güclə tərpədə-tərpədə sözə başladı.

– O üzr istəyir, lənət şeytana! – Ceyms səsinə qaldırdı; salfet döşəməyə düşdü. – Mən heç bir üzrxahlıq paylaşmaq istəmirəm, mən yemək istəyirəm. Mənim səhər yeməyim hanı?

– Hə, ser, – Podliza təzədən sözə başladı, əsəbiliklə qalın dodaqlarını yaladı. – Amma həkim, onun yazdığı pəhriz var, ser!.. Ev sahibəsi mənə bu cür hazırlamağı tapşırı, ser.

– Bilmək istəyirəm ki, bu, kimin səhər yeməyidir? – Ceyms sakitləşmək bilmirdi. – Mənim, yoxsa sahibənizin?

– Şübhəsiz ki, sizin, ser, – Podliza tələsik razılaşdı.
 – Bəs onu kim yeməlidir? – Ceyms çaşqın halda
 ısrar eləyirdi. – Mən, yoxsa sahibəniz?

– Hə, siz, ser! – Podliza cavab verdi. – Əlbəttə, ser!

– Onda onu bura verin görüm! – Ceyms bağırdı.

– Tez! Mənə yeməli olduğumu seçməkdə kiminsə
 köməyi lazım gəlsə, sizə bildirərəm!

– Hə, ser, hə, ser, – Podliza artıq tam çaşqınlıq
 içində pıçıldayırdı. – Onda, bəlkə, istəyirsiniz...

– Bilirsiniz mən nə istəyirəm, – Ceyms bağırdı.

– Mən öz səhər yeməyimi istəyirəm! Tez! Dərhal!
 Cəld!.. Həmişəki kimi adi səhər yeməyimi! Son qırx
 ildə səhər yediklərimi! Mənə qədər atamın səhər
 yediklərini! O şeyləri ki, onsuz kişi iş gününü başlaya
 bilməz – bu, əvvəllər də belə olub, indi də belədir,
 gələcəkdə də bu cür olacaq. Amin! – Ceyms qışqırı-
 rdı. – Məhz bu olacaq: bir boşqab yulaf yarması, dörd
 dilim qızardılıb yağ çəkilməmiş çörək, mal əti ilə qayğ-
 anaq, qəhvə qəhvədanı – tünd-qara qəhvə – əsl/ qəh-
 və! Məni başa düşdünüz?

– H-h-hə, ser, – Podliza kəkələyə-kəkələyə mızıl-
 dandı. – G-g-gözəl başa düşdüm, ser.

– Onda ləngimə, onları bura gətir!.. Bu evdə əsl
 qəhvə varmı?

– Əlbəttə, ser.

– Onda gətirin! – Ceyms bu sözləri deyə-deyə
 yumruğunu masaya çırpdı. Cəld! Elə bu dəqiqə!.. Həm
 də mümkün qədər tez! Onsuz da, artıq banka geciki-
 rəm! – O, masanın üstündən qatlanmış “Tayms”ı
 götürdü, xışıldayan səhifələri qəzəblə dartıb qəzeti
 açdı. – Bu zirzibillərisə rədd delə! – O, başının kəskin
 işarəsi ilə imtina olunmuş səhər yeməyini göstərib
 bağırdı. – Hara istəyirsiniz atın – zibil qabına tökə bilər-
 siniz, amma bunu bir daha görməyim! – Sonra da o,
 yenidən “Tayms”ın xışıldayan səhifələrini quduzcası-
 na didib-dağıtmağa başladı.

* * *

Qəhvə gətirdilər, Podliza süzdü, Ceyms də elə yenicə dadına baxmağa hazırlaşdı ki, gözlənilmədən anlaşılmaz bir şey baş verdi. O, əsl, həqiqi qəhvə fincanı artıq düz dodaqlarının yanında olanda cəld irəli əyildi – qəfildən təəccüblə “hm” elədi, qəhvə fincanını etinasızcasına kənara qoydu, tamam oxumağa dalıb, qəzeti ikiəlli acgözlüklə tutub masaya doğru əyildi. Onun oxuduğu – onu bürüyən, onun diqqətini bütövlükdə çəkən, hətta onu bir qədər qorxudan şey aşağıdakı kimiydi:

ARTİST QADIN ÜRƏK YARASINA MƏLHƏM
TÖKMƏYİ TƏLƏB ELƏYİB BAZAR GÜNÜ MƏKTƏBİ-
NİN DİREKTORUYLA ÇƏKİŞİR

Dünən hakim mister Mak-Qoniqlin masasının üstünə otuz yeddi yaşlı missis Marqaret Xoll Devisin ərizəsi qoyuldu; həmin ərizədə o, əlli səkkiz yaşlı U.Ueynrayt Parsons evlənmək vədini pozmaqda günahlandırır və ona qarşı iş qaldırmağı tələb edir. Mister Parsons dini problemləri şərh eləyən çoxlu kitabın müəllifidir; o, son on beş il ərzində dəbdəbəli yepiskopal müq. Baltazar kilsəsi nəzdindəki kilsə məktəbinin direktoru vəzifəsini tuturdu, həmin kilsənin məhəllə idarəsində Nyu-Yorkda məşhur olan bu cür şəxslər, bankir mister Ceyms Uaymen-böyük, eyni zamanda...

Çox mudrik Ceyms adının belə bir qalmaqalda halandığını görüb astadan öz-özünə söydü. Məhəllə idarəsi həmkarlarının siyahısına gözcü nəzər salıb acgözlüklə ardını oxumağa başladı:

Mister Parsonsun yaşadığı universitet klubu yanındakı mənzildə ötən axşam onu tapmadıq. Klub administrasiyası nümayəndələrinin sözlərinə görə, o, bu mənzildə son vaxtlara qədər kirayədə qalırdı, amma üç gün əvvəl ünvan qoymadan çıxıb gedib. Missis

Devisin qaldırdığı iş xatırladan zaman fikri soruşulan klub üzvləri təəccüblərini ifadə elədilər. Onlar təsdiqləyirlər ki, təmkinli və ciddi adam olan mister Parsons subay idi, xatırladılan artist qadınla ayağına yazılan əlaqələri barədə kimsə heç vaxt eşitməyib.

Müxbirimiz missis Devisə Riversayd-Drayvdakı mənzilində baş çəkəndə onun suallarına məmnuniyyətlə cavab verdi. Yetkin qadınlığının zirvəsində olan gözəl sarışın qadın məlumat verdi ki, əvvəllər “Ziqfeldin varyetesi”nin iştirakçılarından biri idi, sonralarsa musiqili komediya artisti oldu. O deyir ki, ahıl mister Parsonsla iki il qabaq, bazar günləri Atlantik-sitiyə gedib tanış oldular. Qadının iddiasına görə, onların münasibətləri sürətlə irəli getdi. Dediyinə görə, mister Parsons ona bir il əvvəl evlənmək təklif elədi, amma Yeni ilə qədər təxirə salmaq xahişini bildirdi, səbəb kimi məşğulluğunu, maliyyə çətinliklərini, həm də ailə üzvlərindən birinin xəstəliyini göstərdi. Dul gözəl qadın, guya, bununla razılaşdı, onun çılğın cəhdlərinə güzəştə gedib nikahacan müvəqqəti yaxınlığa razı oldu. O iddia edir ki, ötən oktyabrın lap başlanğıcından onlar Riversayd-Drayvdakı mənzildə birgə yaşayırdılar, ev sahibiyə qonşu mənzillərin sakinləri onları “mister və missis Parsons” kimi tanıyırdılar.

Evlənmək vaxtı yaxınlaşanda mister Parsons, xanım Devisin iddiasına görə, şəxsi işlərinin daha da çətinləşməsinə səbəb gətirib Pasxa bayramınaqan daha bir möhlət istədi. Qadın hələ də onun niyyətinin ciddiliyinə şübhə eləmədən yenə razılaşdı. Amma martın əvvəllərində mister Parsons mənzildən çıxdı, dedi ki, onu bir iş üçün Bostona çağırırlar, bir neçə gündən sonra qayıdacaq. Xanım Devisin sözlərinə görə, həmin vaxtdan sonra mister Parsonsu görmədi, onunla əlaqə yaratmaq cəhdləri də uğursuzluqla nəticələndi. Xanım Devis iddia eləyir ki, onun çoxsaylı məktublarına cavab olaraq mister Parsons, axır ki, üç həftə qabaq məktub göndərdi; həmin məktubda indiki məqamda vəd elə-

diyi nikahın bağlanması üçün mümkün olduğunu qeyd eləyib; təklif irəli sürüb ki, “hər iki maraqlı tərəf üçün daha çox sərfəli çıxış yolu – hər şeyi ləğv etmək olardı”.

Missis Devisin iddia elədiyi kimi, o, bu addımı atmaq istəmir.

– Mən Villini çox sevmişəm, – o, göz yaşları içində səsləndi. – Allah şahiddir ki, mən onu qadının kişi-yə duymağa qadir olduğu ən dərin, ən saf məhəbbətlə sevirəm. Villi də məni sevir, o, indi də məni sevir. Mən bunu bilirəm. Mən, sadəcə, buna əminəm! Bir mənə yazdığı məktubları görəydiniz – burada, az qala, onlarca məktubu var, – sonra o, masasının üstündəki bir yığın çəhrayı lentlə bağlanmış məktub dəstini göstərdi, – heç bir aşıq heç vaxt bundan ehtiraslı, bundan poetik məktublar yazmayıb, – missis Devis dedi. – Villi həmişə məni öz sevgisiylə vəcdə gətirirdi – o çox diqqətli, mehriban, romantik idi, həmişə də əsl centlmen olaraq qalırdı! Mən ondan əl çəkə bilmərəm! – missis Devis ehtirasla sözünü bitirdi! – Baş verənlərə baxmayaraq, mən onu sevirəm. Hər şeyi bağışlayaram, hər şeyi unudaram – təki o, yanıma qayıtsın.

Artist qadın yüz min dollar mənəvi zərərin ödənilməsi barədə iddia qaldırdı. Onun qanuni nümayəndəsi Brodvey, ev 111 ünvanında yerləşən Hoggenhaymer, Blauştayn, Qluts və Levinin vəkillik kontorundandır.

Mister Parsons dini mövzulu kitabların müəllifi kimi çox məşhurdur. “Kim kimdir” sorğu kitabına görə, o, 19 aprel 1871-ci ildə Lima şəhərində (Ohayo ştatı) müqəddəs Semuel Abner Parsons və indi dünyasını dəyişmiş Marta Elizabeta Buşmillər-Parsonsun ailəsində anadan olub. Təhsilini De-Pau Universitetində, sonralarsa Birləşmiş İlahiyyat Seminariyasında başa vurub. 1897-ci ildə ruhani rütbə alıb, sonrakı on il ərzində əvvəlcə Fort-Ueyndə (İndiana), sonrasa Pottstaunda (Pensilvaniya) və Elizabetdə (Nyu-Cersi)

dərs deyib. 1907-ci ildə özünü bütövlükdə ədəbi məşğuliyyətə həsr etmək üçün vaiz kafedrasından əl çəkib. Sürətlə yazmaq istedadına malik olan mister Parsons lap başlanğıcdan məhsuldar yazıçı oldu, bu sahədə də tez uğur qazandı. O, dini məzmunlu iyirmidən artıq kitab müəllifidir, həm də həmin kitablardan bəziləri dəfələrlə təkrar nəşr olunub, biri – “Müqəddəs Torpaqla piyada” adlı yol qeydləri isə təkcə ölkəmizdə yox, həm də ölkəmizin hüdudlarından kənar da böyük tirajla yayılıb. Onun “Kim kimdir” sorğu nəşrində sadalanan bir neçə başqa kitabı:

“İlahinin ardınca” (1907); “Qoy məni sənin sözün ağillandırın” (1908); “İovun təskinlik verənləri” (1909); “Onun yoluyla gedəcək kəslər” (1910); “Çünki onlar Allahu görəcəklər” (1912); “İordan və Marna” (1915); “Armageddon və Verden” (1917); “Xristianlıq və həyatın tamlığı” (1921); “Günahkar yolu ilə” (1927); “Solomonun nəğməsi” (1927); “Müqəddəs Ruhun izharı” (1928).

Ceyms bu qeydləri fincandan qəhvə içmək üçün əyiləndə gördü. U.Ueynrayt Parsonsun adı nəzərlərini çəkib gözünü qamaşdırdı. Geri qoyduğu fincan taq-qıldadı. Ceyms oxumağa başladı. O hətta təkcə oxumurdu, ildırım sürəti ilə abzası abzas arxasınca yeyirdi. Qarşısında həqiqətin aydın alovu bərq vuranacan sütunlar boyunca oradan ayrı-ayrı fraqmentləri – yalnız lazım olanı! – var-gücüylə şütüyürdü. Sonra oxumağını bitirib hərəkətsiz halda, tamamilə mat-qutu qurumuş görkəmlə düz bir dəqiqə oturdu. Nəhayət, açıq qəzeti hər iki əlində qaldırdı, çoxmənalı tərzdə masanın üstünə şappıdatdı, iri stulunun söykənəcəyinə söykəndi, görməyən baxışlarını düz qarşısına – hərəsa uzaqlara, masanın geniş, cilalı ənginliyinin bitdiyi yerə zilləyib asta-asta, çox aydın şəkildə dilləndi.

– Ah – məni – l-lənətə – gəlim!

Düz elə bu məqamda Podliza içəri girdi, qatı buğ qalxan yulaf yarmasını gətirib, boşqabı itaətkarcasına

ağasının qabağına sürüşdü. Ceyms yarmaya ürək-lə qaymaq tökdü, gen-bol qənd tozu atıb hiddətlə yeməyə girişdi. Üçüncü qaşıqdan sonra yenə yavaşı-dı, bir əli ilə qəzeti qaldırdı, gözlərini ora dikmək istə-di, səbirsiz pıqqıltıyla kənara atdı, yarmayla dolu qaşı-ğın ağzına soxdu, amma axır ki, özünü saxlaya bilmə-di – lənətə gəlmiş qəzet onu özünə doğru çəkir, ovsunlayırdı – qəzeti götürdü, qəhvədana dik elə söykədi ki, ifşaedici məqalə düz və dəqiq buz kimi soyuq gözlərinin qarşısında olsun, sonra asta-asta, diqqətlə, sözbəsöz, vergülbəvergül, isti yarma qaşıq-ları arasındakı fasilələrdə də deyingəncəsinə pıqqılda-ya-pıqqılda, anlaşılmaz tərzdə mızıldaya-mızıldaya şərh elədi:

– “*Mən Villini çox sevirdim...*”

– Şeytanlığa bir bax!

– “*Villi həmişə məni öz sevgisiylə vəcdə gətirirdi – o çox diqqətli, mehriban, romantik idi...*”

– Ay səni, şirindilli yaramaz, ikiüzlü alçaq!..

– “*Mister Parsons dini mövzuda kitabların müəlli-fi kimi çox məşhur idi...*”

Ceyms hiddətlə yulaf yarmasına girişib uddu:

– Dini mövzuda! Hhe!

– *Kilsə məktəbinin... direktoru... dəbdəbəli yepis-kopal Müqəddəs Baltazar kilsəsinin nəzdindəki... məhəllə idarəsində var... Mister Ceyms Uaymen-böyük...*”

Ceyms inildədi, iyərnc qəzeti qarıb qatladı, məqa-lə aşağıda qalmaqla masanın üstünə atdı. İçində mal əti olan qayğanaq özünü yetirdi, o, qəzəblə qayğana-ğın girişdi, aradabir, yalnız incik pıqqıltıyla kəsilən cid-di sükut içində yeyirdi. Ceyms masanın arxasından qalxanda yenə özünü yığışdırmışdı, parlaq mavi göz-ləri yenə dağ buzu kimi soyuq, sərt idi, ağzının kənar-larında əriyən, güclə sezilən tutqun istehzasa əvvəlki vaxtlardakından daha tikanlı, daha acı, daha da mə-rhəmətsiz oldu.

O, qəzetə nəzər saldı, səbirsizliklə “hm” elədi, qarıya doğru getdi, addımlarını yavaşıtıdı, ətrafa göz gəzdirdi, geri döndü, pıqqıldaya-pıqqıldaya qayıtdı, qəzeti götürdü, incik halda cibinə soxub geniş vestibülə çıxdı. Bayır qapının ağzında yavaşdı, kotelokunu götürdü, bərk-bərk, bir qədər başdansovdu, azacıq yanakı başına basdı, pillələrlə aşağı endi, həddən artıq iri qapını açıb küçəyə çıxdı, sürətlə addımladı, sonra sola döndü və budur, o artıq Beşinci avenyudadır.

Bir tərəfdə park, ağacların təzə yaşıllığı var; küçədə hərəkət get-gedə daha da canlanır, yanından ötüb-keçən nəqliyyatın axını get-gedə daha da sıxlaşır; camaat dəstə-dəstə tələsir; düz irəlidsə gözqamaşdırıcı isti parıltı, coşqun şəhər, sıldırım ardınca sıldırım – bir də səhər, hündür qüllələrdə bərq vuran səhər – var; elə buradaca baxışlarında buz kimi soyuq atəş çağlayan ahıl cənab var – budur, o, şıq geyinmiş halda, azacıq irəli əyilib iri addımlarla küçələrin basırığında, burnunun altında mızıldaya-mızıldaya addımlayır:

– “İlahinin ardınca...” Hhe!

– “Günah yoluyla!..”

Qəfildən o, qatlanmış qəzeti cibindən çıxartdı, o biri tərəfinə çevirdi, təzədən tarixləri tutuşdura-tutuşdura gözlərini məqaləyə dikdi. Ağzının kənarlarında gizlənmiş güclə sezilən tutqun istehza azca yumşaldı:

– “Solomonun nəğməsi!..”

İstehza yayıldı, bütün sifətini bürüdü, yanaqları çəhrayılaşdı, o, hələ də diqqətlə baxa-baxa məqalədə sadalanan sonuncu kitabın adını oxuyanda qocafəndi gözləri yenə də şüa saçırdı.

– “Müqəddəs Ruhun izharı!..”

Bükülmüş qəzeti qayğısız halda buduna vura-vura, artıq tamam şənlənib, burnunun altında xısın-xısın gülüb donquldandı:

– Bəs belə! Orada belə bir şeyin gizləndiyini sez-məmişdim!

QULLİVER

Nə vaxtsa kimsə həddən artıq uzun olan, ömrü boyu ona uyğun gəlməyən ölçülər arasında əziyyət çəkən adam barədə kitab yazacaq; ondan ötrü dünyada hər şeyin – stulların, çarpayıların, qapıların və otaqların, botinkaların, pencəklərin, köynəklərin və corabların, Pulman vaqonlarındakı tavanların və transatlantik laynerlərində yataqların, yemək pəyinin, içkinin, sevginin – eynilə qadınlar kimi, onların ölçülərinə görə planetimizdəki kişilərin əksəriyyəti tamamilə yararlıdır – ölçüləri kiçik idi.

Bu cür adamın işıqlı dünyada gəzməsini həmin o kimsə rəddedilməz nüfuz inandırıcılığı, elə ehtiras, qüdrət və məlumatlılıqla qələmə almalıdır ki, hər sözdə həqiqətin qızıl möhürü olsun; o da bunu həyata keçirmək iqtidarında olacaq, çünki belə bir adamın həyatı onun öz həyatıdır, ona görə ki, o həyatı özü yaşayıb, o həyatla özü nəfəs alıb, hələ on beş yaş tamam olan vaxtdan həmin həyat ən incə, çırpınan damarlarınacan nüfuz eləyib, həm də ona görə ki, dünyada heç kəs onun aləmini – həmin aləmə xas olan bütün sevinclər, kədərlərlə, sözlə ifadə edilməyən tənhalığın bütün qəribəlikləri ilə – özündən yaxşı dərk eləyə bilməz.

Belə bir adamın həyatının keçdiyi aləm yalnız onun, boyu iki metr olan kəsin yaşadığı aləmdir, heç yerdə həmin aləmdəkindən daha qəribə və tənha varlıq yoxdur. Çünki həyatımızdakı əsl fərqlər xırda şeylərdəki fərqlərdir, ən dəhşət doğuran uçurumlar – qarışıqla, addımlarının uzunluğuyla, bir neçə qısa düymələrlə ölçmək mümkün olan uçurumlardır, məhz həmin uçurumlar bizi gözümüzlə gördüyümüz aləmdən, bizə mərhəmətli olan həyatdan, eynilə ulduzların ənginlik-

lərinə atılmış kimi girmək istədiyimiz otaqdan, qapıdan tamam uzaqlaşdırır, biz bunları planetlərarası məkanın əbədi ölçüsüzlüyündən müşahidə eləyirik. Həqiqətən də gördüyümüz, can atdığımız aləmdən Marsdan uzaq olduğumuzdan da uzağıq, çünki hər saniyə həmin aləmə, az qala, daxil oluruq; son dərəcə yaxın, ilıq, hiss olunan həmin aləm məhz ona görə həddən artıq uzaqdır ki, bu qədlər yaxındır, o addımı atmaq mümkün olsaydı, cəmi bir addımdır, əgər söz demək, əllə yoxlamaq, açmaq iqtidarında olsaydı, bir söz, bir divar, bir qapı olardı; qəzəbimiz bizi mahımlayır, yandırır, öz qızğınlığımızı yerindən tərpədir, amma biz tənhalığımızın keçilməz divarları arxasında qandallı halda əziyyət çəkirik.

Nəhəng olmaq – haqqında qədim əfsanələrdə danışılan, boyu bir mil olan əfsanəvi varlıqlardan biri – başqa məsələdir. Axı nəhəng məxluq öz aləmində yaşayır, başqa aləmə ehtiyac duymur, heç yerə də can atmır; o, bircə həmləyə dağın üzərindən keçir, susayıb çayı bir qurtuma içir, gün ərzində qitənin yarısını dolaşır, sonrasa axşam öz nəhəng dostlarıyla dostyana yeməyə qayıdır, qayalı yayla onun masası, dağların ətəklərindəki təpələr stulları, bütöv qızardılmış öküz cəmdəyi isə ziyafətdən qabaq ləzzətli çərəzi olur.

Cırdanlar aləmində div – altıdüymlük adamlar arasında boyu iki milə çatan varlıq – olmaq da başqa məsələdir. Axı onun hiyləgərlik nəticəsində çıxarılmış yeganə gözü kor olanda div dağ silsilələrini özünün təhqir dolu nəriltilərini təkrarlamığa məcbur eləyir: o, ağrıdan qəzəblənib bütöv bir meşəni böyrü üstə yıxır, ağılı itirmiş halda palıd gövdəsini yellədir, ontonluq buzlaq daşlarını, qranit qayaların parçalarını dəhşətə qapılmış adamların çürük gəmiciklərinin arxasınca atır.

O, səhər yad ölkənin dənizi sahilində oyanır – gəmi parçalanıb, yoldaşları batıb, onun özünüsə hamı unudub; xırda məxluqlar dəstə-dəstə cisminə hücum eləyir, sifətinə xırda oxlar atır, onu saysız-hesabsız

nazik, hörümçək toruna oxşar kəndir hörükləri ilə bağlayırlar, divin cırtndanlar arasındakı qeyri-adi tarixçəsi başqa bir nəhəngə insan cəmiyyətindəki əqrəb iynələrinin sarsıdıcı zərbələrinin naqisliyinə, alçaqlığına və mənəviyyatsızlığına qarşı yönəltməyə imkan verən vasitəyə, nə vaxtsa yazılmış alleqoriyalardan ən hidətlisinə çevirir.

Cırtndan olmaq da – amma əgər cırtndanlar aləmindədirsə – bu da başqa məsələdir. Axı orada, hamının boyu altı düym olan yerdə də sənin böyüklüyün barədə yalnız başqalarıyla müqayisədə mühakimə yürüdəcəklər. Elə yerdəcə qızçıçəyi talalarının basdığı tropik cəngəllikləri cəsərlə fəth eləməyə çalışa-çalışa öz kefinə yaşayırsan – nə pərisən, nə cırtdansan – bununla yanaşı, ənginliklərdə quşlar qanad çalır, iri, vızıltılı milçəklər də, uğuldayan eşşəkarları da, kəpənəklər də mütərəddid halda uça-uça özlərinin naxışlı qanadlarının məxməri yelkənlərini sənin başın üzərində açırlar. Fikirləşirsən ki, boyda, gücdə, nəhənglikdə sənin müqayisə oluna biləcəyin adamlar hələ dünyaya gəlməyiblər; bu altıdüymlü aləmdə qarğıdalı da, taxıl da var, hər ikisi də yaxşıdır, bununla belə, yaz otları daha uzun bitir. Sən şam pöhrələrindən uca olmayan əzəmətli toran meşəlikdə dolaşırsan, tutaq ki burada nə Atlantik okeanının dərinlikləri, nə Himalay dağlarının hündürlükləri var, tutaq ki çox nəhəng dağ silsilələri köstəbək komalarından başqa bir şey deyil, əvəzində əgər ulduzlar sənə uzaq – həddən artıq uzaq görünürsə, onda bütün qalan kəslərə də yaxın görünür.

Nəhayət, indiki zamanın bədbəxt nəhənglərindən və cırtndanlarından – iki metr yarım boyu olan miskin nəhənglərdən və sirkin yarım metrlik cırtndanlarından – olmaq da başqa bir şeydir. Axı onlar indi öz həyatlarını başdan-başa yarmarka işıqlarının parıltısında keçirir, o həyatı, o işıqları sevirlər, öyrəşdikləri işıqlardan kənardakı aləmsə onlardan ötrü qarabasma, zülmətdir. Hər gün o aləm dəstə-dəstə parusin çadırların altı-

na doluşur ki, oturub gözlərini onların biabırçı tamaşalarıyla nəşələndirsin, onlarsa özlərini o aləmin gözləri qarşısında nümayiş etdirirlər, həmin aləm cırtıdanlarda, qarşılarında gördükləri təki nə özlərinə cəhd, nə maraq doğurur. Əksinə, onlar eybəcərlərin daracaq, kiçik dünyasıyla yaşayırlar, həmin kiçik dünya da onlara təbii, təbiətin özü tərəfindən cidd-cəhdlə yaradılmış kimi görünür. Onlar sevirilər, çəkişirlər, çarpışirlar, satırlar, ümid eləyirlər, onlar da eynilə bütün qalan adamlar kimi xoşbəxt, kədərli, şöhrətpərəstdirlər. İki metr yarımliq nəhəng və yarımmetrlik cırtıdan – səmi-mi dostdurlar; gündə üç dəfə eyni masa arxasında yemək yeyirlər, orada çox sevimli, maraqlı cəmiyyət toplaşır: qadın məlahəti ilə nəcibləşdirilmiş Gonbul Merilər, Saqallı Xanımlar, incə tərzdə abırsız lətifələr söyləməkdə tay-bərabərləri olmayan Naməlum Co-Co, Canlı Skelet və Başdan-ayağa Döyməli Dənizçi. Amma hər halda, bunun da ucaboy insanın problemlərinə daxil yoxdur – bu, onun aç bilməyəcəyi daha bir qapıdır.

Axı o, hamı kimi adi yer adamıdır. O, dünyadakı hamı təki eyni xəmindən yoğrulub, eyni havayla nəfəs alır, eyni qorxulardan əziyyət çəkir və eyni ümidlərlə cusa gəlir, amma həyatın adam dolu küçələri ilə – günün günortaçağında basabas sala-sala bir metr yetmiş santimetr hündürlüyündə dalğalarla ləpələnən elə həmin küçələrdə tənha dolaşır. O, bu küçələrdə daim əcnəbidir, eyni zamanda bundan başqa ayrı həyat, ayrı qapı yoxdur, bu həyatı görəndə onun gözləri alışıb-yanır, ehtiras dolu intizardan üzülmüş qəlbisə dözülməz halda sıxılır. Amma həyatın onun ölçülərini təhdid eləməyəcək gözəl salonu əlçatmazdır, ondan elə özünün əlinin uzunluğuyla, başının ucalığıyla, ayaqlarının da botinkalara girmək kimi kədərli-yaramaz istəyi ilə ayrılıb; o, həmişə tənhadır – bununla yanaşı, eləcə düz gözlərinin qabağında bərq vuran, qəlbi təki yaxın, göylər kimi uzaq həyatı duyur, tanıyır, o həya-

ta – istədiyi vaxt əli ilə yaxalaya biləcəyi, amma heç vaxt girə bilməyəcəyi, cisimsiz tüstü buludu olsa belə, sıza bilməyəcəyi, özünə qaytara bilməyəcəyi həyata girmək istəyir.

Bu – həddən artıq ucaboy olmaq, qəribə sınaqdır, amma özünün lap mahiyyətində özünəməxsus dərk olunmamış insaniliyin enerjisini daşıyır. Ucaboy adam ən təəccüblü şəkildə dünyanı başqalarının tanımadığı, tanımağa qadir olmadığı görkəmdə dərk eləməyə gəlib çıxır. Məsələn burada əsasən ondadır ki, ucaboyları ortaboylardan, adi adamlardan fərqləndirmək tamamilə təsadüfi xarakter daşıyır. Amma qalan bütün adamlardan ucaboy özünün qeyri-adi boyundan başqa heç bir cəhətdən fərqlənmir. Onlar kimi, elə həmin səbəbə görə də o, öz qardaşının qardaşı, öz atasının oğludur. Əslində – bu fakt nə qədər təəccüblü görün-sə də – çox böyük yəqinliklə təsdiq eləmək olar ki, ucaboy adam heç vaxt ucaboy olması barədə düşünmür, başqaları boyunu ona xatırlatmamış bunu, məhz özünün “uzundraz” olduğunu heç zaman ciddi dərk eləmir.

Beləliklə, biri vardı, biri yoxdu, bir “uzun” vardı, o, özüylə təklikdə heç zaman öz uzun boyu barədə düşünmürdü; onun heç ağına da gəlmirdi ki, ölçüləri hər gün küçədə öz ətrafında müşahidə elədiyi əksər adamların ölçülərindən nəyləsə fərqlənir. Əslində, o, qəribə yanlışlığın qurbanı olurdu: özünün müəyyən-ləşdirməyə cəhd göstərmədiyi bəzi səbəblərə görə, gizlicə, üzə vurmada, dilinə gətirmədən, amma tam inamla özünü, əlbəttə ki, ağıl işinin onun görkəmini yarada bilməyəcəyi kimi təsəvvür eləyirdi – daha doğrusu, ağına-bozuna baxmadan arzularını həqiqət kimi qələmə verirdi, yəni özünü ortaboylu və normal ölçülü adam kimi görürdü – boyunu bir metr yetmiş santimetr, yaxud bir metr səksən santimetr sayırdı. Əlbəttə, bir dəqiqəlik düşüncə bu cür avtoportretin təhrifini dərhal onun qarşısında aşkara çıxarırdı, amma

ondakı bütün özbaşına, bütün instinktiv hisslər özünü məhz bu cür qavramağa (yaxud daha doğrusu, duyumağa) məcbur eləyirdi. Buna görə də, olsa-olsa, təbiidir ki, nəhəngin diqqətini qaba, zorakı tərzdə onun qeyri-adi boyu faktına cəlb eləyəndə – belə şeylə indi, küçədən keçənlərin sayəsində gündə yüz dəfə baş verirdi – bu cür yenilik onda gözlənilməz sarsıntı doğurur, kərkəşdir, axırdasa ani qəzəb, hiddət partlayışı yaradırdı.

Bəzən saat beşdə, bütün şəhər axın-axın işdən evə töküləndə küçəyə gedirdi, qəfildən dərk eləyirdi ki, adamlar ona baxırlar; sezirdi ki, adamlar boylanıb baxırlar, dirsəkləri ilə bir-birini dümsükləyirlər, onların maraqla onu başdan-ayağa süzən təəccüb dolu baxışlarını görürdü, onların heyranət dolu pıçıldaşmalarını eşidirdi, onu ötüb-keçdiklərini, gülümsədiklərini görürdü, şənənib, təəccüblənib – bəs heyranəmizdir, mümkün deyil! – bir-birinə cürbəcür heyranət bildirdiklərini eşidirdi. Belə dəqiqələrdə hamını boğmağa hazır idi. Ələsalmaların, zarafatların, nidaların – bütün dünyada eyni cür olan, heç vaxt dəyişməyən, hətta hamısını başqalarından daha yaxşı öyrənmiş “uzun”un qəlbində, beyində artıq yorğun izlər salan turşməzə, ölgün yumurun bu dözülməz dərəcədə darıxdırıcı içkilərinin – axını altında özünü, az qala, nə qədər ki ağullanmayıblar, o səfəhləri boğmaq, qamarlamaq, kəlləyə yerə sərmək həddində hiss eləyir, qəzəblə nərilənmək istəyirdi:

– Nə olsun, sizi lənətə gələsiniz, özünüz məni elə özünüz kimi qəbul eləyirsiniz, yoxsa bunu hər birinizə yumruqlarımla başa salım?

* * *

Beləliklə, o, gündə yüz dəfələrlə şit, zəhlətökən axının hədəfinə çevrilirdi, bununla belə, o axın həm də tamamilə kinsiz məzhəkə idi, get-gedə elə adi, elə əhəmiyyətsiz oldu ki, artıq uzunboyun yorğun şüuruna gedib çatmırdı. Onun bu axınlara öz reaksiyasına,

yəqin ki, elə bir vaxtlar insan səfehliyinin bulanıq hor-rasını tamam-kamal içməyə məcbur olmuş hər hansı digər “uzun”un reaksiyasının eyniydi. Əvvəlcə yalnız gəncliyin hiddət dolu, ani qəzəbini duydu – toxunulmuş oğlan qürurunun xəyanətkar zəifliyi, etinasızlıq, ələ salınmaq qorxusu, tez inciməsi, istehzalar qarşısında həddən artıq acizliyi, təhqir olunmağa, davaya atılmağa, zədələnmiş şərəfinin intiqamını almağa hazır olması onu pis vəziyyətdə qoyurdu.

Sonrasa dəhşətli utanca, özünəalçaltmaya oxşar bir şey onu adi adamların hamısına həsəd aparmağa, onda qəzəbli, qürurlu, bununla yanaşı da, külək kimi sərbəst, alov kimi coşqun ruhunu belə bir axmaq kameraya salmış yaradılışdan, təbiətin faciəvi oyunundan acı-acı şikayətlənməyə məcbur eləyən şəxsi kiçiklik duyğusu peyda oldu. Bu utanc, özünəalçaltma, öz qismətinə nifrət hissi isə onun dözməli olduğu şeylərdən ən pisidir, bu, onun ruhu üzərində ən pis təhrikdir. Çünki məhz həmin vaxt anadangəlmə, təbiətdən alınan cisminə nifrət elədi, bu nifrətinin öz təzahürüylə özünü ayaqlar altına saldı, özündəki insanı təhqirə məruz qoydu. Axı öz cismindən iyrənmək insanın öz məqsədləri ilə üst-üstə düşən, uzunmüddətli səbrini sonsuzluğacan sınamaq mümkün olan sədaqətli, amma çirkin dostuna bəsləyə biləcəyi abırsız hiddətə oxşayır. O da – bu sədaqətli, çirkin dost, bu yaramaz təkadamlıq kamera da – dözü, onu hər yerdə, bütün dəlisov, coşqun yürüslərdə müşayiət də eləyir, bu adama dünyada hər kəsdən artıq xidmət də göstərir, bu adamın ona yağdırdığı zərbələrdən, təhqirlərdən də əziyyət çəkir; o dəlilik tutmalarını, ehtiras partlayışlarını, küt boşalmanı, zədələri, ürəkbulanmaları, ağırları – sahibinin ölçüyəgəlməz istəklərinin bəhrələrini öz üzərinə qəbul eləyir, axırda onun ifratçılığından çapıq-çapıq edilmiş, döyülmüş, rüsvay olunmuş, murdarlanmış, kobudlaşmış dostu, hər halda, yanında, sahibiyə birgədir, kölgə kimi əl çəkmir,

axıracan sədaqətlidir; əsl dost – iddiasız, çox xeyirxah, heç kimsənin heç vaxt sevə bilməyəcəyindən daha artıq sevən, səni heç bir fəlakətdə tərk eləməyən, sənin toqquşmalarında, dava-dalaşlarında arxanda sarsılmadan durandır; sənin əyyaşlığının, acgözlüyünün ağırlığı onun üzərinə düşür, sən ağır vəziyyətlə üzləşəndə onu döyürlər; səninlə birgə kandarları yağır eləyən odur, hər dəfə səni pilləkəndən dığır layanda pillələri sayan odur, amma sən onu gözləri yenidən işığa, sağlam ağıla qarşı açılan, müdafiəçisini, onun dəliliyinin qurbanını tapan dəli kimi onu təzədən öz qarşında görürsən – budur bax, yenə buradadır, özünə gələn adamın qabağında dayanıb əzilmiş, şişmiş dodaqlarını əyir, kədərli üzrxahlıq yumoru ilə deyir:

– Bax belə, amma hər halda, bir yerdəyik.

Bu – “uzun”un qismətinə düşən ağır, amma qiymətli təcrübə qəribədir. Çünki o, bütün zəhmətlərin, tərlərin, acı əzab-əziyyətlərin nəticəsində sərt, amma bəhrəli insansevərlik elminə vaqif olur. O, dünyada başqa bir kəsə qismət olmayan xüsusi qüssəlisayaq müdriklik kimi bir şey qazanır. Taleyinin qəribə, qorxunc sirri onu elə həmin vəziyyət üzündən aralı düşdüyü o adamlarla da yaxınlaşdırır. O, nə vaxtsa, elə bil, düz burnunun ucunda örtülən məhz həmin qarıdan həyata daxil olur; o, yer adamıdır, elə hamı kimidir, məhz öz adiliyinin sayəsində hamıdan adi adamdır. Nəhəng adam bunu istəsə də, dünyadan yox ola, həyatdan qaça bilməz; həyatın qovduğu adam – elə həyatın da əsarətindədir; hara qaçır-qaçsın, həyat onu haqlayacaq, həm özünə qaytaracaq, həm də heç cür buraxmayacaq. Nəhayət, Ernest Renanın¹ acı sözlərinin həqiqiliyi ona çatmır: sonsuzluq haqqında təsəvvür yarada biləcək yeganə şey insan səfehliyinin ölçüləridir. Boyunun ucalığına görə küçənin onu gündə on

¹ *Jozef Ernest Renan* (1823–1892) – XIX əsr məşhur fransız filosofu və yazıçısı

dəfə təltif elədiyi ələsalmalar, kinayələr, təlxək hərəkətləri, elə onunla əlaqədar verilən suallar, elə həmin boyun doğurduğu bitib-tükənməyən söhbətlər bütün adamların faciəvi oxşarlığı haqqında, onların uydu-rmalarının ölgün kasıblığı haqqında, onların hazırcavablıqlarının ümitsiz eyniyyəti haqqında şəhadət verən nəhəng dəlil-sübut yığını ondan ötrü böyük əhəmiyyət kəsb eləyir.

Ən azı, hər bir ayrıca götürülmüş nəhəng üçün o dəlil-sübutlar həmişə eynidir, heç zaman dəyişmir: gündən-günə, aydan-aya qonşuluqdakı qələbəlik ensiz küçələrdə necə adət halını almışdısı, ildən-ilə yüzlərcə şəhərdə, onlarca ölkədə, hər yerdə, dünyanın bütün guşələrində elə bu cür, həmişə eyni şey – elə hey səfeh böyürtünün usanmaz inadkarlığıyla təkrar olunan kədərli formul – həmişə hey eyni şey baş verəcək.

O, bu kədərli formoldan azacıq da olsa, kənaraçıxmaları aşkarlaya bilmədi. Boyu ilə əlaqədar heç kəs, heç zaman ona maraqlı, yaxud əyləncəli bir şey söyləmədi – amma bu mövzuda on minlərlə adamla söhbət eləmişdi axı. Bir nəfər də boyu barədə gülməli, ya da ağıllı söz demədi, amma on min adam bu məsələdə öz qüvvəsini sınamışdı axı. Bir nəfər də nəhəng adamın insani təbiətini anlamaqda azacıq da olsa, uğur qazanmamışdı, bu barədə bir incə, təsirli sual da verməmişdi, bununla yanaşı, boyunun doğurduğu maraq yersiz, qoşulmalı olduğu söhbətlər, cavab tələb eləyən suallarsa saysız-hesabsız idi.

Bu kədərli formul elə arasıkəsilmədən təkrar olunurdu ki, get-gedə nəhəng adamın beynində ölgün ciğirlər açdı: o, fikirləşmədən cavab qaytarırdı, qulaq asmadan səs verirdi, gözlənilən cavabları artıq min dəfələrlə köməyinə yetən sınaılmış, etibarlı formula bel bağlayıb düşünüb-daşınmadan cavablandırırdı, hər kəsin nə və nə vaxt deyəcəyini qabaqcadan bilirdi.

Bəlkə, uzunboyda yumor var? Yaxşı, onda qoy xalq yumorumuzun cəfakeş tarixçisi qulaqlarını şəkə-

sin, küçələrdə gedən uzun bir nəhəngin arxasınca axan bütün o atmacalara diqqət yetirsin.

- Ay sən-i!
- Ay səni-i! Oğlan bax belə olar!
- Ay sən-i!.. Aman Allahım! ...Mat qal-malı-dır!..

Bir bu möcüzəyə bax!

– Ay səni-i! Ey, bura bax, orada, yuxarıda hava necədir, hə?.. Mat qal-malı-dır!.. Mən viz du-ru-ram-m!.. Əşi, bir bu möcüzəyə bax!

– Ey, dostum, orada, buludların arasında nə var, nəmişlik deyil! ...Hə, mən viz du-ru-ram!.. Sən bir ona bax, əməlli-başlı uzundrazdır, hə?

Ola bilsin, bu mövzuya həsr olunmuş küçə hazır-cavablığı inciləri bax belə toplanıb, bununla belə, ən yüksək dərəcəli avtoritetlər bütün təntənəli görkəmləri ilə iddia eləyirlər ki, sadalananlardan başqa heç bir inci-filan yoxdur.

Yaxud daha nəzakətli, kübar məzmunlu söhbətdə ədəbli notlar aşkara çıxmır? Qəlbini yumşaltmağa, ovqatını yaxşılaşdırmağa yönəldilmiş üstüörtülü atmacalardan təskinlikverici bir şey boy vermir. Bu cür söhbətlərdə əvvəlki formul belə səslənir:

– Siz necə uzunsunuz, adam lap dəli olar!

– H-hə... ha! ha!.. h-hə... ha! ha!.. Düz sözə nə deyəsən... ha! ha!... Siz artıq sezmisiniz!

– Əlbəttə! Siz necə dikəlmisiniz!.. Hətta əvvəlcə özümü pis hiss elədim... (ardınca tələsik düzəliş gəlir) amma bu yalnız adətkərdə olmadığımdandır, sonrasa pis olmadı... Mən o mənada deyirəm ki, bu barədə unudursan... Yəqin, sizin üçün bax bu cür olmaq həddən artıq yaxşıdır... Mən o mənada deyirəm ki, adamların çoxu özlərinin daha ucaboy olmalarına etiraz eləmir... belə, bu, hər halda, müəyyən üstünlük verir, düzdür?.. Mən o mənada deyirəm ki, hər bir adam əgər bacarsaydı, bu cür olmaq istəyərdi – axı gödək-boylu olmağa heç kəsin həvəsi yoxdur, bəyəm elə deyil? Hər kəs ucaboy olmağı daha üstün tutardı. O

mənada ki, harada olursunuz olun, hamı sizə aşağıdan-yuxarı baxır – doğrudurmu? Siz mənim belə olduğuma qarşı deyilsinizmi?.. Axı bax belə olmağınız sizin xoşunuza gəlir... O mənada ki, belə, hər halda, bu, böyük üstünlük verir, düz deyilmi?.. O mənada ki, siz məni başa düşürsünüz?

– Hə... ha-ha-ha! Hə, əlbəttə!.. ha-ha-ha!.. Əlbəttə, müəyyən mənada sizi başa düşürəm... ha-ha-ha!.. Siz tamamilə haqlısınız... ha-ha-ha! Hə, əlbəttə!

Bəlkə, elə dostyana zarafat, həqiqi qabətəhər şəfəqət qəfildən sadə, amma səmimi adamın ağzından çıxır? Yaxşı, təsəvvürünüzdə belə bir mənzərə canlandırın – bizim qitənin sahillərindəki gecə dolanbaclarından birində, hansı ki, hər birinin qarşısından minlərlə adam keçir. Biz çürük kərpic yığınınə pərçim edilmiş saxta pəncərəli qalın qədim divarda açılan bürkülü yarıqdayıq; içəridə, barın nəmiş halda parıldayan, orada-burada islaq stəkanların girdə izləri qalmış piştaxtası var; çoxdan təmizlənməmiş əzik mis tutacaq var; sərt, ölgün işığın parıltısı var; dördkunc çənəsi, gecə sahibinin tutqun sifəti olan barmen Leo peşəkarcasına diqqətlidir; nəhayət, gecənin bir-birinə oxşayan, ölgün simaları, sərxoş səslərin xırıltılı dolaşığı, əyyaşların tez-tez iyrənc pivənin sızıntısı içinə düşən dirsəkləri.

Zəng; xeyirxah Leo gözlərini sərt, ehtiyatlı halda qıya-qıya gözlüyə tərəf əyilir, qapı açılır, Uzun içəri girir, Pet Qroqan – təbiətə zarafatçı, mənşəcə kelt, xeyirxah Leonun barının coşqun təlxəyi – dərhal da ona tərəf cumur, sulanan, heyvansayağı qırmızımtıl gözlərini məzəli şəkildə bərəldə-bərəldə, çiyinlərini meymunsayağı sallaya-sallaya, əyri, meymunsayağı çıqlarını dizlərindən bükə-bükə, qalınıyanaqlı, meymunsayağı sifətini gülməli halda yuxarı qaldıra-qaldıra cumur, quruyub qalmış meymun görkəminə (bütün bunlar çox məzəlidir) nəzər salır, bu zaman Leo hırıldağa-hırıldağa gizlicə gözucu baxır, əyyaşlarsa istehzayla gülürlər. Hə, sonrasına bu cür baş verir:

Q r o q a n (*hələ də yarımoturaq vəziyyətdədir*). İ-ila-ah-i... Dəli olmaq olar! ...Bir buna bax!.. Orada nəyin üstündə dayanır axı – ah, afərin!.. (*Leo və istehzayla gülümsənən əyyaşlar sevinclə və minnətdarlıqla finxırırlar; həvəsləndirilmiş Zarafatçı Qroqon davam eləyir.*)... İla-hi-i! (*Boynunu asta-asta döndərir – qırmızı iriyanaqlı sifətini get-gedə hündürə qaldırır – o, gələn adamı düşüncəli görkəmlə başdan-ayağacan süzür – hırıldayan Leo və bütün minnətdar tamaşaçıları tərəfindən lazımınca dəyərləndirilən incə üsuldür.*) ...Ay-ay-ay! Mən elə onu görən kimi dərhal düşündüm: ayaqlarının altına yeşik qoyub-nədir?.. (*Sifətində ədəbsiz utancaqlılıqla Leoya sarı dönür.*) Əşi, heç olmasa, bir ona baxın! Bir buna baxın!.. Görün bura kim gəlib! (*üzü hırıldayan tamaşaçılara sarı*) Bunu görən kimi dərhal özümə deyirəm... Əşi, doğrudan da, bu nədir? Şəhərə sirk gəlib, yoxsa başqa bir şey olub? (*Təzədən çevrilib səmimi çaşqınlıq görkəmi ilə naməlum nəhəngi göstərir.*) ...Hə, siz bir ona baxın! (*Uğurundan məmnun halda özünün razı, istehzayla gülən dostlarına qoşulur, hələ bir müddət onları əyləndirməkdə davam eləyir: uzunboy qonağa heyrət dolu nəzər salır, çaşqınlıq içində başını bulayır, sarsılmış halda dillənir*) ...Amma bu ki – i-la-hi-i!.. Hə, siz bir ona baxın! – və i.a.

Sonra indi Leo başını asta-asta, fikirli-fikirli bulaya-bulaya, müştərisinin zarafatı müqabilində minnətdarcasına əyə-əyə nəhəng qonağa yaxınlaşır, hələ də öz xatirələrinə hırıldaya-hırıldaya piştaxtanın üzərindən əyilib məhrəmanə təzədə pıçıldayır:

– Bu, bizim Qroqandır... (*Elə bil, özünü təmizə çıxarır.*) Bir azca içib, ona görə də çərənlediklərinə fikir verməyin... O heç də ilişmək fikrində deyil. (*Təskin-edici təzədə, ağır-ağır*) Yo-ox! O ki çox yaxşı oğlandır, dünyaya beləsi gəlməyib, kefli olmayanda... amma belə də-ə, axmaqla-yır... heç də şişmək üçün eləmir... yox, e, i-la-hi-i! (*Xatırlayıb qəfildən bərkdən qəhqəhə*

çəkir – yağılı-tutqun-ağır “ha-ha-ha”lar onun iri dodaqlarının gecə şişkinliklərini və qırıqlarını titrədir.) ...Burada necə gülməyəsən, hə... üstəlik də, bu, onda çox yaxşı alındı – ayağının altına yeşik qoymusan-nədir... ha! ha! ha! ha-ha!.. Amma o, bunu ilişmək məqsədilə eləmir!.. Yo-ox! Kefli olmayanda elə yaxşı oğlandır, dünyaya beləsi gəlməyib!.. Hə, bu, onda yaxşı alındı – ayağının altına yeşik qoymusan-nədir – bunu yaxşı dedi!.. Ha! Ha! Ha! Ha! Ha! (Sonra asta, gecə gülüşündən titrəyə-titrəyə, başını asta-asta, fikirli-fikirli bulaya-bulaya ağır-ağır uzaqlaşır.)

İndi rahat buraxılmış qonaq bir tərəfdə dayanıb içəndə piştaxtanın o biri başında yığılmış əyyaşlar arasında qızğın mübahisə alovlanır, aradabir də ümumi səs-küy içindən ayrı-ayrı səslər – təxminən aşağıdakı kimi möhkəm andlar, hiddətli etirazlar eşidilir:

– Yo-ox! ...Doğrudanmı! ...Nə danışırsan! ...Hə, onda, əlbəttə... Onda gəl mərc gələk!.. Yo-ox! ...Doğrudanmı! ...Əşi, onda iyirmi var, bu, içki vermək kimi bir şeydir! ...Doğrudan! Onda gəl mərc gələk!.. Hə, yaxşı! Yaxşı!... Hə, gəl ondan özün soruş!... Hə, əlbəttə, artıqdır! ...Gəl mərc gələk!..

Mübahisə eləyənlərdən biri hər əlində bir parç piva sözləşənlərin qrupundan ayrılıb tənha qonağa yaxınlaşır. Sifətdən pis, kinli, düşməncəsinə deyil – əlli yaşlarında adi şəhərlidir; elə bil, qəzet komiksindəki şəkildən enmiş personajdır: sallaq yanaqları, qırıqlı alnı, iri burnu, dərin qırıqları var, azacıq dərinə batmış ağız – sifəti, elə bil, metal klişenin altından çıxıb, amma o qədər həyasız əlləmlik, abırsız özünəinam – əsəb sonluqları kütləşib, nitqi kobuddur – var ki, hər şeydə böyük şəhərin bədheybətliyi səhvsiz tanınır.

Ş ə h ə r b ə d h e y b ə t i (dostcasına, az qala, yüngülcə özünü təmizə çıxara-çıxara hırıldayır, səsinə alçaldır və adəti üzrə, dodaqlarını aralamadan, təkcə dodaqlarının küncüylə dillənir). Üzr istəyirəm, dostum... Mənim sənə bir sualım yaranıb – etiraz elə-

mirsən? Dostlarımızla sənin barəndə heç cür razılığa gələ bilmirik... mənim də sənə bir sualım ortaya çıxdı... Sən necə, etiraz eləmirsən?

U c a b o y y a d a d a m (*düşünüb-daşınmadan hırıldaya-hırıldaya, vəziyyətə uyğun gələn istehzaları iltifatla qulaqardına vura-vura, son dərəcə saxta təz-də*). Şübhəsiz! ...ah-ha-ha!

Ş ə h ə r b ə d h e y b ə t i. Əgər etirazın varsa, açıq-aydın de, incimərəm... Yəqin ki, çox adam elə eyni sualla sənin üstünə gəlir, mən də fikirləşdim, bəlkə, bu axın artıq səni cana doydurub – məni başa düşdün? ...Əgər bütün yol boyu elə eyni sualla yaxınlaşsalar, bu, hamını incidər axı... (*Sifətindən çətinliyə düşdüyü hiss olunur; çiyinlərini ifadəli təz-də dartıb ümidlə deyir.*) Sən başa düşdün?

U c a b o y y a d a d a m. Belə de... ah-ha-ha! ...Hə, əlbəttə, hə... Yəni – əndər görək... ah-ha-ha!... Qorxulu bir şey yoxdur.

Ş ə h ə r b ə d h e y b ə t i. Sənə, deyəsən, elə eyni sualla o qədər çox adam yaxınlaşır ki, yəqin, sualın nədən ibarət olduğunu özün artıq başa düşdün – belə deyil?

U c a b o y y a d a d a m. Belə de – hə – yox – ah-ha-ha-ha-ha... Yəni – hə!.. Hə, yəqin!

Ş ə h ə r b ə d h e y b ə t i. Hə, bəs belə, qoca... əgər etiraz eləmirsənsə... əgər qarşı çıxmırsansa... Mən yalnız soruşmaq istəyirəm... (*Məhrəmanə pıçılı-ti*)... sadəcə, dostlarımla bayaqdan səninlə bağlı heç cür razılığa gələ bilmirik – boyun nə qədərdir?.. (*Tələsik*) Yaxşı, əgər mənə söyləmək istəmirsənsə – lazım deyil! Özün başa düşürsən ki, bəzilərinə...

U c a b o y y a d a d a m. Əşi, eybi yoxdur – ah-ha-ha – yox, əlbəttə, yəni hə – ah-ha-ha... hər şey qaydasındadır. ...Qətiyyəən bir etirazım yoxdur... Mənim boyum, təxminən, bir metr doxsan yeddi – bir metr doxsan səkkiz santimetrdir... yəni, doğrusu, boyumu çoxdan ölçməmişəm... amma axırıncı dəfə ölçdürən-

də, təxminən, bir metr doxsan yeddi – bir metr doxsan səkkiz santimetr idi... (*Günahkar halda*) Doğrudur, bu artıq çoxdan olmuşdu... Bir neçə il olar, daha boyumu ölçdürmürəm... amma... ah-ha-ha... onda, təxminən, bir metr doxsan yeddi – bir metr doxsan səkkiz santimetr idi, həmin vaxtdan da çətin ki xeyli uzanmış olam... ah-ha-ha... Təxminən, bir metr doxsan yeddiylə bir metr doxsan səkkiz santimetrin arasındadır.

Ş ə h ə r b ə d h e y b ə t i (*təəccüblə, amma bir qədər məyus görkəmlə*). Doğrudan? ...Mənsə elə bilirdim, boyun daha uzundur!... Mən elə bilirdim, boyun, ən azı, iki metrdir... Burada bir nəfər də deyirdi ki, heç iki metr də olmaz. (*Fikirli halda*) Yüz doxsan yeddi – yüz doxsan səkkiz, hm... Amma bu dəqiqdir? Mənsə elə bilirdim, daha uzun olarsan!

U c a b o y y a d a d a m. Yox... ah-ha-ha... elə çoxları belə düşünür... amma mənə, hər şey düzdür... təxminən, yüz doxsan yeddiylə yüz doxsan səkkizin arasındadır.

Ş ə h ə r b ə d h e y b ə t i (*zarafatla*). Bura bax! Bilirsən sən neyləməlisən?.. Əgər mən sənə kimi belə ucaboy olsaydım, bilirsən, neyləyərdim?

U c a b o y y a d a d a m. Hə, ümumiyyətlə, yox... ah-ha-ha! Nədir ki?

Ş ə h ə r b ə d h e y b ə t i. Rinqə çıxıb Cek Demp-sini əzişdirərdim. ...Mən oradakıların hamısını əzişdirərdim... Sənə kimi nəhəng elə ilişdirə bilər ki! Axı qolların uzun olduğundan onların əlləri sənə çatmaz. Eh, gör mən neyləyərdim – təki sənə ölçülərin mən-də olaydı! Rinqə çıxardım – bax belə! – rinqə, sənə kimi ucaboy olsaydım, bax ora gedərdim.

U c a b o y y a d a d a m (*qeyri-iradi yüngüllüklə lazımi səviyyəyə qalxıb*). Bilirsən, mən sənə yerində olsaydım, bu cür olmadığımıza sevinərdim... Bəxtinin necə gətirdiyini təsəvvür eləyə bilməzsən.

Ş ə h ə r b ə d h e y b ə t i (*asta-asta, maraqla*). Ha, doğrudanmı?

U c a b o y y a d a d a m (*qısa nitqini rəvan sürətlə guruldadır*). Əlbəttə. Mənim kimilər hara üz tuturlar-tutsunlar, onların başına hər yerdə xoşağəlməz şeylər gəlir.

Ş ə h ə r b ə d h e y b ə t i (*böyük maraqla*). Ha, doğrudanmı?

U c a b o y y a d a d a m: Əlbəttə. Boyuna görə özünə heç yerdə bir şey tapa bilmirsən.

Ş ə h ə r b ə d h e y b ə t i (*söz ona asta-asta güclə çatır*). Bura bax! Doğrudan da, düz deyirsən axı!

U c a b o y y a d a d a m: Hə, aydın məsələdir! Doyunca yatmaq üçün boyuna uyğun çarpayı da tapmırsan...

Ş ə h ə r b ə d h e y b ə t i (*marlaqla*). Deyəsən, ikiqat olub yatmaq lazım gəlir, hə?

U c a b o y y a d a d a m. Bəs neyləyim axı. Bax belə – bax! (*Əli ilə ayrılı-ayrılı hərəkət eləyir və Şəhər bədheybəti xırıltılı səslə qəhqəhə çəkib gülür.*)

Ş ə h ə r b ə d h e y b ə t i. Bəs paltarı neyləyirsən? Deyəsən, hər şeyi sifarişlə tikdirmək lazım gəlir, hə?

U c a b o y y a d a d a m. Əlbəttə. (*Ardınca elə eyni formula uyğun olaraq sarsılmış dinləyicisinə evindəki çarpayının lazım olduğundan yarım metr qısalığı, nə vaqonun taxtında, nə paroxodun çarpayısında bütün boyuyla uzana bilmədiyini, əgər bir qədər dikdirsə, pilləkəndən enəndə alnını başdan-başa dirəklərə vurub zədələməsi, teatrda və avtobusda elə hey dizlərini qoymağa yer tapmaması – üstəlik, bütün qalan şeylər barədə danışır. Axırda Şəhər bədheybəti əli ilə alnını elə bir görkəmlə şappıldadır ki, elə bil, inanıbeləməsə də, Allah bilir hansısa vəhy gəlir, sonra asta-asta: “Ay-ay-ay, nə demək olar axı!” dillənib bu hey-rətəmiz məlumatı onu səbirsizliklə gözləyən dostlarıyla bölüşməyə gedir.*)

* * *

Cürbəcür şəhərlərin küçələrində, dünyanın bütün guşələrində həmin dəyişməz formul bax belə fəaliyyət göstərirdi: əsrlərin bəxş elədiyi, heç zaman dəyişməyən o formul həmin çox ucaboy, tənha adama həyatın kədərli eyniyyətini göstərdi, elə o da – nə qədər qəribə olsa da – axırda əzablı, izaholunmaz şəkildə onda insana elə inam yaratdı, ilkin insan genişürəkliyinə, xeyirxahlığına və insansevərliyinə elə inam doğurdu ki, beləsini dünyada başqa bir kimsə verməyə qadir deyil.

VAXT DA MEŞƏ ZÜLMƏTİ KİMİ QƏRİBƏDİR

Bir neçə il qabaq Münhen dəmiryol vağzal platformalarının birində yola düşməyə hazır duran İsveçrə sürət qatarı vaqonunun yanında toplaşmış adamların arasında qadınla kişi – obrazı onu görən kəsi həmişə əl çəkmədən izləyəcək qədər məlahətli qadın, bir də tutqun sifətində artıq nəhs və qəribə görüşün əlaməti həkk olunmuş kişi dayanmışdı.

Yetkin, qüsursuz gözəlliyinin zirvəsinə çatmış qadın lap parlaq, ətli dodaqlarınacan bütün bədəniylə elə həyat və sağlamlıqla işıq saçırdı – məlahətli cazibədarlığın tərkib elementlərini heyrətamiz şəkildə birləşdirmiş, elə incə uyğunluqla, elə harmonik vəhdətlə bir yerə yığmışdı ki, hətta onu açıq-aşkar görəndə belə öz gözlərinə inanmaq çətin idi.

Üstəlik, həddən artıq uzun boyu ilə fərqlənməsə də, qadın hərdənbir, elə bil, qəfildən əzəmətlə, hökm-lə hamıdan ucaya qalxmağa başlayırdı, dərhal da yol yoldaşına bərk-bərk sıxılıb utancaq körpəyə çevrilirdi. Onun düzgün bədəni qızlıq elastikliyi itirməmiş kimi görünürdü, eyni zamanda iri qadın cizgilərinin bütün hissiyyatlı mükəmməlliyi ilə dalğa-dalğa keçirdi, o qadının hər bir hərəkəti də canalıcı gözəlliyin əlaməti idi.

Qadın dəblə geyinmişdi; onun sarıtəhər, mis rənginə çalan saçının tacı üstündə kiçik şlyapa var idi, şlyapa onun göyümtül tüstüyə bürünmüş, buna görə də daha dərin görünən o gözlərə kədən vaxtı, az qala, qarqara olmağa imkan verən, öz rəngini hər ötəri ovqatla, sifətindən ötüb-keçən kölgəylə dəyişən gözlərinə kölgə salırdı. O, yol yoldaşıyla dərin, incə səslə danışırdı, ona baxanda da sifətini güclə sezilən duyğulu

gülüş işıqlandırırdı. Qadın kişiye qızğınliqla, ehtirasla, sevinclə nəse sübut eləyirdi, onun ağzından aradabir asta, sinədən gələn, qurultulu gülüş çıxırdı; gülüş onu doldurur, daşıb tökülür, zərifliklə əriyirdi.

Onlar söhbət eləyə-eləyə platformada gəzişirdilər, həm də qadın kişinin qoluna girmiş, əlcəkli kiçik ov-cunu onun ağır paltosunun qolu üstünə qoymuşdu; ona bərk-bərk sıxılır, hərdənbir çiçək kimi vüqarlı, yaraşılı gözəl başını ona tərəf əyirdi. Sonra təzədən bir neçə an diqqətlə bir-birini gözdən keçirə-keçirə yerlərində donub-qalırdılar. İndi qadın incə tərzdə ciy-ninə toxuna-toxuna, paltosunun qalın xəz yaxalığının ikisini də darta-darta işvəylə onu nəyə görəsə məzəm-mətləyir, əlcəkdəki xırdaca barmağını xəbəraredici şəkildə qaldırırdı.

Bütün bu müddət ərzində kişi ona tamaşa eləyirdi; o, az danışır, amma qadını iri qara gözləriylə yeyirdi; o gözlər ölümün və həyatın sönməz atəşiyə, adama elə gəlirdi, yalnız onun hesabına, az qala, qadını acgözlüklə, sevginin doyulmaz incəliyi ilə canına çəkə-çəkə yanırıdı. Bu, həddən artıq ucaboyle, üzgün yəhudi idi, xəstəlik onu elə əldən salmışdı ki, onun bədəni əynindəki ağır, bahalı paltarın içində itmiş, atılmış, unudulmuşdu.

Onun, az qala, sümüklərin və dərinin təmasından şəffaflıqacan arıqlamış cılız solğun sifətindən təkce iri burnu qalmışdı, buna görə də o, sifətdən çox bir cüt alov saçan hərıs gözlə işıqlandırılmış, yan tərəflərdən qızdırmalı halda yanan iki qırmızı yanaqla bəzədilmiş ölümün quş maskasına oxşayırdı. Bununla belə, həmin sifət özünün bütün xəstəlik çirkinliyi və arıqlamasıyla yanaşı, qeyri-adi dərəcədə həyəcanlandırıcı, yaddaqalandı; ölüm möhürlü nəcib, faciəvi sifət idi.

Amma ayrılıq zamanı yetişdi. Bələdçilərin xəbəraredici qışqırtıları eşidildi, bütün platforma boyu hərəkətin vahid cəhdi keçdi, dostlar dəstəsinin üzərindən qarmaqarışılıq qasırgası ötdü. Adamlar hamı-

nın gözləri qarşısında öpüşür, bir-birinin əlini sıxır, ağlayır, gülür, arxada qalanları səsləyir, bir daha qısaca, bərk-bərk öpüşmək üçün geri qayıdır, tələsik öz kupelərinə qalxırdılar. Yad dillərdə andlar, danlaqlar, vədlər, gizli mənası vidalaşanlar qrupunun hər birinə çox əziz olan, dərhal da qəh-qəhə dalğası doğuran tələsik eyhamlar və zarafatlar eşidilirdi; bütün dünyada həmişə eyni cür olan vida sözləri səslənirdi:

– Otto! Otto! Sənə verdiyim şeyi götürdün?.. Yoxla! Yerindədirmi? – O yoxlayırdı, hər şey yerindəydi; gülüş tutması baş verirdi.

– Sən Elzanı görəcəksən?

– Nə olub? Eşitmirəm! – qışqırığı; əl qulağa qoyulub, baş döndərilib, sifətdə anlamazlıq var.

– Mən! deyirəm! sən! Elzanı! görəcəksən?! – səsi gücləndirmək üçün bükülmüş ovucların altından çıxan qulaqbatırıcı bağırtı kütlənin səs-küyü üzərində səslənir.

– Hə. Görünür, hə. Biz onunla San-Moritsdə görüşməliyik.

– Ona de ki, məktub yazsın.

– Hə? Mən səni eşitmirəm. – Eynilə bundan qabaqki kimi pantomima.

– Mən! deyirəm! ona! de! qoy! məktub! yazsın! – yenidən bağırtı eşidilir.

– Ah, hə! Hə! – cəld başını tərpədir; gülümsəyir: – Deyərəm, deyərəm.

– ... yoxsa ondan inciyərəm!

– Necə? Heç nə eşitmirəm, yaman səs-küydür... – yenə eyni bədən hərəkəti.

– Mən! deyirəm! ona de! Mən inciyərəm! Əgər o! mənə məktub yazmasa! – qalan adam qəsdən boğazını yırtı-yırta bağırtır.

Sonra dərhal hələ də onu boğan gülüşdən əsən qadına bic-bic nəsə pıçıldayan bir kişi, gedən tanışına nəsə qışqırmaq üçün istehzal gülüşlə döndü, amma qadın ona mane oldu – gülüşdən qıpqırmızı qızarmış

qadın kişinin əlindən yapışmış özünü unutmuş halda inildədi:

– Yox!.. Yox!..

Amma hırıldamağına davam eləyən kişi boru kimi büküdü oвуclarını ağızına aparıb bağırırdı:

– Valter dayıya de ki, qoy geyinsin öz...

– Nə-nə? Eşitmirəm? – Ovuc qulağın yanındadır, baş bundan qabaq döndərilib.

– Qoy! deyirəm!.. – kişi qəsdən zil səslə qışqırmağa hazırlaşdı.

– Yox!! Yox!! Yox!! Tşşş, – qadın gülüşdən boğulub onun əlindən darta-darta yalvardı.

– ...qoy Valter dayı! mütləq! geyinsin! özünün yun...

– Yox!! Yox!! Yaxşı, yox də, Haynrix! Tşşş! – qadın uğunub gedirdi.

– O qalını! üstündə! Berta xalanın onun ad-soyadının! baş hərflərini! Toxuduğunu! – kişi rəhmsizcəsinə öz bildiyini eləyirdi.

Bu vaxt bütün kütlə səs-səsə verdi, gülən qadınlara ciyiltilər, etiraz dolu qışqırıqlar, uca:

– Tşşş! Sakit olun! – sədası eşidildi.

– Ja-ja!! Deyərəm, bəs necə! – ətrafda hamı bir qədər sakitləşən kimi pıçqıldayan sənişin cavabında dilləndi. – Amma ola bilsin! – onun o şeyləri! daha yoxdur! – gedən adam handan-hana anlayıb əl-ayağa düşdü. – bəlkə! əcnəbi! *froylaynlardan!* hansısa.. – Bu vaxt havası çatmadı, o, gülməkdən uğundu.

– Otto! – qadın ciyildədi! – Tşşş!!

– Ola bilsin! *froylaynlardan!* biri! onları ondan... – o, gülməkdən öskürdü.

– O-o-o-t-to!.. Utanmırsan! Tşşş! – qadınlar bir ağızdan ona qışqırıdılar.

– Xatirə olaraq! qocadan! Münhendən!.. – cavabında hazır cavab tərəf-müqabili ona bağırırdı, təzədən bütün məsələdən hali olanlar eləcə qovşurula-qovşurula güldülər. Onlar azacıq özlərinə gələndə kişilərdən

biri tənəfnəfəsləklə çarpışa-çarpışa, dili dolaşa-dolaşa, gözlərindən axan yaş silə-silə sözə başladı:

– Elzaya! De ki! – Burada səsi sözünə baxmadı, qırılıb güclə eşidilən ciyiltiyə çevrildi, o da bir daha gözlərini silmək üçün ara verməli oldu.

– Nə?! – hırıldayan sərnəşin bağırıldı.

– Elzaya! De ki! – o daha inamla başladı. – Berta xala! Oh, bacarmıram! – o, yenidən zəif-zəif inildədi, səsinə kəsdi, yaşarmış gözlərini silib aciz sükuta daldı.

– Nə-nə?! – yola salan adam ovcuyla iti qulağını şappıldada-şappıldada qulaqbatırıcı səslə qışqırdı.

– Elzaya nə demək lazımdır?

– Elzaya! De ki! Berta xala! ona! qat-qat piroqun! reseptini! göndərir! – qalan adam artıq lap hönkürə-hönkürə ağladı, elə bil, onu qaçılmaz, tamam güc itkisi yaxalamamış bu sözü nəyin bahasına olursa olsun, özündən sıxıb çıxarmalı idi. Berta xalanın qat-qat piroqunun bu ilk baxışda heç də çoxmənalı olmayan xatırlatması, doğrudan da, heyvət doğuran təsir göstərdi; əvvəl baş verənlərdən heç biri indi bütün dostlar qrupunu bürümüş əsinti tutmasıyla hətta cüzi müqayisəyə də gəlməzdi, qəfil qəşşədiləcək gülüşə qarılıb hamı eyni vaxtda dartınırdı; onlar sərxoşlar kimi yırğalanır, dayaq axtara-axtara zəif halda bir-birindən yapışırdılar, yaş onların şişmiş gözlərindən dolu kimi yağır, açılmış ağızlarındansa hərdənbir səslərin əzaba düşər olmuş qırıntıları: boğuş hiçqılıtlar, qadınların zəif ciyiltiləri – üzücü şənliyin boğuş tutması – qopurdu, axır ki, hamı o tutmadan çıxıb hiçqıra-hiçqıra, öskürə-öskürə birtəhər özünə gəlməyə başladı.

Orada, həqiqətən, nə var idi, bütöv bir dəstəni bu cür dəlisov sevinc çırpıntısına məruz qoymuş o açıq-aşkar bayağı xatırlatmada hansı üstüörtülü məna gizlənirdi – kənar adamlar bunu dərk eləyə bilməzdilər, amma onların hərəkəti başqalarına da yoluxdu, sırayət elədi: adamlar şənənən dəstəyə baxır, istehzayla gülümsünür, gülə-gülə başlarını bulayırdılar. Bütün

qatar boyunca buna oxşar şeylər baş verirdi. Ən müxtəlif – qayğılı-qayğısız, kədərli-şən, cavan, qoca, sakit, etinasız-narahat – adamlarla; fəaliyyət cəhdi çulğamış, əyləncə ehtirası qovan bütün kəslərlə; hər işarənin, sözün, hərəkətin qarşıda duran səfərin doğurduğu intizarı, sevinci-ümidini qəlblərində üzə çıxardığı kəslərlə, yorğun, laqeyd nəzərlərini ətrafda gəzdirib öz yerlərində oturan, daha gedişin təfərrüatlarından heç biriylə maraqlanmayan adamlarla – hər kəslə və hər yerdə eyni şey baş verirdi.

Yolasalmaların vahid, bütün dünyada dəyişməz ümumi, universal dili – əksərən mənasız, bayağı, heç şeyə yaramayan, amma elə bu səbəb üzündən də qəribə tərzdə rıqqətli dili səslənirdi, çünki o dil adamların qəlbində dərin yaşantıları gizlətməyə, ayrılıq haqqında fikirləşəndə ürəklərində peyda olan boşluğu doldurmağa, əsl hissləri gizlədən sipər, maska rolunu oynamağa xidmət eləyir.

Bunun sayəsində yadellinin oğlu olan gənc üçün, bütün bunları görəndən kənar adam üçün qatarın yolasalma mərasimi kəskin, həyəcanlandırıcı əhəmiyyətlə dolu idi. Adı sözləri eşidə-eşidə, adı səhnələri görə-görə – yad dilin örtüyü altında olsalar da, bununla belə, mahiyyətinə görə öz həmvətənlərini müşahidə eləyə-eləyə həyatı boyu gördüyü, eşitdiyi sözlər və səhnələr – o, qəfildən əvvəllər heç vaxt duymadığı xəbərdar adamın əziyyətverici tənhalığını hiss elədi, dünyadakı bütün adamları qəribə tərzdə birləşdirən, insan həyatının düz quruluşunda kök salmış, adamların danışdıqları ləhcələrdən, onların mənsub olduqları irqlərdən daha dərin – adamlar eyniyyətini duydu.

Amma indi, ayrılmaq zamanına çatanda qadınla ölməkdə olan kişi susurdular. Onlar əl-ələ tutub, gözlərini gözlərinə dikib bir-birinə yandırıcı, acgöz mehribanlıqla baxırdılar; qucaqlaşdılar, qadının qolları kişinin boynuna dolandı, həyatla dolu məlahətli bədəni

ona sığındı, qırmızı dodaqları dodaqlarından elə yapışdı ki, elə bil, heç vaxt buraxa bilməyəcək. Axır ki, qadın, az qala, özünü ondan ayırdı, kişini ümid-sizcəsinə, gücsüz halda geri itələyib dilləndi: “Get, get! Vaxtdır!”

Bu zaman kişi – o bədheybət – dönüb tələsmədən öz vaqonuna girdi, qatar hərəkətə gəlib asta-asta sürünməyə başladı. Kişi artıq bu müddətdə başını pəncərədən çıxarıb gözlərini qadından ayırmadan dəhlizdə dayanmışdı, qadınsa onu mümkün qədər çox görmək üçün platformayla gedirdi. Amma qatar sürət topladı, qadın daha yavaş-yavaş gedib dayandı – gözləri nəmdir, dodaqları kimsənin eşidə bilməyəcəyi sözləri pıçıldayır – və kişini gözədən itirib, “*auf Wiedersehen!*”¹ qışqıraraq barmağını dodaqlarının üstünə qoydu, ona hava öpüşü göndərdi.

Qısa müddətdə həmin xəyalın yol yoldaşı olacaq gənc isə dəhlizdə bir qədər də ləngidi: elə hey pəncərədən vağzal örtüyünün iri tağlarına baxırdı – əslində isə ucaboy, məlahətli qadından, onun yavaş-yavaş uzaqlaşan fiqurundan başqa heç nə görmədən, guya, camaatın necə dağılışdığına, platformanı tərk elədiyinə göz qoyurdu: qadın başını aşağı salmışdı, asta, sürünən, ifadəsilməz dərəcədə zərif, dalğavari, rəngdən-rəngə düşən hərəkətləri duyğulu idi. Bir dəfə ətrafına baxmaq üçün ayaq saxladı, sonra geri döndü, eynilə əvvəlki kimi asta-asta irəli getdi.

Qəfildən dayandı. Bir adam perrondakı dəstədən ayrılıb ona yaxınlaşdı. O lap cavan idi. Qadın yavaşdı, elə bil, qımıldanmaqdan qorxurdu, əlcəkli əlini etiraz edən kimi yuxarı qaldırırdı, təzədən yoluna davam elədi, bir saniyədən sonra onlar artıq bir-birini qızgınlıqla qucaqlamışdılar, ətrafda kimsəni görmədən bir-birini ehtiraslı öpüşə qərq eləyirdilər.

Gənc oğlan öz yerinə qayıdanda artıq dəhlizdən kupesinə girməyə, xırıltıyla nəfəs ala-ala divanının

¹ Görüşənədək (*alm.*)

yastığı üstünə yığılmağa macal tapmış qonşusu, demək olar, sakit idi, daha o qədər üzgün görünmürdü. Onun cavan yol yoldaşı bir dəqiqəliyə diqqətlə kişinin quşsayağı profilinə, yorğun-yorğun yumulmuş gözlərinə baxdı, o məhkum görüşü platformada görüb-görmədiyini, əgər görübsə, ona yeni təcrübə zərrəsi bəxş eləyəcəyini ayırd eləməyə çalışdı. Amma ölümün maskası sirli, keçilməz idi; anlamağa çalışan gənc oğlan onu görə bilmədi. Nazik dodaqlarının kənarlarında sifətini qəfil işıqlandıran zəif təbəssüm oynadı, indi artıq açıq olan alovlu gözləri isə elə dərinə batmışdı, elə laqeyd idi, adama elə gəlirdi ki, o gözlər ağlagəlməz dərinlikdən çox dərin bir şeyə baxır. Bir an sonra o, yumşaq, boğuc səsle dilləndi:

– O, mənim arvadım idi. İndi, qış vaxtı mən tək getməliyəm. Ən yaxşısı budur. Yaz olanda mən daha yaxşı olacağam, o da mənim yanıma gələcək.

* * *

Qatar qış gününün bütün qalan hissəsini Bavariyanın çölləri ilə şığıyır. Güclü, cəld halda sürət topladı, şəhərətrafının axırınıcı seyrək, balaca evlərini arxada qoyub bir göz qırpımında Münheni əhatə eləyən düzənliyə çıxdı.

Hava boz idi, tutqun səma ağır halda asılıb qalmışdı, bununla belə, artıq havadan qoxusu olmayan, amma bununla yanaşı, soyuq dağ havasının sevinc dolu enerjisi ilə açıq-aşkar duyulan həyatverici Alp təmizliyi əməlli-başlı hiss olunurdu. Az qala, yarım saatdan sonra qatar dağətəyi ilə gedirdi; yanından təpələr, vadilər ötüb-keçirdi, yaxın yerlərdə buludlar arasındakı dağ silsilələri görünüb yox olurdu, bütün bunları da Almaniya meşələri özünün tutqun sehrbazlığıyla kölgələyirdi: buranın meşələri təkcə ağaclar yığını deyil axı – yox, bu, əsl sehrbazlıqdır, bu, adamların, xüsusilə də qan bağlarıyla bu torpaqla, xatirələrin oyatdığı, heç cür sonadək izah olunmayan bu tut-

qun musiqiyə nə təhərsə bağlı olan əcnəbilərin qəlbi-ni əsir eləyən əsl ovsun və gözəllikdir.

Öz dədə-babalarının ölkəsinə düşmüş insanda yaranan heyramiz hiss mütləq yaxınlaşan yetkinləşmənin xəbərdarlığına oxşayır. Elə bil, gəncliyində çox ehtirasla can atdığı o naməlum diyara, sənin qəlbinin, hər tərəfi tutmuş yad qardaşının, bu torpağın – sənin uşaqlığının nağılvari torpağının bütün xalqının bulanıq, gizli tərəfi olan ölkəyə daxil olursan. Tanımağının dəqiqliyindən, dərhal etibar eləməməyindən heyrlənmiş halda onu gördüyün anda o torpağı kəşf eləyirsən: həm gerçəkdir, həm qərībədir, ətrafdakı hər şey də yuxudakı kimi tanışdır, çünki həmişə yuxuda və qarabasmada belə olur.

Bu nədir? Sinəndə artıb-çoxalan, qərībə, sakitləşməyən sevinc və kədər nədir? Çatdırmaq mümkün olmayan bu xatirə, sözə bürünməyən bu tanıma partlayışı nədir? İfadə eləmək mümkün deyil. Burada insan nitqi acizdir, yapışmağa bir şey yoxdur, bu yaddaşın gerçəkliyini nəyləsə əsaslandırma bilməzsən, ona görə də acı qürur xurafata səfehçəsinə itaəti ələ salmaqda sərbəstdir. Bununla belə, bu tutqun ölkəni bir anda, ayağın dəyən kimi – hətta dilsiz, dəlil-sübutsuz, duyduğunu söyləməyə ümid eləmədən də – tanıyırsan; amma olanımız budur, yəni bildiyimizi bilirik, biz də – bizik.

Əşi, bu “biz” kimdir axı? Biz cılpaq, biz çaşqın amerikalılarıq. Başımız üzərinə əyilmiş göylər ucsuz-bucaqsız, bomboşdur, cürbəcür dilli legionlar da dəstə-dəstə qanımızın cərəyanında irəliləyir. Bu qərībə ortaqlıq, qəfil tanıma hissi, elə bil, qarayaxa yuxuların təlqin elədiyi yaxın və sürüşkən xatirələr haradan peyda olur? Bu mərhəmətsiz yanğı, bu xəstəhal ehtiras haradan peyda olur; meşənin qalınlığından eşidilən tutqun-təntənəli, şəffaf-sehrli musiqi haradan peyda olur? Necə oldu ki, bu amerikalı oğlan ilk andan, görün kimi yad ölkəni tanıdı?

Necə oldu ki, alman şəhərciyindəki ilk axşamından heç vaxt eşitmədiyi dili anlamağa başladı, dərhal da danışıdı, yad dildə, o dili bilmədən, amma möcüzəli arqoların (nə bizim, nə sizin) möcüzəli köməyi ilə, az qala, dilin ruhunu təcəssüm etdirəcək qədər dəqiq – söylənən sözlərin yox, dilin özünün – istədiyini söylədi, o, öz-özünə, düşünüb-daşınmadan ixtira olundu, anlayışa dərhal yarandı; bu cür təzədə də o, danışıdığı kəslərin hamısına anlaşılıqlı olurdu.

Yox. O, heç şeyi sübut eləyə bilməzdi, amma əmin idi ki, beyninin dərinliklərində, qanında bu ölkəni, atasının həmtayfalarını qeydsiz-şərtsiz anlama hərəkətsiz halda gizləniş. O, bütün bunları – öz mənşəyinin bütün faciəvi, qırılmaz qatqısını duyurdu. Özündə vəhşi başlanğıcın, ruhi başlanğıcın qorxunc qatışığını hiss eləyirdi. Vəhşi qədim meşələr qarşısındakı, onu gözlənilməz şeytani dairəyə salan vəhşi fiqurlar səfi qarşısında adıbilinməz qorxuya, elə bil, ibtidai zamanların çıxılmaz meşə dəhşətində batma hissənə bələd idi. Özündə doyumsuz axta donuzun istəklərinin ləng acgözlüyünü, eyni zamanda da ruhun qəribə, qüdrətli musiqisini daşıyırdı.

Qarınculu heyvan onu nifrətə və iyrencliyə – sönməyən yanğının çulğadıdığı, həmişə ac, qaban sifətli vəhşi, korun-korun yanan doyumsuz şəhvətini yoxlamaq üçün bütün maneələri dağıdan ləng əl – öyrətmişdi. O, həmin nəhəng vəhşi heyvana dəhşətli, öldürücü nifrət bəsləyirdi, çünki onu öz içində hiss eləyir, tanıyırdı, özü də onun ipə-sapa yatmayan, qərəzli, gərəksiz istəklərinin qurbanı idi. Bunun günahı bütöv çaylarda, şişdə bütövlükdə çevrilən, ondan ötrü qızardılan öküzdə, ətrafındakı divar kimi qalın meşənin zülmətində barbarsayağı bağırən nəhəng heyvanaoxşar varlıqlarda, nə yorulmaq, nə doymaq bilən, hər şeyi aşırən acgöz bətnin, nəhəng qarının qaba sövdələşməsində hiddətlə dayanmış iri sarışın qadınların ölçülərə uyğun gəlməyən cismində idi – bütün bunlar

onun qanında bir-birinə qarışmışdı, onun ruhuna, həyatına daxil olmuşdu.

Bu, ona müəyyən şəkildə tutqun zamansızlıqdan, qədim meşənin dəhşətindən özündə olan bütün mehrlə, həyəcanlandırıcı, qəribə və gözəl hər şeylə birgə miras qalmışdı: budur, buynuz səsləri xırıltılı təhər gəlib çatır, güclə eşidilir, elə bil, pərilər meşənin arxasından səsləyirlər, onların çağırışları qədim german ruhu ifratçılığının qatı qarmaqarışıqlığında sonsuz, qəribə dolaşılıq arasından eşidilir. Millətin sərt, həllolunmaz, qəribə, kədərli sirridir: nəhəng çatışmazlıqlar vəhşi heyvan cəmdəyindən dağ zirvələrinə, işıqlı təmizliyə pərvazlanmış dəyanətli ruhun gücü, qüvvəsidir, burada da artıq böyük musiqinin keçilməz sehri, poeziyanın nəcibliyi insandakı kor-koranə, qaba heyvani acgözlük və şəhvaniliklə əzəblə, sarsılmaz şəkildə çulğuşub.

Bütün bunlar ondan ötrü özününkü idi, hər şey də həyatında öz yerini tutmuşdu. Heç zaman da – bilirdi, – yox, heç zaman birini o birindən ayırmaq olmazdı, eynilə onun qanını atasının qanından heç bir destilləylə ayırmaq, tutqun zamanların qədim döymə naxışını parçalamaq mümkün deyildi. Elə buna görə də vaqonun pəncərəsindən Alp dağlarının bomboş, qarlar və tutqun, məftunedici meşələr ölkəsinə baxmağına bənd idi ki, dərhal artıq təəccüb doğuran tanıma hissi yox, bu yerləri uşaqlıqdan xatırlaması, buranın onun doğma evi olduğu duyğusu yaranırdı. Həm də onun qəlbinə yuxuların əzəmətli, qarayaxa musiqisi kimi tutqun, ipə-sapa yatmayan, qəribə tərzdə şənlik eləyən bir şey axır, artıb-çoxalırdı.

* * *

İndi, tanışlıq baş tutanda bu xəyal-adam öz millətinə xas olan doyumsuz, abırsız maraqla yol yoldaşına həyatı, evi, peşəsi barədə, hara, nəyə görə getdiyi barədə saysız-hesabsız suallar yağdıрмаğa başladı.

Gənc oğlan həvəslə, incimədən cavab verirdi. Aydın idi ki, onu yetərinə utanıb-eləmədən sorğu-suala tuturlar, amma ölməkdə olan adamın səsi elə qılıqlı, elə dostyana, yumşaq səslənirdi, özünü saxlamaq tərzini elə nəzakətli, elə xeyirxahcasına, etibarlı, azacıq duyulan yorğunluq örtüyü ilə gözəl yumşaldılmış təbəssümü elə işıqlı, elə rıqqətliydi ki, cavabı asanlıqla, sanki, özbaşına verilirdi.

Axı cavan oğlan amerikalıdır, düz deyilmi? – Hə. – Artıq çoxdanmı xaricdədir – iki aydır! Üç aydır? Az qala, bir ildir! Doğrudanmı, bu qədər uzun müddətdir? Deməli, Avropa onun xoşuna gəlir, elə deyil? Bu, onun ilk səyahətidir? Yox? Dördüncü? – Xəyalın qaşları bir qədər açıq-aşkar heyrətlə yuxarı qalxdı, amma əsəbi, nazik dodaqlarından güclə sezilən yorğun, şəfqətli təbəssüm yox olmadı.

Nəticədə oğlan sıxılıb bütünlüklə suyu çıxarıldı: xəyal onun barəsində hər şeyi öyrəndi. Sonra o, bir dəqiqəliyə oğlana güclə sezilən, işıqlı, azacıq istehzalı, amma bununla yanaşı, mehriban təbəssümüylə baxdı. Axırda yorğun, inadkar halda, təcrübənin və ölümün sakit qətiyyəti ilə dilləndi:

– Siz şox cavan. Bəli. İndi siz hər şeyi görmək, hər şeyə malik olmaq istəyir, amma heç nəyə sahib deyil. Həqiqət budur – elə deyil? – O, inamla gülümsəyə-gülümsəyə sözə başladı. – Bu ötüb-keçəcək. Gün gələcək ki, yalnız çox az şey istəyəcək, bəlkə də, o az şeyə sahib olacaq... – burada o, təzədən işıqlı, şəfqət dolu təbəssümlə işıqlandı. – Bu da elə ən yaxşısıdır, düzdür? – O, yenə gülümsəndü, sonrasa yorğun-yorğun dilləndi. – Mən bilirəm, bilirəm. Özüm sizin kimi hər yeri gəzmişəm. Hər şeyi görməyə çalışmışam, heç nəyə də sahib olmamışam. İndi daha səyahət eləmirəm. – Hər yerdə elə eyni şeylərdir, – arıq, solğun əli ilə yorğun ümitsizlik hərəkəti eləyib pəncərəyə baxdı. – Çöllər, təpələr, dağlar, çaylar, şəhərlər, xalqlar – onlar barədə hər şeyi anlamaq istəyirsi-

niz. Bir çöl, bir təpə, bir çay, – onun səsi pıçılıyaqan endi, – və vəssalam-şüttamam!

O, gözlərini bir anlığa yumdu; təzədən danışıqda pıçılıyaq güclə eşidilirdi.

– Eyni həyat, eyni yer, eyni vaxt.

* * *

Hava qaranlıqlaşdı; kupədə işıq yandı. Yenidən gedən həyatın pıçılıyaq çəkingən də olsa, inadkar, qəti xahişlə gəncliyə ünvanlandı. Bu dəfə xəyalın öz balaca divanında dincəlmək məqsədilə yerləşməsi üçün işığı söndürmək lazım gəldi. Yaşca kiçik yol yoldaşı həvəslə, hətta sevinclə razılaşıdı; onun yolu son mənzilə yaxınlaşdı, erkən çıxmış ayın parılıyaq isə dağ meşələrinə, qara, vaqonun içindəki qaranlığa anlaşılmaz xüsusi fantastik, sirlili işıq ötürən qəribə, parılıyaq, inadkar sehr səpələyirdi.

Xəyal balaca divanının yastıqları üzərinə səpələnib sakitcə uzanmışdı – gözləri yumulu idi, üzərində iki alışıb-yanan al-qırmızı qızartı olan arıq yanaqları indi bu sehrli işıqda bənövşəyi, naməlum, qorxunc rəngə çalır, iri quşun dimdikli maskasını xatırladırdı. Adama elə gəlirdi ki, o, güclə nəfəs alır, kupədə nə səs, nə həyat hərəkəti vardı, yalnız çarxların taqçılıyaq, bir də vaqonun ayrı-ayrı hissələrinin cırlılıyaq və xırçılıyaq, yalnız bu yaddaşın dərinliklərinə musiqi fonu doğuran qəribə, tanış, özü sükutun və əbədiyyətin səsi olan, şığıyan qatarın yaratdığı güclü simfonik həmahənglik eşidilirdi.

Sirlili işığın və zamanın sehrinə bürünmüş gənc gözlərini ayın ötəri parılıyaqında yanından əzəmətlə ötüb-keçən möcüzəli ağ-qara aləmdən çəkmədən pəncərəyə baxa-baxa oturmuşdu. Nəhayət, durdu, dəhlizə çıxdı, qapını arxasınca ehtiyatla ördü, vaqon-restorana çatanacan ensiz keçidlə tamburdan-tambura adlayıb irəli şığıyan qatarın arxa tərəfinə gətirdi.

Burada hamı hərəkətdəydi, hamı hissiyyətli hərəkətlə, dəbdəbə və şənliklə parıldayırdı, işıq saçırdı. Ada-

ma elə gəlirdi ki, qatarın bütün həyatı bu yerdə yığılıb. Ofisiantlar – diribaş, sarsılmaz sabitliklə yeriyan – dəlisov sürətlə şütüyan vaqonun keçidi ilə cəld orabura vurnuxur, masaların yanında ayaq saxlayıb məcməyilərə yığılmış iri qablardan boşqablara dadlı hazırlanmış yeməklər qoyur, müştərilərə xidmət eləyirdilər. Ofisiantların ardınca *sommelier*¹ gəzirdi; o, Reyn şərabının uzun, tərləmiş şüşələrini açırdı – şüşəni dizlərinin arasında sıxır, tıxacı dartırdı, bərk partıltı eşidilir, tıxac atılıb xüsusi səbətə düşürdü.

Masaların birinin arxasında şişman qocayla gözəl bir qadın əyləşmişdi. Digər masada “apaş” yaxalılı köynəkdə (kəlləsi daz qırılmış sifəti iri donuzun başını xatırladırdı, alını tənha mütəfəkkirin alınıydı) nəhəng, qüvvətli görünüşü olan alman oturmuşdu, heyvani istəkdən doğan diqqətli görkəmlə ofisiantın ona ət qoyduğu məcməyini gözləriylə yeyirdi. Bununla yanaşı, alman yırtıcı, elə bil, düz bətnindən gələn səslə deyirdi: “*Ya!.. Gut!.. und ofiesem hier auch...*”²

Zənginlik, güc, dəbdəbəylə dolu mənəzəryədi; bircə baxışla – dərhal da hiss eləyirsən ki, doğrudan da, birincidərəcəli Avropa ekspressində yola çıxmısan – Amerika qatarında gedəndə duyduğundan kəskin surətdə fərqlənən hissdır. Amerikada dəmir yoluyla səfər qüssəylə yarınbayarı dəlisov sevinc qabarması doğurur; bütün varlığıyla qatarın keçib-gətdiyi ölkənin bu vəhşi, hüdudsuz, ucsuz-bucaqsız, becərilməmiş çöllərini dərk eləyirsən, can atdığıın sehrli şəhər barədə fikirləşəndə isə səni orada gözləyən o həyatın anlaşılmaz, nağılvari vədlərinin gerçəkləşməsinə dil-siz, sözlə ifadə olunmayan ümid adamı didib-dağıdır.

Avropada sevinc və zövq vəziyyəti daha gerçək, daha sabitdir. Dəbdəbəli qatarlar, zəngin bər-bəzək, tünd-qırmızılıq, masmavilik, vaqonların təzə-tər, parlaq rəngi, yaxşı yemək, qaynayan, şənəndirən şərab,

¹ *Sommelier* – restoranın şərab işinə baxan xidmətçisi (*fr.*)

² Hə!.. Yaxşı!.. bir az bundan da... (*alm.*)

bir də sənişinləri – həyatsevər varlı kosmopolitlərin görkəmləri – bütün bunlar güc və hissiyyat dolu sevinc duyğusu təlqin eləyir, arzularınızın yaxında mütləq həyata keçəcəyinə işarə vurur. Dolğun mədəniyyətin, bütöv bir millətin qələbəliyi ilə əhatə olunduğun bir neçə saat ərzində əsrlərdən və dövrlərdən şığıyıb, bir ekskursiya cənnətindən o birinə adlayıb ölkədən-ölkəyə keçirsən.

Amerika qatarının pəncərəsindən baxanda peyda olan dəlisov sevinc və adsız ümidin əvəzində də Avropada gerçəkləşmənin ağlagəlməz sevincini, ani, dərkolunan zövq duyursan, sanki, dünyada zənginlikdən, dəbdəbədən, sevgidən başqa heç bir şey yoxdur, bu həyatla özünün bütün sonsuz zövqlər müxtəlifliyində yaşamaq, ləzzət almaqsa əbədiyyətəcən davam eləyəcək.

* * *

Gənc oğlan yedi, pulu ödədi, təzədən vaqonlarla dəhliz arxasınca irəli şütüyən qatar boyunca getməyə başladı. Öz kupesinə çatıb gördü ki, xəyal hələ də elə öz balaca divanında uzanıb o cür yatır, ayın parlaq ziyası hələ də onun quşabənzər profilini nurlandırır.

Uzanmış adam öz halını qətiyyənlə dəyişdirmədi, amma gənc oğlana elə gəldi ki, nəşə naməlum, sezilməz, bununla belə, fəlakətli dəyişiklik baş verib, ancaq o, fəlakətin nədən ibarət olduğunu müəyyənləşdirməyə cəhd eləməzdi. Nə dəyişdi? O, öz yerində oturdu, bir müddət gözlərini ayırmadan üz bəzəndəki adamın zülmətdə səssiz-səmirsiz əriyən cizgilərinə baxdı. Nədir, o, nəfəs almır? Oğlan fikirləşib özünü, az qala, inandırdı ki, nəfəs var: arıq sinə qalxıb-enir; amma hər halda, tam aydınlıq yox idi. Əvəzində ayın zəif işıq saçdığı toranlıqda bərk-bərk sıxılmış dodaqların küncündən uzanan tünd-qırmızı-qara zolağı, döşəmədəki iri tünd-qırmızı-qara ləkəni lap aydın gördü.

İndi neyləmək lazımdır? İndi neyləmək olar? Ona elə gəlirdi ki, fəlakətli ayın qarayaxa ziyası ruhunu özünün qara ovsunuyla bürüyüb, onu ölçüsüz-biçisiz süstlük və laqeydlik dərəsinə salıb. Üstəlik, qatar da sürətini azaltmışdı, şəhərin ilk işıqları görüldü: bu, səyahətin sonu idi.

Bax budur, qatar get-gedə stansiyaya daha asta-asta yaxınlaşır. Qatar yollarında relslərin parıltısı, yolgöstərənlərin, işıqforların parlaq, aydın işıqla yanan – qırmızı, sarı, qaranlıqda həddən artıq kəskin – kiçik fənərləri; bir qədər uzaqda alçaq yük platformaları, boş, qaranlıq, həyatın bayaq tərək elədiyi, həssas, qəribə intizarda donub-qalmış işıqsız qatarların yedəkləri gözə dəyir. Sonra sürət qatarının pəncərələri yanında uzun stansiya perronları asta-asta ötüb-keçdi, ardınca budur, möhkəmbədənli yükdaşıyanlar səbirsiz halda əl-qollarını oynada-oynada, bir-biriylə danışa-danışa, dərhal da öz yüklərini pəncərədən verməyə başlayan sərnəşinləri səsləyə-səsləyə keçdi cəldliyi ilə qaçdılar.

Oğlan başının üzərindəki tordan öz çamadanını ehtiyatla çıxardı, paltosunu götürüb ensiz dəhlizə çıxdı. Arxasınca kupenin sürütməli qapısını səssizcə açdı. Sonra qapını yenə açdı, tərəddüdlə kupeyə baxıbaxa iki saniyə dayandı. Yarıqaranlıqdakı kiçik divanında meyit hərəkətsizliyi ilə uzanmış adamın xəyali cizgisi görünürdü.

Yolun sonunda hər şeyi olduğu kimi, səssiz-səmirsiz qoymaq xeyirliyədirmi? Elə ola bilməzmi ki, içində yaşadığımız, içində hamımız – hərəkət eləyən kölgələr olan bu zamanın böyük yuxusu mütləq yaqınlıqla bizə yalnız bir şeyi təsdiqləməyə imkan verir: görüşdük, danışdıq, bizi bu torpağın üzəriylə zülmətin içindən keçirib harasa irəli, zamanın bir nöqtəsindən digər nöqtəsinə şığıdığımız müddətdə anlar bizə tanış idi, bununla kifayətlənməyi faydalı hesab eləmək, görüşdüyümüz kimi ayrılmaq lazımdır, qoy təyin olunmuş hədəfə doğru hər kəs təklildə, yalnız bir şeyə

ehtiyac duya-duya, yalnız bir şeyi qəti bilə-bilə – hamımıza sükut və boşluq qismət edəcək yolun sonunda sükutdan başqa nə var?

Qatar tamam dayandı. Gənc oğlan dəhlizin axırına getdi; bir an sonra o artıq dərisi ilə buz kimi soyuq küləyin can verən yanığını duyub, həyatverici, qar qoxuyan havanı ciyərlərinə çəkib hamısı eyni tərəfə – kimisi evinə və yəqinliyə, kimisi yeni yerlərə və ümidlərə, aclığa və xəyalı dolduran sevincə, şəhər işıqlarının vədlərinə – gedən yüzlərcə adamlarla birgə perronla addımlayırdı. Özü barəsindəsə bilirdi ki, indi evə gedir.

PARKDA

Həmin il, deyəsən, biz Bellayla yaşayırdıq. Bununla belə, mən, biz, yəqin, Keyt xalayla yaşayırdıq – yoxsa yox, bəlkə, hələ Bellayla yaşayırdıq. Bilmirəm, çox tez-tez köçürdük, bir də bu lap çoxdan baş vermişdi. Artıq beynimdə hər şey bir-birinə qarışmış. Atam səhnədə oynayanda elə hey qaçırdı, bir yerdə otura bilmirdi: gah Nyu-Yorkda oynayırdı, bəzən də mister Mansfeldlə qastrollara gedirdi, onda da aylarla yoxa çıxardı.

Bir sözlə, həmin axşam tamaşadan sonra küçəyə çıxıb Brodveyə burulduq. İkimiz də özümüzü elə yaxşı hiss eləyirdik, elə şən olurduq ki, az qala, sevincimizdən yüyürürdük, həmin axşam da beləydi. Yazın, az qala, ilk gözəl günüydü, hava sərin və zərif, amma artıq ilıq idi, səma isə, elə bil, bənövşəyi məxmərdəndi, iri ulduzlar bərq vururdu. Teatrın yanındakı küçələrdə təkətli faytonlar, şəxsi karetlər, dördnəfərlik üstüaçıq karetlər qaynaşırdı, arasıkəsilmədən teatr yaxınlaşırdı, elə hey dolurdular.

Bütün kişilər yaraşıqlı, bütün qadınlar çox gözəl idilər. Hamı bizim kimi şən, həyəcanlı görünürdü, elə bil, yazın gəlişi ilə torpağın altından tamamilə yeni aləm, tamamilə yeni adamlar çıxmışdılar – bütün eybəcər, zəhlətökən, iyərənc, qaba şeylər yox olmuşdu – küçələr həyatla qığılcım saçır, qaynayırdı. Mən bütün bunları görürdüm, özümü onun bir hissəsi sayırdım, bütün bunları öz içimə sığışdırmaq istəyirdim, o qədər nəsə demək istəyirdim ki, hətta boğazım ağrıdı, amma söyləyə bilmədim, çünki söyləyəcəyim o sözlərim yox idi. Başqa heç bir şeyə deməyi bacarmadım – hər şey səfeh çıxırdı, qəfildən də atamın çiyindən yapışıb qışqırdım:

– Aprelin bu günü İngiltərədə olasan!¹

– Bəli! – o qışqırdı. – Həm də Parisdə, Neapolda, Romada və Drezdendə! Həm də Budapeştdə olasan!
– atam qışqırdı, – aprelin bu günü, “şəfəq dənizlərin arxasından çaxan ildırım kimi körfəzə gələndə!”²

O, elə bil, mənim balaca qız vaxtımdakı kimi təzədən cavan oldu, bəzən qapısını döyürəm, kabinetinə girməyə icazə istəyirəm, atamsa oradan qəribə aktyor səsiylə deyir: “Boş qapıdan bu kasıb tavanın altına gir”.

Onun gözləri parıldayırdı, başını geri atıb xoşbəxt, coşqun gülüşüylə qəhqəhə çəkib gülürdü.

Yəqin, bu, ölümündən bir il əvvəl baş vermişdi. Mənim on səkkizə yaxın yaşım var idi. Həm də gözəl idim axı – lap şaftalı kimi idim...

Həmin vaxtlarda əgər oynayırdısa, onu tamaşadan sonra qarşılayırdım, nahar eləmək üçün harasa gedirdik. Bir onunla dil tapaydınız... Ona ancaq ən yaxşısını ver. O vaxtlar Nyu-Yorkda imkan əlaydı. Gedilməli o qədər gözəl yerlər vardı, bilmirəm, bilmirəm, nə səs-küyləri vardı, nə basırığı – hərdən adama elə gəlir, doğrudan da, başqa aləmdir. İstəyirsən – Uaytın, yaxud Martinin, Delmonikonun yanına get – gözəl yerlərin sayı-hesabı yoxdur. Hələ bir yer də vardı, “Mokun yanında” adlanırdı, heç vaxt orada olmamışdım, amma uşaqlıqdan tanıdığım, az qala, ilk yer idi; yadımdadır, atam gecədən xeyli keçmiş evə qayıdır, deyir, Mokun yanında idim. O gəlir, mən də otağım da qızdırıcının necə fışıldadığına qulaq asır, onun, başqa aktyorların anamla necə danışdıqlarını eşidirəm. “Hə, deməli, sən Mokun yanında idin?” – mənə elə gəlirdi ki, anam deyir. “Bəs necə! Mokun yanında idim!” – atam deyirdi. “Bəs Mokun yanında nə yeyirdin axı?” – anam deyirdi. “A-a, istirdiyə yedim, bir stəkan da pivə içdim, bir də Mokun yanında “Mokko” şokoladı yedim”, – atam deyirdi.

¹ Robert Brauningin “Yazda İngiltərədə” şerindən misra

² Redyar Kiplininqin “Mandaley” əsərindən

Az qala, hər axşam tamaşadan sonra Uaytın yanına gedirdik, bizimlə də iki keşiş, atamın dostları Dolan ata və Kris O'Rok ata gedirdilər. Dolan ata ucaboy idi, gözləri də o qədər maviydi ki, həyatımda heç kəsdə o cür mavi gözlər görməmişdim. Kris O'Rok atasa balacaboy, tərlı qaraşın sifətliydi, sifəti tamam qara çillərlə doluydu, o qədər qəribə sifəti vardı ki, mən, sözü düzü, daha bu cür qəribə sifətlər heç görməmişdim, amma bununla yanaşı, müəyyən qədər mənalı, doğma sifətlər idi. Dolan ata qəribə, çox nəcib, xeyirxah, şən insan idi, amma o həm də çox ağıllı, üstəlik, səmimi, namuslu adam idi. Teatrı sevirdi, bir xeyli aktyor tanıyırdı, çoxları kilsəyə onun yanına gedirdilər, o, atamı da sevirdi. Dolan ata çox savadlı adam idi, az qala, bütün Şekspiri əzbər bilirdi, həmişə atamla bir-birinə sitatlar yağdırırdılar – kim kimi üstələyər. Deyəsən, atam onu yalnız bircə dəfə – “Kral Lir”dən bir misrada tutdu: “Zülmət knyazı – əbəs yerə knyaz deyil”. Dolan ata deyirdi: bu, “On ikinci gecə”dəndir¹.

Hər ikisi də yeyib-içməyi necə sevirdi! Hansı birisə səhəri ibadət keçirməliydisə, tələsməli olurduq, çünki əgər səhəri ibadət keçirirsənsə, gecəyarısından sonra nə yeməli, nə içməlisən. Ona görə ikisi də yeməkdən əvvəl saatlarını masanın üstünə qoyurdu. Kris O'Rok ata istisnasız olaraq pivə içirdi: o əyləşən kimi ofisiant bəzən dərhal yarım düjün stəkan gətirir, o da pivələri dərhal içir. Amma əgər qabaqlarında bir stəkan pivə var idisə, saat gecəyarısını vururdusa, onlar stəkana əl vurmurdular. Doyunca yeyib-içiblər ya-yox, dəxli yoxdur, bir halda ki, gecəyarı oldu, əgər səhəri ibadət keçirməliydilərsə, ikisi də çıxıb gedirdi. Kris O'Rok ata, bəzən, az qala, düz bir saat yeyirdi, elə bil, kimsə onu qovurdu. O, yaxını həddən artıq pis görürdü, qalın şüşəli eynək taxırdı, aradabir də saatını qapıb düz burnunun ucuna yaxınlaşdırır, gözlərini saata dikir, diqqətlə baxırdı. O, saat on ikiyəcən yemə-

¹ Söhbət U.Şekspirin pyeslərindən gedir.

yini bitirməyə tələsirdi, fikirləşirdi, hamı tələsməlidir, həddən artıq narahat olurdu ki, birdən kimsə ac qalar, elə hey hamını itələyir, dartırdı. Dolan ataya gələndə isə, o da yeməyi sevirdi, amma danışmağı da sevirdi. Bəzən ağzı atamla söhbətə qızışdı, yeməyi də tamam unudurdu. Kris O'Rok ata onda dəli olurdu, Dolan atanı itələyir, sifətinə vəhşi görkəm verir, saati göstərir, ona sarı əyilir, hiddətlə fısıldayırdı:

– Siz axı çatmayacaqsınız! Artıq, az qala, on ikidir!

– Nə olsun ki! – Dolan ata deyirdi. – Hə, mən çatmayacağam! – O özü iribədənliydi, səsi isə gülməli, oynaq, gümrah, istehzayla doluydu, elə bil, həddən artıq uzaqdan gəlirdi. – Mən hələ insanın öz qarını haqqında bu qədər düşündüyünü görməmişəm! Bəyəm böyük xristian müqəddəsləri öz vaxtlarını düşüncələrdə, ibadətdə, nəflərini öldürməkdə yox, acgözlükdə, əyyaşlıqda keçirirdilər? Yaxud heç vaxt qarın-qululuğun günahı barədə eşitməmişiniz?

– Bəs necə, – Kris O'Rok ata deyirdi, – eşitmişəm, eşitmişəm, amma israfçılıq barədə də eşitmişəm. Dolan ata, böyük xristian müqəddəslərini bura qatdığınız üçün utanaydınız. Hələ elə bir müqəddəs olmayıb ki, Tanrının nemətlərinə xor baxan adamı tərifləsin. Fikirləşirsiniz ki, indi bütün dünyada kasıbların buna da əli çatmadığı bir vaxtda oturub burada bu qədər yeməyin xarab olmasına baxacağam?

– Bəsdir görək, – Dolan ata deyirdi. – Müqəddəs Foma Akvinlidən Spinozayaqan bilikli xristian mütəfəkkirlərinin də, lənətə gəlmiş kafirlərin də nə qədər sübutlarını oxumuşam, özüm də cavanlıq illərimdə mübahisədə kimə desən qalib gələrdim, amma hələ ömrümdə belə bir şey eşitməmişəm! Bir də ki sizə görə, Aristoteli Vordsvortun “Divanə oğlan”ından fərqləndirmək olmaz. Əgər siz acgözlük eləyib bütün dünyadakı kasıbları doyurduğunuzu mənə sübut eləsəniz, Papanın özünə Darvinin yezuit olduğunu aydınlaşdırma bilərsiniz, o da, Allah haqqı, sizə inar!

Bəs belə, deməli, biz restorana gələndə Kris O'Rok ata əvvəlcə saatını masanın üstünə qoyurdu, atamsa əvvəlcə bir neçə şüşə şampən şərabı sifariş eləyirdi. Orada bilirdilər ki, gələcəyik, ona görə də şərabları iri gümüşü vedrələrdəki buzun içində saxlayırdılar. Sonrasa atam menyunu – iri bir xəritəydi, başdan-ayağa ağlagəlməz dadlı şeylər yazılıb doldurulmuşdu – götürür, qaşlarını çatır, üzünə mənalı ifadə verir, öskürür, Dolan ataya deyirdi:

– Beləliklə, sizin ruhani zövqünüzü nəylə təmin eləyək, ağam?

Həmin axşam tamaşadan sonra Uaytin yanına getdik, hər iki müqəddəs ata da bizi artıq orada gözləyirdi. Bir az sonra mister Geyts – hələ sağdır, bu günlərdə onu küçədə gördüm, tamam qocalıb – gəldi. O, elə gözəlçəylə evliydi, beləsini heç görməmişdin, qadınsa avtomobil qəzasında diri-diri yandı. Həm də düz onun gözləri qarşısında. Dəhşətə bir bax, bundan qorxunc bir şey ağılına gətirə bilməzsən, elə deyil? Belə, mister Geytsin də içəri girməsindən dərhal aydın idi ki, o, nədənsə həddən artıq narahatdır. O da iribədənli, şişman idi, içəri girəndə qoca yanaqları əməlli-başlı titrəyirdi.

– İlahi! – atam dilləndi. – Dovşan bütün yelkənlərini qaldırıb irəli şığıyır.

Mister Geyts zalın o başından-bu başına atama müraciət elədi, adamlar hətta heyrətlə ona baxdılar.

– Co! Co! – o, dilləndi, səsi isə yaman xırıltılıydı, içki çox pis hala salmışdı, məncə, möhkəm içmişdi. – Co, təsəvvür eləyirsən, neylədim? Atsız ekipaj aldım! Gedək! Gəzək!

– Dayan, dayan, dayan görək! – atam dillənib aktyorsayağı əllərini ovuşdurdu. – Tələsmə, Dovşan. Otur, ye, hər şeyi də ardıcılıqla söylə. Bu cəsarətli addımı nə vaxt atdın?

– Bu gün, – mister Geyts qəribə xırıltılı səslə pıçıldadı. – Necə fikirləşirsən, düz elədim?

O, qoca gözlərini üzərimizdə gəzdirdi, o gözlər, az qala, hədəqəşindən çıxmışdı, üzünün ifadəsi isə əməlli-başlı qorxmuş idi! Oh! Yaman gülüşdü! Dolan ata qəhqəhə çəkib gülürdü, elə öskürdü ki, atam onun kürəyini yumruqlamalılı oldu!

* * *

Mister Geyts həddən artıq xoşagələn adam idi. O, irigövdəli, kök, amma çox yaraşığılıydı. Çox incə adam idi, ağızı da həmişə əsir, dartınırdı. Məncə, onu elə buna görə də dovşan adlandırırdılar.

Sonra atam dilləndi:

– Otur yemək ye. Sonrasınasa baxarıq.

Mister Geyts dedi:

– Bura bax, Co, məni orada mexanik gözləyir, həm də bilmirəm onu neyləyim.

– Neyləmişən axı – onu kirayələmişən? – atam soruşdu.

– Hə də, – mister Geyts dilləndi. – Müdhiş şeydir. Mən onu neyləyəcəyimi qəti bilmirəm. Yəni o, cəmiyyətdə hansı yeri tutur?

– O yuyulur? – atam soruşdu.

– Əlbəttə, – mister Geyts dillənib Dolan ataya baxdı. Məncə, bundan ötrü müqəddəs sudan istifadə eləyir.

– Ah, mister Geyts! – mən dedim. – Bu nə dəhşətdir! Üstəlik də, Dolan atanın yanında!

Amma Dolan ata ancaq qəhqəhə çəkib güldü, bir də ki başqa bir şey də gözləməirdim, o da irigövdəli, şişman, həddən artıq sevimli adam idi. Kris O'Rok ata da gülürdü, amma mənə elə gəlir ki, onun o qədərdə xoşuna gəlmirdi.

– Yəni, – mister Geyts dilləndi. – Mən onunla necə davranmaq lazım gəldiyini bilmirəm. – O, məndən hündürdür, alçaqdır, ümumiyyətlə, nədir?

– Məncə, – atam dilləndi, – hündür demək azdır, sən, az qala, onun altında qalırsan. Bir də ki ekipajda

gəzməyi niyə bu qədər sevirəsən, Dovşan? Hə, sən balaca xizək sürməlisən ki!

Atam çox gözəl idi, hamı onu sevirdi. Mister Geyts o sürücünün üzündən hədsiz əziyyət çəkirdi. Axı indi yadına salırsan, çox gülməlidir – onu ev adamlarıyla eyni masanın arxasında oturdub-oturtma- mağı, onunla ailə üzvü kimi davranıb-davranmamağı və i.a. bilmirdi. O çox incə adam idi, mister Geyts iri, şişman, amma çox nəzakətli, çox nəcib məxluqdur.

– Hə-ə, Dovşan, bu, sosial nəzakətin mürəkkəb məsələsidir, – atam dilləndi. – Bura bax, gəl onu nahara dəvət eləyək. Həm də baxaq görək, necə şeydir.

Hə, mister Geyts onun arxasınca çıxıb çox tezliklə gətirdi, o, ümumiyyətlə, bığı, əynində idman pencəyi, başında kepkası olan çox sevimli cavan adam idi, hamı gözlərini ona dikib bir-birini dirsəyi ilə itələyirdi, o da yaman utanırdı. Amma atam adamlarla davranmağı çox gözəl bacarırdı, dərhal oğlanı naqolay vəziyyətdən çıxardı. O dilləndi:

– Oturun, cavan oğlan. Gəzmək istəyirsənsə, əvvəlcə sürücünü yedirt.

O da oturdu, sonra bizə əla şam yeməyi verdilər. Restoranda yağda qızardılmış dadlı mal əti də, qalın bifşteklər də verirdilər, istirdiyyələr də, xərçənglər də çox heyrətamiz idi.

Əlbəttə, ümumiyyətlə, mövsüm deyildi, amma biz istirdiyyə ilə şampan şərabından başladıq. Məncə, cavan oğlan içməyə heç adət eləməmişdi. Atam elə hey onun qədəhini doldururdu, o da əməlli-başlı kefləndi. Yaman gülməliydi, hamı öz məsuliyyəti barədə dönə-dönə danışırdı.

– Qorxunc məsuliyyətdir, axı səndən bu qədər həyat asılıdır, – oğlan dilləndi. Atamsa onun qədəhini yenə doldurur. – Hələdici dəqiqələrdə bir anlıq tərəddüd elədin – hər şey məhv oldu.

– Qızıl kimi sözlərdir, – atam dilləndi, özü isə yenə onun qədəhini doldurur.

– Aydın ağıla, möhkəm əllərə malik olmaq lazımdır.
 – Düz deyirsən, oğlum, – atam dilləndi. – Bax indi sən möhkəm olacaqsan. Lap daş kimi olacaqsan.

Mister Geytslə Dolan ata elə qəhqəhə çəkib gülürdülər ki, hətta göz yaşları axırdı. Oh, onda yaman şən idik, hamı da çox günahsız idi.

* * *

Sonra hamımız çıxıb getməyə hazırlaşdıq, mən də, ümumiyyətlə, bərk narahat olmuşdum: yazıq oğlan ayaq üstə güclə dayanırdı, başına nə gələcəyini bilmirdim. Atam elə şən, elə coşqulu idi, elə qızıqmışdı ki, gözlərində şeytanlar oynayırdı, başını geri atıb qəhqəhə çəkir, səsi bütün restoranda eşidilirdi.

Kris O'Rok atanın səhər ibadəti var idi, o çıxıb getdi, Dolan atasa bizimlə qaldı. Hamımız bayıra çıxdıq, atamla mister Dolan isə cavan oğlanı sürütləyib apardılar, arxamızca da bütün restorandakılar çıxdılar, mister Geyts də mənə dedi ki, irəlidə, sürücünün yanında oturum. İlahi, özümü elə dartırdım ki! Atamla mister Geyts isə arxada oturdular, doğrusu, ora necə yerləşdiklərini bilmirəm – maşın həddən artıq balacaydı – mənə, atam Dolan atanın dizinin üstündə oturdu. Hə də! Belə olmuşdu, xatırladım.

Yola düzələndə hamımız “ura” qışqırırdıq. Aktyorlar bizi qarının o tərəfindən yola salır, arxamızca baxırdılar, biz bənövşəyi, məxməri qaranlığa doğru hərəkət eləyəndə indi xatırladığım kimi, geri nəzər salıb onların təbəssümlərini, saxta üzvlərini, şən maskalarını, qüdsəli, yorğun gözlərini gördüm. Onlar atama cürbəcür gülməli, mənasız şeylər qışqırırdılar, onun son iradəsinin necə olduğunu soruşurdular, De Volf Hopper də buradaydı, o həm qaçır, atı təsvir eləyir, həm kişnəyir, həm də fənər dirəyinə dırmanmağa çalışırdı. Ah, necə coşqunluq var idi!

Sonra mister Geyts soruşdu:

– Hara gedirik axı, Co?

Atam da dilləndi:

– Dünyanın o başına, amma dayanıb-eləmədən!

Ardınca atam sükan arxasında oturmuş cavan oğlana dedi:

– Maşının neçə millə gedə bilər, oğlum?

Cavan oğlan da dilləndi:

– Rahatca iyirmi millə gedir.

– Enişdə? – atam elə-belə, onu cıratmaq üçün dedi, sonra yola düşdük, sonra – ilahi! Necə vəcdə gəlmişdim! Mənə elə gəlirdi ki, uçuruq. Yəqin, o, saatda iyirmi mil sürətlə sürürdü, amma bu, onda indikinin yüz mili kimiydi, biz atlı polisi də ötdük, at da ürkdü, az qala, kənara sıçrayacaqdı, sonra – ilahi! Polis yaman qəzəbləndi. Arxamızca dördnala çapdı, bağırdı ki, dayanaq, atamsa ancaq ağılını itirmiş kimi qəhqəhə çəkib gülür, qışqırırdı:

– İrəli, irəli, oğlum! Dünyada heç bir at səni haqlamamalıdır!

* * *

Amma cavan oğlan qorxub əyləci basdı, bu zaman da polis nəfəri çapa-çapa çatdı, dedi ki, bəs bu nə biabırılıqdır, özümüzü harada hiss eləyirik, günün bu vaxtında “bu şeylə” asayışı pozduğumuza görə, az qala, hamımızı həbsə atmaq istəyirdi. O elə hey maşını “bir şey” adlandırır, həm də çox nifrətamiz tərzdə deyirdi, mən də ona hədsiz dərəcədə acıqlandım, mənə elə gəlirdi ki, maşın çox gözəldir, dəbdəbəli tünd-qırmızı rənglə boyanmışdı, onu, az qala, yemək istəyirdim, polis nəfərinin maşın barədə bu tərzdə danışdığına da yaman acığım tutdu.

Özüm də bilmirəm niyə acıqlandım, amma mənə, ona görə acığım tutdu ki, maşın, ümumiyyətlə, mənə şey kimi, zad kimi görünmürdü. Düzü, bilmirəm sənə necə izah eləyim, maşın, az qala, əvvəllər tanımadığımız qəribə, həm gözəl, həm canlı varlıq idi, qəfildən də həyatımıza yeni sevinc, gözəllik, həra-

rət əlavə eləmişdi. Bəli, mənəcə, ilk maşınlar elə belə də idi. Elə bil, hər biri qalan başqalarından fərqlənirdi, elə bil, hər birinin öz xüsusi adı, öz xüsusi həyatı və xasiyyəti vardı, indi onların kobud, həm gülməli, həm köhnə dəbli görünəcəklərini anlasam da, onda hər şey başqa cür idi. Əvvəllər maşını görməmişdik, tanımır-dıq, ancaq onları arzulayırdıq, yalnız o maşınların mövcudluğu barədə eşitmişdik, budur, mən maşında gedirdim, bu da ağlagəlməz görünürdü, bu, başıma ilk dəfə gələn dünyanın bütün gözəl şeyləri kimi həm heyramiz dərəcədə gerçək, həm də qəribəydi. Maşın məndən ötrü nağılvəri bir şey idi, sanki, başqa planetdən, Marsdan gəlmişdi, onsuz da, onu görəndə mənə hey elə gəldi ki, bütün həyatım boyu maşını tanıyırammış, elə bil, müəyyən mənada həmin gecə baş verən hər şeyin bir hissəsiydi, bu günlə, həm saatla, həm illə bağlıydı – atamla, ruhanilərlə də, mister Geytslə də, cavan mexaniklə də, bütün yorulmuş aktyor simalarıyla da, həmin il oxuduğumuz bütün nəğmələrlə də, bizim danışdığımız hər kəslə, elədiyimiz bütün bu qəribə, bakirə, həm itirilmiş, həm çoxdankı hər şeylə də bağlıydı.

Həmin köhnə maşının görkəmini elə yaxşı xatırlayıram ki, gözlərimi yumub onu sənə çəkə bilərdim. Onun dəbdəbəli tünd-qırmızı rəngini, iri parlaq zağlı faralarını, girdə, qalın, arxaya açılan qapısını, bütün o gözəl, həyəcanlandırıcı qoxuları – qalın dərinin bərk, rahat qoxusunu da, benzinin, yağın qoxusunu da – xatırlayıram, çox bərk, həm isti, həm kəskin qoxular, elə bil, dünyada hər şeyi həyəcanla, əsintiyə doldururdu, elə bil, astadan qəribə, gözəl bir şey vəd eləyirdi, indicə baş verəcək, çiçəklərin də, yarpaqların da, torpağın da, otların da bütün qoxuları onunla bağlı olduqları kimi, həmin şey bu gecəylə də, həyatın siriylə də, sevinciyə də, bənövşəyi qaranlığın vəcdiyə də bağlı idi.

* * *

Polis nəfəri maşını “bu şey” adlandıranda, yəqin, bax buna görə acıqlandım, bununla belə, onda niyə acıqlandığımı özüm də bilmirdim. Deyəsən, polis nəfəri bizi, doğrudan da, həbs eləmək istəyirdi, bu zaman atam Dolan atanın dizinin üstündən qalxdı, polis nəfəri Dolan atanı görəndə, əlbəttə, dərhal ipək kimi oldu, mister Geyts də onunla danışib pul da verdi, atamsa polislə zarafatlaşıb onu güldürdü, sonrasa atam ona özünün polis nişanını göstərdi, soruşdu ki, polis idarəsindən Ceyk Ditsi tanıyırmı, sonra dedi ki, o, Ceyk Ditsin ən yaxşı dostudur, bu zaman polis nəfəri nə hala düşdü, mən də özümü yaman dartırdım!

Sonra o dedi ki, hamımız sağ-salamat Mərkəzi parka yollanaq, orada nə qədər istəyirik gəzək, amma bəs onun özünü belə bir şeyə mindirə bilməzsən, hər an partlaya bilər axı, onda siz harada olacaqsınız? Atam da dedi ki, hamımız cənnətə gedəcəyik, həm də öz şəxsi ruhanimizlə birlikdə olacağıq, üstəlik, bizi bürokratik süründürməsiz qəbul eləyəcəklər, bütün bunlar da yaman xoşumuza gəldi, əməlli-başlı qəhqəhə çəkdi, polis nəfəri də qəhqəhə çəkdi, sonrasa o, atını tərifləməyə başladı. İlahi, onun atı, doğrudan da, gözəl idi, həm də deyirdi – yox əşi, ona ancaq at ver, heç vaxt atdan daha bərk qaçan bir şey düzəldə bilməzlər! Zavallı polis! İndi nə deyə bilərdi?

Atamsa onu cıradırdı, deyirdi ki, vaxt gələcək, atı yalnız zooparkda görmək mümkün olacaq, polis də cavabında deyirdi: onda maşını yalnız zibillikdə görmək mümkün olacaq, atam da dilləndi: “Biz tarixin səhvləriyik – bədbəxtlik bax bundadır”. Polis nəfəri də dedi ki, yaxşı, bu, onun işi deyil, bizə uğur arzulayır, ümid eləyir ki, hamımız sağ qalacağıq.

Sonra o, geri döndü, bizsə Mərkəzi parka girdik, bütün sürəti işə saldıq, dağa dırmaşmağa başladığımız, sonra buradaca, düz polis nəfərinin dediyi kimi də sındıq. Məncə, cavan oğlan həddən artıq çox içmişdi, o,

əməlli-başlı vəcdə gəlmişdi, dağın başında bizdən irəlidlə təkatlı fayton gördük, oğlan da qışqırdı: “Diqqət, bu dəqiqə onları ötüb-keçərəm!” – sonra maşına nəsə bir şey elədi, düz onları haqlayıb ötmək istəyəndə maşın öskürdü, boğulub dayandı. Oh, faytondakı o adamların necə qəhqəhə çəkdiklərini eşidirdik, biri də boylanıb bizə dovşanla tısbağa haqqında nəsə qışqırdı. Mənim də onlara yaman acığımı tutdu, çox incidim, sürücümüzə çox yazığımı gəlirdi, atamsa dedi:

– Eybi yoxdur, oğlum, uğurlu qaçış həmişə sürətli olmur¹ ki, bir vaxt dovşanın da bəxti gətirər.

* * *

Amma bizim cavan oğlan o qədər ruhdan düşdü ki, ağzını açıb bir kəlmə söyləyə bilmədi. Maşından çıxdı, hərləndi, fırlandı, sonrasa bunun nədən baş verdiyini, bəs belə şeyin yüz ildə bir kərə olduğunu söylədi. Məsələ, sən demə, ondaymış, məsələ, sən demə, bundaymış, bizsə onun bir sözünü də başa düşmürdük, amma oğlana yazığımıza gəlirdi, ona başımızı tərpedirdik. Sonra o, maşında vurnuxmağa başladı, gah bir şeyi çevirir, gah o birini fırladır, maşını işə salan dəstəkdən yapışıb elə hey fırladırdı, qolunun çiyindənən çıxacağından əməlli-başlı qorxurdum. Gah da arxası üstə uzanıb maşının altına girir, onu aşağıdan yumruqlarıyla döyəcləyirdi. Bunun da xeyri olmurdu. Yenə çıxır, maşının yanında hərlənir-fırlanır, burnunun altında nəsə mızıldanır. Axırda təslim oldu, dedi ki, maşından düşməli, evə piyada getmək istəmiriksə, fayton tutmalıyıq. Biz də düşməyə başladıq, mexaniksə elə hirsələndi, maşınının anlaşılmaz hərəkətindən özünü elə pis hiss eləyirdi ki, hətta sözə baxmayan uşaq kimi onu vurdu da. Bunun da faydası olmadı.

Sonra o, sonuncu cəhd elədi. Dəstəkdən yapışıb dəlisayaq fırlatmağa başladı, şüurunu itirənəcən hey fırlatdı. Amma bunun da faydası olmadı, qəfildən də

¹ Ekklesiastdan ifadə, 9,11

bərkdən bağırdı: “Ay səni, yaramaz”, – var-gücüylə şinə təpik vurdu, radiatorun üstünə yığılıb ağladı, elə bil, indicə ürəyi partlayacaqdı. Düzü, bilmirəm bunun nə əlaqəsi var, necə baş verdi, amma maşın qəfildən təzədən fıxırdı, fısıldadı, budur, yenidən maşınla getmək olar, cavan oğlanın ağzı isə təbəssümdən qulaqlarınacan getdi.

* * *

Sonra həmin dağdı, o biri dağacan enişə getdik, indi, doğrudan da, uçurduq. Havada qanad çalırıdık, elə bil, qəfildən qanadlarımız peyda olmuşdu, sadəcə, əvvəllər o qanadlardan xəbərimiz yox idi. Sanki, belə olduğunu həmişə bilirdik, hamısı da yuxumuza girirdi, bax indisə qəfildən yuxumuz çin oldu. Yəqin ki, parkı başdan-başa gəzmişdik, amma hətta harada olduğumuzu, hara getdiyimizi xatırlamırıdık. Yuxuda uçduğun təkı uçurduq, belə, yuxuda bir şey gözləyən, həmin şey gerçəkləşdiyi vaxt olduğu sayaq döngənin arxasından çıxdıq, irəlidə dağda ötüb-keçmək istədiyimiz həmin faytonu gördük. Mən onu görən kimi elə həmin saniyədəcə anladım ki, belə də olacaq, bu lap ağlagəlməzdir, hətta həddən artıq yaxşıdır, amma onsuz da, bilirdim, həmişə bilirdim ki, məhz belə də olacaq. Hamımızın da başına eyni şey gəlmişdi, dönüb baxdıq, qəh-qəhə çəkə-çəkə uladıq, inildəyir, faytondakılara əl eləyirdik, onların böyründən şütüyüb keçdik, elə bil, torpağa batmışdılar, atam sa geri dönüb qışırırdı:

– Eybi yoxdur, dostlar, dayanıb gözləyən Allaha az xidmət eləmir!¹

Sonra onları ötüb-keçdik, çox uzaqda qoyduq, onlar da gözdən itdilər. Bax indi heç nə yoxdur – yalnız gecə, gözqamaşdırıcı ulduzlar, parkdakı bənövşəyi zülmət, bir də Tanrı var! Necə gözəldir! Mayın lap

¹ Con Miltonun “Korluq haqqında” şerindən ifadə

əvvəliydi, bütün yarpaqlar, tumurcuqlar açılmışdı, hamısı yaman tükülü, mehriban idi, səmadasa ayın nazik yonqarı vardı, çox sərin idi, yarpaqların qoxusu da, təzə otun qoxusu da lap gözəl idi, çiçəklər də torpaqdan üzə çıxırdı, ona görə də hətta onların necə böyüdükləri eşidilirdi – indiyəcən özümü belə yaxşı hiss eləməmişdim, sonra atama baxdım, onun gözlərində yaş vardı, o qışqırdı: “Ləzzət! Ah! Ləzzət!” – sonra da inanılmaz səsiylə başladı:

– “İnsan təbiətin ağlagəlməz möcüzəsidir! Ağlı ilə çox nəcibdir! Nə qədər hüdudsuz qabiliyyətləri var! Xasiyyətinə, hərəkətlərinə görə nə qədər dəqiq, hey-rətamizdir. Əməlləri ilə mələyə nə qədər yaxındır! Baxışlarına görə Allaha necə yaxındır!”¹

Lap sehrli sözlərdir, az qala, musiqidir, mən də ağlamaq istəyirdim, o, sözünü bitirib bir daha “ləzzət!” qışqıranda qaranlıqda coşqun, gözəl üzünü gördüm, nəzərlərimi səmaya, kədərli, ağlagəlməz ulduzlara sarı qaldırdım, onun başı üzərində, gözlərində taleyin naməlum kölgəsi var idi, ona baxa-baxa anladım ki, tezliklə öləcək.

O isə “ləzzət! ləzzət!” qışqırırdı, biz də gecənin içindən dönə-dönə bütün park boyunca uçub keçirdik, sonrasa hava işıqlaşdı, bütün quşlar cəh-cəh vurmağa başladılar. Budur, quş cəh-cəhi dan yerinə soxuldu, qəfildən də mən quş cəh-cəhinin hər səsini ayırd elədim. Bu, həmişə eşitdiyim nəğməyə, həmişə bildiyim, amma heç vaxt səsi barədə danışmadığım nəğməyə oxşayırdı, indisə hər səsin aydın, parlaq, qızılı musiqisini ayırd eləyirdim, hər səsin həmin musiqisi də bax beləydi, əvvəlcə o səs üzərimdə atəş qatarı kimi, sonrasa sürətli, cingiltili şappılıyla səpələnirdi. İndi budur, səslər zərif yumşaq qızıl damcılarına, gözqamaşdırıcı qızılın külçələrinə çevrildi, sonrasa cikkildəyə-cikkildəyə, civildəyə-civildəyə, xışıldaya-xışıldaya,

¹ «Hamlet», II pərdə, II səhnə

şırıldaya-şırıldaya ləzzətli, bal kimi şirin quş cikkiltisiylə axdı. Başdan-ayağacan günəş altındakı ud olan quş ağacı da cəh-cəh vurdu, cingilti, cikkilti, şaqqıltı da, sarsaq, napnazik cırıltı da – hamısı bir-birinə qarışıb axdı – udlu bal, liralı ətir, tüklü, yumşaq hərarət oldu. Sonra tələm-tələsik cingilti eşitdim – ətcəbalaların cıkciki, onların rahat, pi-pi-pisi daha yavaş idi, digərləri isə havanı cingiltili, aydın cığırılarla döyəcləyir, kəskin qarılıyla dağdır, iti, uzaq cığırılılarıyla doğrayırdılar – quşların hamısı bax belə qışqırırdı. Parkın kolluqlarında oyanan bütün quşlar. Bizim başımız üzərindəki ənginlikdəsə gözəgörünməz qanadların xışiltısı, artıq tamam işıqlaşmış parkda naməlum quşların naməlum itkin fəryadı üzürdü, hər şey çox ləzzətli tərzdə bir-birinə qarışırdı. “Mənə şirindir: ilk nəfəsin səhəri də, ilk işıq da, ətcəbalaların erkən cingiltisi də...”¹ Bəli, məhz həqiqətən beləydi, günəş də çıxdı, bu, yaradılışın ilk günündə olduğu kimiydi, bu da onun ölümündən bir il qabaq baş vermişdi, biz də, deyəsən, onda Bellanın yanında, bəlkə də, köhnə mehmanxanada yaşayırdıq, bununla belə, yəqin, artıq Keyt xalanın yanına köçmüşdük – çox tez-tez köçürdük, haralarda yaşamamışdıq, bütün bunlar da elə uzaq görünür, bu barədə düşünməyə başlayan kimi başımda hər şey bir-birinə qarışır, heç nə xatırlaya bilmirəm.

¹ Con Milton. “İtirilmiş cənnət”, IV kitab

QAPISIZLIQ

Təəccüblüdür, tənhalığın bir dəqiqəsindən də xəbərləri olmayan varlı adamlar tənha həyatın sevinclərinə nə qədər vəcdlə həsəd aparırlar. Nə barədə danışdığımı bilirəm. Demək olar, bütün həyatım boyu tənhaydım – dünyada məndən tənha adam yox idi – həmin kefikök adamlarla da bir vaxtlar rastlaşmışdım. Onları tənha həyat necə də cəlb eləyir! Axşamlar o adamları şəhərətrafi evlərə daşıyırlar, orada onları səbirsizliklə arvadları-uşaqları gözləyirlər, ya da dəbdəbəli şəhər mənzillərinə aparırlar, oradasa qəşəng arvadı, yaxud məşuqəsi ətirələnmiş, ərköyün bədənləri ilə onları sevinc dolu təbəssümlə, mehriban ağışla gözləyirlər. Sən demə, bütün bunlar da bir ovuc soyuq toz, kül, bir xışma soyuq kömürmüş.

Bəzən onlardan kimsə sizi nahara dəvət eləyir. Sizin ağanız – qırx altı yaşlı keçəltəhər, qırmızıyanaq, kök, amma sifətində azacıq da kobudluq, yaxud hissiyyat əlaməti olmayan məlahətli cənab – bir sözlə, tamamilə zərif milyonçudur. Sifətinin cizgiləri iri olsa da, hissiyyat, ağıl ifadə eləyir, təbəssümü isə gəncliyin bütün əzablarından, narahatlıqlarından və ümidlərdən keçmiş, indi həyatdan nə gözlədiyini bilən adamın təbəssümü, kirpiklərinə yorğunluq toxunmuş, rahatlanmış, amma dərdə boyun əyməmiş insanın təbəssümü kimi qüssəli, istehza çalarlıdır.

Bununla belə, həyat ağamızla o qədər də sərt davranmayıb – onun özünü əhatə elədiyi bahalı, ziyyəmət əşyalar aralıdan, amma açıq-aşkar buna şəhadət verir. O, İst-River yaxınlığındakı evin üst mərtəbəsində yaşayır; mənzil incə zövqlə döşənib – burada Ceykob Epstaynın əsərinin bir neçə başı və fiquru, o cümlədən ev sahibinin portreti var, onu heykəltəraş

“iki il əvvəl mən o diyarlarda olanda çəkib”, elə buradaca nadir kitabların, ilk nəşrlərin külliyyatı var, siz həmin xəzinəyə baxıb ləzzət alandan sonra ev yiyəsi ilə çay mənzərəsini seyr eləmək üçün dama çıxırsınız.

Axşam sürətlə düşür, əlinizdəki nazik, tərləmiş qədəhlər zəif, mehriban səs çıxarır, gözlərinizin qarşısında nəhəng, göz işlədikcə uzanıb gedən şəhər alovlanır, səmaya uçan qüllələrin örtüyü artıq milyonlarla atəşin almaz tozcuqlarına bürünüb, o qüllələrin arxasında günəş batır, sönən günün qırmızı işığı çaya axıb tökülüb: siz yanınızdan qayıqların, yedəklərin, yük gəmilərinin necə ötüb-keçdiyini görürsünüz, suyun üzərində körpünün geniş açılmış qanadlarını görürsünüz, artıq gecə düşüb – bax, orada gəmilər var – orada gəmilər var, qəlbinizdə də ifadə eləyə bilməyəcəyiniz tutqun, dözülməz istək baş qaldırır.

Siz otağa qayıdanda artıq indi yaşadığınız Bruklindən uzaqdasınız, uşaqlıqda, hələ onu görmədiyiniz, tanımadığınız vaxtda bu şəhərin sizdən ötrü olduğu hər şey yenidən mümkün görünür, elə bil, indicə gerçəkləşəcək.

Böyük şəhərin obrazı sizin qəlbinizdə əvvəlki vaxtlarda, on iki yaşınızda olduğu kimi, bütün sehrli rəngləri ilə yanır. Sizə elə gəlir ki, indi üstünüzə xoşbəxtlik, uğur, şöhrət yağacaq, böyük adamların, gözəl qadınların arasında yer tutacaqsınız, bələd olduğunuz o həyatdan – bu həyatdır – daha xoşbəxt, sevinc dolu həyatda yer tutacaqsınız, burada sizi yalnız bir düym gözləyir, bircə söz var, onu söyləsəniz, bircə divar, qapı, addım var, hara getdiyinizi bilsəniz, əliniz ona çatacaq.

Təzədən də qəlbinizdə onun – açılıb içəri girə biləcəyiniz qapını axtarıb tapacaqsınız, bu adam o qapını sizə göstərəcək – barəsində köhnə, mənasız, dinməz arzu oyanır. Nəfəs aldığınız havanın özündə ağlagəlməz uğurun öncəduyumu var. Siz ev sahibindən onu məşəqqətlərdən, heyvani mübarizədən, ağrıdan, hid-

dətdən, aclıqdan xilas eləyən bu cür qüdrəti, bu cür hökmü, sərbəstliyi vermiş möcüzəli sirri öyrənmək istəyirsiniz, elə bilirsiniz ki, o, bunu sizə açacaq, bu möcüzəli sirri sizə verəcək – amma o, heç nə demir.

Bu zaman bir anlığa zamanın və şəhərin əbədi, anlaşılmaz sirri qayıdıb gəlir, hiss eləyirsiniz ki, həmin sirin qarşısında acizsiniz – batırırsınız. Bu adam, onun məşuqəsi, tanıdığınız bütün zəngin adamlar sizin qarşınızda dözülməz aydınlıqla peyda olur, amma onların həyatı, onların zamanı sizə yuxu kimi yaddır; hiss eləyirsiniz ki, onların arasında xəyal kimi dolaşmağa məhkumsunuz, o adamların həyatını heç vaxt dərk eləyə bilməzsiniz, onlarla eyni zamanda yaşaya bilməzsiniz. Sizə elə gəlir ki, qarşınızda yorulmadan, əzab çəkmədən yaşamağı öyrənmiş varlıqların aləmi – sizin toxunmayacağınız, yaxınlaşmayacağınız naməlum aləm – durur, çünki həmin aləmin adamları sizin yaşadığınız aləmin ölçülərində, zamanında yaşamırlar, onu dəqiqələrlə, saatlarla, günlərlə, illərlə ölçməzlər, dərin və uzaq duyğuların ölçüləri ilə ölçürlər, hər hansı keçmiş an onlardan minlərlə həvəs, sərxoş gecələr, milyonlarla qəddarlıq, yüzlərcə bal, sevgi macəraları, minlərlə xəyanət və satqınlıqlarla uzaqlaşmış, bundan da onların qəlbi ağlagəlməz, möcüzəli yetkinlik qazanmış, elə bil, heç vaxt günahsız, gənc olmayıblar, bu da sizi elə duyğuya bürüyür ki, elə bil, dəhşət dəryasında, kor, qədim, uzaq zamanın dəryasında batırırsınız. Qapı yoxdur.

Amma bu zaman ağanız istehzal, acı təbəssümüylə içində buz parçası olan hündür qədəhinə əla çovdar viskisi süzür, fikirli halda dodaqlarını marçıldada-marçıldada qədəhi ağzına aparır, bir-iki düşüncəli qurtumdan sonra qismətinə düşən ağır püşk barədə qüsbəyə batır.

Yumşaq kreslonun qırağında rahatca oturmuş məşuqəsi soyuq barmaqlarıyla onun qaşqabaqlı sifətini sığalladığı müddətdə, təlim keçmiş Ponsonbi,

yaxud Kato ağanın axşam kostyumunu, nişastalı köynəyini səssizcə qoyduğu müddətdə o, tutqun halda boşluğa baxır, acı-acı gülümsəyə-gülümsəyə qismətinizə Cənubi Bruklinin nüfuzlu rayonunda tək yaşamaq xoşbəxtliyi düşdüyünə görə sizi təbrik eləyir.

– Nə olar, – cavab verirsiniz, – Cənubi Bruklində tənha həyatın da öz üstünlükləri var. Otağınız yataq vaqonuna oxşayır, amma qısaldılıb, iki pəncərəsi – hər ucunda biri – var. Dəhlizi barmaqlıqla bağlanıb ki, otağa başkəsənlərlə qonşuluqda rahat yaşayanlar soxulmasınlar. Qışda ora soyuq, qaranlıqdır, soyuq divarlar da tərləyir, su axır, yayda artıq siz tərləməli olursunuz, tərədən-dırnağacan tərə batırırsınız, çünki cəhənnəm istisi olur.

Üstəlik də – burada da həvəsə gəlməyə başlayırsınız – səhər qalxanda köhnə Qovanus-kanalın şirin qoxusu burnunuza, ağzınıza, ciyərlərinizə, gördüyünüz, düşündüyünüz, yaxud söylədiyiniz hər şeyə soxulur! Bu – davam eləyirsiniz – səksən yeddi ayrı-ayrı çürüntüdənlər hiyləgərcəsinə tərtib edilmiş, düzəldilmiş, qarışdırılmış kəskin, nəhəng üfunət, adamın ağılını başından çıxaran qoxunun güclü orqanıdır. Sonra get-gedə ilhamlanıb o qoxuların hamısını sadalayırırsınız. – Burada, – deyirsiniz, – yandırılmış xarrat yapışqanı ilə yanmış rezinin qoxusu var. Burada çürüyən pişik cəsədlərinin qoxusu, iylənmiş kələmin, Nuh əyyamından qalma yumurtaların, köhnə pomidorların ətri var, çürüyən leşlərin, yandırılmış əsgilərin üfunəti var, gəbərmiş yabıların, murdar bağırsaqların üfunəti var, burada çirkab sularının durğun qazı və...

Elə bu vaxtsa ağanız vəcdlə başını geri atıb havanı var-gücülə burnuna çəkir, elə bil, bu qoxular ordusunda həyatın özünü eşidir.

– Gözəldir! Gözəldir! – o səslənir. – Ah, lap əladır! Heyrətamizdir! – Sonra başını yenidən geri atır, sevinc dolu gülüşlə uğunur.

– Yaxşı, Con! – onun qadını gözəl sifətindəki tənə ifadəsi ilə dillənir. – Anlamıram ki, sənın nə xoşuna gələ bilər. Yaman dəhşətli yerdir! Bu çox iyrenc səslənir! – O, azacıq dartınıb dillənir: lap dəhşətlidir ki, adamlara bu cür yerlərdə yaşamağa imkan verirlər!

– Yox, – Con səslənir. – Bu möcüzədir! Bunda nə qədər güc, parlaqlıq, gözəllik var!

– Nə olar, – siz razılaşırsınız, – bu, doğrudan da, möcüzəlidir. Həm də, əlbəttə, orada parlaqlıqla güc kifayət qədərdir. Gözəlliyə gələndəsə – bu, başqa məsələdir. Gözəllik məsələsində siz tamam əmin deyilsiniz, amma hətta sözlünüzü bitirməyə macal tapmayıb çox şeyi xatırlayırsınız. Siz dözülməz bürkülü avqust gününü, səkinin qırağında dayanmış güclü, ağır, ləng, tüküyaq boz-poladı ləkələri olan atı xatırlayırsınız. Arabaçı onu arabadan açdı, at da, elə bil, iri başını səbirlə, kədərli halda aşağı salıb nəsə gözləyirdi, yanındasa qaragöz, qarışınsifət bir oğlan durub ona qənd uzadırdı. Sonra sərt, qırıqların şırımladığı şəhərli sifəti olan arabaçı ona yaxınlaşdı, su dolu vedrəni atın belinə töküb islatdı. Atın güclü böyürləri bir anlığa minnətdarcasına titrədi, az sonra buxar qalxmağa başladı; arabaçı səkiyə doğru çəkilib atı iti, diqqətli nəzərləriylə gözdən keçirdi, oğlansa atın üzünə baxır, elə hey qulağına nəsə pıçıldaıyrdı.

Sonra bu yaz ensiz, dar döngənin üzərinə əyilmiş ağacın necə cana gəldiyini, gündən-günə sehrli təzə-tər yaşıllıqla necə göz oxşadığını xatırlayırsınız. Sonra suyun qırağıyla uzanan sərt, paslı küçəni, o küçənin açıq-aşkar qəddar həyatını, daxmalar, komalar, miskin fahişəxanalar, nəhəng hisə batmış körpülər yığınınını, onun ifadə olunmayan eybəcərliyini və gözəlliyini xatırlayırsınız, bir dəfə qürub çağrı həmin küçəylə necə gətdiyinizi, günəşin necə çıxdığını, titrədiyini, rəngdən-rəngə düşdüyünü, limandakı gəminin ağ göyertəsində işığın yalançı hörümçək torunu xatırlayırsınız.

Sonra ev sahibinə bunun bir axşam ərzində baş verdiyi – nəhəng, tərk edilmiş dəniz körpüsünün qoxusu barədə, evlərin köhnə, paslı kərpic tünlüyündə közərən qürub haqqında, gəminin güclü burnundakı göy qurşağı tək işıq toru barədə danışmağa başlayırsınız, amma danışmağa başlayan kimi öz gücsüzlüyünüzü dərk eləyirsiniz, bilirsiniz ki, o vaxt duyduğunuz sirr, vəcd, dözülməz qüssə hissini qaytara bilməyəcəksiniz.

* * *

Bəli, orada gözəllik yetərincəydi – qəlbinizi qırmağa, beyninizi korlamağa, bütün şirənizi sıxmağa yetirdi – amma sözlərlə nə izah eləmək olar? Siz bütün bunları, üstəlik, on minlərlə başqa şeyləri xatırlayırsınız, amma onlar barədə danışmağa başlayanda heç nə alınmır.

Bunun əvəzində ancaq yaşadığımız evi, orada yayda necə qaranlıq və isti, qışda necə rütubət və soyuq, özünüzə yaxşı yemək tapmağın necə çətin olduğunu təsvir eləyirsiniz. Siz ona əvvəllər reportyor olan, ömründə çox şeylər görmüş ev sahibəniz barədə danışırırsınız. Onun necə xeyirxah, genişqəlblı, kobutəhər, işgüzar, həmişə enerjylə, həyatla dolu qadın olduğunu, içməyi, içən adamların arasında olmağı necə sevdini, qəzet reportyorunun bələd olduğu o həyatın sərt, qaba üzünü necə bildiyini danışırırsınız.

Siz onlardan, yaxud analarından qəzet üçün material əldə eləmək məqsədilə onun caniləri edama necə müşayiət elədiyini, gəmilərə necə dırmaşdığını, dəfn mərasimlərinin ardınca getdiyini, qəbirlərin yanında durduğunu, həmin materialı ələ gətirmək üçün adamların alı, saf, dərd dolu hissələrini necə təhqir elədiyini, bütün bunlara baxmayaraq, qarımış qız beyin iliyinəcən əxlaq qaydalarına bağlı olsa da, ömrü boyu necə namuslu, xeyirxah, səxavətli qadın kimi qaldığını danışırırsınız.

Siz danışırınsınız ki, bir neçə il qabaq o qadın ağılını itirdi, bir neçə il də dəlixanada qaldı, danışırınsınız ki, aradabir dəliliyi tutur, bir neçə ay əvvəl də axşam evə qayıdıb onu öz çarpayınızda gördünüz, qadınsa qalxıb sizi yeganə sevgilisi, adını, şəxsiyyətini, sevgisini uydurduğu Yustas Maknami kimi salamladı. Sonra qadının fantastik ailəsi – elə həmin dəliliyə tutulmuş, amma onun enerjisindən, gücündən, istedadından məhrum olan üç bacısı və atası barədə, onun on səkkiz yaşından bütün bu güruhu dolandırdığı haqda danışırınsınız.

Siz qadının atası – bağlanmayan kilidlər, tıxanmayan tıxaclar üçün burğular, heç şeyin görünmədiyi sınımayan güzgülər ixtira eləyən ixtiraçı barədə danışırınsınız. Danışırınsınız ki, bir il qabaq qoca yüz iyirmi min dollar miras – ömründə ilk dəfə pul alıb düz Uoll-stritə aparıb, qocaya orada puldan canını qurtarmağa yardım göstərdikləri müddətdə o, dəbdəbəli laynerdə arvad-uşaqlarını Avropaya göndərib, onlar qayıtmaq istəyəndə də teleqram vurub: “Romaya tələsin, bala-larım! Romaya tələsin! Atanız milyonlar qazanır!”

Bəli, bütün bunları, yüzlərcə başqa ağılasığmaz əhvalatları – ətrafımda yaşayan adamlar – ermənilər, ispanlar, irlandlar barədə, onların hamısının günün günortaçağı evə qayıdanda döngəni şeytani bağırtyla didib-dağıdan radioqəbuledicilərini iş saldıqları barədə, bazar günü evə qayıdanda əməlli-başlı içib arvadlarını əzişdirdikləri barədə danışa bilərəm – onların həyatının bütün gedişi, ən intim təfərrüatlar gülüşün, qışqırıqların, bağırtyların, lənətlərin müşayiəti ilə açıq pəncərələrin qabağında astar üzünə çevrilir.

Onların necə dalaşdıqları, əyyaşlıq, oğurluq elədikləri, necə quldurluqla məşğul olduqları, soyduqları, doğradıqları, necə satıldıqları, öldürdükleri, çırpıxdırdıqları, bütün bunlarla yanaşı, necə təəccübləndikləri, özlərini təhqir olunmuş səxavət sahibi kimi göstərib polisə şikayətləndikləri, yalnız ev sahibəsinin cavan

bacısı oğlu arxa həyətdə özünü tək-cə trusda günə ver-diyinə görə yanımıza nümayəndələr göndərdikləri barədə danışa bilərəm.

– Həyatımızda çılpaq adamlar var, – onlar dəhşət, hiddət dolu pıçıltıyla deyəcəklər.

Bəli, hamımız – ixtiraçı qoca Uitteker də, onun sını-mış boşqaba görə donquldanan, sonra güclə boğazı-nıza bir yığın səhər yeməyi dürtüsdürə bilən, arıq bədənlərini şlanqdan axan suyla isladanacan ora buraxdığı, iyirmi dəqiqənin içində hər şeyi tapdala-yan, həyəti çirkab xəmirinə çevirən yarılıt hisli-paslı bir dəstə oğlanı günlərin bir günü ora buraxmaq üçün arxa həyətdə bir ovuc sısqa otu səbirlə aprel-dən avqus-tacan suvara bilən böyük qızı Ağlıkəm Mod da – bəli, hamımız – həmin qoca, onun qızları və nəvəsi, üç bank xidmətçisi, karikaturçu, Herstin yanında çalışan iki gənc qəzetçi, mən özüm – biz, qızları aradabir öz yanlarına gətirənlər, əməlli-başlı içənlər, bir-birinə özünün günah dolu, yaramaz həyatını etiraf eləyənlər, Şekspiri, Miltonu, Uitmeni, Donnu, Bibliyanı, idman xronikasını oxuyanlar – biz, gənc, qoca, nə qədər axmaq, dəli, yaxud çaşqın olsa da, bununla belə, bir dəfə də olsun öldürməmiş, soymamış, qadınların diş-lərini salmamış, biz, az-çox abırlı, dözümlü, kinsiz kəs-lər – biz hamımız meydanları da, eyvanları da olma-dığına, yalnız qısa, ensiz döngə olduğuna görə bu cür adlanan Eyvan meydanının tör-töküntüləriyik.

Bəli, biz – yadlar, ictimai nizamın, əxlaqın düşmənləri, od tutub yanan mürtədlərlik, qonşular da bizə şübhəylə, mühakiməylə baxırlar, özləri isə daim arvad-larını əzişdirir, cəsarətlə bir-birinin xirtdəyini üzür, elə ləyaqətli, özünə hörmət eləyən vətəndaşlar kimi, özlə-rinin namuslu talançı, qatil peşələriylə məşğul olurlar.

Bir dəfə bir adam məndən üç ev o tərəfdə öldürül-müş, başı əzilmiş halda pilləkəndə yığılıb qalmışdı; bir dəfə də gecə saat ikidə maşından sərxoş arvad çıxıb öz tərəf-müqabilinə dünyanın bütün lənətini yağdırırdı.

– Pulumu ver! Pulumu ver, uzundraz! – qadın bağı-
rırdı. – Yaxşısı budur, ver! Üç dollar ver, yoxsa ərimə
deyərəm, o, pulu səndən döyə-döyə çıxarar.

– Özünü qadın kimi, yaxşı apar! – kişi astadan
cavab verirdi. – Özünü qadın kimi aparmasan, heç nə
almayacaqsan! Özünü qadın kimi apar! – O, yaxşı
danışığa riqqət doğuran bağlılığıyla israr eləyirdi.

Kişi mühərriki işə saldı, onu döngədə veyllənən,
bağırən, dil deyən, murdar söyüşlər yağdıran, onunla
bu qədər namussuzcasına hərəkət elədiyinə görə əri-
ni tərəf-müqabilinin başını bədənindən ayırmağa çağı-
ran vəziyyətdə qoyub dəhşətli sürətlə uzaqlaşdı. Son-
rasa üç gənc, şöhrətpərəst oğru fürsətdən istifadə elə-
yib onu soymaq qərarına gəldi; gecəyarısı pəncərənin
önündən qaçıb keçdilər, qorxaq, cəsarətsiz biri ağlam-
sınırdı:

– Ürəyim bulanır! Qusmağım gəlir! Uşaqlar, bir az
gözləyin! Özünüz gedin, özünüz işinizi görün. Yaxşısı
budur, mən qəhvə içim!

O birilər də cavabında nərildədilər:

– Hara gedirsən? Nədir, qancıq, qorxdun? Gəl
görüm, yoxsa bu saat doqram-doqram eləyərəm!
– Ayaqları qaranlıqda gümrah-gümrah tappırdadı,
qadının döngənin o başından eşidilən sərxoş bağırtı-
ları az sonra kəsildi.

Ağanız bu vəhşi xronikadan lap vəcdə gəlib. O,
heyrət içində əlini alnına çırpıb səslənir:

– Ah, çox gözəldir! Çox gözəldir! Bəxtiniz yaman
gətirib ki. Sizin yerinizə olsaydım, özümü dünyada ən
xoşbəxt adam hesab eləyərdim.

Siz onun otağına nəzər salıb dillənirsiniz.

– Azad olmaq! Harada istəyirsən yaşamaq, bütün
bunları da görmək! Əsl insanların arasında yaşamaq!
Əsl, bəzəksiz-düzəksiz həyatı görmək, yoxsa burada-
kı kimi... – O, üzgün nəzərlərini dəbdəbəli şərəitə – öz
günlərini birtəhər keçirməli olduğu xəyal aləminə
dikir. – Başlıcası isə – tənha olmaq!

Soruşursunuz: o, nə vaxtsa tək olubmu, tənhalığın nə olduğu ona məlumdurmu. Ona izah eləməyə çalışırsınız, amma məlum olur ki, özü də hər şeyi bilir. O, kədərli halda gülümsünür, sizin sadələvh izahlarınıza həyatın müdrikləndirdiyi insanın yorğun mərhəməti ilə qulaq asır.

– Mən bilirəm! Bilirəm! – o, köksünü ötürür. – Amma biz hamımız tənhayıq, dostum. Axı əsl tənhalıq bax buradadır, – sonra köynəyinin üçüncü düyməsindən azacıq sol tərəfi, görünür, ürəyinin olduğu yeri döyəcləyir. – Bəs siz! Cavansınız, azadsınız, bütün aləm qarşınızdadır! Gözəl həyat! Allahım, insan daha nə arzulamalıdır?

Bu məqamda nə deyə bilərsən axı? Gicgahlarınızda qan döyünür, incik, acı cavab dodaqlarınızdən qopmağa hazırdır, sizə elə gəlir ki, ona çox şey deyə bilərdiniz. Ona söyləyə bilər, risksiz-filansız həddən artıq ədəbli görünə bilərdiniz ki, dünyada insanın arzulaya biləcəyi hər şey – yaxşı yemək, xeyirxah dostlar, rahatlıq, təminat, onun yanında oturan kimi gözəl qadınlar istədiyini qədərdir, amma burada nə demək olar?

Çünki siz – sizsiniz, siz bildiyinizi bilirsiniz, öz acı tənhalığınızı, gecələr sükutun köklərini gəmirən, zoq-quldayan tənhalığınızı çatdırmaq üçün sözlünüz yoxdur.

Nə deyəsən? Bəli, orada həyat yetərincədir – güc, əzəmət, gözəllik, sevinc bəs deyincədir, amma Allah şahiddir ki, çirkab da, yoxsulluq da, kasıblıq da kifayət qədərdir, qəddarlıq, nifrət, vəhşilik də nə qədər istəsən var, sizi dəhşətin boz həftəbecəriylə doyduran, dodaqlarınızı ümidsizlik qızdırmasıyla bürüyən tənhalıq da yetərincəydi.

Elə zaman da kifayət qədər idi – hətta orada, Bruklində anlaşılmaz, tutqun zaman, həmişə böyrünüzdən çay kimi axıb keçən qaranlıq minillik zaman yetərincədir – hətta Bruklinin zülmət zirzəmilərində zaman bəs deyincədir, amma siz bu barədə danışmağa cəhd eləyəndə bacarmırsınız. Bu məqamda nə deyə bilirsiniz?

* * *

Qəfildən qüssəli axşam işığının Bruklin adlanan nəhəng paslı meşəyə, adamların ölgün gözlü üzlərinə, mumsayağı, boz sifətlərinə necə düşdüyünü, həttə Bruklində boğuc, kədərli işığa bürünmüş adamların axşamçağı pəncərə qabağına necə söykəndiklərini xatırlayırınsınız. Bir dəfə Bruklindəki zirzəminizdə axşamın səslərinə, qonşu ağacdakı quşların get-gedə yox olan cikkiltilərinə qulaq asa-asa necə uzandığınızı xatırlayırınsınız, sonra haradasa iki pəncərənin açıldığını, iki səsin – kişi və qadın – sakit, kədərli toranlıqda necə səsləndiyini xatırlayırınsınız. Ardınca həmin söhbət yenidən Bruklində eşitdiyiniz və itirdiyiniz naməlum qədim mahnının qarayaxa nəqarəti kimi yaddaşıңызdan boy verir.

– Deyəsən, burada yox idin, – biri başlayır.

– Aha. Yox idim. Məzuniyyətdəydim. Bayaq gəlmişəm, – o biri səs deyir.

– Doğrudan? Mən belə də düşündüm. Elə axşam beynimdən keçdi ki, deyəsən, çoxdan görünmürsən. Görünür, fikirləşirəm, çıxıb getmişəm.

Sonra da sükut, yalnız quşların get-gedə susan cəh-cəhi, küçədən gələn səslər, ayrı-ayrı səslər, qışqırıqlar, kiminsə qısa cavabı, axşam havasında uzaq, nəhəng, boğuc donqultu eşidilir.

– Yaxşı, mən çıxıb getdiyim vaxtdan bəri təzə nə var, nə yox? – sakit, kədərli toranlıqda səs yenidən eşidilir. – Mən olmadığım vaxtda bir hadisə baş verib?

– Yox! Heç nə baş verməyib, – o biri cavab verir.

– Hər şey əvvəlki kimidir, – kişi, elə bil, dilinin gücsüzlüyü ilə çarpışmaqdan yorulub gərgin halda dillənir.

– Hə. Bilirəm, – o biri fikri dağınıq halda cavab verir, təzədən Bruklin üzərinə sükut çökür.

– Sən olmayan müddətdə Qroqan ata öldü, – səs yenə başlayır.

– Nə danışırsan? – o biri sakitcə təəccüblənir.

– Aha.

Sonra sükut çökür.

– Ona yazığın gəlir, hə? – sakit səs dillənir.

– Aha. O, şənbə günü öldü. Cümə günü evə gələndə hələ ona heç nə olmamışdı.

– Nə danışırsan?

Sonra səslər bir anlığa susur, qatı sükutda boğulur.

– Nəsə yaxşı iş deyil, hə?

– Aha. Onu yalnız o biri səhər, saat onda tapdılar.

Onlar mənzilinə girəndə vanna otağının döşəməsində yığılıb qalmışdı.

– Nə danışırsan?

– Aha. Onu vanna otağında tapdılar.

– Hə-ə-ə. Nəsə yaxşı iş deyil... Görünür, o öləndə mən burada deyildim.

– Aha. Görünür, burada deyildin.

– Hə. Görünür, elədir. Görünür, burada deyildim.

Yoxsa xəbər tutardım. Burada deyildim.

– Hə, yaxşı, hələlik. Görüşənədək.

– Hə, yaxşı, hələlik.

Pəncərə örtülüb, yenidən ətrafda – axşam, uzaq səs-küy, Bruklində kəsik-kəsik qışqırıqlar – sakitlikdir, Bruklin formasız, hisli-paslı, bitib-tükənməz kaosdur.

İndi də qırmızı işıq paslı evlərin köhnə kərpiclərinə tezliklə tutqunlaşır, havada da səslər, anlaşılmaz musiqi eşidilir, biz – çətin seçilən atomlar, adamlarla dolu yer boşluğu arasındakı səssiz atomlarsa soyuq zirzəmilərimizdə uzanmışıq, bizimlə bağlı xatirələr də silinib, adlarımız da unudulub, axşamlar orada uzandığımız müddətdə torpaqdan çıxan filiz kimi gücümüz də bizi tərək eləyir... çaysa axır... tutqun vaxt da quru kimi içimizi didib-dağıdır, biz də bilirik ki, məhv olmuşuq, amma qımıldana bilmirik... oradasa gəmilər üzür... orada gəmilər var!.. Müqəddəs İsa! Hamımız zülmətdə ölürük... elə bil, yox imişsən... elə bil, yox imişsən...

Bu da tutqun zamanın anlarından biri, onun minlərlə tutqun sifətlərindən biridir.

GÜNƏŞ VƏ YAĞIŞ

Oyananda onu səssiz həyəcan boğurdu. Qış günü səma buludsuz idi, havada qar duyulurdu, nəşə baş verməliydi. Bu duyğu – qüssənin və evsizliyin, daxili boşluğun və anlaşılmazlığın – niyə bura gəlib çıxıb? – qəribə qarışıq duyğusu – eyni zamanda da sevincin, ümidin, intizarın qabarması – bununla yanaşı, nəyə ümid elədiyini, nəyin intizarını çəkdiyini bilmirdi – əyalət Fransasında onu tez-tez bürüyürdü.

Nahardan sonra stansiyaya yollanıb Orleana gedən qatara mindi. Orleanın harada yerləşdiyini bilmirdi. Qatar qarışıq – yük vaqonları, kreslolar, ayrıca kupelər – idi. O, üçüncüdərcəli vaqona bilet alıb kupeyə girdi, bu vaxt qulaqbatırıcı fit səsi eşidildi, qatar da kiçik Fransa qatarlarında olduğu kimi zəngsiz, yaxud başqa siqnallar olmadan Şartrdan kəndə doğru yola düşdü, bu da həmişəki kimi, onu həyəcanla doldururdu.

Çölün üstünə nazik qar örtüyü sərilmişdi, hava tüstülü idi, adama elə gəlirdi bütün torpaqdan tüstü və buxar qalxır, pəncərədən də yaş torpaq, əkilmiş çöllərin zolaqlı sahələri, bir də nadir hallarda ferma – sahibin eviylə cürbəcür tikililər – görünürdü. Amerikaya heç oxşamırdı: torpaq görkəmindən şirəli, yaxşı qulluq olunmuş idi, hətta tüstülü meşələr də yaxşı qulluq olunmuş kimi görünür. Aradabir uzaqlarda hündür qovaqlar zolağı boy verirdi, bu, orada çayın, yaxud gölün olduğunu bildirirdi.

Kupədə üç nəfər oturmuşdu: kəndli qoca, arvadı və qızı. Qocanın pırtlaşığı bığı, külək döymüş qırıqlı sifəti, xırda, iltihablı gözləri var idi. Əlləri, deyəsən, ağır, daş kimi möhkəm idi, sıxıb dizlərinin üstündə saxlamışdı. Arvadının üzü şumal, qəhvəyi rəngdəydi, incə qırıqlar toru gözlərini dövrələmişdi, bütün sifəti

qədim tunc vazanı xatırladırdı. Qızının üzü tutqun, qaşqabaqlıydı, o, pəncərənin qabağında, ata-anasından uzaqda oturmuşdu, elə bil, onlardan utanırdı. Onunla danışanda ata-anasına baxmadan, az qala, hiddətli səsle danışdı.

Kupeyə girən kimi kəndli onunla mehribancasına söhbətə girdi. O, bir söz başa düşməyə də, qocanın təbəssümünə təbəssümlə cavab verdi, qoca da hər şeyi anladığını qət eləyib danışığına ara vermirdi.

Fransa hökumətinin öz kasıblarını bir neçə sent müqabilində təchiz elədiyi lap tünd, ucuz tütün qutusu çıxarıb qəlyanını doldurmağa hazırlaşdı. Cavan oğlan Amerika siqareti qutusu çıxarıb ona təklif elədi:

- Çəkərsiniz?
- Bəs necə, – qoca dilləndi.

O, qutudan yöndəmsiz halda siqaret götürdü, iri, qaba barmaqlarının arasında tutdu, sonra cavan oğlanın yandırdığı oda yaxınlaşdırıb, adət eləmədiyindən yöndəmsiz tərzdə qullab aldı. Sonra firmanın adını oxumaq üçün qutunu əlində fırlada-fırlada maraqla gözdən keçirməyə başladı. Bu sadə prosedurdə diqqətli, parıldayan vəhşi heyvan gözləri ilə onun hər bir hərəkətini izləyən arvadına sarı döndü, onunla tələsə-tələsə həyəcanla danışmağa başladı.

- Elədir, Amerika siqaretidir.
- Ləzzətlidir?
- Bəs necə, birinci növdür.
- Qoy baxım. Adı necədir?

Hər ikisi gözlərini yazıya dikdi.

- Siz bunu necə adlandırırırsınız? – kəndli soruşdu.
- “Laki strayk”, – cavan oğlan cavab verdi.
- Laki? – Üzlərdə şübhə görünürdü. – Bəs bu, fransızca necə olar?

– *Je ne sais pas*¹, – o cavab verdi.

– Hara gedirsiniz? – kəndli soruşdu, onun iltihablı gözləri doyumsuz marağın əsiri olan cavana dikildi.

¹ Mən bilmirəm. (*fr.*)

– Orleana.
 – Necə? – qoca, elə bil, qayğılandı.
 – Orlean.
 – Anlamıram, – qoca dilləndi.
 – Orlean! Orlean! – qız hiddətlə qışqırdı. – Müsyö deyir ki, Orleana gedir.

– Hə-ə! – qoca səsləndi, sanki, qəfildən hər şeyi anladı. – Orlean.

Cavan oğlana elə gəlirdi ki, bu sözü eynilə qoca söyləyən kimi söylədi, amma təkrar elədi:

– Bəli, Orleana.

– O, Orleana gedir, – qoca arvadına sarı dönüb dilləndi.

– Hə-ə! – qadın bic-bic səsləndi, elə bil, o da anladı, bundan sonra ikisi də susub maraqlı dolu gözlərini cavan oğlana dikdi.

– Bəs siz özünü hansı rayondansınız? – tezliklə ruhdan düşmüş qoca iltihablı gözlərini ondan çəkmədən soruşdu.

– Bu nə deməkdir, mən anlamıram.

– Müsyö fransız deyil, – onların qanmazlığına görə özündən çıxmış qızları qışqırdı. – O əcnəbidir, doğrudanmı anlamırsınız?

– Hə-ə! – qoca, sanki, heyrlənməkdən əl çəkib səsləndi. Sonra arvadına sarı dönüb anladığını söylədi. – O, fransız deyil. O əcnəbidir.

– Hə-ə!

Dörd xırda, girdə göz diqqətli, vəhşisayaq maraqla ona dikildi.

– Siz hansı ölkədəsiniz? – kəndli soruşdu. – Kimsiniz?

– Amerikalıyam.

– Hə-ə, amerikalı. O amerikalıdır, – qoca arvadına dedi.

– Hə-ə.

Qız əsəbi-əsəbi dartınıb tutqun halda pəncərəyə baxmaqda davam eləyirdi.

Bu zaman qoca mehriban vəhşi heyvan marağıyla yol yoldaşını nəzərdən keçirməyə başladı.

Onun botinkalarını, kostyumunu, paltosunu nəzərdən keçirdi, nəhayət, nəzərlərini başı üzərindəki çamadanının qoyulduğu tora qaldırdı. O, arvadının dirsəyinə toxunub çamadanı göstərdi.

– Pis material deyil, – astadan dedi. – Əsl dəridir.

– Hə, çox yaxşıdır.

Sonra ikisi də bir müddət çamadanı baxdı, ardınca yenə maraq dolu gözlərini cavan oğlana dikdilər. O, yenə qocaya siqaret təklif elədi, qoca da götürüb, ona təşəkkürünü bildirdi.

– Bu gözəldir, bax bu, – siqareti göstərib dilləndi.

– Bahadır?

– Altı frankadır.

– Hə... bu, çox bahadır. – Sonra siqaretə daha hörmətlə baxmağa başladı.

– Orleana niyə gedirsiniz?.. – qoca soruşdu. – Orada bir kəsi tanıyırsınız?

– Yox, sadəcə, şəhəri görmək istəyirəm.

– Müsyö deyir ki, şəhəri görmək istəyir, – qızı hidətlə söhbətə qarışdı. – Sən qəti heç nə anlamırsan?

– Mən onun dediyini anlamıram, – qoca etiraz elədi. – O, fransızca danışmır.

– Hətta çox gözəl danışır, – qız incik təzə də dilləndi. – Mən onu çox gözəl başa düşürəm. Sən qanmazsan. Vəssalam.

Qoca siqareti sümürə-sümürə, cavan oğlana dostcasına baxa-baxa bir müddət susdu.

– Amerika çox böyükdür, hə? – o, nəhayət, əllərini geniş açıb soruşdu.

– Hə, çox böyükdür. Fransadan xeyli böyükdür.

– Necə? – kəndli yenə qayğılı, səbirlilə halda soruşdu. – Mən anlamıram.

– O deyir ki, Amerika Fransadan xeyli böyükdür, – qız üzgün səslə qışqırdı. – Mən onun dediklərinin hamısını anlayıram.

Bir neçə dəqiqə yöndəmsiz sükut çökdü, kimsə ağzını açmadı. Ata siqaretini çəkirdi, üç dəfə, görünür, danışmağa cəhd elədi, amma çaşqın halda susmağa davam eləyirdi. Yağış bayırda indi çölləri çəpəki şırnaqlarıyla suvarırdı, o tərəfdə, günəşin olmasının güman edildiyi yerdəsə ağ ləkə işıq saçır, elə bil, üzə çıxmağa can atırdı. Qoca bunu görüb gülümsündü, məhrəmanə təzədə cavan oğlana doğru əyilib, iri, qaba barmaqlarını cavan oğlanın dizinə toxundurdu, sonra günəşi göstərib uşaq öyrədən kimi, asta-asta, aydın səsle dilləndi:

– *Le so-leil.*

Cavan oğlan da itaətlə onun ardınca həmin sözü təkrar elədi:

– *Le so-leil.*

Qoca və arvadı sevincdən işıq saçır.

– Hə, hə, yaxşıdır, çox yaxşıdır, – deyə-deyə razılıqla başlarını tərpətdirdilər, sonra qoca, həmişəki kimi, arvadından kömək gözləyə-gözləyə əlavə elədi: – O, bu sözü çox yaxşı dedi, düzdür?

– Hə, hə, çox gözəldir!

Bu zaman qoca yağışı göstərdi, iri əlləri ilə çəpəki, aşağı sürüşən bir neçə hərəkət eləyib yenə çox asta-asta və səbirlə dilləndi:

– *La pluie.*

– *La pluie*, – cavan oğlan ədəblə təkrar elədi, kəndli də həyəcanla başını tərpətib dedi:

– Yaxşıdır, yaxşıdır, çox gözəl danışırınsınız, tezliklə fransız kimi danışacaqsınız.

Sonra bayırdakı çölləri göstərib, mehribancasına dilləndi:

– *La terre.*

– *La terre*, – cavan oğlan onun səsinə səs verdi.

– Sənə deyirəm, – qız pəncərənin qabağındakı yerindən incik halda qışqırdı. – O, bütün bu sözləri bilirdi. O, fransızca çox yaxşı bilir. Qanmaz sənsən ki, onu başa düşmürsən. Vəssalam.

Qoca ona cavab vermədi, amma elə bil, tərifləyə-tərifləyə, razılıq bildirə-bildirə cavan oğlana baxmaq-da davam eləyirdi. Sonra artıq daha sürətlə, sözləri birbirinin ardınca düzə-düzə günəşi, yağışı və torpağı göstərilib dilləndi.

– *Le so-leil, la pluie, la terre.*

Cavan oğlan təkrar elədi, qoca da məmnun görkəmlə başını tərpədirirdi. Sonra hamısı uzun-uzadı susdu, yeganə səs də balaca qatarın çarxlarının qayğısız taqıtlısiydi, qız da elə o cür tutqun halda pəncərəyə baxırdı, oradasa yağış məhsuldar çölləri uzun, çəpəki şırnaqlarıyla suvarırdı.

* * *

Artıq toran düşəndə qatar kiçik stansiyada dayanmışdı, hamı çıxmağa hazırlaşdı. Bu qatar buradan o tərəfə getmirdi. Orleana gedənlər burada başqa qatara minirdilər.

Kəndli, arvadı və qızı şeylərini yığışdırıb perrona çıxdılar. Digər yolda başqa balaca qatar gözləyirdi. Kəndli onu iri, qaba barmağıyla göstərilib cavan oğlana dedi:

– Orlean. Sizin qatarınız odur.

Cavan oğlan minnətdarlığını bildirib, siqaret qutusu qalan siqaretlərlə birgə ona verdi. Kəndli oğlana qızğincasına, uzun-uzadı təşəkkür elədi, vidalaşanda bir daha cəld günəşi, yağışı və torpağı göstərilib mehriban, dostyana təbəssümlə dilləndi:

– *Le so-eil, la pluie, la terre.*

Cavan oğlan da hər şeyi anladığını bildirib başını tərpətdi, qocanın sözlərini təkrar elədi, qocasa başını razılıqla tərpətib dedi:

– Hə, hə, çox yaxşı. İşiniz yaxşı olacaq.

Ata-anasından irəli getmiş qız bunu eşidib elə həmin tutqun, sərbəst, utanmış görkəmilə geri boylanmışdı, hiddətli ümitsizlik içində qışqırdı:

– Mən axı sənə deyirəm, müsyö bütün bunları

bilir... sən onu rahat burax... Ancaq özünü axmaq yerinə qoyursan!

Amma qocayla qarı, elə bil, onu eşitmirdilər, dostyana təbəssümlə cavan oğlana baxır, onunla əl verib səmimi-qəlbdən vidalaşırdılar.

Sonra oğlan yolu keçdi, həmin başqa qatarın kupe-sinə girdi. O, bir daha pəncərədən baxanda kəndliylə arvadı platformada dayanmışdılar, ona qoca sifətlərindəki xeyirxah maraqla baxırdılar. Qoca onun baxışlarını tutdu, yenə iri barmaqlarıyla günəşi göstərib qışqırdı:

– *Le so-leil!*

– *Le so-leil!* – cavan oğlan cavab verdi.

– Hə, hə, – qoca qışqırdı və güldü. – Çox yaxşı.

Bu zaman qızı cavan oğlana tutqun baxış bəxş elədi, qısaca, ümitsizcəsinə gülüb üzünü çevirdi. Qatar tərpəndi, amma qocalar hələ də onun arxasınca baxırdılar. Qoca gülə-gülə günəşi göstərdi. Cavan oğlan da başını tərpəndib anladığını bildirən nəsə qışqırdı. Qızsa həmin müddətdə incik tərzdə çiyinlərini çəkdi, arxasını çevirdi, artıq yatar stansiya binalarının yanından ötüb gedirdi.

* * *

Sonra onlar gözdən itdilər, qatar cəld şəhəri özündən silkinib saldı, çöllərdən, torpaqdan, tüstülü, sirlənginliklərdən başqa heç nə qalmadı. Yağışsa hələ yağırdı.

BRUKLINİ YALNIZ ÖLÜLƏR TANIYIR

Bruklini əməlli-başlı tanıyan bir adam yoxdur – bu lənətə gəlmiş şəhərdən baş çıxarmaq üçün bir ömür də bəs eləməz.

Ona görə mən də deyirəm: qatar zirzəmisində gözləyib qəfildən yanımda bu uzundrazı görürəm, əvvəl onunla rastlaşmamışdım. Başdan-ayağa pırtlaşıqdır, dərhal görünür ki, doyunca əmib, amma özünü yaxşı saxlayır, aydın danışır, səndələyir də. Hə, budur, o, elə burada veyllənən tanımadığım bir avaraya yaxınlaşıb soruşur:

– On səkkizinci avenyu ilə Altmış yeddinci küçənin tininə necə gedə bilərəm?

– Hə, qardaş, tapmaca verdin, – avara dillənir, – mən özüm burada nabeləd adamam. Bəs o, hansı rayondadır? Fletbuş rayonunda?

– Yox, – uzundraz deyir, – bu Bensonherstdədir. Amma mən orada bir dəfə də olmamışam. Ora necə getmək olar?

– Hə, qardaş, tapmaca verdin, – avara çaşqın görkəmlə dillənib boynunun ardını qaşır. Mən o cür yerin heç adını da eşitməmişəm. Uşaqlar, bəlkə, sizdən kimsə onun harada olduğunu bilir? – Özü isə mənə baxır.

– Əlbəttə bilirəm, – deyirəm. – Bu Bensonherstdədir. Dördüncü avenyu boyunca gedən ekspressə min, Əlli doqquzuncu küçənin yaxınlığında düşərsən, orada yerli, dənizkənarı avtobusa minərsən, On səkkizinci avenyu ilə Altmış üçüncü küçənin tinində düşərsən, oradansa dörd məhəllə keçmək lazımdır – vəssalam.

– Gopa bir bax, – tanımadığım daha bir əllamə söhbətə qarışdı. – Nə dediyini özün də bilmirsən.

Gör nə ağıllı adam peyda oldu!

Sonrasa o, həmin uzundraza üz tutur.

– Sən, – deyir, – ona qulaq asma, mən hər şeyi sənə başa salaram. Otuz üçüncü avenyuda, – deyir, – düşüb Vestend xəttinə minərsən. Nyu-utrecht küçəsi ilə On altıncı avenyunun tinində düşərsən. Oradan iki məhəllə irəli, dörd məhəllə də o tərəfə gedərsən, düz ora gedib çıxarsan.

Gördünüzmü necə ağıllı adam tapıldı!

– Doğrudan? – ona deyirəm. – Bəs sən haradan bilirən? – Özünü belə ağıllı göstərmək istəməsi mənə çox hirsələndirdi. – Sən, – deyirəm, – burada çoxdanmı yaşayırsan?

– Ömrüm boyu, – deyir. – Mən, – deyir, – Uilyamsburqda doğulmuşam. Sənə o şəhər barədə elə şeylər danışaram ki, beləsini ömründə eşitməmişən.

– Doğrudan? – deyirəm.

– Bu da sənə doğrudan.

– Hə, – deyirəm, – deməli, sən elə şey danışa bilərsən ki, beləsini nəinki mən, heç başqaları da eşitməyib. Bəlkə də, axşamlar yatmazdan qabaq, bax, başqaları kağızdan oyuncaq kəsdikləri kimi, özün beyində uydurursan.

– Doğrudan? – deyir. – Sənsə, guya, çox ağıllısan?

– Heç bilmirəm, – deyirəm. – Linkolnün heykəlinin arxasında mənə hələ quş da hesab eləmirilər. Amma gopçunu tanımaq üçün ağılim çatır.

– Doğrudan? – deyir. – Sən, deməli, ağıllısan? Bura bax, tezliklə kimsə sir-sifətini əzişdirər. Onda özünü ağıllı göstərməyin nə demək olduğunu bilərsən.

* * *

Hə, bu vaxt qatarım görüldü, yoxsa bu cür sözlərə görə onu əməlli-başlı əzişdirərdim. Amma qatarın yaxınlaşdığını görəndə kimi ona yalnız bir söz dedim:

– Yaxşı, belə-belə olmuş yaramaz. Təəssüf ki, səninlə məşğul olmağa vaxtım yoxdur. Hə, bir də hər şey əldən çıxmayıb, Allah rast gətirər, səni qəbiristanlığa sürüyəndə görərəm.

Sonrasa həmin uzundraza sarı dönüb – o, bayaqdan elə yanımdaca dururdu – deyirəm:

– Mənimlə gedək.

Qatara mindik, mən elə ondan da soruşuram:

– Bəs Bensonherstdə hara getməlisən? Orada kimi axtarırsən? – Bilirsən, belə fikirləşdim ki, ünvanını mənə söyləsə, bəlkə, ona kömək eləyə bilərək.

– Mən, – deyir, – kimsəni axtarmıram. Orada heç kimsəni də tanımıram.

– Onda ora niyə gedirsən axı?

– Elə-belə, – deyir, – oranın necə olduğunu görmək istəyirəm. Adı xoşuma gəldi: Bensonherst. Mən də qərara gəldim ki, gedim ora baxım.

– Sən nə çərənləyirsən, – deyirəm. – Nədir, məni axmaq yerinə qoymaq fikrindəsən? – Bilirsən, elə bildim, mənimlə zarafat eləyir.

– Yox, əşi, – deyir, – sənə düzünü deyirəm. Mən gözəl adı olan bütün yerlərə baxmağı sevirəm. Mən, – deyir, – cürbəcür yeni yerləri görməyi sevirəm.

– Bir halda ki heç vaxt orada olmamısan, belə bir yerin olduğundan necə xəbər tutdun?

– Mənimlə, – deyir, – planım var.

– Plan?!

– Hə də. Mənim planım var, üstündə də bütün yer adları var. Bura gələndə onu mütləq özümlə götürürəm.

Bir buna bax! Əlini cibinə salır, düzünü deyirəm, sən demə, yalan danışmırmış, onun, doğrudan da, planı varmı, üstəlik də, çox böyükmüş, üstündə bütün şəhər, bütün rayonlar – Kanarsi, Şərqi Nyu-York, Fletbuş, Bensonherst də, Cənubi Bruklin də, Hündürlük də, Bey-Ric də, Qrinpoynt da işarələnib, bir sözlə, lənətə gəlmiş şəhər tamam olduğu kimi onun bu planındadır.

– Sən də artıq burada haradasa olmusan? – soruşuram.

– Bəs necə, – deyir, – demək olar, hər yerdə olmuşam. Bax dünən axşam Qırmızı Buruna baxdım.

– İlahi! – deyirəm. – Qırmızı Burun! Orada neyləyirdin?

– Elə bir şey eləməirdim. Gəzirdim, baxırdım. İki dəfə içmək üçün girdim, əksər vaxtlarsa, elə-belə gəzirdim.

– Elə-belə gəzirdin?

– Hə də, oranın necə olduğuna, nə olduğuna baxırdım.

– Hara gedirdin ki?

– Əşi, necə adlandığın dəqiq bilmirəm, amma planda tapa bilərəm. Əvvəlcə çöllə gedirdim, orada bir ev də yox idi, bununla belə, uzaqdan işıqları yanan yüklü paroxodları gördüm. Mən də həmin çöldən keçib paroxodlara doğru getdim.

– Düzdür, – deyirəm. – Sənin harada olduğunu bilirəm. Sən Eri körfəzinin qırağındaydın.

– Aha, – deyir, – yəqin, elədir. Orada paroxodların iri kranları işləyir, yükü boşaldırıdılar. Bir də quru tərsənələrdə gəmilər dururdu, onlar da işıqlandırılmışdı, mən də çöldən keçib, o gəmilərin yanına getdim.

– Bəs sonra neylədin?

– Əşi, heç nə. Baxdım – sonra yenə çöldən keçib, geri getdim, sonra da iki dəfə içmək üçün qəlyanaltıxanaya girdim.

– Sən olanda orada heç nə baş vermədi? – soruşuram.

– Yox, əşi, – deyir. – Heç nə. Getdiyim bir yerdə kefilər dava saldıılar, amma onları dərhal bayıra çıxardılar, amma biri geri qayıtmaq istəyirdi, barmen piştaxtanın altından beysbol ağacını götürən kimi o da çıxıb getdi.

– İlahi! – deyirəm. – Qırmızı Burun!

– Hə, də, – deyir. – Mən bax orada olmuşam.

– Onda daha ora getmə, – deyirəm, – oradan uzaq dur.

– Niyə? O yerin nəyi pisdir?

– Yer o vaxt yaxşı olur ki, oradan uzaq gəzirsən. Elə gözəl olur ki, ondan nə qədər uzaq dursan, o qədər yaxşıdır.

– Niyə? Orada pis nə var?

İlahi! Bəyəm belə qanmaza bir şey başa salmaq olar? Desən də, deməsən də, eyni şeydir, onsuz da, anlamayacaq, mən də dedim:

– Yox, heç nə yoxdur. Sadəcə, orada aza bilərdin.

– Azardım? – deyir. – Yox, heç vaxt azmaram. Axı mənim planım var!

Plan! O da Qırmızı Burunda! İlahi!

* * *

Sonra cürbəcür sarsaq suallar verməyə başladı: Bruklinin tutduğu sahə nə qədərdir, ondan yaxşımı baş çıxarıram, oranı tanımaq üçün nə qədər vaxt lazımdır.

– Bura bax! – ona deyirəm. – Bu barədə düşünməyi burax. Onsuz da, yüz il öyrənsən də, Bruklinə heç vaxt bələd olmayacaqsan. Mən, – deyirəm, – bütün ömrümü burada yaşamışam, bununla belə, onun barəsində hər şeyi bilmirəm, sənsə hətta o şəhərdə yaşamırsan, amma getməklə tanımaq istəyirsən.

– Doğrudur, – deyir, – amma mənim planım var, onunla baş çıxarmaq asandır.

– Bruklinə bələd olmaq üçün mənə heç bir plan kömək eləyə bilməz. Heç ümid də eləmə.

Sonra qəfildən məndən soruşur:

– Üzmək bacarırsan?

Hə, bu vaxt, bilirsən, mənə aydın oldu ki, oğlanın, deyəsən, ağılı özündə deyil. Əlbəttə, əməlli-başlı çərənlədi, amma məsələ bunda deyil, başlıcası, mənə onun gözlərinin dəlitəhər olması xoş gəlmədi.

– Sən üzmək, – deyir, – bilirsənmi?

– Əlbəttə, – deyirəm. – Bəs sən?

– Yox. Bir azca bacarıram. Əməlli-başlı öyrənməmişəm.

– Əşi, çətin deyil, – deyirəm. – Yalnız qorxmamaq lazımdır. Mən, bilirsən, necə öyrəndim. Məni böyük qardaşım səkkiz yaşım olanda elə paltardaca sahildən suya itələdi. “Üzəcəksən, – deyir, – əgər batmasan, mütləq üzəcəksən. Nə fikirləşirsən – üzdüml! Çox lazım olanda hər şey alınır. Başlıcası – qorxmaq lazım deyil. Amma bir dəfə ki öyrəndin, – deyirəm, – heç vaxt unutmayacaqsan. Bu, ömrün boyu qalar.

– Yaxşı üzürsən?

– Balıq kimi. Suda özümü lap balıq kimi hiss eləyirəm. Uşaqlarla düz ləpəddöyəndən girib çimirdik.

– Əgər bir adamın batdığını görsən, neyləyərdin? – həmin uzundraz məndən soruşur.

– Neyləyərdim? Suyu atılıb çıxardım, – deyirəm, – bax, belə eləyərdim.

– Sən adamların necə batdıqlarını görmüsən?

– Əlbəttə, – deyirəm. – İki dəfə. Koni-Aylenddə. Dənizdə xeyli uzağa gediblər, üzməyi isə bilmirlər. Onlara çata bilmənilər, beləcə, ikisi də boğuldu.

– İnsan əgər burada boğulsa, başına nə gəlir?

– Bura haradır?

– Burada, Bruklində.

– Nə dediyini başa düşmürəm. Ömrümdə eşitməmişəm ki, kimsə Bruklində boğulsun, təkcə hovuzdan başqa. Bruklində boğulmaq olmaz. Başqa bir yerdə, suyun olduğu okeanda boğulmaq olar.

– Okeanda, – deyib planına baxır. – Okeanda.

İlahi! Artıq çoxdan sezmişdim ki, ağıldankəmdir, sənə baxanda gözlərində dəlilik oynayırsan. Fikirləşirəm: daha nə çərənləyəcək? Hə, bu zaman qatar dayandı, öz stansiyamacaan getməsəm də, düşdüm. O biri qatarı gözləməyi qət elədim.

– Salamət qal, – deyirəm, – dostum. Kefini pozma.

– Okeanda, – deyir, özü isə elə hey planına baxır.

– Okeanda...

İlahi! Həmin vaxtdan neçə dəfə o oğlanı xatırlamışam, həmişə Bensonherstdə başına nə gəldiyi barədə düşünmüşəm. Bir buna bax – adı xoşuna gəldiyinə görə ora gedir! Gecə tamam tək Qırmızı Burunda gəzir və öz planına baxır! Burada, Bruklində adamların necə batdıqlarını neçə dəfə görmüşəm? Əgər adamın yaxşı planı varsa, Bruklinə bələd olmağa çoxlu vaxt lazımdır?

Bir qanmaza bax! Onun başına nə gəldiyi barədə neçə dəfə fikirləşmişəm. Bəlkə, kimsə kəlləsinə əməlli-başlı ilişdirib, bəlkə, elə indi də hələ gecələr zirzəmilərdə öz planıyla gəzir! Yazıq! Onu yada salan kimi hətta gülməyim tutur. Bəlkə, indi anladı ki, onsuz da, Bruklini tanıya bilməyəcək. Bruklini əməlli-başlı tanımaq üçün bütöv bir ömür sərf eləmək lazımdır. Heç onda da onu tanımayacaqsan.

SƏHƏR ERKƏNİN SİRKİ

Bəzənsə erkən payızda, sentyabrda şəhərə məşhur sirk truppaları – Rinqlin, Robinson, Barnum və Beyli qardaşları gəlirdilər; mən onda poçtalyon idim, şəhərə sirk gələn həmin gün hələ dan yeri ağarmamışdan əvvəl olduğu kimi soyuğu sümüyə işləyən qaranlıqda marşrutum üstündəki bütün evlərə dəli kimi baş çəkirdim. Sonrasa evə cumur, qardaşımı yataqdan sürüyüb çıxarırdım.

Asta, həyəcanlı səsle danışa-danışa sentyabr yarpaqlarının xışiltısı altında cəld şəhərə geri qayıdırdıq, sərin küçələrsə, elə bil, qəfildən nəhəng yeri yenidən açan günün dilsiz, sirli-sehrli ilk işıqlarında bozarırdı, yer zülmətin içindən qorxunc, əzəmətli, heykəlvari hərəkətsizliyi ilə peyda olurdu, insan da ona vəcdlə, heyrətlə nəzər salır, yəqin, yer üzündəki ilk adamlar torpağa elə o cür baxıblar, çünki bu, həmişə adamların öləndə xatırladıqları mənzərələrdən biridir.

Bir küncündə atamın yad və tanış uçuq-sökük emalatxanasının zülmətdən qarabasma kimi peyda olmağa başladığı heykəlvari hərəkətsiz meydanda qardaşımın sirkin boşaldığı vağzala gedən lap birinci tramvaya minirdik. Bəzənsə tanışlarımızdan kimsə rast gəlib, maşınında bizi ora aparırdı.

Vağzalı miskin, hisə bulaşmış, köhnə binasına çatanda tramvaydan, yaxud maşından düşüb, cəld yolla gedirdik – artıq burada parovozlardan çıxan odlu püskürtüləri, buxar yığınınu görürük, bir-birini qovan yük vaqonlarının qıcirtısını, taqqıltısını, manevr eləyən parovozların seyrək gurultusunu, stansiya zənginin cingiltisini, yanımızdan ötən böyük qatarların səsini eşidirdik.

Yolların, səyahətlərin, səhərlərin, bərq vuran şəhərlərin sevinc dolu öncəgörmələriylə dolu olan bütün bu

tanış səslərə, qatarların bütün kəskin, həyəcanlandırıcı qoxularına – kül, boğucu tüstü, kiflənmiş, paslı yük vaqonlu, yeşiklərin düzəldildiyi təmiz şam taxtalarının qoxusuna, anbarlardakı təzə ərzaqların – portağalların, qəhvələrin, naringi, döş əti, papiros kötüyü, un və mal ətinə indi gələn sirkin bütün sehri, tanış olan qəribə səsləri, qoxuları qarışırdı.

Əsas ifaçıların yaşadıkları və yatdıqları gözəl sapsarı vaqonlar hələ də tutqun, lap tərtəmiz idi, yollar da uzun sırayla düzölmüşdü. Hər yerdə onların ətrafında boşaldılan sirkin səsləri artıq qaranlığı əməlli-başlı doldurmuşdu. Arxada qalan gecənin ötüb-keçən zülmətini şirlərin qəzəbli nəriltisi, iri tropik pişiklərinin qəfil bağırtısı, fillərin qulaqbatırıcı qışqırtısı, atların ayaq tappılısı, cəngəllik sakinlərinin nəfəskəsən, tünd, naməlum qoxuları – sarımtıl qəhvəyi dəvə qoxusu, qarlan, zebr, pələng, fil və ayıların qoxuları doldurmuşdu.

Sirk vaqonlarının böyrüylə uzanan yoldasa sirk əməkdaşlarının kəskin bağırtısı və söyüşü, qaranlıqda fənərlərin sehri ritmik rəqsi var idi, sonrasa qəfildən yük vaqonlarından platformaya itələnen boşaldılmış furqonların, yerə atılan qayıqların bərk gurultusu eşidilirdi. Gecənin və başlayan günün həyəcanlandırıcı sirliliyinin hər yerində qarmaqarışiq, tələsik, amma eyni zamanda nizamlı hərəkət duyulurdu.

Dörd-dörd, altı-altı qoşulmuş, iri boz-poladı atlar ilxıçılardan kobud bağırtıları altında zəncirlərini-yüyənlərini cingildədə-cingildədə tələsmədən yolun qalın, ağımtıl tozunun üstüylə addımlayırdılar. İlxıçılar onları yolun o biri tərəfindən axan çayda sulamağa aparırdılar, dan yerinin ilk şəfəqləri altında tanış çayda suya yavaş-yavaş, ehtiyatla girən fillərin, iri atların çırpınmasını görmək olardı.

Sirk üçün ayrılmış meydançadasa yuxudakı kimi möcüzəli şəkildə sürətlə çadırlar dikəlirdi. Bütün ərazidə də (bura şəhərdə sirkin yerləşə biləcəyi yeganə

kifayət qədər düz, iri meydançaydı; üstəlik də, stansi-yaya yaxın idi) həmin coşqun, dəlisov, amma nizamlı qarmaqarışılıq hökm sürürdü. Qaz fənlərinin parlaq işığı ağır çəkilərlə – şövqlü pərçim çəkiləri ilə – dirəkləri ahəngdar, dəqiq döyəcəyən, onları sürətləndirilmiş kinokadrlardakı kimi ağlagəlməz tezliklə yerə mıxlayan sirk pəhləvanlarının yorğun sifətlərini işıqlandırır. Hava işıqlaşanda, günəş çıxandasa bütün meydança seyr, nizam, parlaqlıq meydanına çevrilirdi. İlxıçılar qışqırır, öz heyvanlarıyla xüsusi dildə danışırdılar, benzinlə işləyən mühərrik fısıldayır, qarmaqarışıq səs çıxarırdı, sərəncamçılar bağırır, söyüşür, yerə vurulan dirəklər ağac səsi çıxarır, ağır zəncirlər cingildəyirdi.

Amma budur, geniş, təmizlənmiş meydançada, tapdalanmış tozlu torpağa tamaşanın göstəriləcəyi əsas çadırın dirəkləri vurulur. Meydançaya ağır-ağır yeriyən fil yaxınlaşır, boynuna oturmuş adamın əmri ilə iri, yırtılan başını aşağı əyirdi, qırıqlı xortumunu bir-iki dəfə tərpedir, yerdəki sürətli yelkənli qayıqların dor ağacı kimi uzun dirəyə dolayırdı. Sonra fil yavaş-yavaş geri çəkilir, nəhəng dirəyi kibrit qutusundan çöp çıxaran kimi asanlıqla çıxarırdı.

Qardaşım da bunu görüb gülməkdən qəşş eləyir, yöndəmsiz barmaqlarıyla qabırğalarıma toxunurdu. Filin düzəltdiyi tamaşanı bərəlməmiş gözləri ilə seyr eləyən iki şəhərli qaradərili oğlansa öz meymunsayağı sifətlərini bir-birinə çevirir, çöməlir, eyni vaxtda əllərini dizlərinə cırpır, sonrasa sual-cavab oyunlarını başlayırdı:

- Axı o məzələnmir, hə?
- Yox, ser! Heç kəsin də arxasınca göndərmir.
- O: “Bir dəqiqə gözləyin” demir?
- Yox, ser! O deyir: “Haydır, haydır!”

– Həm də o, tap-tapla gedir! – oğlan deyir, fili yamsılayıb öz qara sifətini yerə əyirdi.

– O, onu itələyir, – digəri deyir, elə bil, başıyla nəyisə itələyə-itələyə aşağı əyirdi.

– O, “Ar-ram” deyir, – biri deyirdi.

– O deyir: “Ağa, hazırdır! Qaydasındadır!” – digəri cavab verirdi.

– Ha! Ha! Ha! Ha! Ha! – onlar bağırırdılar, özlərinin dərin gülüşlərindən boğulurdular, filin hərəkətini yamsılaya-yamsılaya, onun gücündən vəcdə gələ-gələ əllərini bərkədən dizlərinə şappıldadırdılar.

Həmin müddətdə artıq sirk yeməxanasını – divarsız iri brezent talvarı qurdular, biz də indi o talvarın altındakı dayaqlar üzərində qoyulmuş masalar arasında artistlərin necə səhər yeməyi yediklərini görə bilirdik. Onların yediklərinin qoxusu bizim güclü həyəcanımıza, heyvanların kəskin, amma saf qoxularına, sehlə, gözəlliklə bərq vuran səhərin sevincinə, saflığına, sirliliyinə, sirkin gəlişinə qarışırdı, bu qoxu, elə bil, nə vaxtsa yediyimiz, yaxud haqqında nə vaxtsa eşitdiyimiz yer üzündə ən qıcıqlandırıcı, ən ləzzətli xörəkdən gəlirdi.

Biz sirk artistlərinin öz güc və qüdrətlərindən həzz ala-ala bol səhər yeməklərini necə ləzzətlə aşırıdqlarını görə bilirdik: onlar aşpazın oyunbaz bacarığıyla havaya atdığı, ucaboy ofisiant qızınsa iri məcməyiləri hündürə qaldırıb əzələli əlinin barmaqları üzərində inamla saxlaya-saxlaya masalara apardığı iri bifşteksləri, döymə donuz ətini, qızardılmış döş ətini, altı yumurtanı, qızardılmış iri mal ətini yeyirdilər. Təmiz və dadlı yeməyin bütün bu adamı yerindən oynadan qoxuları üzərində də həmişə, elə bil, səhərin bu qüdrətli, həyəcanlandırıcı həyatına xüsusi məna və kəskinlik verən tünd, heyrətamiz ətir – buludlardan ağlağəlməz dərəcədə iri, gözəl qəhvədandan artistlərin fincan-fincan iri qurtumlarla içdikləri tünd qəhvənin ətri asılıb qalırdı.

Sirk artistlərinin özləri, qadınlar və kişilərsə – tamaşanın “ulduzları” qeyri-adi dərəcədə cazibədar, güclü, gözəl idilər, demək olar, ciddi ləyaqətlə danışır, hərəkət eləyirdilər, onların həyatı bizə çox gözəl, heyrətə-

miz gəlirdi. Hərəkətlərində heç vaxt həyasız, kobud, yaxud abırsız bir şey olmurdu, sirkin artist qadınları ənlikli-kirşanlı küçə qadınlarına oxşamırdılar, kişilərlə də özlərini sırtıqcasına aparmırdılar.

Mənə daha çox elə gəlirdi ki, bu adamlar təəcübü şəkildə təkərlər üzərində abırlı həyat keçirən, tanımadıqları böyük-küçək şəhərlərdə daim ciddiyyət-lə həyat sürən, ailə həyatında abır-həyanı qoruyan icma yaratmağa nail olublar. Onların arasında cavan, güclü kişi, heyretəmiz gözəlliyə malik, sarışın saçlı, amazon bədənli qadın, ciddi, etibarlı, qırıqlı sifətli, dazbaş, tökmə atletik bədənli kişi də var idi. Ola bilsin, onlar trapesiyada birgə işləyirdilər – cavan kişiylə qadın qübbənin altından yaşlı kişiylə doğru uçurdular, kişi onları tutur, var gücüylə geri, trapesiyanın ensiz tirinə doğru atırdı, onlar da yelləncəyi havada tutmalı, əlləri çatanacan daha üç dəfə çevrilməli, təhlükəyə fikir vermədən insanın malik olduğu bütün gözəlliyi, çevikliyi, dəqiqliyi nümayiş etdirməli idilər.

Amma onlar brezent damın altına səhər yeməyi yemək üçün gələndə sirkin digər artistləri ilə nəzakət-lə söhbət eləyir, uzun masalardan birinin arxasında ailəsayağı oturur, bəl səhər yeməklərini ciddiyyətlə, diqqətlə, daha çox dinməzcə yeyirdilər, danışanda da sakit, təmkinli, az danışırdılar.

Qardaşım mən də ovsunlanmış kimi onlara baxırdıq: qardaşım bir müddət dazbaş kişiylə göz qoyur, sonrasa mənə sarı çevrilib pıçıldaırdı:

– B-bax, o da-a-azbaşı g-görürsən? O, tutucudur, – başı çıxan kimi deyirdi. – Hə, h-h – həmin b-bax, o, onları tutur. B-bunu ç-çox yaxşı b-bacarmalıdır. Bilir-sən, əgər o-onları tutmasa, nə olar, hə? – qardaşım soruşurdu.

– Nə? – sehlənmiş kimi soruşdum.

Qardaşım barmaqlarını havada şaqqıldadırdı:

– Hər şey bitər! – cavab verirdi. – Onlar yıxılırlar. B-bəli, nə baş verdiyini anlayacağın canlarını tapşırar-

lar. Buna söz yoxdur! – başını bərkədən yelləyib əlavə eləyirdi. – Bu f-f-faktdır! Əgər o, azacıq səhv eləsə, hər şey bitər! O adam öz işini bilməlidir, – qardaşım deyirdi. – Bilirsən, – səsini alçaldıb dərin inamla davam eləyirdi, – əgər ona həftədə yetmiş beş, yaxud yüz dollar versəydilər, h-h-heç də t-təəccüblü olmazdı. Heç də təəccüblü deyil! – qardaşım qətiyyətlə səslənirdi.

Biz də yenidən heyvətli baxışlarımızı həmin yaraşlıq, romantik adamlara dikirdik, onların həyatı bizim həyatımıza oxşayırdı, elə bilirdik, sirk artistlərini çoxdan tanıyır, sevirik. Sonra, lap işıqlaşanda, gün çıxanda həvəsiz halda sirk meydançasını tərk eləyir, evə qayıdırdıq.

Amma nədənsə, həmin gözəl səhər gördüyümüz, eşitdiyimiz hər şey barədə xatirələr, brezent dam altındaki heyvətəməz qoxulu xatirələr bizdə elə kəskin, yırtıcı aclıq doğururdu ki, artıq evə çatıb səhər yeməyi yeyəcəyimizi gözləyə bilmirdik. Şəhərin qəlyanaltıxanalarından birinə girir, piştaxtaların yanındaki hündür oturmaçılarda əyləşir, acgözlüklə mal ətinin, yumurtalı buterbrodların, qırmızı, ətirli, ləzzətli, isti bifştekslərin, qəhvənin, köpüklü südün, yağın üstünə düşürdük, sonrasa masa arxasında bizə veriləcək hər şeyi yemək üçün evə gedirdik.

QÜRUB ÇAĞI SƏRGƏRDANLAR

Sərgərdanlar asta-asta indicə yeyib-doymuş, nə vaxtın, nə vacib işlərin irəli qovmadığı adamlar tək meşədən çıxdılar, dəmir yolunun kənarına tökülmüş torpağın üstüylə bir neçə fut aşağı enib, elə o cür tələsmədən də şpalların üzəriylə su qülləsinə yaxınlaşdılar. Düz günəşin batdığı vaxt idi, günəş artıq görünmürdü, amma son şəfəqləri hələ də yandırmaqdan, bürkü yaymadan artıq qaralan meşələrdəki ağacların başında, qüllənin zirvəsində dururdu. Orada işıq qısa müddətə, qəribə ağlagəlməz sakitliklə, nəfis qədim tuncun parıltısı kimi ləngiyirdi. O işıq qararlığın həmin sərin, möcüzəli enişinin bir hissəsi deyildi, o işıq kədəre, sevincə oxşayırdı, xəyal kimi dərhal sönürdü.

Yolun üstündəki talada peyda olan, indi nizamsız sırayla su qülləsinə doğru hərəkət eləyən beş kişidən böyüyünün, təxminən, əlli yaşı var idi, amma həmin adam islanmış cır-cındırın, yapırxmış saçların, insan cismi parçalarının elə xarabalığı, elə formasız yığınyıydı ki, yaşını dəqiq təyin eləmək mümkün deyildi, güclü yağışın torpağa pərçimlədiyi naməlum əridilmiş əşyanı xatırladırdı. Balacanın – təzə-tər sifətli, oynaq, gözü maraq dolu kəndli oğlanın yaşı on altını təzəcə ötmüşdü. Qalan üçündən biri yaşı otuza çatmamış, safsarsifət, üst dişləri, demək olar, olmayan cavan oğlan idi. Oğlan ehtiyatla, indi onların üstünə atdığı o işə açıq-aşkar adət eləməmiş nərmənazik addımlarla yeriyirdi. Bu, çirkli zərifliyin zəfəriydi – ensiz zolaqlı pencək-şalvarı tamam yağlı ləkələrlə doluydu, kürəyinin aşağısından çox gen idi, pencəyin yaxalığı qaldırılmış, əllər şalvarın ciblərinə bərk-bərk soxulmuşdu – gün isti olsa da, o, beləcə, üşümüş kimi, sümüklü

çiyinlərini irəli verib yeri yirdi. Onun dodaqlarının bir küncündən əzik siqaret sallanırdı, danışanda da dodaqları zorla tərpənirdi, amma bütün ağız iyrenc tərzdə yana əyilirdi; onun görkəmi başdan-ayağa murdar gizlilik fikri doğurdu.

Həmin beş adamdan yalnız ikisi özündə evsizliyin əsl möhürünü daşıyırdı. Biri balaca, cod cılız sifətliydi, gözləri əqiq tək sərt, soyuq idi, nazik dodaqlarısa çəpəki dururdu, çapığı oxşayırdı.

Görkəmindən yaşı qırxı ötmüş ikincinin güclü, yöndəmsiz bədəni, peşəkar sərgərdanın ölgün sifəti var idi. Üzündən, bədənindən özünəxas kobud nəciblik saçılırdı. Sifəti tamam kötəklərin, çopurların izi ilə doluydu, elə bil, qranit lövhədən yonulmuşdu, o sifətdə sərgərdanlıqlarının, çarxların taqqıltısı içində vaqonların altında səfərlərin, qanlı dava-dalaşların, vəhşicəsinə döyülmələrin nəhəng epopeyası oxunurdu. Bir də Amerikanın vəhşi, qəddar, kədərli ənginliklərinin boşluğu.

Nədənsə, dərhal bütün qrupun başçısı olduğu görənən həmin adam yöndəmsiz addımlarla, kimsənin üzünə baxmadan yerisə də, dinməzcə, etinasızlıqla, dəyanətlə gedirdi. Bir dəfə dayandı, iri əlini pencəyinin torbalanmış cibinə salıb siqaret çıxardı, siqareti o biri əli ilə küləkdən qoruyub bircə hərəkətlə yandırdı. Həmin məqamda sifətində xoşbəxt ifadə göründü, tüstünü güclü ciyərlərinin lap dərinliyinə çəkib qullab vurdu, sonra burun deşiklərindən asta-asta buraxdı. Bu, siqaret çəkmək aktına, tütünün ətrinə bütün həqiqi dözümlü gözəlliyini dərhal verən hissiyyatlı sevincin səxavətli hərəkətiydi. Həm də aydın idi ki, o, bu nadir keyfiyyəti həyatın ən sadə işinə – toxunduğu hər şeyə – verməyi bacarır, çünki həmin gözəl xüsusiyyəti öz daxilində daşıyırdı – şadlanmağı, sevinməyi bacarırdı.

Oğlan həmişə gözlərini onun enli kürəyindən ayırmadan həmin adamın arxasınca gedirdi. İndi o daya-

nanda oğlan da onu haqlayıb, hələ də ona bir qədər çaşqın halda, amma elə həmin inadkar etibar ifadəsi ilə baxa-baxa ayaq saxladı.

Sərgərdan tüstünü asta-asta, qalibanə tərzdə burun deşiklərindən buraxıb, yoluna davam elədi, əvvəlcə oğlana bir söz demədi. Az sonrasa kobudcasına, etinasızlıqla, amma acıqsız-filansız danışımağa başladı:

– Yolun hayanadır, körpə? – dedi. – Böyük şəhərə?

Oğlan dinməzcə başını tərpətdi, elə bil, danışmaq istəyirdi, amma fikrindən daşındı.

– Əvvəl orada olmusan? – başçı soruşdu.

– Yox, – oğlan cavab verdi.

– Vaqonun altında da ilk dəfəydi gedirdin?

– Hə.

– Orada, fermada pis nə var axı? – Sərgərdan istehzayla gülümsündü. – Həddən artıq çox inək sağmal olursan-nədir?

Oğlan da inamsızlıqla gülümsündü, sonra cavab verdi:

– Hə.

– Belə də bilirdim, – sərgərdan kobud gülüşlə diləndi. – Ey ilahi! Mən sizi, kənddən lap yeni gələnləri bir mil uzaqdan, yerindən tanıyıram. Yaxşı, nə olar, – o, kobudtəhər dostyanılıqla əlavə elədi. – Bir halda ki böyük şəhərə üz tutubsan, məndən yapış. Mən də ora gedirəm.

– Hə, – balaca kişi cırıltılı səslə, çapığa oxşayan ağzıyla söhbətə qarışib rişxəndlə güldü.

– Hə, Öküzdən yapış, körpə. Onunla itib-batmazsan. O, sənə... dünyanı göstərər, bunu mən zarafatsız deyirəm. Səni Limonad gölünə, Ağ-qara çörək vadisinə aparıb çatdırar. Apararsan, hə, Öküz? Mal əti ağaclarının harada bitdiyini, harada hindtoyuğuların kolluqlarda çiçək açdığını göstərər. Göstərərsən, Öküz? – o davam eləyir, elə bil, abırsız bir şeyə işarə vururdu, amma yaltaqlanmaqdan da əl çəkmirdi. – Körpə, sən

Öküzdən yapış, qızıl içində üzəcəksən. Ay səni, bədbəxt yaramaz, – o, qəfildən acıqlı nəriltiliyə keçib dilləndi. – Nədir, elə bilirsən belə bir yaramaz bizə çox lazımdır?.. Amma bədbəxtlik də elə bundadır. Bu gədalər qaçıb gəlməmiş, bütün mənzərəni korlamamış bizdə hər şey yaxşıydı. Onlara baş qoşmaq nəyimizə lazımdır? – O, acıqla nərildədi. – Lənət şeytana, məni... dayəliyə niyə dəvət eləyirlər, belədir? Rədd ol buradan, bədbəxt yaramaz. – O, bir də nərildəyib, elə bil, oğlanı vurmağa hazırlaş-a-hazırlaş yumruğunu ona yaxınlaşdırdı. – Cəhənnəm ol buradan! Burada sənlik bir iş yoxdur. Rədd ol deyirlər. Cəhənnəm ol, yoxsa əngini əzərəm...

Öküz ayamalı adam geri dönüb bir müddət dinməzəcə ona baxdı.

– Bəs belə, idbar, – sonra astadan dilləndi, – sən bu körpəni rahat burax. Oğlan bizimlə qalır. Aydındır?

– Arrr, – o, hiddətlə nərildədi. – Bizim dəstəmiz nədir? Yoxsa, uşaq bağçasıdır, onu lənətə gəlsin.

– Elədir, – sərgərdan dilləndi. – Məni başa düşdün?

– Arrr, lənət şeytana, – balaca get-gedə soyuya-soyuya donquldandı. – Mən hər yaramazın nənnisini yırgalamayacağam.

– Dediyyəni eşitdin, ya yox? – Öküz ayamalı adam ağır, hədələyici səslə təkrar elədi.

– Hə, eşitdim, – balaca lap asta səslə mızıldadı.

– Ona görə də daha səndən heç bir nalayiq söz eşitmək istəmirəm. Dedim ki, oğlan mənimlə qalacaq. Deməli, qalacaq.

Balaca kişi anlaşılmaz nəşə mızıldadı, amma bir söz demədi. Öküz ağır, tutqun baxışlarla onu bir qədərlə də süzdü, sonra dönüb getdi, ehtiyat yoldakı anbarın divarına söykədilmiş çarxlı arabanın üstündə oturdu.

– Bura gəl, körpə, – o, incik halda dillənib siqaret axtarmaq üçün əlini cibinə saldı. Oğlan çarxlı arabaya

yaxınlaşdı. – Siqaretin var? – kişi hələ də cibini eşələ-yə-eşələyə soruşdu. Oğlan siqaret qutusunu çıxarıb, kişiye uzatdı. Öküz qutudan siqaret götürüb, bir hərəkətlə – kobud, üzgün sifətiylə iri əli arasında – yandırdı, sonra elə o cür sərbəst, hökmlü hərəkətlə qutunu cibinə qoydu. – Sağ ol, – acı tüstü burun deşiklərindən iri halqalarla çıxanda dilləndi. – Otur, körpə.

Oğlan onun yanında çarxlı arabanın üstündə oturdu. Öküz siqaret çəkdiyi müddətdə dəstədəki iki nəfər bic-bic gülə-gülə bir-birinə baxdı, sonra çirkli şalvarlı cavan kişi cəld öz-özünə başını buladı, nazik, içəri batmış dodaqlarıyla istehzal tərzdə gülüb gülməli tərzdə fişıldadı:

– Ey İlahi!

Öküz cavab vermədi, o oturur, bərk qaya kimi bir qədər irəli əyilib siqaret çəkirdi.

Bu müddətdə hava, demək olar, tamam qaralmışdı; hələ axşam işığın zəif qalıqları görünürdü, amma buludsuz səmada artıq iri ulduzlar şölələnib yanmağa başlamışdı. Meşənin harasındasa su şırıldaıyordu. Uzaqlarda relslərin zəif titrəyişi ya eşidilir, ya da güman olunurdu. Oğlan sakitcə oturub qulaq asır, susurdu.

MÜNDƏRİCAT

<i>Kainatı öz kitablarına sığışdırmağa çalışan yazıçı.....</i>	5
<i>Həyatım haqqında bəzi şeylər (avtobioqrafik qeydlər) (tərc. N.Əbdülrəhmanlı)</i>	16

POVESTLƏR

<i>Baskom Hokun portreti (tərc. N.Əbdülrəhmanlı).....</i>	22
<i>Dünyanın hörümçək toru (tərc. A.Məsud).....</i>	96
<i>Ölüm – məğrur bacı (tərc. N.Əbdülrəhmanlı).....</i>	191

HEKAYƏLƏR

(tərc. N.Əbdülrəhmanlı)

<i>Azğın oğulun qayıtması.....</i>	240
<i>Çikamoqa.....</i>	272
<i>Şir səhərçağı.....</i>	301
<i>Qulliver.....</i>	328
<i>Vaxt da meşə zülməti kimi qəribədir.....</i>	345
<i>Parkda.....</i>	362
<i>Qapısızlıq.....</i>	377
<i>Günəş və yağış.....</i>	389
<i>Bruklini yalnız ölümlər tanıyır.....</i>	396
<i>Səhər erkənin sirri.....</i>	403
<i>Qürub çağı sərgərdanlar.....</i>	409

TOMAS VULF
SEÇİLMİŞ ƏSƏRLƏRİ

“Şərq-Qərb” Nəşriyyat Evinin məhsuludur.

www.eastwest.az

www.fb.com/eastwest.az

Buraxılışa məsul Sevil İsmayılova

Dizaynerlər Nərgiz Əliyeva

Elşən Qurbanov

Texniki redaktor Gültəkin Cəfərova

Texniki direktor Allahverdi Kərimov

Nəşriyyat direktoru Rasim Müzəffərli

Çapa imzalanmışdır: __. __. 2013. Format 54x88 1/16. Ofset çapı.

Fiziki çap vərəqi 26. Sifariş 13329. Tiraj 7000

“Şərq-Qərb” Nəşriyyat Evinin mətbəəsində çap olunmuşdur.

AZ1123, Bakı, Aşıq Ələsgər küçəsi, 17

Tel.: (+99412) 374 83 43, Faks: (+99412) 370 18 49

Nəşriyyat Evinin bütün kitablarının toplusu:

<http://www.eastwest.az/az/books/> ünvanda